

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2002 рік
ВИПУСК 5

Редакційна колегія:

Кульчицький С.В. доктор іст. наук, професор -
відповідальний редактор;
Корновенко С.В. канд. іст. наук - відповідальний
секретар;
Калініченко В.В. доктор іст. наук професор;
Кузьмінський А.І. професор;

Лях Р.Д. доктор іст. наук, професор;

Марочко В.І. доктор іст. наук, провідний наук.
співробітник;
Морозов А.Г. доктор іст. наук, професор, заступник
відповідального редактора;
Панченко П.П. доктор іст. наук, професор;
Чабан А.Ю. доктор іст. наук, професор.

Засновники - Інститут історії України НАН України
Черкаський державний університет ім. Богдана Хмельницького

Видається за рішенням Вченої ради
Черкаського державного університету
(протокол №4 від 5.03.2002 року)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників та
Науково-дослідного інституту селянства

**Редколегія висловлює
щирю подяку
Аграрній партії
України, за сприяння у
підготовці випуску**

ЗМІСТ

Аграрні проблеми сучасності

<i>Соціально-економічний розвиток середньовічної України та української козацької держави XVII-XVIII століття</i>	
Михайлюк Ю.М. (м. Черкаси) Умови та характер розвитку основних галузей господарства населення Середнього Подніпров'я у Литовські часи	4
Івангородський К.В. (м. Черкаси) Методологічні аспекти дослідження селянського чинника в етносоціальних процесах на Середньому Подніпров'ї в XVI - першій половині XVII ст.	8
Босчко В.Ф. (м. Черкаси) Соціально-економічні аспекти розвитку Правобережної України у контексті визвольних змагань середини XVII ст.	12
Чабан Ю.О. (м. Одеса) До питання аграрної політики І. Виговського	14
Шкрібітько О.О. (м. Донецьк) Розвиток землеробства в монастирських вотчинах степової України у XVII-XVIII ст.	16
Острась Є.С. (м.Донецьк) Врожайність зернових культур на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.	21
<i>Аграрні аспекти економічних та політичних трансформацій XIX- початку XX ст.</i>	
Бакало Р.Г. (м. Черкаси) Розробка та запровадження столипінського аграрного законодавства	27
Бабенко Л.Л. (м. Полтава) Аграрна галузь Полтавщини в перші десятиліття існування губернії (перша половина XIX ст.)	30
Темірова Н.Р. (м. Донецьк) Помішки Бобринські	34
Світленко СІ. (м. Дніпропетровськ) Постать Мусія Кононенка у контексті формування і становлення національної самосвідомості українського селянина пореформеної доби	40
Грон В.В. (м. Черкаси) Капіталістичні перетворення в афарному секторі економіки Наддніпрянської України у контексті національного розвитку другої половини XIX ст.	44
Костик Є.П. (м. Переяслав-Хмельницький) Микола Левитський - організатор артільного руху	48
Десятніков І.В. (м. Черкаси) Становище українського селянства як передумова поширення найманої праці у сільському господарстві України в кінці XIX - початку XX ст.	51
Якименко М.А. (м. Полтава) Діяльність Полтавського губерньського земства по реалізації переселенської політики царату в роки столипінської аграрної реформи	54
Сулига І.Г. (м. Ізмаїл) Земства і селянська кооперація в Правобережній Україні на початку XX ст.	59
Дубінський В.А. (м. Кам'янець-Подільський) Аграрне питання в програмних документах Української демократичної партії	62
Волошко О.О. (м. Запоріжжя) Підзаконна нормотворчість гетьманської адміністрації по врегулюванню афарних відносин (травень-грудень 1918р.)	64
Дудка В.І., Дудка Л.Г. (м. Кременчук) Економічна характеристика афарного сектору Полтавщини 1917-1918рр.	67
Шатохін А.М. (м. Умань) Селянське питання у соціологічній думці Росії та України в післяреформений період	73
Буравченко Р.В. (м. Черкаси), Крапивин А.В. (м. Донецьк) К вопросу о превращении болгарского крестьянского движения в политическое (1905-1908 гг.)	76
<i>Основні проблеми аграрного розвитку України в радянський період</i>	
Морозов А.Г. (м. Черкаси) Тернистий шлях сільськогосподарської кооперації в добу НЕПу	82
Москальов Б.Г., Москальова Н.П. (м. Харків) Розробка більшовиками концепції технічної модернізації афарного сектору та досвід США	88
Святець Ю.А. (м. Дніпропетровськ) Безпосівні селянські господарства в роки нової економічної політики	92
Шевченко СІ. (м. Кіровоград) Діяльність в Україні Комітету сербів, хорватів і словенців з допомоги голодуючим у 1923 р.	95
Кравченко В.І. (м. Донецьк), Лазуренко В.М. (м. Черкаси) Радянська політика щодо заможного селянства України в роки нової економічної політики (1921 -1929 рр.)	98
Маленко В.М. (м. Одеса) Афарна політика Румунії на окупованих українських (південно-бесарабських) землях в 20-30-ті рр. XX ст.	100
Данилюк Д.Д., Мішанин В.В. (м. Ужгород) Колективізація і міфаційні процеси на Закарпатті у кінці 40-х рр. XX ст.	103
Нікілєв О.Ф. (м. Дніпропетровськ) Інженерна служба села: стан і проблема формування кадрового потенціалу у повоєнний період (середина 40-х - початок 50-х рр. XX ст.)	10
Романюк І.М. (м. Київ) Шкільне будівництво на селі в 1950-х - першій половині 60-х рр.	9
Лубко І.М. (м. Черкаси) Спроби організаційно-економічного подолання кризи колгоспного виробництва в середині 50-х - на початку 60-х рр.	113
Сушко О.О. (м. Київ) Соціально-економічний тип дрібного товаровиробника в українському селі 1920-х рр.	116
Георгізов Г. (м. Черкаси) Українізація як результат тимчасового консенсусу між українським традиціоналізмом і більшовицьким пролеткультом	120
Десятніков О.В. (м. Черкаси) Передумови застосування найманої праці в селянських господарствах України в умовах НЕПу	131
Перехрест О.Г. (м. Черкаси) Сільське господарство Лівобережної України наприкінці літа - взимку 1943 року: деякі питання стану та наслідків господарювання	134
Потильчак О (м. Київ) Трудова експлуатація українського селянства у роки нацистської окупації (1941-1944 рр.)	137
	141
Григорчук П.С., Мел ьничук О.А. (м. Вінниця) До питання правового забезпечення афарної реформи в Україні на сучасному етапі	144
Конфітовський В. (м. Кам'янець-Подільський) Проблеми розвитку афарного сектору України та к законодавче врегулювання (1990-2001 рр.)	
Лисенко О.М. (м. Черкаси) Розвиток законодавчої бази реформування афарних відносин (1990-2001 рр.)	147
Моїсєєв В.М. (м. Черкаси), Байлін Ю.В. (м. Харків) Трансформація форм власності на землю в сучасній Україні	151
Підлісний Ю.І. (с. Долина Словянського р-ну Донецької обл.) Проблема селянської кооперації у приватизованому афарному секторі економіки України	154
Сухущина О.В. (м. Черкаси) Питання розвитку сучасного сільського господарства Чехіїу програмі Чеської соціал-демократичної партії	157
Масненко В.В. (м. Черкаси) Цукрова галузь афопромислового комплексу України та Черкащини за роки незалежності	162
Марцінюк І.М. (м. Черкаси) Зміна кількості сільського населення Черкащини у 1989-2002 роках: основні фактори та їх співвідношення	163
Здоровцов О.І., Шатохіна М. А. (м. Умань) Демографічна характеристики сільського населення Черкаської області: тенденції 90-х рр. XX ст.	166
Фомічева І.В. (м. Донецьк) Структурні афарні перетворення на території Донецької області на сучасному етапі	168
Храмово-Баранова О.Л. (м. Черкаси) Проблеми розвитку технічної бази сільського господарства	
Шипік Н.Ф. (м. Донецьк) Рух сільського населення України в 1979-1989 рр.	171
Зернова О.Г. (м. Донецьк) Колгоспи України в 60-і роки XX століття	173
Ігнатенко В.В. (м. Черкаси) Консерватизм і сучасне українське селянство (до проблеми ренесансу селянської ідеології)	175
	178
<i>Жінки в громадському та економічному житті села</i>	
Онїпко Т.В., Онїшенко О.В. (м. Полтава) Благодійна діяльність жінок у селах Полтавщини XIX - початку XX ст.	171
Повикова О.М. (м. Черкаси) Суспільно-політичний і трудовий портрет жінки українського села 30-х рр. XX ст.	173
Ватрушкіна Ю.В. (м. Черкаси) Діяльність жінвідділів в радянській Україні 20-3 0-і рр. XX ст.	175
	178
<i>Історико-аграрні дослідження: проблеми історіографії та джерелознавства</i>	
Музичко О.Є (м. Одеса) Історія українського селянства доби Великого князівства Литовського у дослідженнях Ф.І. Леонтовича	182
Вінтонів О.О. (м. Донецьк) Соціально-економічне та правове становище західноукраїнського селянства X V-XVIII ст. в працях істориків-афарників Львівської школи	187
Корняк С.В. (м. Черкаси) Висвітлення податкової політики Б. Хмельницького щодо селянства у вітчизняній історіографії 20-х - на початку 80-х рр. XX ст.	191
Дерлеменко В.В. (м. Київ) Видатні постаті сільськогосподарських інформаційних консультатійно-освітніх служб на території України в кінці XIX - на початку XX ст.	194
Кривчик Г.Г. (м. Дніпропетровськ) Джерелознавчі проблеми дослідження соціального розвитку українського села у 60-80-ті рр. XX ст.	199
Мельниченко В.М., Поставнича М.В. (м. Черкаси) Проблеми афарноїісторії Черкащини в краєзнавчих дослідженнях 90-х рр. XX ст. (історіографічний аспект) Вергунов В.А., Кірпаль З.П. (м. Київ) Становлення та розвиток науково-дослідних установ, організацій, навчальних закладів афарного профілю Української академії афарних наук Бундак О.А. (м. Луцьк) Проблеми сучасного українського села на сторінках "Українського історичного журналу" (1990-2000 рр.)	197
Капустин Г.Т. (м. Кременчук) Дослідження соціально-економічних та суспільно-політичних процесів в українському селі тогочасною вітчизняною історіографією	200
	203
<i>Світогляд, духовний світ та культура українського селянства</i>	
Присяжнюк Ю.П. (м. Черкаси) Традиції господарювання як мірило україно-єврейських відносин на селі (XIX - початок XX ст.)	210
Фареній І. А. (м. Черкаси) Поширення ідей кооперації в українському селі (кінець XIX - початок XX ст.)	213
Топка Р.В. (Крим) Суспільно-політичний світогляд українського селянства під час першої російської революції (на матеріалах наказів та ухвал до І Державної думи)	217
Михайлюк О.В. (м. Дніпропетровськ) Щодо ролі національного чинника в формуванні політичної поведінки українського селянства часів революції та фомадянської війни (1917-1920 рр.)	219
Ковальова Н. А. (м. Дніпропетровськ) До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917-1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект	225
Дровозок СІ. (м. Вінниця) Політична культура українського селянства 20-30-х рр. XX ст. (до історіографії питання)	229
Моргуш В.А. (м. Донецьк) Релігійні аспекти розбудови фомадського суспільства в незалежній Україні	234
Якуба К.І. (м. Київ) Патріотизм як складова менталітету українського селянина	239
Солодка Л.М. (м. Черкаси) Світоглядні увлєння селянина про землню та їх вплив на формування української ментальності	244
Шнира В.В. (м. Черкаси) Православна церква в українському селі (1917-1925 рр.)	247
	250
	254
	258
	264
	270
	273

УДК:94(477)"16/17": 338.43

Михайлюк Ю.М. (м. Черкаси)

Умови та характер розвитку основних
галузей господарства
населення Середнього Подніпров'я
у литовські часи

Безумовно, важливим чинником еволюції населення Середньої Наддніпрянщини литовського періоду вбачається успішний господарський розвиток. Зростання результатів економічної діяльності вело за собою не лише покращення власного матеріального становища. Паралельно зростали прибутки Черкаського і Канівського повітів як основних репрезентантів територіально-адміністративного устрою краю у складі Литовської держави. Місцеві намісники і старости мали змогу використати нові податкові надходження на поліпшення умов обороноздатності підвладної території, фінансово посилити роботу місцевого адміністративного апарату. Окрім цього, зміцнювалися і розширювалися торгівельні зв'язки тощо.

Водночас, на характер та наслідки ведення господарства жителями краю значний вплив мали ряд суб'єктивних і об'єктивних факторів.

У XV ст. на теренах Подніпров'я зіткнулися дві колонізаційні хвилі: осіла і кочова. Внаслідок посилення агресії Кримського ханства, особливо після визнання ним васальної залежності від Оттоманської Порти (1575), зникають здобутки литовської колонізації у нижній течії Дніпра. Значно зменшується кількість осад на Середньому Подніпров'ї. Зокрема, були зруйновані Переяслав [1,24] та Звенигород [2, 57], котрі були центрами повітів [3,28]. Через постійні татарські набіги до запустіння доходять поселення у Черкаському і Канівському повітах. Так, за люстраціями місцевих замків 1552 року, на території першого існувало лише 8 селищ (разом з Черкасами), а в межах другого повіту - 27 (разом з Каневом). Характерно, що більшість із перелічених селищ залишилися

без мешканців, оскільки ті або ж загинули чи потрапили в полон, або перейшли на постійне місце проживання до Черкас і Канева. Жителі окремих поселень через степову загрозу змушені були зимувати при замках, а на літо повертатися до своїх помешкань [4,89-90,98-101].

Чисельність місцевого населення, відповідно, була невеликою. За підрахунками дослідників, кількість мешканців Канівського повіту на момент перепису 1552 року складала 239 сімей, а в Черкаському - 730 [2,32].

Натомість, обшири обох територіально-адміністративних одиниць були значних розмірів і виходили далеко за межі власне Середнього Подніпров'я. На Правобережжі зазначені повіти включали в себе головним чином басейни річок Росі та Тясмину. На Лівобережжі вони межували із пугивльськими кордонами Московської держави та охоплювали басейни річок Супій, Удай, Хорол, Сула, Псел, Ворскла, Орель тощо [4, 84-86, 98-103]. Таким чином, порівняно незначна кількість місцевого населення мала неосяжні простори для господарського освоєння, однак не мала достатніх фізичних можливостей і засобів для їх опанування.

Окрім того, що агресія кримчаків погіршувала демографічну ситуацію на теренах краю, вона завдавала чималих збитків економічним здобуткам місцевого люду. Щорічні, а подекуди не один раз на рік, набіги степовиків на порубіжні українські землі супроводжувалися грабежами і руйнаціями вели до значних матеріальних втрат. Через постійну небезпеку згортали окремі види господарювання. Мешканці краю, йдучи обробляти поле чи займатися промислами, змушені були озброюватися і бути в постійній готовності до оборони.

Важливим фактором господарської еволюції були сприятливі природні умови краю. За визначенням В.Голобуцького, "винятково важливу роль у господарському житті краю мав Дніпро з його численними притоками". Південніше Канева річка протікала через лісостеп, вкритий заплавами луками, рясним чагарником і лісами. Заплава річки подекуди займала тут 14 км. [5, 111]. Водночас, територія правобережжя Канівського

регіону значно порізана ярами та балками, що створювало малоприсадибність до землеробства. Натомість лівобережна частина має характер переважно степової зони, пересіченої річками Трубіж, Супій, Чумгак, Золотоноша, Сула [6, 30-31].

Характерною ознакою флори Середньої Наддніпрянщини були масивні лісові простори. У Пороссі від кордонів із брацлавським воєводством тягнулися великі канівські ліси. У верхів'ї Гнилого Тікичу відомі ліси "Богатирські". Між верхів'ям Тясмина та р. Вись розташовувався величезний "Лебединський ліс". Від Ірдиня простягалися лісові масиви до басейну Тясмина, а далі до витоків Інгульця. У верхів'ях Інгульця розкинулися широкі масиви відомого "Чорного лісу". На Лівобережжі Дніпра також досить широкою подекуди смугою розташовувалися ліси. Лісами були покриті береги р. Удай. В XVI ст. ліси тягнулися біля Лубен по Сулі, між річками Псел і Ворсклою тощо [7,225].

Поряд з цим у регіоні мали місце досить обширні Ірдинське болото та смілянські озера - Біле, Бузукове, Яськове та ін., котрі надавали цій місцевості вигляду глибокого Полісся [8,378].

Загалом, така пересічена місцевість створювала сприятливі можливості для захисту у випадку небезпеки.

Нижче Кременчука територію лісостепу змінював безкрай степовий масив, котрий, рівно як і на Лівобережжі, представляв собою насичену різноманітною степовою рослинністю місцевість. Ця територія була пронизана цілою системою дніпровських приток, починаючи з Сули, Псла, Ворскли, Самари та інших перед порогами та великою їх кількістю по обох берегах ріки за порогами. При впадінні в Дніпро, останні утворювали складну систему заток і озер з великими і малими островами, які через зарослі очерету і чагарнику, утворювали майже неприступні плавні [5,П2].

Землі Середнього Подніпров'я та прилеглі південно-степові простори мали колосальні можливості для господарського розвитку. За словами сучасника — М.Бельського, "Дніпро і його незчисленні допливи аж кишили величезними масивами риби, околишні

степи були густо заселені всяким звіром, і таким, що давав міхи, як, наприклад, бобри, куниці, лисиці, ведмеді, а також таким, що давав м'ясну поживу. Багата природа вимагала мінімальної затрати сил з боку людини, щоб сторицею сплатити цей труд" [9,152].

Інший сучасник, Михалон Литвин так описував природні багатства краю: "... поверхня землі... наскільки родюча..., що зорана лише раз парою волів, вона дає найкращі врожаї. Навіть необроблена рілля дає рослини, які годують своїм бадиллям або корінням. Тут ростуть дерева, що дають найделікатніші плоди... Диких звірів - зубрів, диких коней, оленів - таке багатство, що на них полюють лише заради шкіри, а з м'яса вживають лише філейну вирізку, решту ж викидають. М'ясо вепрів та косуль взагалі не їдять... Понад берегами рік можна побачити численні хатки бобрів..." [6.33; 10. 53-54].

Окрім всього, у розвитку господарських відносин регіону значну роль зіграла слабка розвиненість феодално-кріпосницької системи та відсутність фільварків. Це спрямувало економічну діяльність місцевих жителів у природне русло. Щоправда, починаючи з 30-х рр. XVI ст. посилюється процес опанування феодалами земель краю [11, 33]. Зокрема, на середину XVI ст. в Канівському старостві більшість сіл (у кількості 21-го) перебували у власності шляхтичів [4,98-100]. Поряд з цим, місцевий люд обкладався різноманітними повинностями, запроваджувалися елементи покріпачення [11.33]. Так, канівські міщани повідомляли, що "недавно князь Володимир Путивльський, вышодши из Москвы, почал на тых землях с пашень мешанских брати десятину" [4, 98]. Варто відзначити, що чимало нововведень у вигляді різного роду оподаткування започаткували місцеві старости.

Господарський розвиток населення Середнього Подніпров'я був різноплановий, хоча характеризувався нерівномірністю. Більш поширеними були ухорницькі промисли, а землеробство і скотарство були менш розповсюджені.

Мешканці як Черкаського, так і

Канівського старосте мали чітко визначені територіально приналежні їм "уходи" або "стани". Так, черкаські володіли землями безпосередньо по Дніпру в районі порогів та в його пониззі аж до Тавані, а також в басейнах приток - Тясмину, Ворскли, Орелі, обох Інгулів, Самари [4, 84-85]. Канівці освоїли уходи по річках Рось, Супій, Сула, Псел, Удай [4, 98-103].

За характером власності уходи розрізнялися кількох типів: міські ("местское") [4,101], замкові, шляхетські ("землянский") і церковні [4,98]. Щоправда, на середину XVI ст. розмежування міських і замкових було нівельовано місцевою адміністрацією. Черкаські жителі повідомляли ревизорам, що раніше староста "держав" тільки п'ять уходів і роздавав їх за своїм бажанням. Решту уходів бояри і міщани ділили між собою. Згодом староста взяв за практику роздавати всі уходи, не розрізняючи замкових і міських [4,85].

Місцеві жителі значно потерпали від втручання зайшлих уходників - "чужогородців". "Староста теперешний уходы вси дает киянам, чернобыльцам, мозырям, петриковцам, быховцам, могилевцам и иным чужогородцам", - скаржилися черкашани [4, 85]. Урядовці надавали перевагу у роздачі уходів вихідцям з інших країв через вигоду в прибутках від них. Щоб здобути право промишляти, останні піднімали ціни, з приводу чого незадоволені жителі скаржилися: "...уходники одни перед другими, опережаючи, повышают, укупуючися" [4,85]. Ситуація ускладнювалася значним впливом прийшлого люду. Джерело повідомляє: "А бывает уходников немало, яко близко прошлого лета было их по всем уходам триста человек" [4,85]. Місцеві мешканці не завжди витримували конкуренцію у здобутті вигідних промислових угідь.

Та навіть за таких складних обставин уходницький промисел серед автохтонного населення носив масовий характер. Черкаси і Канів були центрами, де формувалися ватаги уходників. В залежності від роду заняття вони поділялися на групи.

Однією з таких були соляники, котрі ходили до степів за сіллю, після чого везли її на продаж. Традиційно такі ватаги називалися

десятками, хоча в дійсності кількість їх членів могла бути більшою. При поверненні соляників зі степів місцеві урядовці брали з їхнього промислу податок, зазвичай сіллю. Він був не сталим у розмірах. Люстратор черкаського замку відзначає: "Кгда соль идет снизу, хоживало старосте перво з десятка по ковшу соли, ...а теперешний староста от каждого человека, колько у десятку будет, берет соли по два безмены". Крім цього, старости запроваджували ще й додаткові збори із кожного десятка соляників "соли по котлу десяточному и по ковшу". Окремо із ватаги знімалася "обвестка" - пошлина за право торгівлі [4,83].

Іншу групу уходників складали ватаги бортників. Медовий промисел мав значне поширення серед місцевого люду. Він практикувався в залежності від географічних умов: бортники ставали пасікою в степах чи йшли "в Звенигородщину або вище дуброви" (надбузькі ліси - Ю.М.), а також в недалеку від замків промислові угіддя. Близькі медові уходи були закономірно більш зручними.

Досить часто міщани ставили пасіки в приватних уходах чи селищах, за що відшкодовували власникам. Так, Іван Зубрик, котрий володів селами Млієвом, Лінчинцями та Орловцем, встановив вимогу: "хто там пасекою станет, дает ему в год куницу 12 грошей..." [4, 90]. Такий же розмір плати брали з уходників у Канівському повіті князь Глинський та пан Бабинський [4, 100].

Водночас, у підвідомчих місцевій адміністрації територіях замкові слуги могли безперешкодно займатися медовим промислом. Так, у замковому селищі Терпесеево на Росі "пасеки там держат люди замковые ж, не дают ничего"(йдеться про податок на користь старости - Ю.М.) [4, 101]. Натомість, землянські слуги з пасік на замкових селищах зобов'язані були оплачувати використання місцевих ресурсів у відповідності із домовленістю[4, 98,100]. Хоча здавна і замковий люд, і міські мешканці "ходили меду брати вільно", але старости для зростання замкових і власних доходів запровадили оплату і систематично її збільшували [12,260].

Поряд з іншими, досить прибутковим вважався звіриний промисел. Чимало

уходників практикували виправи в "уходи на м'ясо" до степів чи лісових просторів. Широко використовувалися для ловецтва ближні уходи. Особливо цінними в цьому відношенні вбачалися боброві гони. Промисляючи у власницьких уходах, бобровники, зазвичай, були зобов'язані половину здобичі віддавати власнику тих земель [4, 98-100]. При поверненні з уходів мисливці також мали сплачувати "вить" старості - восьму частину із сала, м'яса, шкіри тощо.

З плином часу місцеві урядовці і в цій галузі промислів вдалися до збільшення розмірів оподаткування. Раніше бобровники при поверненні із здобиччю давали старості з ватаги "поклон бобра одного, а другого городского". На середину XVI ст. староста понад давню норму вимагає ще й сьому частину улову і при цьому "делит сам себе, и выбирает яко хотячи, а останок купует у них также яко хотячи, з замку их не выпускаючи" [4,85].

Особливі умови ведення звіриноного промислу існували щодо "ловищ", приналежних безпосередньо до міста і замку. Такі території були приписані окремо до Черкас та Канева і розташовувалися на лівобережжі Дніпра. Вони суворо контролювалися старостою. Починаючи від Дмитрового дня (26 жовтня) і до першого снігу туди заборонялося ходити по звіра. По "першій пороші" на лови йшов староста, а потім таке право отримували бояри та міщани і полювали до зазначеного терміну. З давніх часів такий промисел не оподатковувався. Однак, староста почав брати з мисливців по третьому звіру зі здобичі [4, 86,97]. Більше того, канівські міщани, окрім участі у старостинських ловах, повинні були ще й стацію давати фуражем і продуктами або ж грошима [4,97].

Значною продуктивністю відзначався рибальський промисел. Дніпро з притоками та місцеві озера характеризувалися тим, що в них "рыбы досыть завжды" [4, 86]. Рибні ватаги також обкладалися даниною. Із міських уходів місцеві рибалки, незалежно від кількості ватаги, давали старості по тридцять риб (щук, коропів, лящів, сомів). При наявності осетрів обов'язково віддавався один, навіть єдиний серед улову [4, 85].

Осетровий промисел був досить значним і поширеним. Крім інших, традиційними були весняні осетрові лови. Вони здійснювалися на Дніпрі та його луках дерев'яними сітями. За право осетрового лову "чужогородці" мали сплачувати одну восьму здобичі. Донедавна черкаські за подібне не сплачували, але староста зобов'язав їх віддавати кожного третього осетра. Крім цього, бралася "одно з ватаги поклону осетра, а другого городского" [4, 85].

Землеробство на Середній Наддніпрянщині було малопоширеним, або, за словами П.Г. Клепатського, "до некоторой степени как бы случайным занятием" [8,378]. Так, в описі Канівського замку щодо податків в с. Конончі зазначено: "а пашни, когда пашут, десятина" [4, 100], що свідчить про непостійність обробітку землеробських угідь. Особливо це стосується Черкаського повіту. Водночас, якихось обмежень стосовно орного господарства не зустрічається. В описі черкаського замку читаємо: "Пашут черкашане мешчане и бояре на поли, где хто хочет" [4, 86]. Щодо Канівського повіту, люстрація замку повідомляє лише про кілька сіл, що займаються переважно землеробством - Колтегаєво та Совин [8, 378].

Слаборозвиненим на теренах краю вбачається і скотарство. Однією з головних причин цього, очевидно, була мала мобільність стад худоби, а, відповідно, і часта їх втрата через татарські набіги. Це, а також існування великої кількості дичини, не стимулювали такої господарської діяльності у місцевого населення. Однак, заперечувати наявність поголів'я худоби у місцевих жителів немає підстав. Адже, за свідченням документів, татари в результаті своїх набігів на Подніпров'я в якості здобичі неодноразово мали більші чи менші стада худоби. Водночас, останні досить часто були трофеями козацьких походів на кримські улуси. Захоплена худоба переганялася на терени краю. Як повідомляють джерела, стадами худоби володіли черкаські старости, зокрема О. Дашкевич [8, 383] та А.Пронський [13,127].

Підсумовуючи, варто відмітити, що місцеве населення в цілому мало досить сприятливі умови для економічного освоєння

краю. Це стимулювало розвиток різноманітних галузей господарства. Разом з тим існував цілий ряд внутрішніх і зовнішніх чинників, котрі визначали характер господарювання, часто обмежуючи як його безпосередньо, так і бажання та можливості місцевого населення.

1. Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - К, 1931. - Кн. 26. - С. 1-29.
2. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской уни. - К, 1891. - 210 с.
3. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. - К, 1993. - 416 с.
4. Архив ЮЗР. - К, 1886. - 4.7.-Т.А.- 592 с.
5. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К, 1994. - 539 с.
6. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я. - Черкаси, 1999. - Кн. 1. - 187 с.
7. Баранович А.И. Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки. — 1950-Т. 32. - С. 98-232.
8. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. - Одесса, 1912. - Т.А. - 586 с.
9. Kronika Polskiej Marcina Bielskiego. - Sanok, 1856. - Т.2.
10. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. - К, 1890.
11. Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я. - Черкаси, 1999. - Кн. 2. - 177 с.
12. Грушевський О. Промисли в Україні XVI ст. // На переломі: друга половина XV - перша половина XVI ст. - К, 1994. - С. 256-266.
13. Сергійчук В.І. Барський староста Б.Претвич // Український історичний журнал. - 1990. - №3. - С. 124-131.

УДК: 930 (477) "16/17": 338.43

Івангородський КВ. (м. Черкаси)

Методологічні аспекти дослідження селянського чинника в етносоціальних процесах на Середньому Подніпров'ї в XVI - першій половині XVII ст.

Дослідженню аграрної історії Середнього Подніпров'я в період з XVI - до середини XVII століття присвячено досить велику кількість наукових праць. Переважна більшість цих пошуків спрямована на висвітлення соціальних, економічних, агротехнічних, культурно-релігійних, етнічних, геодетермінічних та інших аспектів, пов'язаних із селянством даного регіону. В цих роботах використовується також різноманітна методологічна основа, що дозволяє кожного разу по-іншому досліджувати аграрну історію. Ми спробуємо розглянути методологічні аспекти дослідження селянства Середнього Подніпров'я в XVI - першій половині XVII століття у розрізі етносоціальних процесів, які тут відбувалися. Іншими словами, ми спробуємо подивитись на селянство з позицій етнологічної науки.

Зрозуміло, що можна заперечити новизну даного підходу, посилаючись на дослідження, пов'язані з етнічними аспектами аграрної історії, але таке трактування буде помилковим, оскільки запропонована нами методологія має за мету дослідити не тільки етнічні аспекти, а, насамперед, соціально-економічні та духовні з точки зору етнології. Варто відразу звернути увагу на те, що під етнологією ми розуміємо науку, яка з'ясовує теоретичні аспекти етнічної сфери. В той же час під етнографією ми розуміємо науку, яка залучаючи теоретичну базу етнології, вивчає розвиток певного етносу та його культури.

Етнологічна проблематика завжди була і є однією з найсуперечливіших і найдискусійніших в науці, а тому вона так і не набула певної систематизації та концептуалізації на світовому рівні. Власне наука, що займається

дослідженням сфери етнічного в емпіричному плані, має різні назви: культурна антропология - в Сполучених Штатах Америки, соціальна антропология - у Великій Британії, етнологія - у Франції та Німеччині, етнографія - в Україні та Росії. Останнім часом назва "етнологія" почала вживатися і вітчизняною наукою. Крім різноманітності назв етнології, в ній існує до того ж і велика кількість методологічних напрямів, як от: еволюціонізм, диффузіонізм, функціоналізм, структуралізм, культурний релятивізм, неоеволюціонізм тощо. Така розпорошеність етнології, на жаль, лише ускладнює пізнання цієї науки сфери етнічного, яка щодня нам про себе нагадує як на побутовому, так і на міжетнічному рівнях.

До проблеми багатоманітності назв етнології додається ще й проблема відсутності усталеного понятійно-термінологічного інструментарію даної науки. Якщо, наприклад, термін "нація" прийнятий і вживається всіма етнологічними школами, то термін "етнос" (центральний об'єкт етнології) зовсім не відомий в так званій західній етнологічній думці. В традиції останньої прийнято оперувати іншим терміном - "етнічність" ("ethnicity"), що на нашу думку, лише шкодить розвитку західної етнології. Однією з найбільших помилок, яка пов'язана з термінологічною невизначеністю, є заміщення поняття "етнос" терміном "народ". На наш погляд, така синонімія не допустима, тому що народ, на відміну від етносу, набагато ширше явище і може включати в себе не лише той етнос, назва якого запозичена, а й значну кількість інших, які разом з домінуючим етносом утворюють певну етносоціальну спільність. Отже, народ не можна назвати явищем чи суто соціальним, чи суто етнічним. Таким чином, для того щоб виявити методологічні аспекти пізнання етносоціальних процесів в аграрній історії, ми змушені, перш за все, з'ясувати основні теоретичні засади етнологічної науки. На жаль, більшість дослідників вважає питання, пов'язані зі сферою етнічного, вже з'ясованими, простими і навіть банальними. Та це на перший погляд. Насправді, невирішеною і дискусійною проблемою залишається теорія етносу, етнічності та етносоціальних процесів.

Постановка даної проблеми мала місце ще в радянській науці. Наслідком її розв'язання стали концепції Ю.В. Бромлея та Л.М. Гумільова. Перший став фактично фундаментом офіційної радянської етнології, розробивши теорію етносу [1] і етносоціальних процесів [2], яка ґрунтувалась на марксистському трактуванні історії та етнології. На противагу йому Л.М. Гумільов розробив свою теорію аргументовану біолого-географічними факторами [3]. Його концепція не була визнана офіційною радянською наукою. На сучасному етапі розвитку вітчизняної етнології теорія Л. Гумільова визнається українськими вченими. Разом з тим розробляються і альтернативні концепції, представлені в наукових працях А.П. Пономарьова, С.А. Макаруча, Ю.І. Римаренка, Б.В. Попова, Я. Дашкевича, Ю.В. Павленка, В. Балушка, М. Степико, І. Онищенко, О. Нельгу, В.Б. Євтуха, Л. Шкляра та багатьох інших. Західна етнологічна думка поступається рівнем обґрунтованості даної проблематики здобуткам вітчизняної науки.

Не викликає сумнівів, що методологічні аспекти вивчення етносоціальних процесів на теоретичному рівні досить тісно пов'язані із загальною теорією етносу. В ній, на наш погляд, одним з найважливіших розділів є етносоціальні аспекти. Під ними розуміється співвідношення етносу і соціуму, внаслідок симбіозу яких і відбуваються етносоціальні процеси. Будь-який соціум має в своїй структурі етнічний компонент, а разом з тим є продуктом певного етносу. У зв'язку з цим є підстави вважати етнос феноменальним явищем, пізнання якого є необхідним.

На нашу думку, етносоціальні процеси - це процеси, що відбуваються в середовищі соціуму, створеного етносом (етносоціум, етносоціальний організм) в процесі його розвитку в просторі й часі, що активізують державотворчі процеси (якщо в даного етносоціуму відсутня держава), розвиток якісно нових соціальних інститутів, зміну економічних відносин та парадигми етносоціальної культури. Одним із наслідків етносоціальних процесів у певного етносу є формування нових і трансформування наявних складових його менталітету і етосу.

Дана інтерпретація етносоціальних процесів в теорії етносу не претендує на остаточність, оскільки подальше дослідження проблеми може привнести зміни та доповнення.

У нашій розвідці етносоціальні процеси розглядаються на конкретному рівні: щодо селянства Середнього Подніпров'я в XVI - першій половині XVII століття. В означений період даний регіон став для всієї України центром етнічної консолідації, що доведено А.Ю. Чабаном [4]. Такий статус регіону став можливим завдяки дії багатьох чинників: геополітичного, соціального, економічного, релігійного тощо. Українське селянство в цей час опинилось у найбільш небезпечному становищі в порівнянні з іншими верствами. Воно за умов жорстокого соціального, економічного, етнічного та релігійного гноблення з боку польського етносу шукало порятунку на вільних і малозаселених землях Середнього Подніпров'я. Переселенці стали одним із джерел формування українського козацтва.

Напередодні української революції другої половини XVII століття на землях Середнього Подніпров'я селянство стало тією основою, на якій утворилась Українська козацька держава. В XVI - першій половині XVII століття селянство Середньої Наддніпрянщини сформувалося в певний соціоетнос, тобто спільноту, що має всі ознаки етносу, передусім, органіку, традиції, фольклор, спільноту мови, певну міфологію і навіть певний спільний проект майбутнього [5]. В той же час кожний селянин був "соціо-особою", що мала дві спільні риси: була включена до певного соціального середовища (людина не виокремлює себе як суб'єкта свого життя і діяльності з певної категорії, позначеної як "ми"; їй властива не індивідуальна, а колективна свідомість), а по-друге, була спрямована на досягнення своєї соціальної мети [6]; в нашому випадку - здобуття повної економічної та культурно-релігійної свободи у власній державі.

Виходячи з того, що селянство Середнього Подніпров'я було частиною українського етносу, воно не лише зазнавало впливів, до яких вели етносоціальні процеси, а й брало в них найактивнішу участь. Одним

з проявів етносоціальної активності селянства на Середньому Подніпров'ї в XVI - першій половині XVII століття можна вважати розкладення тогочасного українського соціуму взагалі. На думку О.І. Мостяєва, внаслідок розкладу соціуму дана соціальна структура замикається і стає менш динамічною, а в етносі нарощується хаос і зростає соціальне бродіння, а наприкінці цього відбуваються повстання і селянські війни [7]. Така ситуація і спостерігається в першій половині XVII століття на Середньому Подніпров'ї [4].

Вважаємо за доцільне застерегти від одностороннього застосування методологічних аспектів при вивченні етносоціальних процесів, досліджуючи історію селянства, тому що це може призвести до певних невідповідностей. Так, наприклад, Ю.В. Бромлей вважав, що етносоціальний організм (етнос - у вузькому значенні цього слова за термінологією Ю.В. Бромлея. - *К.І.*) за феодального ладу охоплює, перш за все, трудяще населення (в даному випадку селянство. - *К.І.*) і не включає пануючий клас феодалів [8]. За таким визначенням феодалі - це безетнічна група, яка стоїть поза власним соціумом. Однак сам Ю.В. Бромлей доводить, що "кожна людина *неодмінно* (курсив наш) належить до якого-небудь етносу" [9], а тим більше кожна людина є членом соціуму, етносоціуму та етносоціального організму в кожний конкретний історичний період.

Безперечно, селянство Середнього Подніпров'я в XVI - першій половині XVII століття не було ізольованим етносоціальним утворенням, а знаходилося в єдиному етносоціальному організмі, характерному для тогочасної України. Разом з тим, селянство стало фактичним оберегом української етнічності. Під нею слід розуміти специфічний спосіб включення спільностей індивідів у процес природно-історичного розвитку, заснований на інформаційному обміні, що виявляється в структурі конкретної людини як специфічна форма історико-природної пам'яті і затверджує себе як ментальність [10], що разом із стереотипом поведінки становить одні з найважливіших відмінностей між конкретними етносоціальними організаціями.

Таким чином, будучи консервативною

спільністю, селянство Середнього Подніпров'я в XVI - першій половині XVII століття зберігало як українську етнічність і менталітет, так і трансформувало їх в ході етносоціальних процесів, які в Україні за доби пізнього феодалізму розгорталися не ізольовано, а в тісному зв'язку з іншими суспільними явищами. На думку В. А. Смолія та О.І. Гуржії, фактором, що справляв значний вплив на етнічну ситуацію, була могутня хвиля визвольного руху народних мас, спрямована на визволення українських земель з-під влади іноземних держав, що в свою чергу підносило значно на вищий рівень етнічну свідомість [11] і, насамперед, - селянства Середнього Подніпров'я.

Будь-який етнос, в тому числі й український, займає завжди певну екологічну нішу (за В.Балушком - етногенетичну [12]), яка фактично накладає відбиток на його свідомість та ментальність. Дані категорії не є сталими або нерухомими, хоча, безперечно, в них є певні константи, що властиві етносам впродовж всього їх існування. На думку О.В. Нельги, специфіку свого соціального буття етнос вміщує у відповідних архетипах, які є душею етносу [13]. В XVI - першій половині XVII століття завдяки селянству Середнього Подніпров'я відбувається відчутна трансформація української етноархетипності, що пов'язана в українському етносі з символами хлібодара-землероба та захисника-оборонця, відповідно, українського селянина і українського козака [14], хоча селянськість не можна розглядати як одвічну ментальну ознаку українського етносу, це швидше за все один з його етноархетипів.

Глибоке дослідження історії селянства Середнього Подніпров'я дозволяє нам констатувати, що в XVI - першій половині XVII століття дана верства почала виробляти якісно нові механізми етнозбереження, одним з 10 результатів якого стали поява козацтва і 11 Запорозької Січі, що в свою чергу викликало на Середній Наддніпрянщині могутній 12 етносоціальний процес, який набрав ознак національно - (або етнічно) визвольної боротьби і, зрештою, призвів український етно- 13 соціальний організм до створення власної держави, а безпосередньо селянство - до 14

вільного економічного життя і віросповідання, що дозволило зняти на певний час напругу в тогочасному українському етносоціумі.

Таким чином, методологічні аспекти дослідження селянського чинника в етносоціальних процесах на Середньому Подніпров'ї в XVI - першій половині XVII століття дозволяють нам по-іншому розглядати як селянську верству даного регіону, так і його аграрну історію в цілому. Отже, селянство виступає не лише, як соціальний страт, втягнений у певні економічні відносини, а й як важлива етносоціальна система, що виступає одним з найважливіших чинників етногенезу в даний період. Зрозуміло, що даний підхід потребує ще вдосконалення, але його можна і, навіть, потрібно залучати у дослідженнях, які присвячені не лише регіональній аграрній історії, а й іншим сферам етносоціального розвитку України. На нашу думку, це дозволить більш комплексно осягнути історію як всієї України, так і найважливіших її етнічних регіонів.

1. 2.

3.

Бромлей Ю.В. *Очерки теории этноса*. - М., 1983.
Бромлей Ю.В. *Этносоциальные процессы: теория, история, современность*. - М., 1987.

Гумилёв Л. Н. *География этноса в исторический период*. - Л., 1990.; *Его же. Этногенез и биосфера Земли*. - М., 1994.

4. Чабан А.Ю. *Середнє Подніпров'я у 2-х кн.* - Черкаси, 1999.

5. *Природа і етнос / під ред. В. С. Крисаченко та ін.* - К., 1994. - С. 105.

6. *Там само*.

7. Мостяєв О.І. *Історичне буття етносу (філософсько-методологічний аналіз)*. - Автореф... дис... канд. фіз.-мат. наук. - К., 1998. - С. 6.

Бромлей Ю.В. *Этнос и этнография*. - М., 1973. - С. 137.

Бромлей Ю.В. *Очерки теории этноса*. - М., 1983. - С. 59.

Феномен нації: основи життєдіяльності / за ред. В.Б.Попова. - К., 1998. - С. 147. Смолій В.А., Гуржій О.І. *Як і коли почала формуватись українська нація*. - К., 1991. - С. 74. Балушок В. *Українські міграції та українська етногенетична ніша // Проблеми міграції*. - 1998. - №3.

Нельга О.В. *Теорія етносу: Курс лекцій*. - К., 1997. - С. 123. *Там само*. - С. 142.

УДК: 94(477)"17": 338.43 **Босчко**

В.Ф. (м. Черкаси)

Соціально-економічні аспекти розвитку Правобережної України у контексті визвольних змагань середини XVII століття.

Перша половина XVII століття була важливим періодом в історії як України в цілому, так і її Правобережних територій, на яких згодом розгорталася національно-визвольна боротьба українського народу середини XVII ст. Внаслідок дії цілого ряду чинників зовнішнього та внутрішньополітичного характеру на початку XVII ст. на Правобережних територіях загострювались соціально-економічні, геополітичні та національно-релігійні проблеми, які суттєво вплинули на розвиток та перебіг революційних подій середини XVII століття. Тогочасна історія Правобережних територій нерозривно пов'язана з виникненням козацтва. Перші десятиліття XVII ст. ознаменовані не лише міжнародним визнанням козацтва, разом з тим Правобережна Україна політиками Речі Посполитої, Кримського ханства тощо розглядалась як регіон із сталими козацькими традиціями. Свідченням цьому є текст маніфесту шведського короля Густава Адольфа від 25 червня 1631 р., з яким він звертався до запорожців: "...благородні і вільні лицарі, мужні, хоробрі володарі Дніпра і Чорного моря..." [1]. Козацтво через значне збільшення стає основною масою населення Правобережної України, а, зокрема, Подніпров'я. Згідно з люстрації 1616 р., на півдні Київщини нараховувалося 7500 козацьких родин: у п'ять разів більше, ніж тих, що відбували повинності [2].

Про значне зростання козацтва на Правобережній Україні йшлося і у Королівській пропозиції Сеймові від 1615 р. Коронний гетьман С. Жолкевський писав: "...назбиралося того гультайства, так що важко мати холопа або наймита..." [3]. Разом з тим, важливим було не лише кількісне зростання

козацтва, але і значні якісні зміни, що відбувалися у його середовищі завдяки поповненню його лав вихідцями із привілейованих станових груп: козацтво поступово асимілювало кращих представників тогочасного суспільства. З поставленої поза законом, практично безправної частини населення, козацтво перетворилося в організовану, авангардну силу здатну не лише розхитати основи існуючого ладу, але і взяти на себе відповідальність за долю всього народу.

Колонізаційна політика Польщі, свавілля магнатів і шляхти зачіпали інтереси всіх станових груп тогочасного українського населення. З кожним роком дедалі більше посилювалося соціальне гноблення селянства. Українське боярство змушене було тривалий час вести боротьбу за визнання належних йому прав і привілеїв. Частина української частини боярства, яка не змогла довести своїх прав на земельні наділи, як важливу ознаку становості, поповнювала ряди козацтва. Значні привілеї отримали феодала та польській шляхтичі, які звільнялися від податків і повинностей. Козацтво взагалі опинилося поза правовими нормами Речі Посполитої. Порушення принципів становості загострило протиріччя та протистояння в середині цієї держави, як вказував німецький історик Є. Енгель: "...не може бути стабільною і вічною держава, яка не визнає право людей всіх класів, їхньої рівності перед законом" [4]. Протягом першої половини XVII ст., особливо після поразки повстань кінця XVI століття, спостерігалася тенденція до повної ліквідації козацтва і православ'я. Релігійна конфронтація, посилення феодално-кріпосницького гніту викликали дестабілізацію в суспільстві та постійні конфлікти, які часто закінчувалися збройними сутичками. Так, відомо, що конфесійний фактор був однією з причин повстання під проводом Тараса Трясила. Про підтримку козацтвом православ'я свідчить відозва духовенства на рішення Сейму 1623 р., у якій вказувалося, що православна віра може бути знищена не раніше, ніж буде знищений народ руський. Посилення боротьби козацтва проти польсько-шляхетського гніту спонукало до прийняття сеймових постанов, метою яких

було "...приведення в добрий звичай і порядок міст і старосте українських" [5]. Польське панування на українських землях супроводжувалося посиленням соціального, національного і релігійного гноблення. Це викликало протести, відмову від виконання повинностей та втечі населення на вільні землі - Подніпров'я, Запорожжя. Помилкою польських владних структур було те, що вони не врахували особливостей геополітичного та історико-географічного розвитку Правобережних порубіжних територій, особливо Подніпров'я, заселеного козаками, які повністю ігнорували феодално-кріпосницькі порядки. Як вказував Д. Дорошенко, "...ледве чи не найважливішим наслідком Люблінської унії були ті зміни в соціальному і економічному укладі українських земель, які повела за собою колонізація Наддніпрянщини" [6].

Результати польської колонізації західних і східних територій Правобережжя суттєво різнилися. На Західному Поділлі, колонізація якого відбувалася значно раніше, польський вплив населення сприймало толерантніше, тоді як на східних землях цей процес зустрічав опір та протест. Тому, як вказував М. Грушевський, "...тут кристалізується рішуча опозиція до шляхетського життя та до устрою і права держави, яка його репрезентувала" [7]. Геополітичні особливості Подніпров'я вимагали гнучкої соціально-економічної політики з боку польської влади, яка повинна була рахуватися "...з явищами відносними, формами оригінальними, тубільними, українськими" [7].

У 30-40-х роках XVII ст. посилилися утиски та розправи магнатів і шляхти над козацтвом: скасовувалися привілеї, обмежувалося право власності, привласнювалися земельні наділи і нерухомість козаків, їх змушували відбувати повинності. Одночасно з цим спостерігалися тенденції до намагання польських владних структур деконсолідувати козацький рух. Внаслідок майнового розширення козацтва, боротьби за владу, виникали усобиці і протиріччя як між рядовими реєстровцями, так і представниками гетьманської козацької верхівки. Серед козацтва негативно вплинула як на результати козацько-селянських повстань кінця 30-х років, так і на

наслідки української революції середини XVII століття.

Становище козацтва на Правобережній Україні ускладнювалося також внаслідок зовнішньополітичних подій, які назрівали через розгортання конфлікту Речі Посполитої з Росією і Туреччиною. Кульмінаційним моментом, який започаткував новий етап боротьби козацтва проти польської експансії, стала Хотинська війна та її наслідки, які не виправдали сподівань козацтва на покращення свого становища. Час компромісів між козацтвом і польською адміністрацією, який протягом першого десятиліття XVII ст. був зумовлений трагічними наслідками козацько-селянських війн під проводом К. Косинського і С. Наливайка та окремими заходами польських владних структур, завершився. Козацтво в 30-х рр. XVII століття продовжувало боротьбу проти засилля Речі Посполитої. Цей процес набував нового забарвлення, реалізувався у вищій якості: організованості та соціальному спрямуванні, набували антифеодалного та релігійного забарвлення. Опір козацтва та селянства Правобережної України польській владі був зумовлений ігноруванням нею проблем, які назрівали. Посилення феодално-кріпосницького гніту, збільшення повинностей, запровадження на всій території Правобережної України найобтяжливішої з усіх форм феодалної ренти - панщини, викликало незадоволення населення, спонукало до зростання протиріччя в суспільстві, яке вже практично було розділене барикадами на два ворогуючі табори: владні структури та феодала з одного боку і козацтво у союзі з міщанством та селянством - з іншого. Найбільшого розмаху феодално-кріпосницький гніт набув у західних та північних регіонах України, де панщина складала 4-6 днів на тиждень при одночасному збереженні грошової і товарної ренти. На Житомирщині панщина обмежувалася двома днями на тиждень із збереженням грошової і натуральної ренти. Незважаючи на намагання владних структур поширити запровадження фільварково-панщинної системи на всю територію України, на території Київщини переважала натуральна і грошова рента паралельно з

виконанням низки інших повинностей.

У складних умовах знаходилося і населення міст. Ремісники були обтяжені непомірним тягарем податків, який гальмував розвиток ремесел, промислів, торгівлі та товарно-грошових відносин. Монополія шляхти на більшість галузей переробної промисловості спричиняла занепад товаро-обміну. Як і інші верстви населення, міщани зазнавали соціального, національного і релігійного гніту. Колонізаційні процеси, поширення фільварково-панщинної системи на Південно-східні регіони Правобережної України викликали погіршення загального економічного становища краю. На території України винищувалися природні багатства, випалювалися лісові масиви для отримання поташу, вивозилася значна кількість сільськогосподарської продукції, худоби, зерна.

Посиленням соціального, національного та релігійного гніту народ було загнано у безвихідь, звільнитися від якого можна було лише збройною боротьбою з поневолювачами. Внаслідок комплексної дії цілого ряду чинників внутрішнього та зовнішньополітичного характеру в першій половині XVII ст. на Правобережній Україні склалися передумови, які започаткували новий період у боротьбі широких верств населення проти польського гніту. Час активного протистояння народу з магнатами і шляхтою став свого роду рубежем, за яким боротьба проти польської експансії із станової і релігійно-віросповідальної переросла і трансформувалася у національно-визвольну боротьбу всього народу за свободу і незалежність.

1. Крив'якевич І.П. *Козаччина у політичних комбінаціях 1620-1630рр.* //Записки наукового товариства Т.Шевченка. -Львів, 1914. - С.65-114.
2. *Zrodla dzieyowe.* - Warszawa, 1887. - Т.5. - S. 125.
3. *Pisma Stanislawo Zolkiewskiego.* - Lwow, 1861. - 628s.
4. *Engel J. Geschichte der Ukraine und der ukrainiseke kosaken.* - Halle, 1796. -520 s.
5. *Volumina legum.* - Petersburg, 1859. - Т.2. - С.6.
6. *Дорошенко Д.І. Нарис історії України: В 2 т. - К. -Мюнхен, 1991. -Т.1.-С. 142.*
7. *Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11т., 12 кн. - К.: Наукова думка, 1992. -Т.7.- С.2-3.*

УДК: 94 (477) "17": 338.43

Чабан Ю.О. (м. Одеса)

До питання аграрної політики І. Виговського

Визвольна війна середини XVII століття призвела до значних соціальних зрушень в українському суспільстві. Майже повністю було знищено стару систему землеволодіння і землекористування: всі землі шляхти і магнатів, що не приєдналися до повстання, перейшли у володіння Війська Запорозького. Звільнилась велика маса селян, що де-факто отримала свободу. Наприклад, 87% поселень, що раніше належали С.Вишневецькому, у 1656 році були вільними [1, 425-426]. Селяни отримували особисту свободу, право змінювати місце проживання, вільно вступати до козацького стану. Землі магнатів (Потоцьких, Вишневецьких, Любомирських, Збараських і т. д.) через займанщину перейшли в руки селян, які тепер вважали її своєю власністю у повному розумінні цього слова (з правом володіти, користуватися й розпоряджатися своїми ділянками). Вони могли вільно користуватися лісами, луками, сіножатям, річками, озерами, обробляти землю без регламентації держави. Селяни, навіть, посягали на володіння православних монастирів і давали відсіч у разі якщо останні намагалися захистити свої власницькі права силовими засобами.

Значно зменшився податковий тиск на селянські господарства. За свідченням Павла Алепського, який подорожував зі своїм батьком, антиохійським патріархом Макарієм, по Україні: "Ніхто не бере з них ані десятини, ані чогось подібного: усі вони від цього вільні, в такому становищі перебувають усі мешканці країни козаків: не знають ані податків, ані харчу, ані десятин. Але Хмель віддає у відкуп усі мита з купців на кордонах своєї держави, а також прибутки з меду, пива і горілки за сто тисяч динарів утримувачам митниць. Цього вистачає йому на витрати на цілий рік. Більше

він нічого не бере" [2,36].

Невід'ємною частиною цього процесу було зростання соціальної мобільності населення: стає можливим вільний перехід з одного стану в інший. В той час селяни складали неповноправний стан суспільства порівняно з козацтвом, що мало такі вагомні привілеї як звільнення від сплати податків. Тому з вибухом Визвольної війни відбувається швидкий процес покозачення великої маси селян. Соціальна сутність цього явища міститься в тому, що покозачені селяни вважали себе вільними від сплати будь-яких поборів. У селянській свідомості звільнення з неповноправного становища асоціювалося з переходом в козацький стан. Тому цей прес набув великого розмаху і розвивався безконтрольно. Перехід з одного стану в інший певним чином обумовлювалося матеріальними можливостями людини. Так московські воєводи Р. Стрешнев та М. Бредихін, у грудні 1653 року, свідчать, що в Умані "за скудостою, в козаках быть не похотели и почели быть в мешанех" [3, 81]. Масове покозачення призвело до катастрофічного погіршення ситуації в Гетьманщині. Однією з переваг козацького стану було право не сплачувати податки і отримувати платню від гетьманського уряду. На утримання козаків передбачалося впровадити спеціальні збори. Однак виникли великі труднощі. За умовами Переяславської угоди козацький реєстр мав складатися з 60 тисяч [4, 819]. Коли в серпні 1654 року московські воєводи привезли платню козакам, Богдан Хмельницький пояснював, що зараз реєстр скласти неможливо через надмірну кількість покозачених [5, 649-695]. Про неможливість скласти реєстр говорив й І. Виговський у вересні 1657 року, пояснюючи це тою ж надмірною чисельністю козаків [6, 806]. Утворення реєстру призвело б до соціального вибуху через те, що всі, хто не увійшов у списки мали б повернутися в неповноправний, залежний стан. Ці, так звані "виписики" неодмінно піднімуть повстання. Відсутність реєстру значно полегшувало життя селян, давало можливість переходити з одного стану в інший.

Але необхідність повного збору податків

для виплати жалування козакам вимагала укладання точного списку. Саме в реєстрі мало було точно визначено кількість козацького стану, що звільнявся від оподаткування і отримував платню. Однак кожен селянин, який вважав себе козаком, відмовлявся платити податки.

Така ситуація ускладнювала життя новопосталої держави. Для нормального функціонування Гетьманщини треба було обмежити кількісно привілейовану козацьку верству. Але добровільно перейти у неповноправний селянський стан або будь-який інший ніхто не погоджувався.

Таким чином перед І. Виговським постало коло складних завдань, вирішення яких давало можливість стабілізувати становище в державі, укріпити гетьманську владу:

1. Усталити соціальну структуру суспільства, обмеживши можливість переходу з одного стану в інший. Втихомирити козаків.
2. Створити міцний прошарок землевласників як головну опору Гетьманщини.

Як зазначав київський воєвода А. Бутурлін: "ныне [жовтень 1657 року - Ч.Ю.] ...поволено всем казакам ранды держать вместо жалованья" [7,35-36]. В.Кікін, що був присутній на Чигиринській раді, коли було обрано І. Виговського гетьманом, повідомляє: "Да тут же в раде приговорили, что у них в войску запорожском волно всем козаком торговать вином и всяким питьем безпенно и безошлинно" [8, 802]. Той факт, що ці рішення було прийняти на самому початку гетьманства І. Виговського, говорить про надзвичайну гостроту проблеми становища рядового козацтва та покозачених. Без її розв'язання не варто було сподіватися не тільки на посилення гетьманської влади, а й навіть на збереженні становища часів Б. Хмельницького [9, 91]. І. Виговський намагається реформувати козацький стан, зменшивши його чисельність до прийнятної і таким чином встановити контроль над Гетьманщиною. Примусивши хоча б частку покозачених перейти в селянський або купецький, гетьман зміг би стабілізувати соціальну структуру, зменшив би загрозу

небезпечних заколотів, повстань, поставив би під контроль збирання податків.

Проте реформаторські заходи виявились надто запізненими і втілити їх в життя без соціальних заворушень було практично неможливо. Ті з покочаних, хто бажав стати селянином або ремісником, або купцем зробили це самостійно без будь-якого наказу. Останні не хотіли полишати свій стан за будь-яку ціну.

Одним з важливих пунктів аграрної політики І.Виговського був намір утворити сталій прошарок землевласників шляхом надання у володіння земель, угідь, сіл, млинів і т. д. Таким чином гетьман міг би розширити базу своєї влади серед українського населення, зміцнити соціальну опору Гетьманщини. Проте він мав враховувати реальну ситуацію, що склалася в тогочасному суспільстві: пожалування значних земельних угідь, маєтків старшині неминуче призведе до масових заворушень, дестабілізації ситуації, що ставило під загрозу його перебування при владі, а також послаблювало сили Гетьманщини перед зовнішньою загрозою. Тому на перший період його гетьманства (серпень 1657 — червень 1658) припадають в основному підтвердження грамот на володіння виданих ще Б.Хмельницьким. До того ж на тлі перманентних повстань І. Виговський не міг впроваджувати практику широких земельних роздач старшині і шляхті. За його гетьманства 50% нових володінь надавалися монастирям, пожалування священикам становили 25% (на шляхту і старшину припадало по 12,5%). Якщо говорити в абсолютних цифрах, то за І.Виговського було роздано 9 сіл, 3 хутори й 1 млин [10,411-418]. Тобто гетьман, бажуючи опанувати ситуацію, намагається зберегти становище часів Б.Хмельницького.

Згодом І.Виговський пробує реалізувати цей намір в Гадяцькій угоді 1658 року шляхом нобілітації однієї сотні козаків з кожного полку [11,360], яким мали надати у володіння певну маєтність. Однак через втрату І.Виговським гетьманської влади угода не була реалізована.

Таким чином реформи залишились нездійсненими, що свідчить про те, як важко було досягти соціальної стабільності в Гетьманщині, нормального функціонування

державного організму, що було головною передумовою збереження державності.

1. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. - К.: Основи, 1998. - С.66, 425-26.
2. Путешествие антиохского патриарха Макария. - Вып. 2. - М., 1897. - С.36.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі-АЮЗР) - СПб., 1878. - Т.Х-МЗ. - С.81.
4. Грушевський М. Історія України-Русі. - К.: Наукова думка, 1996 - Т.9. - Кн. 1. - С.819.
5. АЮЗР. - СПб., 1878. - Т.Х. - №15. - С. 694-695.
6. Там само. - СПб., 1879. - Т.ХІ - №3. - С. 806.
7. Там само. - СПб., 1863. - Т. IV- №26. - С. 35-36.
8. Там само. - СПб., 1879. - Т.ХІ-Прт. 3. - С.802.
9. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. - К.: Основи, 1998. - С.91.
10. Там само. - С 62, 411-418.
11. Грушевський М. Історія України-Русі. — К.: Наукова думка, 1998. - Т.Х. - С 3 60.

ХДК:94(477)"17/18": 338.43

Шкрібітько О.О. (м. Донецьк)

Розвиток землеробства в монастирських вотчинах степової України у XVII-XVIII ст.

Роль та місце монастирських господарств в економічних процесах Степової (південної) України XVII - XVIII ст. викликає певний інтерес. В останні роки в Україні переосмислюється багатогалузева господарська діяльність монастирів, включаючи і найбільш прибуткову її частину - землеробство. Спробуємо ж розглянути розвиток останнього на прикладі чотирьох крупних монастирів цього регіону: Святогірського Свято-Успенського (м. Святогірськ Донецької області, на правому березі р. Сіверський Дінець), Самарського Пустинно-Миколаївського "військового" (знаходився на території Самарської паланки, поблизу сучасного м. Новомосковська Дніпропетровської області),

Нефорошанського Орільського Свято-Успенського Чернетчинського (розташовувався на території Орільської паланки, м. Нефороша Полтавської області) та Бізюкова-Григорієвського Пропасного, або Ново-Григорієвської Бериславської пустині (с. Червоний Маяк Бериславського району на північний схід від Херсона та Берислава, на правому березі р. Дніпр).

В даній публікації робиться спроба визначити суттєві особливості в розвитку землеробства зазначених монастирів, показати як цей вид господарства сприяв збільшенню виробництва продуктів, зростанню товарообміну, засвоєнню нових орних родючих земель тощо.

Дана проблема певною мірою вивчалася в історичній літературі. Більшість робіт, де відображується історія землеробства в монастирях Степової України XVII-XVIII ст., видані впродовж першої половини XIX - початку XX ст., а також у другій половині XX ст. Однак узагальнюючої спеціальної праці з цієї теми немає. Це питання докладніше розглянули автори церковно-історичної літератури дореволюційного часу [1]. Вони визначили види, розміри та місцезнаходження земельних володінь, охарактеризували шляхи управління цією власністю, а також оцінили розміри прибутків. Певний матеріал міститься в науковій літературі XX ст. [2].

Джерельну базу статті складають публікації документів [3] та архівний матеріал [4].

В адміністративно-територіальному плані зазначені монастирі, крім Нефорошанського, знаходилися в межах двох автономних областей України - Слобожанщини та земель Війська Запорозького. Нефорошанський монастир був на правому березі Орелі, а північний кордон запорозьких володінь проходив вздовж лівого берега цієї річки. Отже, ця обитель не займала запорозьких земель. На початковому етапі степова частина України практично перебувала під впливом Османської імперії та його васала Кримського ханства. У російській офіційній документації права сторона Сіверського Дінця, нижче витоків Орелі й Самари, переважно називалася "кримською". Її землі здебільшого використовувалися ногайськими татарами

влітку для випасу худоби, а пониззя Дніпра - кримськими та буджацькими татарами, Оскільки постійного населення тут фактично не було, то й не дивно, що ці землі Г.Л. де Боплан на своїх картах показав, як "Лоса desehta" (пустощі). Однак сприятливі кліматичні умови, пасовища, родючі ґрунти приваблювали, як скотарів, так і землеробів, Вже з XVI ст. на цю територію все більше емігрує українське, а в районах Сіверського Дінця - й російське населення. На перших порах воно переважно займалося різними промислами, а згодом стало поступово й заселяти ці землі, зокрема по Сіверському Дінцю, Орелі, Самарі та на схід від Дніпра. За кілька десятків років край почав перетворюватися в країну осілої хліборобської культури замість "Дикого поля."

Провідну роль у господарському засвоєнні краю відіграли й монастирі. На Слобожанщині найбільшою була Святогірська обитель. Її історія яскраво відбила складний шлях формування монастирської земельної власності на цьому небезпечному, на татарські напади регіоні Степової України. Хліборобство в господарській діяльності монастиря до 80-х рр. XVII ст. не набуло поширення. Про це свідчать постійні звернення архимандритів до царського уряду за "хлібним жалуванням" ("рутою"), яке надавалося ченцям згідно указу від 1624 р. [5].

Одночасно святогірці формують власний земельний фонд. На початку XVII ст. на Слабожанщині були величезні простори порожньої землі. Вона фактично належала цареві. Кожен міг присвоїти собі стільки, скільки міг обробити. Впродовж XVII ст. спостерігається тісний контакти між Російською державою і Святогірським монастирем, оскільки обитель відігравала важливу захисну функцію на південних кордонах Росії і ченці сповіщали уряд про наміри татар. За діяльність на користь царю у 1626 р. святогірці вперше одержали від держави для господарського зміцнення "на свечки и ладан" - землі понад річкою Мокрим Ізюмцем біля міста Ізюма [6]. До 60-х рр. XVII ст. монастир володів величезними земельними угіддями, що простягалися на 50 верст обабіч р. Дінця-від гирла р. Осколу до

гирла Жеребця і Бахмута [7]. Однак ченці фактично не отримували прибутків від цих володінь, оскільки їх ще не заселили підданими, а тому землі здавалися в оренду промисловцям. Невідомими залишаються умови, на яких обитель володіла цими землями. Швидше за все, ця власність сформувалася шляхом "займанщини", тобто вільного захоплення певної кількості орної землі, лісу й сінокосів.

Захопивши кращі земельні угіддя, монастир довгий час утримував у залежності такі населенні пункти, як Цареборисів, Ямполь, Маяки, Богородичне та інші, намагався приборкати торських поселенців. Підвладне населення змушували сплачувати податки або відробляти повинності за користування землею "под посеви и выпасы". У другій половині XVII-XVIII ст. між монастирем та мешканцями навколишніх міст спостерігається постійний конфлікт щодо використання природних ресурсів регіону [8]. В цей час продовжувалася державна дотаційна політика по відношенню до Святогірського монастиря. Особливо це стало помітним після побудови Маяцького острогу, відмежування частини монастирської землі жителям Маяків, Соленого та Цареборисова і передачі цареборисівцям і маячанам монастирського перевозу на Торські соляні озера (події 1664 р.) [9]. В цьому ж році, як компенсацію за втрачену власність, обителі до попередніх 10 крб. і 12 четвертей жита та віса додатково виділили ще 5 крб. грішми та пуд воску для монастирської церкви [10].

Монастир майже нічого не втратив і під час другого розмежування своїх земельних володінь з Маяками та Цареборисовим у 1666 р. Тоді йому відвели угіддя вниз по Дінцю, обабіч його, впродовж 2,5 верст від монастиря, вгору по Дінцю, обабіч його, до впадіння Студенецького колодязя в Донець [11]. Отже, землі по р. Студенку закріпилися за обителлю. По Сіверському Дінцю, на сході, кордони монастиря межували з Сухаревським юртом, який належав Війську Донському, в районі сучасного с Ямпіль [12]. Ченцям відмежували в 10 разів менше землі, ніж було до цього. Але кількість землі, що залишилася, була значною. Крім цього до 80-х рр. XVII ст.

святогірці отримували державне жалування, про що свідчать звернення архімандритів до уряду.

Головними чинниками в розвитку землеробства стало подальше заселення степової частини України в кінці XVII - на початку XVIII ст., сприятливі природно-кліматичні умови. Хоча джерела не дозволяють відтворити повної картини його стану, однак є підстави стверджувати про значні зрушення в його розвитку. Найбільш переконливо про це свідчить діяльність Самарського монастиря, що розташовувався в північній частині Запорозьких Вольностей. Якщо після його заснування запорозька старшина пожалувала його "власними грунтами" (лісом, орною землею та сінокосами), то з появою у монастирі в 1672 р. Кирила Тарловського (так званого "дикого попа") його володіння помітно розширилися не тільки за рахунок вільних земель, але й освоєних до того запорожцями. Вдале географічне розташування Самарської паланки (віддаленість щодо татарських територій) дозволяли ченцям займатися різноманітною господарською діяльністю, в томі числі й землеробством.

На початку XVII ст. у зв'язку з руйнуванням Старої Січі й переходом запорожців на територію Кримського ханства, Самарський монастир занепав. Після підписання невдалого для Росії Прутського договору й перенесення російсько-турецького кордону в межиріччя Самари і Орелі, володіння обителі відійшли до Кримського ханства, а монастирські будівлі разом з укріпленими містами на Самарі були зруйновані.

У більш сприятливих умовах опинився на той час Святогірський монастир. Незважаючи на значні втрати від нападів татар, наприкінці 70-х рр. XVII ст., він продовжував функціонувати, розширюючи свою господарську діяльність. В цей же час у монастирі набуває розвитку млинарство (виготовлення борошна та круп), що знаходилося в тісному зв'язку з землеробством і приносило великі прибутки. Після азовських походів Петра I зменшилися татарські набіги і обитель, втративши воєнне призначення

перетворилася на велике феодално-поміщицьке господарство. Поступово держава припиняє дотаційну політику, ченці збільшують свої володіння за рахунок приватних пожалувань з боку землевласників, купців та старшин Слобідських полків. Так, харківський та ізюмський полковник Г. Донець подарував монастирю вітряк з земельним наділом на р. Уди. Його сини Костянтин (ізюмський полковник), і Федір (харківський полковник), подарували у 1686 р. декілька ділянок землі по р. Чепель [13]. У 1701 р. святогірці купили великий вітряк на р. Осколі під м. Куп'янськом. 5 лютого 1705 р. цареборисівський козак Самуїл Ситник продав "мельничную заимку" на р. Студенок. Монастир приєднав її до своїх володінь і обложив однойменне село на лівому боці Сіверського Дінця [14]. Ці події дають підстави стверджувати, що загроза татарських набігів стримувала розширення землеволодінь за рахунок вільних земель на правому боці Дінця. У 1709 р. від куп'янського мешканця Герасима Степановича придбали хутір на р. Осінівці за 700 золотих з умовою спільного користування млином. У цьому ж році архімандрит Васіан скаржився, що монастир не в змозі розширити свої володіння, що в нього немає хліву для худоби, через що й несе великі втрати як від хижих звірів, так і від людей [15].

Отже, хоча монастир і розширяв свої земельні володіння, все ж таки землеробство в його господарській діяльності ще не стало провідним. На першому місці у скаргах архімандритів стоїть турбота про захист худоби. Заслуговує на увагу те, що зроблені монастирем усі придбання знаходились на лівому боці Дінця. На наш погляд, це зайвий раз підкреслює, що загроза нападів кочівників продовжувала негативно впливати на розвиток землеробства в межах Степової України.

Лише з 30-х рр. XVIII ст. можна говорити про стійкий прогрес у розвитку землеробської культури населення Півдня України. Цьому сприяли такі фактори: заселення північних окраїн запорозьких земель у 20-30-х рр. XVIII ст. мешканцями Гетьманщини й Слобожанщини; повернення запорожців у межі Російської імперії й організація Нової Січі;

зміни в російсько-турецьких кордонах після війни 1735-1739 рр.

В першій половині XVIII ст. монастирі Степової України продовжували збільшувати свої угіддя. Так, наприклад, у 1726 р. Іван Кривий віддав святогірцям "наследственный грунт на р. Донець". В цьому ж році трьома актами обитель придбала два луки на р. Осінівці й один поблизу Цареборисова у місцевого сотника Андрія Самборського [16]. Переконливим доказом поступового зростання ролі землеробства у степовій зоні України впродовж XVIII ст. може служити розвиток монастирського господарства. Згідно з переписом 1732 р., за Святогірською обителлю числилося два села, хутір і млин. На час секуляризації (1787 р.) монастир володів селами Студенок, Богородичне, Банне, Ярове, Новосілки та Пришиб з хуторами Верхнім та Середнім, в яких проживало 1418 осіб чоловічої статі. Земельні угіддя склали 24,6 тис. дес. 450 кв. саж., в тому числі 10 тис. дес. лісу [17]. У червні 1788 р. за монастирем було закріплено 27 тис. дес. землі та угідь (> 29,5 тис. га) і понад 2 тис. кріпаків. Секуляризовані володіння перейшли до державної скарбниці, а у 1790 р. імператриця Катерина II передала їх князю Г. Потьомкіну.

Досить динамічно у XVIII ст. розвивався Самарський монастир. Після повернення на свої землі запорожці не шкодували зусиль та грошей на покращення матеріального стану обителі. Поступово розширювалися її земельні володіння. Наприклад, у 1747 р. самарський полковник К. Красовський віддав святій обителі Монастирський острів на Дніпрі навпроти слободи Половині (сучасного Дніпропетровська), де росли ліси і різні плодові дерева [18]. Завдяки дарункам козаків монастир у 30-40-х рр. XVIII ст. отримав значні угіддя, млини тощо. Крім цього, ченці мали додатковий прибуток від Коша. Згідно зі встановленою ругою (роковщиною), двічі на рік братії поступало з козацького скарбу борошно з жита, пшоно, хлібне вино тощо. У середині XVIII ст. Самарський монастир стає важливим центром всієї північної окраїни запорозьких земель і допомагає Кошеві та населенню хлібом, крупною, грошима та

ІНШИМ.

На час зруйнування Січі (1775 р.) за обителлю числилося село Чернече з 50 дворами селян (1512 осіб); 4 водяних млина; 5 пасік; 4 хутори для утримання худоби при річках; сінокоси при р. Протовчі. Всього було 18 тис. 648 дес. 2300 кв. саж. придатної і непридатної землі [19].

В останній чверті XVIII ст. Самарська обитель була настільки економічно спроможною, що за повернення своєї власності у 1787 р. (час церковної секуляризації) братія виконала на користь держави земську повинність борошном, крупою та власними підводами. У 1794 р., за розпорядженням Г.Потьомкіна, її позбавили підлеглих селян, а згодом - й земельних володінь. Через це монастирське землеволодіння зменшилося до 341 дес.

1722 р. датуються згадки про Нефорощанський монастир, якому належав млин на два камені, одну ступу для биття сукна [20]. На жаль, про його господарську діяльність збереглася лише часткова інформація. У суто духовних правах цей монастир залежав від київського митрополита, який контролював прибутки, кількість братії тощо, оскільки знаходився в його єпархії. Матеріальне становище братії частково залежало від подаянь запорожців (землею, підданими), які знаходились на сусідній з монастирем території і неодноразово користувалися послугами його ченців. Крім того, частина селян мешкала на території Запорозьких Вольностей і тому знаходилася у залежності від кошової старшини. Нефорощанський монастир, як і Самарський, мав 50 дворів підданих [21]. Основний прибуток братія отримувала від своїх земельних угідь.

З інтенсивним освоєнням причорноморських степів у XVIII ст. пов'язане заснування Григоріє-Бізюкового монастиря. У 1782 р., за наказом новоросійської губернської канцелярії, поблизу Берислава, на правому березі Дніпра, при урочищі Пропасна балка, інок Молчанської Софронієвої пустині Феодосій Маслов заснував подвір'я цієї пустині, яке займало 3245 дес. землі. Також відвели плавні, що простягалися до р. Конки і займали більше 2 тис. дес. землі [22]. Ігумен Феодосій з незначною кількістю братії

займався тут скотарством і рибальством. В тому ж 1782 р. територію пустині обнесли земляним валом, побудували декілька келій і дерев'яну церкву на честь священномученика Григорія. Після цього місце майбутнього монастиря отримало назву Ново-Григорієвської Бериславської пустині. Основну частину прибутку братія отримувала від так званої Інгульської дачи, що знаходилася в 25 верстах від пустині і була відмежована у 1787 р. Тут побудували водяний млин. Впродовж 12 років ця дача здавалася в оренду із річною оплатою в 4 тис. крб. сріблом [23]. Подвір'я стало монастирем у 1803р.

Тогочасні джерела, записки мандрівників, дозволяють зробити певні висновки і про стан агрокультури. Можна сказати, що в 70-80-х рр. XVIII ст. в монастирських вотчинах степової частини України сформувалося, як галузь сільського господарства хліборобство. Впроваджували жито, пшениця, овес, ячмінь, просо, горох, коноплі, льон.

Агротехніка в монастирських господарствах була на примітивному рівні, не забезпечувала високої врожайності. Відомо, що на кінець XVIII ст. застосовувалась трипільна система. За умов постійної нестачі органічних добрив земля при перелогах швидко виснажувалась, тому її найменш родючі ділянки тимчасово не засівали, а здавали в оренду.

Впродовж останньої чверті XVIII ст. земля боронувалась легко, незграбною дерев'яною бороною, яка не розбивала груддя, тому ще й коткувалася. Врожай збирали серпом або косили вручну, снопи молотили ціпом натоку. Переробляли зерно на борошно і крупу на вітряках. На зборі врожаю негативно позначалися різні природні фактори (засухи, дощі, нальоти сарани тощо).

Примітивна система рільництва потребувала чималого кількості робочої худоби. Тому в монастирях значна увага приділялась скотарству. Основною тягловою силою були воли, іноді коні.

Розвивалося в монастирських вотчинах городництво і садівництво. На городах вирощували майже всі овочеві культури: буряки, капусту, моркву, салат, редьку, ріпу, цибулю, часник, кріп, хрін тощо. Розводили

баштани (кавуни, дині, гарбузи). Кожен монастир мав кілька садків, у яких росли яблуні, груші, вишні, сливи, абрикоси, горіхи, персики тощо. Ченці займалися виноградарством. Наприклад, Святогірська обитель мала виноградник на 400 ліз [24]. Однак місцеві сорти були низькоякісного гатунку і не завжди встигали визрівати. Виноград йшов на виробництво вина.

Монастирі брали активну участь у торгівлі і продавали чимало продуктів землеробства (борошно, хлібне й виноградне вино, льяні вироби, овочі, фрукти тощо) на щотижневих торгах (базарах) і на річних ярмарках, куди приїздили як вітчизняні так і іноземні купці.

Таким чином, наведені факти дають підстави стверджувати, що в ході заселення Степової України формувалася землеробська культура монастирських вотчин, яка увібрала найбільш придатні для цієї місцевості елементи традиційної культури землеробства тих народів, які освоювали край. До кінця XVIII ст. в основних рисах сформувалася місцева агрокультура.

Гавриил (Розанов). Историческая записка о Пустынно-Николаевском монастыре. - Одесса, 1839.-64с; Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - М., 1852. Отд. 1. - 236с; Дионисий. Сведения о второкласном Григориевском Бизюкове монастыре / Сост. настоятель Бизюкова монастыря архимандрит Дионисий. - Одесса, 1862. - 32 с; Филарет. История Святогорской общежительной Успенской пустыни // Святогорская общежительная Успенская пустыня. - М., 1868. - С.7-57; Феодосии (Макарьевский). Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь. - Екатеринослав, 1873. - 141 с.:-

Слюсарський А.Г. Слобідська Україна: Историчний нарисXVII-XVIIIст. -Харків, 1954. - 279 с; Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. - Харьков, 1964 - 460 с; БагалійД.І. Історія Слобідської України. -2-ге вид. -Харків, 1993. - 256 с

История Донецкого края в документах и материалах XVII-начала XX века. -Донецк, 1995. - 62 с; Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI-XVIII ст. / Укладач Пірко В. О. -

Донецьк, 2001.- 93с,іл.

4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДАУК).
5. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание. - С. 110.
6. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. - С. 154.
7. БагалійД.І. Вказ. праця. - С. 160. ЦДАУК. - Ф. 2009. - Оп. 1. - Спр. 515. -Арк. 1-7;Спр. 644.-Арк. 1-20.
9. Джерела до історії. - С. 10-11.
10. Филарет. История Святогорской общежительной. — С. 55.
11. Филарет (Гумилевский). Вказ. праця. - С. 118.
12. Пірко В. А. Заселение в XVI-XVIII вв. // Нові сторінки в історії Донбасу. - Кн. 1/ Упорядник З.Г. Лихолобова. -Донецьк, 1992. - С.31.
13. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие. -С. 166.
14. Филарет (Гумилевский). Вказ. праця. - С. 122.
15. Там само. — 122-123.
16. Филарет. История. - С. 25.
17. История Донецкого края. -С. 21.
18. Феодосии (Макарьевский). Вказ. праця. - С. 28-29.
19. Гавриил (Розанов). Вказ. праця. - С. 40-42, 61; Андриевский А.А. О землях Самарского монастыря, приписанного к Киево-Межигорскому монастырю // Исторические материалы из архива киевского губернского правления. - К, 1882. - Вып. II. - С. 73.
20. Центральна наукова бібліотека ім. В.І.Вернадського Національної Академії наук України, м. Київ. Інститут рукописів. - Ф. 2. - Оп. 1.-Спр. 755.-Арк. 32.
21. Голубуцький В. Запорозьке козацтво. -К, 1994. - С 503.
22. Дионисий. Вказ. праця. - С. 7.
23. Там само. - С. 29.
24. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии. — Харьков, 1892. - С. 34.

УДК: 94 (477) "18/19": 338.43

Острась Е.С. (м. Донецьк)

Врожайність зернових культур на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.

Людині для життя і трудової діяльності потрібні вода, вапно, крохмаль, жир, сіль, цукор тощо. Усі ці речовини є в хлібі. Ось чому

хліб вважається основним продуктом харчування людей. В даній роботі зроблена спроба на підставі вивчення відповідних джерел і літератури визначити головні чинники, які впливали на врожайність зернових культур, структуру цих культур у різних ґрунтово-кліматичних зонах Лівобережної України в другій половині XVIII ст., їх структуру в засіві. Перші відомості про врожайність хлібних культур на Лівобережній Україні були надруковані в історичній літературі ще в другій половині XVIII ст. Так О. Шафонський, описуючи якість ґрунтів Лівобережжя, зазначав, що "на чорних землях врожай буває у 8-10 разів, на сірій 5-6". Він же вказував і на врожайність окремих зернових культур: "жито, овес родить до 8, 9, 12, ячмінь - 8 і 9, просо - 4, гречка, пшениця ярова - в 3 і 4, пшениця озима - в 2 і 3 разів" [1, 224, 405]. Безумовно, відомості О. Шафонського цінні, але вони занадто загальні і не враховують коливань у врожайності під впливом природно-кліматичних умов. До того ж, свідчення О. Шафонського ніхто і ніколи не перевіряв з допомогою архівних джерел. У 20-і роки ХХ ст. П. Федоренко, досліджуючи господарство Петропавлівського монастиря, розташованого біля м. Глухова, підрахував, що на сірочорноземних ґрунтах у монастирських економіях у 1755 р. врожайність жита була сам-3, а пшениці - сам-4 [2,133]. Вагомим внеском у вивчення стану сільського господарства в другій половині XVIII ст. є дослідження М.Л.Рубінштейна, в якому подані відомості про засів і збір зернових культур та їх врожайність у Київському, Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах у 80-90-х роках XVIII ст. [3, 339, 356, 450-451]. В роботі з історії селянства України зазначено, що "врожаї основних зернових культур на Лівобережжі були низькими: сам-3-5. Врожай сам-4 вважався середнім, а більш сам-4 - добрим" [4, 234]. В дослідженні з історії народного господарства України середній врожай хлібних культур визначався сам-5, а у врожайні роки сам-8 [5, 169]. Ці показники, як свідчать джерела, не можна визнати ні достатніми, ні цілком достовірними. Особливої оцінки заслуговує праця В.М. Мордвінцева, в якій автор у "Додатку" подав

врожайність хлібних культур у 15 відомствах Києво-Печерської лаври в 60-80-х роках XVIII ст. [6, 195-203]. Певні відомості про врожайність хлібних культур знаходяться і в іншій праці В.М. Мордвінцева, в якій на підставі широкого кола архівних джерел розглядається сільське господарство в монастирських вотчинах Лівобережної України у XVIII ст. [7, 26]. О.І. Путро, посилаючись на опис Чернігівського намісництва за 1785 р., прийшов до висновку, що в центральних районах Чернігівщини в кінці XVIII ст. пересічний врожай жита був сам-5-6, пшениці - сам-4-5, а в окремі роки ще меншим. В степовій же частині Чернігівщини і на Полтавщині врожаї були дещо вищими [8, 26]. Із короткого огляду літератури видно, що спеціальних досліджень про врожайність зернових культур на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. немає. А тому ми і обрали для вивчення вказану тему.

Джерельну базу нашої роботи склали друковані та архівні матеріали. Друковані: топографічний опис Чернігівського намісництва (1786 р.), статистичні матеріали Малоросійської губернії (1792-1802 рр.) та ін., в них описані якість ґрунтів, знаряддя обробітку ґрунту, системи землеробства, засів і врожаї хлібних культур. Значний масив складають архівні матеріали, а саме: донесення полкових канцелярій про врожаї, вотчинні відомості про врожайність хлібних культур в економіях Києво-Печерської лаври за 1766-1785 рр., опис Чернігівського намісництва (1785 р.), топографічні описи Київського (1786 р.) і Новгород-Сіверського (1787 р.) намісництв та щорічні донесення губернаторів про засів і врожаї зернових культур. Більшість архівних матеріалів у науковий обіг вводиться вперше. Найбільш змістовну інформацію про врожаї хлібних культур ми маємо в звітах губернаторів у 80-90-х рр. XVIII ст., але найдостовірніші відомості про врожайність цих культур знаходяться, на наш погляд, у справах Києво-Печерської лаври. Адже вотчинні звіти складались для внутрішньогосподарського користування, а тому дані про врожайність необхідно було мати вірні, оскільки на їх

підставі велось монастирське господарство. Взагалі джерельна база достатня і в значній мірі достовірна, що дозволяє дослідити вказану тему.

У побудові логічної структури роботи та вивченні залучених матеріалів автор застосував метод системної єдності.

Головними чинниками, які активно впливали на врожайність зернових культур, були: ґрунтово-кліматичні умови, забезпечення хліборобів земельними угіддями, робочою худобою, знаряддями обробітку ґрунту, культура землеробства; соціально-правове становище виробників хліба; селянська працьовитість, фізична сила, спритність, життєвий та виробничий досвід.

Лівобережна Україна поділяється на дві основні зони - лісову і степову з притаманними їм особливостями в родючості ґрунтів і кліматичних умовах. Кордон між лісовою і степовою зонами пролягає по лінії: Глухів-Ніжин-Київ. Степова зона починалася від лівого берега рік Десни і Сейму і простиралась аж до Дніпра. Визначаючи якість ґрунтів, О. Шафонський писав, що лісова зона "має сіру землю або супісок і глинисту, а там, де колись були бори, там майже скрізь піщану" [9,1]. У степовій зоні переважали чорноземи, але ж і там були сірі або піщані ґрунти. Загалом, на Лівобережній Україні чорноземи складали 66,5%, а сірі, дерново-підзолисті, глинисті і піщані ґрунти - 23,5% [10,1]. Якість ґрунтів надзвичайно впливала на врожайність хлібних культур. Якщо на піщаних ґрунтах пересічна врожайність була сам-3, то на чорноземах - сам-7 [11, 132]. Важливим фактором врожайності є кількість та своєчасність річних атмосферних опадів. У лісовій зоні вони складали пересічно на рік 550-650 мм, у степовій - 300-400 мм [12,40]. В обох зонах річних опадів було достатньо для нормального вегетаційного розвитку злакових культур. Зима на Лівобережжі тривала, але не сувора, з частими відлигами, в степовій смузі часто малосніжна. В березні-травні температура щомісячно підвищується на 5-8°C, а тому перехід від холоду до тепла відбувається швидко. Літо помірно тепле, вологе, в степовій частині інколи жарке. Осінь відносно тепла і суха, перші осінні заморозки наступа-

ють на початку вересня. Пересічно за рік на Лівобережній Україні буває 230-240 безморозних днів, із них 160-200, коли температура вище + 10°C [13, 12]. Швидко підвищення температури весною таранні осінні заморозки значно посилювали навантаження, особливо весною, на землеробів, робочу худобу та знаряддя обробітку ґрунту.

Значним стихійним лихом на Лівобережжі були часті посухи і суховії, які посилювались у другій половині XVIII ст. внаслідок масової вирубки лісів для винокуріння. Так на Полтавщині, писав М.Арандаренко, "...коли було більше лісів, клімат був м'якший, весна і осінь довші. Ліс перекривав шляхи південно-східним вітрам" [14, 126]. Внаслідок скорочення площі лісів мілішали ріки, скорочувалась мережа річок, часто повторювались посухи та суховії. За підрахункам вчених, на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. відбулось 8 посух (1766, 1773, 1774, 1780, 1781, 1797, 1798, 1799 рр.) та 6 нальотів сарани (1756,1757,1780,1781,1798,1799 рр.) [15,224-225]. Якщо посухи поширювались на значну територію і завдавали збитків сільському господарству цілого регіону, то були і такі природні явища (градобій, пожежа), які знищували засіви чи то вже зібраний хліб у масштабі повіту чи сільського поселення. Так у червні 1786 р. в Переяславському повіті Київського намісництва "йшов дощ з градом, який озимого і ярового хліба половинну частину вибив", а в с. Лук'янівці Козелецького повіту - "гречки на триста, вівса на двісті, ячменю на сто п'ятдесят та в Лукашівці - гречки на сто, вівса на сто п'ятдесят, ячменю на сімдесят кіп" [16, 216. 377]. У серпні 1787 р. в Суражському повіті Новгород-Сіверського намісництва в с. Лопатні град вибив "майже увесь", а в с. Копсуж - "частину озимого хліба" [17. 16]. Згубно впливали на стан господарства і масові епізоотії (захворювання худоби), внаслідок яких землероби втрачали робочу худобу або ж залишались без так необхідних під час польових робіт м'ясних та молочних продуктів харчування. Масові захворювання худоби були в 1746, 1771, 1774, 1786, 1787, 1789 і 1792 рр. [18, 16]. Ще більшого лиха зазнавали селяни від частих пожеж, які виникали від блискавки під час дощу або ж

недбалого поводження з вогнем. На жаль, прикладів стихійного лиха, що впливало на врожайність хлібних культур, можна навести безліч. Однак, незважаючи на ці трагічні обставини, родючі землі, добрі пасовища, відносно достатня кількість теплих і сонячних днів та придатний в цілому клімат створювали на Лівобережній Україні сприятливі умови для землеробства і скотарства. Земельні угіддя на Лівобережжі в кінці XVIII ст. поділялись так: рілля займала 60 %, сінокіс - 21,7% і ліс - 18%; пересічне забезпечення земельними угіддями на душу чоловічої статі складало 7,6 десятин [19,3].

Українські селяни вирощували хліб традиційною технологією, яка переходила з покоління в покоління і була досвідом багатовікової етнічної агрокультури. Основною системою землеробства була трипільна. У степовій зоні переважала оранка плугом, у лісовій - користувались сохою і ралом [20,1]. Оранка плугом була найвищим досягненням народної агротехніки, оскільки давала можливість різко підвищити продуктивність поля, продовжити час виробничої експлуатації ґрунту, а також знищувала цупку кореневу систему бур'янів, створювала сприятливі умови для доступу повітря і затримання вологи [21,29].

Зернові культури на Лівобережній Україні вирощували з урахуванням традицій населення регіону та особливостей ареалу. Сіяли в основному жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, горох, а також коноплі і льон. Норми засіву в залежності від ґрунтово-кліматичних умов і виробничого досвіду землеробів були різними. В масштабі регіону ми дотримуємось таких норм засіву на десятину ріллі: жита - 128 кг (четверть), пшениці, ячменю і гречки - по 100 кг, вівса - 160 кг, проса - 30 кг, гороху, конопель і льону - по 20 кг [22,92]. Структура зернових культур у засіві в Київському намісництві була такою: жито - 23,7%, пшениця - 11 %, гречка - 15,4%, ячмінь - 11,7%, овес - 10,2%, просо - 11,2%, горох - 3,6%, коноплі - 9,5% і льон - 3,7%; у Чернігівському намісництві: жито - 31,5%, пшениця - 8,5%, гречка - 15,6%, ячмінь - 10%, овес - 11,1%, просо - 11%, горох - 3,4%, коноплі - 6,4% і льон - 2,5%; у Новгород-

Сіверському намісництві: жито - 31,2%, пшениця - 1,3%, гречка - 22%, ячмінь - 2,9%, овес - 7,1%, просо - 1,8%, горох - 5,5%, коноплі - 25,8% і льон - 2,4% [23, 16]. Із наведених даних видно, що в структурі засіву переважали ярові культури, що призводило до надзвичайного фізичного навантаження на хліборобів під час засіву та жнив. Вони ж вказують і на те, що в засіві основною хлібною культурою було жито, яке займало майже третину поля.

Перші відомості про врожай зернових культур, які є в нашому розпорядженні, знаходяться у звітах полкових канцелярій за жнива 1755 р. Аналіз цих даних показує, що на Лівобережній Україні в 1755 р. було зібрано високий для того часу врожай. Пересічна врожайність окремих культур у „самах" була такою: жита - 9; пшениці - 7,7; ячменю - 10,4; вівса - 7,6; гречки - 14,7 і проса - 58,8. Пересічна сумарна врожайність у регіоні складала сам-18. Якщо врожайність 1755 р. перевести на метричні міри, то пересічний врожай з 1 га був приблизно таким: жита - 11,5 ц, пшениці - 7,7 ц, ячменю - 10,4 ц, вівса - 12,2 ц, гречки - 14,7 ц і проса - 17,6 ц. Врожай на круг з 1 га склав 12,4 ц [24, 23]. Але, на жаль, такі врожаї навіть на чорноземах були рідкістю.

На підставі даних, які подав В.М. Мордвінцев, маємо можливість визначити врожайність хлібних культур у 15 відомствах Києво-Печерської лаври в 60-80-х роках XVIII ст. Пересічна врожайність у „самах" була такою: жита - 3,6; пшениці - 2,5; гречки - 2,5; ячменю - 3,3 і вівса - 2,9. Пересічна сумарна врожайність 5 основних хлібних культур складала всього сам-3. Враховуючи, що лаврські економії були розташовані у різних ґрунтово-кліматичних зонах Лівобережної України, можна погодитись, що і в регіоні в ці роки була така ж врожайність. Наші підрахунки свідчать, що пересічна сумарна врожайність хлібних культур у відомствах Києво-Печерської лаври, розташованих у степовій зоні, складала сам-3,8, а в лісовій - сам-2,5. Помічаємо також певні коливання і у врожайності окремих культур. Так врожайність жита, пшениці і ячменю була вище пересічної цих культур 9 разів, гречки - 6 і вівса - 5

[25, 6]. Низька врожайність - (сам-3) була зумовлена, на наш погляд, тим, що, по-перше, на Лівобережній Україні в ці роки було 5 посух та 2 нальоти сарани а, по-друге, відчутною стала тенденція поступової втрати природної родючості ґрунтів.

Щорічні звіти намісницьких правлінь про засів і обмолот зернових культур дозволяють нам підрахувати їх врожайність у 80-90-х рр. XVIII ст. Врожайність зернових культур у „самах" була така: жита - 3,8; пшениці - 2,5; гречки - 3,3; ячменю - 3; вівса - 3,4; гороху - 2,6; проса - 6,1; конопель - 2,1 і льону - 2,7. Наведені дані показують, що в порівнянні з попередніми роками врожайність хлібних культур дещо зросла: жита - на 0,2; гречки - 0,8 і вівса - 0,5. Зросла і пересічна сумарна врожайність, яка тепер складала сам-3,5. Значних коливань у врожайності окремих культур не помітно. В ці ж роки за рахунок вирубки лісів збільшилась і площа засіву: в Київському намісництві в 2,1 разів, у Чернігівському - 1,5, що певною мірою вплинуло на зростання врожайності. Загалом на Лівобережній Україні у 80-90-х роках XVIII ст. пересічний врожай хлібних культур з 1 га був такий: жита - 4,9 ц, пшениці - 2,5 ц, ячменю - 3 ц, гречки - 3,3 ц, вівса - 5,5 ц і проса - 1,8 ц. На круг з 1 га це складало 3,5 ц. [26,24]. В середньому щорічно в 1792-1802 рр. на Лівобережжі збирали 7267160 четвертей різного хліба. Структура хлібних культур у врожаї була такою: жито - 48,8%, пшениця - 6,4 %, ячмінь - 7,3%, гречка - 15,7%, овес - 17,2%, просо - 3,9% і горох - 0,8% [27,24]. Із наведених даних видно, що основною хлібною культурою було жито. Житом засівали третину поля, а у врожаї одержували майже половину хліба.

Загально визнаним світовим стандартом продовольчої забезпеченості є виробництво однієї тонни зерна на душу населення (на засів, харчування, утримання домашньої худоби і птиці тощо), яку можна одержати при врожайності сам-8-9. На Лівобережній Україні при врожайності сам-3,5 виробляли лише 397 кг, що в 2,5 разів менше норми продовольчого забезпечення. Запасного хліба більшість селян не мала, бо маловрожайні роки були відмежовані від врожайних періодом у 4-6

років. За цей час поїдалися ті невеликі запаси, які могли накопичитись у врожайні і середньоврожайні роки. Майже постійна нестача власного хліба посилювала зубожіння народних мас, що призводило до високої смертності серед населення. Дорожнеча життя та злидні сприяли масовому жебракуванню, зростанню злочинності та втеч селян "в Чорноморію і за Дунай".

1. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. - К.: 1851. - С.224, 405.
2. Федоренко П. 3 історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII вв.// Записки істор.-філол. відд. Укр. Акад. Наук. — Кн. XI. - К.: 1927. - С133.
3. Рубинштейн Н.Л. Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в. - М.: 1957. - С339, 450-451, 356.
4. Історія селянства Української РСР: У двох томах. -Т.І.-К.: Наук, думка, 1967. ~ С.234.
5. Історія народного господарства Української РСР: У трьох томах чотирьох книгах. — Т.І. — К.: Наук, думка, 1983. -С. 169.
6. Мордвинцев В.М. Социально-экономическое положение и антифеодальная борьба монастырских крестьян Левобережной Украины в 30-80-е годы XVIII в. Дне. на соис. учен. степ. канд. истор. наук. -К.: 1980. - С. 195-203.
7. Його ж. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. - К.: ТОВ, 1998.
8. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIIIв. -К.: Выща шк., 1988. - С.26.
9. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. - К.: 1851. - С. - С. 15.
10. Там же. Підрахунок наш.
11. Русое А.А. Описание Черниговской губернии. - Т.1. - Чернигов: 1898. - С. 132. Підрахунок наш.
12. Украинская Советская Социалистическая Республика. Энциклопед. справочник.-К.:Главн. редакц.укр. сов. энцикл., 1987. -С.40.
13. Там же.
14. Арандаренко И. Записки о Полтавской губернии в трех частях. — Ч. I. - Полтава: 1848. - С. 126.
15. Бучинский И.Е. Засухи, суровые, пыльные бури на Украине и борьба с ними. - К.: Урожай, 1970. - С. 224-225.
16. Центральний державний архів давніх актів Російської Федерації (м. Москва). - Ф. XVI. - Спр.742. - Ч.11. - -ірк.2!> ж 216. 377.
17. Там же. - Арк. 337.

18. Центральний державний архів давніх актів Російської Федерації (м. Москва). - Спр. 742. - Ч. II. - Арк. 213, 214 зв., 215-215 зв., 216-216 зв., 220, 223, 455-455 зв.; спр. 790. - Арк. 1 зв., 59 зв., 70 зв.; спр. 791. - Арк. 83.
19. Рубинштейн Н.Л. Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в. - М.: 1957. - С. 324, 436.
20. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. - К.: 1851. - С. 614, 168.
21. Павлюк С.П. Етнографічні аспекти традиційної технології обробки ґрунту на Україні // Народ, творч. та етногр. - 1989. - № 6. - С. 29.
22. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 39. - Арк. 92-92 зв., Підрахунок наш.
23. Центральний державний архів давніх актів Російської Федерації (м. Москва). - Спр. 742. - Арк. 199-200; спр. 742. - Ч. II. - Арк. 352 зв.-353; спр. 747. - Арк. 353 зв.-36; спр. 748. - Арк. 83 зв.-84, 11738.-118; спр. 747. - Арк. 144 зв.; спр. 742. - Ч. II. - Арк. 206 зв., 356-361; спр. 748. - Арк. 84 зв.-85, 11838.-119; спр. 742. - Ч. II. - Арк. 207 зв.-208, 354-355; спр. 790. - Арк. 11 зв.-12; спр. 748. - Арк. 8 5 зв.-86, 119-120; Рубинштейн Н.Л. Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в. - М.: 1957. - С. 450-451. Підрахунок наш.
24. Центральний державний архів давніх актів Російської Федерації (м. Москва). - Ф. 269. - Оп. 1. - Спр. 1686. - Арк. 11, 17, 18, 24, 27, 29, 21, 23. Підрахунок наш.
25. Мордвинцев В.М. Социально-экономическое положение и антифеодальная борьба монастырских крестьян Левобережной Украины в 30-80-е годы XVIII в. Дис. на соис. учен. степ. канд. истор. наук. - К.: 1980. - С. 195-203. Підрахунок наш.
26. Центральний державний архів давніх актів Російської Федерації (м. Москва). - Підрахунок наш.
27. Центральний державний архів давніх актів Російської Федерації (м. Москва). - Підрахунок наш.

УДК: 94(477)"19/20":338.43

Бакало Р.Г. (м. Черкаси)

Розробка та запровадження столипінського аграрного законодавства

Питання про аграрну реформу піднімалося у правлячих колах Російської імперії ще у 90-ті рр. XIX ст. Головною причиною необхідності реформи С. Ю. Вітте назвав у 1898 р. низьку можливість селян сплачувати податки: в Російській імперії сільське населення платило вчетверо менше податків, ніж у Франції, а його матеріальне становище було набагато гіршим. Тому С. Ю. Вітте запропонував створити Особливу раду для розробки нею заходів спрямованих на покращення життєвого рівня селян [8, 52].

У січні 1902 р. указом царя була створена Особлива рада з потреб сільськогосподарської промисловості на чолі з міністром фінансів С. Ю. Вітте. По всій країні були утворені губернські та волосні комісії цієї ради для вивчення питання і внесення конкретних пропозицій по його розв'язанню. Одночасно проекти готували комісії Міністерства внутрішніх справ та землеробства, у яких брали діяльну участь В. Гурко, А. Ріттих, А. Кривошеїн та інші [8, 53].

Розроблені проекти включали основні елементи майбутньої реформи: дозвіл виходу селян з общини та передача їм землі у приватну власність, вільне переселення до Сибір, продаж землі селянам через Селянський банк.

Реформа розроблялася протягом чотирьох років кількома комісіями та радами. Столипінське аграрне законодавство, на нашу думку, не було витвором лише однієї людини - П.А. Столипіна. Воно ретельно розроблялося і планувалося його попередниками: комісія Коковцева, проекти С. Ю. Вітте, з'їзд уповноважених дворянських комітетів, комісія В. Гурка.

Після скасування кріпосного права основні зміни у становищі селян полягали у звільненні їх від панщини та економічних

зобов'язаннях перед поміщиками. В середовищі українського селянства почала розвиватися майнова диференціація. Близько 46 відсотків дворів мали по 6 - 10 та більше десятин землі, а на Правобережжі були селяни, котрі володіли десятками, а іноді й сотнями гектарів землі (на Лівобережжі таких господарств було менше). Однак юридично власниками землі були сільські общини, без дозволу яких селяни не мали права вільно розпоряджатися своїми наділами [10, 219].

Неврожай 1901 р. в окремих районах Наддніпрянської України став причиною селянських виступів, особливо у Харківській та Полтавській губерніях. У них взяли участь 150 тис. чоловік, селяни розгромили 105 поміщицьких маєтків. Повстання придушене військовими силами 10 тис. солдат та поліцейських, до суду притягнули 1100 активістів руху, на 150 сіл наклали контрибуцію у розмірі 800 тис. карбованців [10, 220].

Всього за 1900-1901 рр. в Україні відбулося 670 селянських виступів. Це свідчило про кризові процеси на селі і неспроможність уряду контролювати їх. Особливої гостроти питання проведення реформи постало після революційних подій 1905-1907 рр. тому столипінські перетворення стали спробою розв'язати кризові явища, що мали місце в українському селі.

Програма економічних перетворень, запропонована П.А. Столипіним передбачала розвиток змішаної, багатопланової економіки. Державні господарства повинні були конкурувати з колективними та приватними. Складовими частинами програми були: перехід до хуторів, використання кооперації, розвиток меліорації, введення трьохрівневої сільськогосподарської освіти, організація дешевого кредиту для селян, утворення землеробської партії, котра б реально представляла інтереси дрібного землеволодіння. На думку прем'єр-міністра, аграрний лад імперії мав представляти собою систему дрібних та середніх фермерських господарств, об'єднаних органами місцевого самоврядування і нечисленними за кількістю та невеликими за розмірами дворянськими господарствами. Основними напрямками втілення реформи в життя були: ліквідація общини та розвиток приватної

власності, переселення селян до Сибіру (українські поселення у Зеленому Клині), діяльність Селянського поземельного банку, кооперативний рух, агрокультурні заходи.

Одним із завдань реформи П.А. Столипін вважав створення на селі міцної верстви заможного селянства, як опори уряду в сільських регіонах. Головним гальмом у розвитку сільського господарства, на думку Петра Аркадійовича, була "община", до якої були прикріплені селяни. Селянин не міг залишити общину, не міг продати землю, якою користувався, тому що вона належала "общині". Існування "общини" не давало змоги застосувати кращі засоби виробництва, впроваджувати кращі сівозміни, користуватися сільськогосподарськими машинами, штучними добривами. Особливо негативне значення община мала в Україні, де населення було звичне до ведення індивідуального господарства.

У різних районах імперії становище з общинним землеволодінням було неоднаковим. Згідно даних періодичної преси, частка общинного землеволодіння в Україні, порівняно з усією земельною власністю Російської імперії, коливалася від 13,9 до 88,9% (у Новоросії - 88,9%; Слобідській Україні - 80,4%; на Лівобережжі-33%; Правобережжі - 13,9%) [4, 6].

За даними "Статистики землевладення 1905 года" на Лівобережній Україні у 1905 році нараховувалося 1.178.345 селянських дворів, з них з общинним землеволодінням - 608.698 дворів, або 51,6%, з подвірним - 569.647 дворів чи 48,4%.

Із загальної площі всієї надільної землі у 7.179.962 десятин в общинному володінні перебувало 4.086.237 десятин, чи 57%, у подвірному - 3.093.725 чи 43% всієї площі.

Питома вага общинного землеволодіння по окремих губерніях була не скрізь однаковою. Наприклад, у Харківській 93,2% від загальної кількості дворів становило общинне землеволодіння, у Полтавській - лише 18%, у Чернігівській - 51,5% [7,223].

Високий відсоток подвірного землеволодіння у Полтавській та Чернігівській губерніях пояснювався тим, що тут з давніх часів проживало козацтво, яке володіло

землею на правах особистої власності, за винятком деяких лісних, сінокісних угідь, вигонів тощо.

Територія Харківської губернії заселялася пізніше, у XVII ст. і при її заселенні царат і поміщики насаджували общину, а тому общинне землеволодіння було тут найпоширенішим.

З 1906 року на Лівобережній Україні створюються землевпорядні комісії, відкриті у 6-х повітах Харківської губернії: Богодухівському, Вовчанському, Валківському, Лебединському, Сумському, Охтирському; в 6-х повітах Чернігівської губернії: Новгород-Сіверському, Чернігівському, Ніженському, Глухівському, Суразькому, Городнянському; у 7-й повітах Полтавської губернії: Костянтиноградському, Полтавському, Лубенському, Пирятинському, Прилуцькому, Роменському, Золотоніському, а всього - у 19-и повітах із 41. У решті комісії відкрилися з 1907 року [7,224].

Поштовхом до проведення реформи стала участь селян в Першій російській революції.

Основними завданнями реформи П.А. Столипін визначав наступні:

I. Збереження існуючого ладу та цілісності Росії.

II. З метою подолання зростаючого селянського революційного руху у межах держави через зміну земельних відносин, тобто закріплення за селянами землі у приватну власність. Це, на думку П.А. Столипіна мало покласти край селянським виступам, оскільки дрібні земельні власники відстоюючи власні інтереси сприятимуть зміцненню Російської держави.

III. Підвищення рівня життя населення країни завдяки удосконаленню агрокультури.

До того ж П.А. Столипін реформуючи аграрний сектор економіки імперії намагався вирішити як політичні, так і соціально-економічні завдання. Одним з головних було створення значної за чисельністю, економічно сильною верстви землевласників. Приватну власність П.А. Столипін вважав стимулом для господарського прогресу, а хутірську форму розселення - одним із факторів розвитку продуктивних сил у сільському господарстві [3,6].

Провідну роль у проведенні реформи відіграло Міністерство внутрішніх справ за сприяння Департаменту поліції. У 1906-1911 рр. Міністерство внутрішніх справ очолював сам П.А. Столипін. Організацію земельних перетворень Міністерство проводило через земський відділ, який контролював все управління у справах селян по країні.

На місцях же земельна реформа проводилася всім губернським адміністративно-поліцейським апаратом на чолі з губернатором. У повітах реформа здійснювалася повітовими з'їздами, а безпосередньо у волостях та селах - земськими начальниками разом зі всією адміністративно-поліцейською владою, включаючи старшин, старост та десятських.

Активну роль у проведенні реформи також відіграло Головне управління землеустрою та землеробства по лінії Департаменту землеустрою та державного майна і потім Головного комітету у землевпорядних справах.

На цьому відомстві, перш за все, лежала землевпорядна сторона роботи. Заходи здійснювалися відомством через місцеві землевпорядні комісії та землемірів, що перебували на службі у цих комісіях.

До справи проведення столипінської аграрної реформи частково було залучене Міністерство юстиції зі всім судовим апаратом. Хоча у більшості випадків із противниками столипінських перетворень розправлялися у адміністративному порядку, а не через судові інстанції. Були також залучені й інші відомства: Міністерство фінансів, Міністерство шляхів сполучення [2,163].

Реформа почалася з прийняття Урядовим Сенатом Указу від 3 листопада 1905 року "Про відміну викупних платежів"; "Збір з селян викупних платежів за надільні землі відміняється з 1 січня 1907 року ..." [3,19].

Впродовж серпня - вересня 1906 р. були видані закони, що передбачали продаж селянам близько 9 мільйонів десятин землі, які належали державі та царській сім'ї.

У вересні було прийнято "Наказ землевпорядним комісіям", за яким комісіям ставилося в обов'язок сконцентрувати діяльність на тому, щоб полегшити продаж селянам земель,

котрі належали державі та селянському банку [6,12].

Указом 14 жовтня 1906 року змінювалися строки та розміри банківських платежів. Для поповнення власного капіталу банку дозволялося проводити реалізацію закладених свідоцтв по необхідності для купівлі банком земель. Основним державним актом реформи був указ 9 листопада 1906 року. За ним надавалася можливість як окремим господарям, так і товариствам закріплювати в особисту власність ті землі, які знаходилися у їх фактичному користуванні на момент закріплення [1,27].

15 листопада 1906 р. видано Указ, за яким Селянському земельному банку дозволялося надавати позики власникам надільної землі [11,32].

У травні 1909 р. Ні Державна Дума схвалила "Проект земельного закону про зміну і доповнення деяких постанов, що стосуються селянського землеволодіння", а 14 червня 1910 р. цей закон видано під назвою "Про зміни і доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння". На підставі 45 статей селянам-подвірникам надавалося право переходити на хутори і відрубати за згодою простої більшості сільського сходу, тоді як раніше потрібна була згода не менше 2/3 голосів [8,56].

У 1911 р. вийшов закон про землеустрій, який мав на увазі регулювати як володіння новостворених дрібних власників, так і колишні земельні володіння [1,27].

За Указом 29 травня 1911 р. "Про землеустрій" землевпорядні комісії мали виконувати наступні роботи:

1. Виділення землі окремим селянам сільськогосподарських товариств.
2. Виділення землі висілкам і частинам селищ.
3. Ліквідація черезсмужжя.
4. Розподіл на відрубати земель різного володіння, включених в одне розверстання.
5. Розподіл угідь, що перебувають у спільному користуванні селян і приватних власників.
6. Повний розподіл угідь між членами товариства чи селища на відрубати.
7. Відмежування земель, котрі підлягають

землеустрою, від суміжних володінь [5,56].

Ще влітку 1907 р., переконуючи Н.Н. Львова очолити Міністерство землеробства, П.А. Столипін казав, що "не має межі тим покращенням, полегшенням, котрі я готовий дати селянам ..." [9,38].

Як видно, питання проведення реформи на селі стало одним з основних на початку XX ст. З метою створення економічно сильної верстви селянства, урядові кола на чолі з прем'єр-міністром П.А. Столипіним, врахувавши досвід попередників, проводять аграрне реформування.

1. *Голгофський В.А. Основы аграрной реформы. - М.: Типограф. Тов-ваРябушинскіх, 1917. - 79с.*
2. *Дубровский М.С. Столыпинская земельная реформа. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. - 600 с.*
3. *Зайцева Л.И. Аграрная реформа П.А. Столыпина (в документах и публикациях конца XIX- нач. XXвв.)-М.: Ин-т экономики РАН, 1995. -178 с.*
4. *Ігнатова Л. Ринкові відносини в Україні в період століпінської реформи на поч. XX століття. // Історія України. -№34- 2000. - С.6-7.*
5. *Карпов Н.Аграрная политика Столыпина. -Л.: "Прибой", 1925.-2381 с.*
6. *Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены, феномен Столыпина // Вопросы истории. - 1993. -№4.- С.3-19.*
7. *Михайлюк О.Т. Революційна боротьба селян Лівобережної України між двома революціями (червень 1907-лютий 1917 рр): Дис...доктора іст.наук-Луцьк, 1967.- 182. с*
8. *Новейшая история отечества XX век. // Под. Ред. А.Р.Киселева, Э.М. Щагина.-М: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1999. - Т.І. - 496 с.*
9. *Объединенное дворянство и аграрная реформа. Бородин А.Л. //Вопросы истории. -№9.-1993. -С. 33-44.*
10. *СемененкоВ.И., РадченкоЛ.А. История Украины с древнейших времен до наших дней. - Х.: Торсин, 1999. - 480 с.*
11. *Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. - К: Вид-во Київського університету, 1973. - 189 с*

УДК: 94 (477)"18/19": 338.43

Бабенко Л.Л. (м. Полтава)

Аграрна галузь Полтавщини в перші десятиліття існування губернії (перша половина XIX століття)

Інкorporація українських земель до складу Російської імперії супроводжувалася проведенням ряду адміністративних реформ з метою уніфікації територіально-адміністративного поділу. Так, указом Сенату від 27 лютого (11 березня) 1802 р. була утворена Полтавська губернія, яка поділялася на 15 повітів: Гадяцький, Золотоніський, Зіньківський, Кременчуцький, Костянтиноградський, Кобеляцький, Лубенський, Лохвицький, Миргородський, Полтавський, Переяславський, Прилуцький, Пирятинський, Роменський, Хорольський. Крім повітових міст на її території, що становила 453 617 десятин, знаходилися ще два заштатних міста - Градизьк і Глинськ, один посад- Крюків, 82 містечка, 722 села, 1137 селищ і велика кількість хуторів [1,1-2].

Полтавщина належала до густо населених регіонів. На початок заснування губернії тут проживало 1343029 чол., в 1845 р. - 1636317 чол., а за даними перепису 1859 р. вже налічувалося 1762564 чол., в тому числі міських жителів - 138705 чол. [2,4].

Чорноземні родючі ґрунти, помірний клімат лісостепової зони, значна кількість річок обумовили привабливість цього благодатного краю для землеробів, а сільське господарство залишалося провідною галуззю економіки. Як вказував автор одного з перших описів Полтавської губернії Ф. Каруновський: "Хліборобство становить перше джерело народного багатства. Жителі стільки виробляють хліба, що не тільки задовольняються самі, але й відпускають велику кількість його в інші губернії" [3,206]. Із усіх земельних угідь орні землі займали 31705 квадратних верст або 72,5%, луки - 5229 квадратних верст (11,97%), ліси - 2341 кв.в., сади - 303 кв.в. (0,69%), болота - 960 кв.в. (2,2%), піски - 570 кв.в.

(1,3%). Основа землеробства-орні землі-за родючістю розподілялися по повітах нерівномірно. Найбільші площі родючих угідь знаходилися в Гадяцькому повіті (560,076 десятин), атакож Полтавському (149,949 дес), Пирятинському (170,894 дес), Хорольському (134,396 дес), Прилуцькому (131,666 дес). Водночас, чимало земель у Костянтиноградському, Переяславському, Лохвицькому повітах належали до низьковрожайних [4, 148]. Селяни застосовували переважно трипільну систему, за якої два поля засівалися, а третє використовувалося як пасовисько для худоби. Дослідники відзначають примітивну агротехнологію полтавського села першої половини XIX століття, зокрема відсутність систематичного внесення органічних добрив, виснаження земель, засівання "хліб на хліб по декілька років, не даючи відпочити землі" тощо. Строки сівби дуже розтягувалися: озимину починали сіяти в перших числах серпня, а закінчували в листопаді, що негативно позначалося на врожайності. Наприклад, у 1839 р. у Миргородському і Лубенському повітах вона завершилася 20 листопада, а в 1846 р. в Золотоніському, Переяславському і Кременчуцькому дехто сіяв жито ще 3 грудня [5,317-319].

Землю обробляли важким плугом із залізними лемешами, в який впрягали від 6 до 10 волів. Оранка була важкою і низькоякісною. Навіть при наявності трьох пар волів і м'якого рівного поля ним можна було виорати за три дні не більше двох десятин. Відрізаючи землю завширшки 6 вершків і глибиною від 3 вершків до чверті аршина, український плуг залишав після себе такі скиби землі, яких не могла розпушити борона. Сучасники, хоча неодноразово і звертали увагу на його недосконалість, продовжували ним користуватися. Лише в 1843 році козаком Полтавської губернії Стеценком був сконструйований легкий пароволовий плужок, який з часом ввійшов у широкий вжиток. У Костянтиноградському повіті, заселеному вихідцями із російських губерній, а також Роменському і Зіньківському повітах частково використовували соху. На супіщаних ґрунтах Переяславського та інших повітів поширеним землеробським знаряддям було однозубе та

п'ятизубе рало. Подальший обробіток ґрунту проводився боронами, здебільшого з дерев'яними зубцями. В 1844 р. газета "Полтавские губернские ведомости" писала: "Борони в Малоросії також надзвичайно поганої будови, важкі, з тонкими, короткими й рідко насадженими зубцями, що швидко стираються й не розпушують землю...Дуже в небагатьох поміщиків є борони з залізними зубцями" [6]. Зернові жали здебільшого серпами. Навіть у 40-х роках XIX століття селяни Полтавщини "лише в крайності", як пише М. Арандаренко, застосовували косу замість серпа.

Найпоширенішими зерновими культурами, які культивувалися в Полтавській губернії, були жито, пшениця, овес, ячмінь, гречка, просо, горох, боби, чечевиця, кукурудза. Зернова галузь дедалі більше товаризувалася, при цьому ступінь товарності землеробства в поміщицьких маєтках і селянських господарствах був різний. Наприклад, на початку століття в губернії було зібрано 6890,8 тисяч четвертей хліба, з них залишилось для продажу 2634,9. Для реалізації сіяли переважно пшеницю, основна частка якої продавалась на внутрішньому ринку. Проте опубліковані документи дають підстави говорити про вузькість внутрішнього ринку споживання, а темпи експорту хліба ще тільки набирали обертів. Так, у 1840 р. у маєтку поміщиків Базилевських у Хорольському повіті було до 200 тисяч четвертей хліба. Значна частина його була зіпсована, оскільки хлібні запаси зберігалися ще з 1825р. У 1848 р. газета "Полтавские губернские ведомости" надрукувала оголошення про те, що поміщик Блінов (с. Рибці Полтавського повіту) продає оптом 600 пудів озимої і ярої пшениці, а також 1000 пудів жита урожаю 1843 р. Поміщик П. Лялін у 1844 р. з тривогою писав, що "з нашим урожаєм сам-п"ять ми не знаємо, куди подіти наші сільські вироби" [7,146]. У зв'язку з цим неухильно зростає горілчана промисловість. Так, якщо в губернії перероблений на горілку хліб в 1802 р. становив усього 255 тисяч четвертей, то в 1846 р. він досяг 600 тисяч, при тому, що з четверті хліба вироблялося 5 відер горілки [8,330].

Незважаючи на це, населення часто

потерпало від неврожаїв і голоду. З 1799 по 1856 р. в Україні було 28 повсюдних і часткових неврожаїв, а в Полтавській губернії це лихо повторювалося 13 разів. Особливо відчутними наслідки неврожаїв стали в 30-40-х роках. Масштаби голоду 1833 року змусили генерал-губернатора М.Г. Рєпніна звернутися до уряду. Комітетом міністрів та комісією народного продовольства була передбачена позика поміщикам і казенним селянам загальною сумою 527600 крб. В особисте розпорядження генерал-губернатора виділялися також 2 млн. крб. для позики поміщикам і заготівлі хлібних запасів [9,56]. М.Г.Рєпнін у неврожайні роки намагався захистити місцеве дворянство від сплати непомірних податків, віддав розпорядження про виведення з Полтавської губернії розквартированих на її території військових частин, переконав повітові дворянські зібрання у необхідності заснування хлібних магазинів у поміщицьких маєтках на випадок неврожаю [10, 79]. На жаль, виділені кошти в губернію так і не надійшли в повному обсязі, а поміщики, які мали закуповувати хліб у Мінській, Орловській і Курській губерніях для голодуючих селян, значну частину коштів використали не за призначенням [11, 237-239].

Від наслідків чергового неврожаю 1839 р. найбільше постраждали Зіньківський, Гадяцький, Лохвицький, Миргородський, Лубенський, Пирятинський повіти.

Неврожаї 30-40-х років, а також шестнадцять саранчі, яка іноді повністю винищувала посіви, змусили звернути увагу влади на розведення картоплі, про що йшлося в імператорському указі від 8 лютого 1841 р. Нову культуру спочатку культивували неохоче. Уряд навіть виділив спеціальний преміальний фонд в сумі 25 тис. крб. для заохочення господарств, які зацікавляться картоплею. Однак в Пирятинському, Хорольському, Кременчуцькому, Переяславському повітах в жодному поміщицькому господарстві під неї не було виділено угідь. Лише в Кобеляцькому повіті в 1842 р., заданими І.Ф.Павловського, посадили 1021 четверть картоплі, що дало врожай у 4416 четвертей. Серед городніх культур селяни віддавали перевагу гарбузам, диням, кавунам, огіркам, капусті тощо.

Важливою галуззю сільського господарства Полтавщини було садівництво, хоча при цьому дослідники й зазначали, що "воно через недосвідченість і нерадивість жителів не доведено ще до того рівня досконалості, до якого досягнути може" [12, 209]. Плоди яблунь, груш, слив, вишень у свіжому та сушеному вигляді, грецькі горіхи користувалися значним попитом як на місцевому ринку, так і у великій кількості вивозилися в Москву, Петербург та інші міста імперії [13,29].

З розведенням шовковиці, яка "в деяких повітах становить звичайне садове дерево, а в інших за рідкість вважається", пов'язаний розвиток шовківництва. Перше підприємство по вирощуванню шовкопрядів на території губернії було закладене в селі Нові Водолаги Костянтиноградського повіту. Князь О.Б. Куракін особисто опікувався її фінансуванням, збільшенням площ шовковичних садів тощо. Проте значного поширення в губернії шовківництво не набуло [14, 66].

Розширюючи площі орних земель, зайнятих під посіви хліба, поміщицькі господарства одночасно збільшували посіви інших культур. В Роменському, Лохвицькому, Прилуцькому, Миргородському, частково Зіньківському повітах вирощувався тютюн. В 40-50-х роках XIX ст. прибутковість цієї галузі зростає і поміщики, які мали до ста душ селян, скеровували майже всю робочу силу на обробку цієї культури. Врожайність простих сортів (махорка і бакун) сягала 800 тисяч пудів на рік. Великі поміщики на кожні 10 осіб селян мали не менше однієї десятини під тютюном. Так, у П.М. Милорадовича 82 душі селян обробляли 18 десятин тютюну, 60 душ кріпаків з хутора поблизу Чорнух поміщика Л.Г. Немировського обробляли таку ж за розміром плантацію.

Посіви льону для одержання насіння почали практикуватися більш широко в 40-х роках в Золотоніському, Кременчуцькому, Полтавському, Пирятинському і частково Хорольському повітах у маєтках Остроградського, Базилевського, Капніста, Кочубея, Барятинського та ін. В Костянтиноградському повіті найбільше льону сіяли в Карлівці - маєтку великої княгині Олени Павлівни, де з 7200 десятин засіяної землі 1800 було під

льоном [15, 154-155].

З розвитком цукрової промисловості прибутковою статтею стає вирощування цукрових буряків не тільки для власних цукроварень, а й для продажу іншим заводчикам. Якщо на Полтавщині в 40-х роках ця культура займала 1452 десятини, то в 50-х уже 2800.

Не менш важливу роль в економіці краю відіграло тваринництво. Сприятливі природні умови та зростання попиту на продукти тваринництва зумовили швидке збільшення поголів'я худоби. На 1845 р. в губернії налічувалося 782210 голів великої рогатої худоби, 224950 - коней, 1668,826 - простих овець і мериносів, 639909 - свиней [16]. Чи не найбільше господарське значення мала так звана українська худоба або воли, яких розводили на території всієї губернії, а особливо в Золотоніському, Хорольському, Кобеляцькому і Миргородському повітах - це була основна тяглова робоча сила у землеробстві, запорука успіху чумацького промислу, транспортний засіб. Чумаки з волами двічі за літо здійснювали похід до Криму, на Дон або Азовське море й назад з вантажем від 30 до 80 пудів на кожному возі.

Тонкорунне вівчарство набуло поширення на Полтавщині ще з кінця XVIII ст. Найбільше славилися своїми мериносами маєтки князя Кочубея в Полтавському повіті (за якістю шерсті) та графині Розумовської в Костянтиноградському повіті (за кількістю поголів'я). На середину XIX ст. центром розведення овець особливо цінної породи, обробітку і збуту смушків стало містечко Решетилівка. Звідси великі їх партії йшли на зовнішній ринок [17,14-15]. Високі прибутки від вівчарства спонукали поміщиків до збільшення поголів'я отар. Наприклад, у Пирятинському повіті впродовж 1818-1827 рр. поголів'я овець у поміщицьких маєтках виросло більше ніж у 12 разів (з 41,6 тис. голів до 516,8 тис. голів) [18, 64]. Йдучи назустріч поміщикам-вівцеводам, царський уряд у 1825 р. видав положення про організацію спеціалізованих шерстяних ярмарків у дев'яти містах імперії, серед них - Полтаві, Ромнах, Кременчуці.

За підрахунками М. Арандаренка, в

Полтавській губернії було 49 кінних заводів, що вказує на велике господарське значення такої галузі тваринництва як конярство. Вже на середину XIX ст. І. Павловський називає 153 кінних заводи, кращі з яких знаходилися у Прилуцькому, Золотоніському, Костянтиноградському, Полтавському повітах.

Торгівельного характеру набуває свинарство. Ф. Каруновський зазначає, що "свині в господарстві малоросіян є тваринами настільки корисними і потрібними, що без них обійтись вони ніяк не можуть" [19, 213]. Продукція свинарства у великих обсягах споживалася як на внутрішньому, так і загальноімперському ринках. Місцеве значення мало розведення дрібної рогатої худоби.

Більшість поміщицьких маєтків мала пасіки. На 1827 р. в 11 із 15 повітів Полтавської губернії поміщики мали 41,5 тис. вуликів, з яких продали до 7 тис. пудів меду та 1300 пудів воску. Пристосування сільськогосподарського виробництва до товарно-грошових потреб ринку дедалі більше розхитували натуральний, замкнутий характер поміщицького господарства.

Полтащина, з її багатими природними і трудовими ресурсами, становила важливе джерело сільськогосподарської сировини і продуктів харчування для забезпечення потреб як внутрішнього ринку, так і формування структури експорту Російської імперії.

1. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. Часть III. -Полтава, 1852. - с. 1-2.
2. Наш рідний край. Вип.2. -Полтава, 1990-С.4.
3. Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX століття. -Київ: "Наукова думка", 1997. - С.206.
4. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. - Полтава, 1865 - С. 148.
5. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. Часть II. -Полтава, 1852. - С.317-319.
6. Полтавские губернские ведомости. Часть неофициальная. - 1844, № 19.
7. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX століття. -Київ, 1964. - С146.

8. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. Часть II.-Полтава, 1852. - С.330.
9. Шандра В.С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів. -Київ, 2001. -С.56.
10. Державний архів Полтавської області. — Ф.83, оп. 3, спр.65, арк.79.
11. Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства. (1802-1902гг): Очерки по архивным данным. Вып.1. -Полтава, 1906.-С.237-239.
12. Описи Лівобережної України кінця XVIII — початкуXIXстоліття.-Київ: "Науковадумка", 1997. - С.209.
13. Павловский И. Ф. Описание городов Полтавской губернии и их окрестностей 1810 года // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып. 15. -Полтава, 1917.-С.29.
14. Павловский И.Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А.Б. Куракина (1802-1808 гг). - Полтава, 1914. - С.66.
15. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX століття. -Київ, 1964. - СІ 54-155.
16. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. Часть I. -Полтава, 1852. - С.69, 79, 83.
17. Бучневич В.Е. Местечко Решетилівка, Полтавского уезда // Труды ПУАК. Вып. 15. - Полтава, 1917.-С. 14-15.
18. Гуржій І. О. Развитие товарного производства і торгівлі на Україні. — Київ, 1962. — С.64.
19. Описи Лівобережної України кінця XVIII - початкуXIXстоліття. -Київ: "Науковадумка", 1997. - С.213.

УДК: 94 (477) "18/19": 338.43

Темірова Н.Р. (м. Донецьк)

Поміщики Бобринські

Кожна нація має власних героїв. Видатні особи, які зробили вагомий внесок у розвиток господарства, політики, культури, становлять її золотий фонд, формують обличчя нації. Кожен народ має свою героїчну історію, свою "Одіссею". Більше того, кожен народ має право писати й знати таку героїзовану історію. Історія України має чимало трагічних сторінок, але вони лише зайвий раз підкреслюють велич героїв українського

народу. Традиційно, коли ми вживаємо поняття "герой", перед нашими очима постають образи Ярослава Мудрого, Данила Галицького, Івана Мазепи, Михайла Грушевського і багатьох інших державотворців, учених, громадських лідерів тощо. В даній статті автор хотіла б звернути увагу на поміщицьку родину Бобринських - талановитих підприємців, дбайливих господарів, освічених доброчинців і меценатів. Їхня господарська діяльність може стати прикладом для сучасних підприємців України.

Містечко Сміла в I половині ХУІІІ ст. дісталось князям Любомирським. В 60-ті роки того ж століття воно потрапило у вир гайдамацького руху і піддалось руйнуванню. В 1773 р. польський король дарував місту магдебурзьке право. Через кілька років Любомирський продав Смілянські маєтності князю Потьомкіну Таврійському, від якого вони перейшли у спадок племіннику графа Олександрі Миколайовичу Самойлову. В 1838 р. Смілянський маєток у свого брата придбала його дочка - графиня Софія Олександрівна Бобринська (уроджена графиня Самойлова) [1, 1-3]. Видатний історик-аграрник Л. Похилевич так охарактеризував цей етап в історії Сміли: " Перехід Смілою у володіння Графині Бобринської склав епоху в розвитку цього містечка, оскільки він послужив до вигоди не тільки жителів його, але й усього Черкаського повіту. До цього часу торгівля й промислова діяльність Сміли обмежувалась крупчастими відмінно влаштованими на ріці Тясміні вітряками... Ця промисловість залишилася в гарному становищі і тепер, оскільки поля в Смілянському маєтку виробляють багато хліба. Але разом з тим з 1838 року підприємність і капітали власників відкрили тут багато нових засобів для торгівельних оборотів, промислів і заробітків значній кількості людей: ми говоримо про Смілянські буряко-цукрові заклади, відомі всій Росії" [2, 8]. Маєтності СО. Бобринської успадкували її син Лев Олексійович та онуки: Олексій, Андрій, Георгій Олександровичі Бобринські.

Графи Бобринські вели свій родовід від графа Олексія Григоровича Бобринського, якому надане графське звання Павлом І.

Перший з Бобринських, хто володів Смілою, був граф Олексій Олексійович Бобринський. Після виходу у відставку він оселився в родовому маєтку при с. Михайлівка Тульської губернії. Він багато уваги приділяв покращенню становища своїх селян. В 1828 р. у своєму маєтку влаштував перший в Росії цукровий завод, незважаючи на недовіру урядових осіб, зокрема, графа Канкріна. Наприкінці 1830-х років в маєтках дружини на Київщині він влаштував чотири заводи: Смілянський, Балаклеїський, Яблонівський і Грушевський. Пізніше були зведені Капітанівський цукровий і Гречківський рафінадний заводи. Після пожежі на останньому був побудований завод у м. Сміла. Взагалі це була різнобічно розвинена людина. Він був основним акціонером, будівельником і першим директором залізниці від Петербурга до Царського Села, працював над підвищенням технічного оснащення цукрових заводів, ним був заснований перший склад машин для заводів, відкриті технічні класи з метою підготовки кваліфікованих спеціалістів, його винахід - плуг-поглиблювач—одержав медаль на всесвітній Паризькій виставці; широко застосовував досягнення агротехніки; ним відкритий новий на той час спосіб прищеплення плодкових дерев. Навіть існувала троянда, яку називали іменем Бобринського. Ще одним захопленням Олексія Олексійовича була археологія. Він, зокрема, брав участь у розкопках в Криму в 1866-1868 рр., на предмет старовини досліджував територію власного маєтку [3, 45]. В пам'ять про багатосторонню діяльність цієї людини Імператорським Вольним економічним товариством була викарбувана спеціальна медаль, а в Києві встановлений бронзовий пам'ятник.

Після його смерті в 1868 р. управління Смілянським маєтком перейшло до сина Володимира. По закінченні Петербурзького університету поступив на військову службу, брав участь в обороні Севастополя, пізніше обіймав посаду Міністра шляхів сполучення. Після виходу у відставку оселився в Смілі й повністю присвятив себе сільському господарству й цукровій промисловості. З його ініціативи в 1895 р. був прийнятий

урядовий закон "Про деякі заходи відносно цукрової промисловості". Обіймав посаду Черкаського повітового предводителя дворянства. Після його смерті в 1898 р. керівництво маєтком перейшло до брата Лева Олексійовича. Він також випускник столичного університету і учасник Севастопольської оборони. Після виходу у відставку повністю присвятив себе господарським справам. Його стараннями площа маєтку збільшилася на третину; цукрові заводи були переобладнані за останнім словом техніки; багато уваги приділялося покращенню побуту службовців; значні кошти спрямовувались на доброчинність. Через погіршення зору він передав кермо маєтку своєму племіннику графу Георгію Олександровичу Бобринському [4, 16-21].

Смілянський маєток розташовувався в Чигиринському й Черкаському повітах Київської губернії та обіймав 18 тис. дес. Протягом 1845-1911 рр. він істотно розширився за рахунок придбання навколишніх земель. В результаті на 1 березня 1913 р. Смілянський маєток обіймав 44,4 тис. дес. Більша частина землі (38,1 тис. дес.) перебувала в загальному нероздільному володінні, менша (6,3 тис.) належала особисто графу Л.О. Бобринському. Господарство складалося з трьох віддалених одна від одної частин: Смілянського (23,8 тис. дес). Грушевського (8,6 тис.) та Капітанівського (12 тис.) маєтків. Кожен з них у свою чергу поділявся на економію й лісництва. Питома вага угідь у маєтку була наступною: під садибами й городом перебувало 0,9 тис. дес. (2,2%), під ріллею - 24,8 тис. (55,9%), сінокосами й вигоном - 1,1 тис. (2,3%), ліс і чагарник - 15,5 тис. (34,8%), незручні землі становили 2,1 тис. (4,8%) [5,12]. Отже, такий розподіл показує, що пріоритетними галузями господарства було рільництво та лісництво. Цінності маєтку додавало перетинання його трьома залізничними гілками із станціями на його території: Бобринська, Володимирська, Сміла, Сердюківка - та поблизу: Кам'янка, Капітанівка.

О.О. Кауфман на початку ХХ ст. писав про те, що поміщицьке господарство лише тоді могло відігравати прогресивну роль, якщо

воно виступало носієм знань, не доступних дрібному господарству, тобто селянському. Одне з них - управління маєтком [6,461]. Цей аспект і був достатньо показовим у Бобринських. Слід виділити дві характерні риси. По-перше, всі землі Бобринських утворювали єдину господарську одиницю й перебували в загальному керівництві. По-друге, власники маєтку брали безпосередню участь в його управлінні, причому, один з членів сім'ї, постійно проживаючи в Смілі, стояв на чолі управління, що показано вище.

Все управління маєтками, заводами й торгівельними підприємствами зосереджувалося в головній конторі в Смілі. В Києві розташовувалося управління складами рафінадного заводу, з якого здійснювалося керівництво цукровою промисловістю маєтку. Головну контору очолював головноуправляючий з широкими повноваженнями. Смілянський маєток складався з 12-ти економік, на чолі кожної з яких стояв завідувачий. При кожній економіці знаходилась контора. Завідуючі робили необхідні розпорядження і щоденно давали наряд на роботу. Щотижня по п'ятницях всі завідувачі з'їжджали до головної контори на наради, на яких обговорювалися всі питання щодо наступних робіт. Кожен цукровий завод мав свою адміністрацію з директором на чолі. Завод закупав усе необхідне для виробництва, але продаж готового продукту знаходилась у підпорядкуванні Головного управління. Лісове господарство поділялося на сім лісництв, якими завідували лісничі, підпорядковані головному лісникові.

Завдання даного господарства полягало у "виробці основного продукту збуту - цукрового рафінаду". Землеробство було пристосоване для отримання більшої кількості цукрового буряку найвищої якості. Лісове господарство орієнтувалося на одержання палива для цукрових заводів та будівельного лісу. Зміни в господарстві стосувалися лише розширення виготовлення й збуту власної продукції. Рілля в оренду не здавалося, а оброблялася власними силами. Капітал, вкладений в сільське господарство, витрачався на меліорацію, забудови, знаряддя праці та машини, робочу худобу, добрива, боротьбу

зі шкідниками, робітників і службовців.

В маєтку застосовувалася багатопільна сівозмінна - від 4 до 16 полів. Він був добре облаштований. Причому, вартість будівель, реманенту з року в рік збільшувалася, що свідчить про його відповідність економічним вимогам часу. Так, у 1895 р. вартість житлових будівель становила 166,4 тис. крб., господарських - 279,9 тис.; в 1912 р. - відповідно 352,1 та 603,4 тис. крб. Вартість землеробських знарядь в 1880 р. дорівнювалася 325 тис. крб., 1911 р. - 608,9 тис. При цьому дійсно зростала кількість складних механізмів: плугів, жаток, парових молотарок тощо. Цікаво, що граф Олексій Олексійович розробляв самостійні проекти, за якими створювалися оригінальні плуги. Наприклад, Рудольфу Сакку він дав кошти та ідею конструювання плугу, який став найпоширенішим в Росії.

Худоба розводилась тільки для забезпечення виробничих процесів. Відбувалося витіснення волів кінями. З 1874 по 1912 рр. поголів'я волів зросло з 2,5 до 3,3 тис. пар коней - з 0,8 до 0,9 тис. голів. В розрахунку кількості худоби на 1 дес. землі виявляється, що використання волів дещо скоротилося (з 6,5 до 6,3 пар на 1 дес), а коней - навпаки збільшилося (з 4 до 5,2 на 1 дес). В господарстві проводилося угноєння полів. З кінця XIX ст. селяни самі почали застосовувати добрива і поміщикам довелось більше уваги приділяти мінеральним речовинам. В 1894 р. було одобрено 2,6 тис. дес. (13,9% зручної землі), в 1912-4,5 тис. (16,9%). Застосування мінеральних добрив розширювалося наступним чином: в 1894 р. - 0,5 тис. дес. (2,5%), в 1912 р. - 5,5 тис. дес. (20,9%). Постійно велася боротьба з шкідниками: вручну, удушливими газами, застосуванням інших комах та мікроорганізмів.

Виробництво у Смілянському маєтку ґрунтувалося на найманій робочій силі. Постачали її близько 60 населених пунктів. Приходили з сусідніх сіл, а також з Полтавської, Орловської губерній. Місцеві робітники становили близько 60% [7, 31]. В 1911 р. в цілому в господарстві налічувалося понад 17 тис. робітників. З них строкові становили 14,5 %, решту - поденні. Заробітна плата поден-

ним робітникам становила 30-60 коп. в день. У строкових вона коливалася в залежності від пори року від 8,4 до 12 крб. на місяць для чоловіків, від 7,2 до 9,7 - для жінок і від 5 до 8 крб. - для підлітків.

Особливу увагу дореволюційні економісти звертали на те, що маєтки надавали роботу селянам, а отже, і засоби існування. Місцеві селяни, які мали власну робочу худобу, займалися доставкою по економіях, заводах, лісах: вивозили гній на поле, підвозили буряк на заводи, доставляли зерно до залізничної станції. Окрім цього, у селян наймалися підводи для постачання дровами цукром, вугіллям, вапном заводів. Навколишнє населення взимку рубало ліс і доставляло лісові матеріали до місця призначення. У Смілянському маєтку застосовувалося збирання врожаю місцевими селянами за сніп: озимої пшениці - за 10-й, ярої - за 8-й. "Цей спосіб збирання дуже мабуть дорогий і не вигідний для власників, надавав можливість місцевому населенню отримувати зерно кращої якості для посіву. Заробіток за сніп, який дає багатьом свій некупівельний хліб, спонукає робітників не йти на літні заробітки в інші місця; збирання за сніп хоча й не вигідно для власників, але ця невгода цілком компенсується тим, що господарство завжди забезпечене достатньою кількістю місцевих робітників", - так оцінював цей спосіб залучення робочих рук тогочасний дослідник маєтку [8, 62]. Праця селян оплачувалась грошми й натурою. Окрім 10-го снопа, дозволялося годувати худобу бадиллям у період перевезки буряків, від заводу одержували жом і патоку для худоби, в лісі надавався безкоштовний випас для худоби. За всіма роботами встановлювався ретельний нагляд. Цю функцію виконували економист та наглядачі. В маєтку застосовувалася система заохочувань: за якісну роботу виплачувалась нагорода (разом 1,5-2 тис. крб. на рік); найбільш здібних робітників, які пропрацювали не менш як 5 років, запрошували в наглядачі з підвищеною платнею; робітники зі стажем 20-25 років отримували пенсію. "Більшість робітників, розуміючи значення таких заохочень, більш старанно й правильно виконують доручену їм роботу, що безсум-

нівно приносить користь маєтку" [9, 35]. Завідуючі економіями окрім платні, отримували, певний відсоток з чистого прибутку. Інші службовці - нагороди за призначенням Головного управління.

Маєток працював на ринок. Зерно, йшло на продаж, зберігалось в зерносховищах, ним завідувало головне управління маєтками. Продаж відбувався виключно за готівку. Основними покупцями пшениці виступали навколишні вітряки. Частково зерно поступало за кордон через Одесу за посередництва Російського для зовнішньої торгівлі Банку в Миколаєві, а також через спеціальні експортні фірми. Ячмінь реалізувався на місцеві пивоварні та винокурні заводи. Горох надходив до Німеччини. Овес продавався як в середині країни, так і за її межами. Просо надходило на місцеві просорюшки. На початку XX ст. через низькі експортні ціни, порівняно до внутрішніх, експорт зернових продуктів майже не проводився, виняток становив горох.

З 1895 р. Смілянський маєток був закладений у Дворянському банку. Видана на 66,5 років позика становила більше як 2 млн. крб. Усі наступні зміни в маєтку узгоджувалися з правлінням банку. Це стосувалося рубки лісу й відчуження окремих ділянок під залізницю. З документів банку видно, що, по-перше, всі необхідні платежі Бобринські вносили вчасно; по-друге, жодної десятини не було продано із складу маєтку без користі для нього. Навпаки, маєток постійно розширювався. Продавалися лише невеликі ділянки під залізницю, що перетинали Смілянські землі [10,1-258]. Це, скоріше, виняток із загального правила. Для всього пореформеного періоду характерні хронічне зростання заборгованості поміщицьких маєтків і масовий розпродаж земель. Бобринські ж банківську позику використали для розширення власного виробництва. Отже, перед нами яскравий приклад підприємницького господарства.

Відомий дореволюційний економіст П.І. Ляшенко зазначав, що капіталістичне господарство повинно прагнути перейти до вироблення таких продуктів, які через свою економічну обмеженість не здатне виготовляти селянське господарство. "Велике капіта-

лістичне господарство повинно прагнути не до вироблення масового зернового продукту, оскільки цей дорогий капіталістичний продукт буде побиватися дешевизною селянського зерна, але до індустріалізації землеробського господарства, тобто до подальшої переробки сирих продуктів. Поєднання землеробського господарства з цукровими, винокурними та іншими заводами ... є економічно необхідним висновком" [11, 95]. Цей вислів повною мірою стосується господарства Бобринських. Найприбутковішу галузь даного господарства становило виробництво цукру. На території Смілянського маєтку діяли протягом 1840-1861 рр. три заводи, в 1861-1887 рр.-п'ять, між 1891-1911 рр. - чотири цукрових (Смілянський, Балаклівський, Капітанівський, Грушівський) та Смілянський рафінадний заводи. Характерним є постійне зростання обсягів переробки буряків і виготовлення цукру. Так, зі 891 по 1911 рр. обсяг обробленої сировини збільшився з 373,8 тис. берковців (1 берковець = 12 пудів) до 865,7 тис, випуск "солодкої продукції" - з 479,8 тис. до 1422,5 тис. пудів [12,112-113].

На Балаклівському заводі Олексієм Олексійовичем провадилися досліди, результати яких поширювалися на інші заводи Бобринських. Багато з новинок запроваджувалися вперше в Росії. Наприкінці 1840-х років всі заводи були переведені на парову систему. Паливом слугував свій же ліс і донецьке вугілля. З початком I світової війни роль останнього скоротилася через зменшення обсягів добування палива і через завантаженість залізниць.

Про вдосконалення цукрового виробництва свідчить той факт, що постійно зростала ефективність виробництва в розрахунку на одиницю сировини. Наприклад, у першій половині 1840-х років відсоткове співвідношення одержаного цукру до буряку становило 3,8%, в першій половині 1880-х - 8,2, на початку XX ст. - 14,2% [13,112-113].

На реалізацію надходив цукор-рафінад. Спочатку торгівля велася в Смілянській конторі, в 1840-ві роки контори відкриті в Харкові й Курську. В 70-ті роки - в Москві й Ростові-на-Дону, 80-ті роки - в Оренбурзі,

Катеринославі, Баку. До цього переліку слід також додати комісіонерства в інших містах. В жовтні 1892 р. Міністерство фінансів установило тарифи на перевезення цукру. Для Тульського, Московських, Тимошівського, Богатівського заводів вони були занижені. Мотивувалося це необхідністю прирівняння в тарифному відношенні переробних рафінадних заводів, які одержували цукровий пісок із віддалених місць, з заводами в районах виробництва цукрового піску. Внаслідок цього тарифне співвідношення порушилося не на користь Смілянського заводу. Бобринські втратили Московський цукровий ринок. Для компенсації збитків продаж цукру зосередили в Україні й Заволжі. Відкриті були нові агентства в Білій Церкві, Умані, Черкасах, Єлисаветграді, Кременчузі, Полтаві, Кам'янець-Подільському тощо, а також у Тюмені, Катеринбурзі, Іркутську. Правда в 1898 р. пільгові тарифи були скасовані, ситуація дещо покращилася, але довелося зачинити заволзькі контори. Цукор збувався і закордон: до Персії, Болгарії. В 1913 р. власні склади з продажу рафінаду діяли в Ашхабаді, Баку, Катеринославі, Києві, Кременчузі, Миколаєві, Одесі, Ростові-на-Дону, Самарі, Саратові, Смілі. В Єлисаветграді й Полтаві працювали комісіонерства. 80-90% цукру продавалося зі складів. При цьому весь ризик на себе брали власники, комісіонерств - комісіонери. Обсяг продажу цукру постійно зростає. Лише протягом 10 років з 1901 р. по 1911 р. він збільшився з 1,2 до 1,4 млн. пудів [14, 139-141].

На результативність діяльності будь-якого підприємства вказує прибутковість. Прибутковими були всі галузі Смілянського господарства. Землеробство в 1890-ті роки давало понад 100 тис. крб. чистого прибутку, лісове господарство - близько 140 тис. [15, 14,16]. Найвищі прибутки приносило цукроваріння. Найбільшими вони були в першій половині 1860-х років. Досягнувши 671,8 тис. крб., поступово почали знижуватися з незначними піднесеннями до 145,5 тис. у 1906-1910 рр. І лише в 1911-1912 р. знову зросли до 313,9 тис. крб. Вказане піднесення припадало на період діяльності п'ятьох заводів. Постійно зростали витрати. Так, 1861-1866 рр. вони становили

1,2 млн. крб., в 1911-1912 р. - 5,1 млн. найбільше зростання припало на акциз і податки. Акцизний збір в перші пореформені роки становив 24,6 тис. крб., у 1906-1910 рр. - вже 1350,5 тис, а в 1911-1912 рр. - 2489,4 тис. крб. Інші податки зросли з 0,6 тис. крб. у першій половині 80-х років до 36,8 тис. у 1906-1910 рр.

Керівники й майстри заводів були місцевими. Постійні робітники становили серцевину виробничого процесу, їх на найбільшому, Смілянському заводі налічувалося 205, тимчасових - близько 270. Для постійних робітників тут виділялося 65 будинків з городами і квартири. З 1904 р. запроваджений 8-годинний робочий день без зменшення платні. Для робітників закуповувалися оптом продукти і реалізовувалися по собівартості. Всі службовці Смілянського заводу брали участь в ощадній касі. Окрім платні, робітники одержували "дров'яні, жомові, паточні" гроші. При Смілянському заводі діяв постійний театр на 350 осіб. З постійних робітників був організований оркестр духових інструментів, балалайок. В театрі ставилися п'єси за участю робітників, читались лекції з медицини, на Різдво тут влаштовувалася ялинка для дітей, на якій вручалися солодоші й дарунки від заводу [16,1-2].

Широкою була доброчинність поміщиків Київської губернії графів Бобринських. У Смілянському маєтку функціонували сім лікарень, медичний персонал яких складався з 4 лікарів, 14 фельдшерів, 8 акушерок. Плата за лікування складала лише 10% загальних витрат, решта покривалася підприємцем. Коштом власника споруджувалися будівлі під медичні заклади. Маєткова статистика свідчить про збільшення кількості осіб, яким надавалася медична допомога. Так, у 1892-1893 рр. стаціонарних хворих нарахували понад 1,5 тис. осіб та 23,3 тис. амбулаторних, У 1911-1912 рр. - відповідно 1,7 та 85,9 тис. Звісно, вирости й витрати на їх обслуговування: з 45 до 68,2 тис. крб. У 1905 р. на власні кошти Лев Олексійович Бобринський заснував будинок для людей похилого віку на 10 осіб, на утримання якої щороку витрачалося близько 4 тис. крб.

Чимало уваги приділялося освіті навко-

лишніх жителів. Ще в 1858 р. у Смілі започатковане міське 4-класне училище, розраховане на 28 учнів. При Смілянському заводі функціонувала церковно-приходська школа. На початку 1880-х років ці два заклади об'єднали у 2-класне училище, а на початку XX ст. його перетворили на 4-класне, яке, до речі, було першим такого типу на Правобережжі. 31883 р. працювала школа для дівчат. Випускники всіх цих закладів в основному працювали на заводі, а деякі продовжували навчання. Діяли також Смілянські технічні класи, чоловіча й жіноча гімназія. Зокрема, в останній у 1912-1913р. навчалося 254 учениці. Всього ж в маєтках Бобринських на початку в 1910-1913 рр. розташовувалося 37 навчальних закладів, в яких навчалося 3,5 тис. дітей. Фінансувалися вони з різних джерел. В 1892-1893 навчальному році надходження від Бобринських склали майже 52%, від державних установ -10,4, від різних об'єднань та плата за навчання - 37,5 %; в 1911-1912 рр. ці показники були вже такими: 25,4,19,6, 54,9%. Тобто, зменшилася питома вага пожертв власників маєтку і, навпаки, виростила доля держави, об'єднань і батьківської плати за навчання. Проте й ці 25,4% становили немалу суму - 22,3 тис. крб. Дані цифри свідчать не про зменшення уваги поміщиків до освітніх потреб, а, очевидно, про зростання платіжної спроможності службовців маєтку та навколишніх селян.

Цікаво відзначити, що доброчинність не завжди мала виключно споживчий характер. Йдеться про створення в багатьох маєтках ощадних кас для службовців. Така була і в Смілі. В 1895 р. започаткована ощадна каса з 5% відрахувань із зарплати робітників і коштів Бобринських. Участь брали всі, чия платня не перевищувала 3 тис. руб. нарік. Кошти з каси витрачалися на навчання дітей, лікування, допомогу родині у випадку смерті годувальника. Додатково робили заощадження з 6% річних. Особи, які прослужили в маєтку 30 років, отримували потрійний оклад, а із залишенням служби одержували назад всі свої заощадження та ще 5% відрахувань з коштів власника (вони становили близько 20 тис. руб. нарік) [17,1-7]. Таким чином, Бобринські формували групу постійних робітників. У

результаті тривала служба в маєтку цих поміщиків не була рідкістю. Середній термін служби становив 30 років, чимало робітників працювали на Бобринських по 50 років. На 1 березня 1913 р. в касі брали участь близько 400 осіб, актив каси становив майже 313 тис. руб., з яких графські нарахування становили 164,4 тис. (52,5%). Колишнім службовцям Бобринські сплачували пенсії. Причому, видавалися вони натурою, а не грошима, щоб не витрачалися на пияцтво. Щорічно на подібні соціальні програми витрачалось близько 45 тис. руб. плюс допомога з особистих коштів Бобринських [18,155-184]. Такими постають перед нами графи Бобринські. їхнє господарство розвивалося за найперспективнішим у тодішніх умовах напрямком - формуванням великого підприємницького господарства, яке орієнтувалося на ринок. В ньому належна увага приділялася технічному прогресу, створювалися робочі місця, розвивалася соціальна сфера. Це була не показуха, а запорука добробуту самих власників Бобринських. Цей природній зв'язок було зруйновано у вирі революції. По втраті кількох десятиліть Україна знову повернулася до приватної власності і змушена надолужувати втрачене. У пригоді може стати досвід організації виробництва в дореволюційний час.

- Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 899, оп. 1, спр. 60, арк. 1-3. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии. - К, 1913. - С.8. РДІА, ф. 899, оп. 1, 3, спр.45. Смела...-С. 16-21. Там само. - С. 12.
4. Кауфман А.А. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения //Аграрный вопрос. Т. II. - М, 1907.-С.461.
- Описание Смелянского имения графов Александра, Владимира, Льва Алексеевичей Бобринских // Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. -К, 1893. -С.31. Смела.-С.62.
- 8.

9. Описание Смелянского имения графов Александра, Владимира, Льва Алексеевичей Бобринских. - С. 35.
10. РДІА, ф.593, оп. 10, спр. 1463, арк. 1-258.
11. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции в России. Т.1. - СПб., 1908. - С.95.
12. Смела. -С. 112-113.
13. Там само.-С. 112-113.
14. Там само. - С. 139-141.
15. РДІА, ф.593, оп. 10, спр. 1463, арк. 14, 16.
16. Там само, ф. 899, оп. 1, спр. 505, арк. 1,2.
17. Там само, спр.404, арк. 1-7.
18. Смела.-С. 155-184.

УДК: 94 (477) "19/20": 338.43

Світленко СІ. (м. Дніпропетровськ)

Постать Мусш Кононенка у контексті формування і становлення національної самосвідомості українського селянина пореформеної доби

Друга половина XIX - початок XX ст. позначилися активними пошуками шляхів до світогляду селянства з боку діячів української національно-демократичної інтелігенції. Виявами цього явища стали масове "ходіння в народ" і культурно-освітня робота українських народолюбців серед селянства, видання популярних книжок для народу, звернення до образів українських селян та рідного села в літературі, фольклористиці та етнографії, музичному, театральному та образотворчому мистецтві тощо. Зазначені сюжети вже знайшли певний відбиток у науковій історичній літературі [1,4].

Водночас, дослідницький інтерес має й вивчення зворотного зв'язку, тобто впливу українського національно-демократичного руху на конкретного селянина. Не перебільшуючи ступінь зрілості національної й соціальної самосвідомості основної маси тодішнього українського селянства, варто звернути увагу на те, що вже у другій половині XIX ст. кращі його представники знаходили в собі сили подолати безпросвітні злидні, неписьменність і прилучалися до активного суспіль-

ного життя, вступали до лав українських народолюбців.

Одним з таких українських селян, які стали на шлях національно-визвольних змагань, був Мусій Степанович Кононенко (1864 -1922 рр.). На жаль, до сьогодні цікава постать цього українського поета і громадського діяча залишається практично забутою і лише зрідка згадується в працях з історії українського національного руху [1,129]. Втім у 1998 р. видавництво "Полтава" здійснило заходами онуки М.С. Кононека п. Оксани Колесніченко (м. Міннеаполіс, США) публікацію спогадів українського діяча. Упорядкування, передмова, примітки та літературне редагування "Спогадів" М.С. Кононенка зроблені П.П. Рогачем. Це мемуарне джерело представляє значний науковий інтерес задля аналізу процесу формування національної самосвідомості окремого вихідця з українського селянства, його участі в національно-демократичному русі кінця XIX - початку XX ст.

"Спогади" М.С. Кононенка подають широку оповідь автора про його походження, дитячі роки, початки трудової діяльності, формування світоглядних цінностей. Народився Мусій Кононенко 22 серпня 1864 р. в сім'ї Степана і Пріської Кононенків - кріпаків поміщика М. А. Маркевича, — який написав відому "Історію Малоросії". Рідним селом Мусія Кононенка була Турівка Прилуцького повіту Полтавської губернії. Хоча усі Кононенки належали до поміщицьких селян, у сім'ї не забули свого козацького родоvodu і пам'ятали свого "родоначальника" — запорозького козака Конона, який після зруйнування Запорізької Січі пішов у кріпацтво [3,20-21].

Представники роду Кононенків виділялися неабиякою здатністю до різних трудових професій: один займався малярством, інший був добрим різьбярем по дереву, третій - добре малював, четвертий - відзначався письменством, п'ятий - гарно виробляв музичні інструменти. Батько Мусія - Степан - добре знав кухарську справу, любив читати книжки й оповідати різну бувальщину. Брати Степана теж належали до неординарних людей: Яків служив управляючим панськими маєтками і водночас займався малюванням і скульптурою, а Опанас був цукроваром на гуральні.

Проте Кононенки мали й слабкість: "Люди з золотими руками та з поганими ротами, тобто п'яниці", - так характеризували односельчани вихідців із цього роду [3,23].

Мати Мусія - Пріська Кононенко - мала дівоче прізвище Школиківна. За своєю вдачею вона вирізнялася веселістю, гарно співала і була дуже гострою на слово. Її батько Антон знався досвідченим садівником, але "відомий був найбільше тим, що все говорив до ладу та до прикладу" [3,23,24].

Мусій був третім сином подружжя Кононенків. Його перші дитячі роки проходили у лагідній і добрій родинній атмосфері, хоча жила ця проста і щира сім'я у злиднях. Особливо дошкуляло малоземелля, оскільки Кононенки мали всього три десятини та 5 десятини городу. Спочатку родина проживала у старій тісній хаті, де, крім сім'ї Степана мешкала родина його рідного брата Якова. І лише після того як пан подарував своєму кухарю-кріпаку стару землянку, Степан розпочав будівництво своєї хати і завершив його з великими зусиллями за шість років, вже після визволення з кріпацтва [3,23-25].

Мусій Кононенко зростав допитливим хлопчиком. Мати любила дітей і прагнула виховати їх у дусі християнської моралі. Напевно, це підштовхнуло Мусія до "пошуків Бога". Хлопця бентежили питання: "Де взявся Бог? Що було до створення землі? Чи були у Бога батько та мати? Чи були брати, сестри? Де і як жив Бог, поки не утворив неба та землі?". Проте батько Мусія, який до того часу був уже надламаний тяжким життям і пиячив, не схилявся до пошуку відповідей на запитання сина. Гострий конфлікт між батьком і сином у 1871 р. призвів до того, що останній став за своїм світоглядом нерелігійним. Втім, у Мусія Кононенка виробилась терпимість до людей і він не відчував ворожнечі до них ані на релігійному, ані на національному ґрунті [3, 34-40].

У 1872 р. Мусій Кононенко був прийнятий в сільську школу, де вчителював Я. В. Совачов. Постать цього учителя розпалювала в учня "надзвичайну охоту та бажання попасти в школу і вчитись у такого учителя" [3,51]. Проте у сільського хлопця не було навіть чоботів, щоб ходити до школи. Тоді учитель

позичив гроші для придбання взуття, "Родного слова" К. Ушинського та необхідних шкільних приладів [3,57,58].

Учився Мусій Кононенко з великою цікавістю і невдовзі "за успіхи" був переведений до старшої групи. Тоді ж він розпочав переробляти "машинне писання на зрозумілу мову". Так з'явилися перші вірші М. Кононенка [3, 58-64].

В юнацькі роки у сільського хлопця виявився смак і нахил до творення казок, де фантазія завжди поєднувалася з реальними фактами з минулого кріпацької неволі, висвітлювалась "несправедливість всемогутніх панів та нещасна доля кріпаків". Ці оповіді Мусія викликали сильні емоції у слухачів - селянських дітей. До того ж М. Кононенко записував народні пісні, а часто й доповнював їх словами від себе. До малюнків свого приятеля Йосипа він робив віршовані написи [3, 65-66, 70].

Втім, обдарований Мусій зміг навчатися у сільській школі лише дві зими. Через злидні мати змушена була віддати сина до дрібної поміщиці М. Маркевич у найми. Невдовзі Мусій опинився у поміщиці Фриц і в ролі "козачка" виїхав з двірнею до Києва. Там він мріяв стати гімназистом, студентом і попри всі труднощі займався самоосвітою, добував різні підручники, опановував польську мову, географію, історію стародавнього Риму, гідротехніку, основи хімії, геологію тощо [3,77-79].

У Києві М. Кононенко продовжував писати вірші по-українськи. 8 березня 1875 р. він навіть наклеїв на вуличному афішному стовбі свій вірш "Монах" і потрапив після цього на бесіду до поліцейського пристава [3, 79-82]. Тоді ж у генеральші Фриц юний український поет зустрів першого голову Південно-Західного відділу Російського географічного товариства Г. Галагана і голову Київської з'єднаної палати карного і цивільного суду Я. Сабурова, які зацікавилися сільським хлопцем. Г. Галаган подарував М. Кононенку п'ять українських книжок - "метеликів", виданих ще у 60-х рр. XIX ст. і порекомендував список літератури для читання. Я. Сабуров надав Мусію гроші для придбання книжок [2, 526, 559; 3, 83].

У 1876 - 1877 рр. М. Кононенко знову

приїздив на зиму до Києва і перечитав твори Г. Квітки-Основ'яненка та Т. Шевченка. Особливо сподобалася юнаку поема "Катерина", яку він знав напам'ять [3, 84].

У 1879 р. батько Мусія змінив службу і став кухарем у І. Бутовича в с. Лук'янівка. Там же впродовж двох років проживав і Мусій, який завдяки своїй однолітці Н. Бутович розпочав систематичне читання і добре ознайомився з усіма творами Майн Ріда, Жюль Верна, М. Гоголя, І. Тургенева, О. Пушкіна, В. Жуковського та ін. Крім того, Мусій надовго запам'ятав розповіді свого батька про Т. Шевченка, якого той знав особисто і неодноразово бачив то в Яготині у кн. М. Репніна-Волконського, то в Сокиринцях у Г. Галагана. Разом із батьком Мусій перечитав багато книжок, серед яких виділяв "Енеїду" І. Котляревського. Все це сприяло становленню світоглядних цінностей юнака, який прагнув учитися і мав на меті стати народним учителем [3, 86-87].

Наприкінці березня 1881р. М. Кононенко знову повернувся до Києва і через знайомих підшукував собі службу. Наприкінці того ж року він написав поему "Нещасне кохання", яка зацікавила родину професора О. Шкляревського. Невдовзі Мусія познайомили з В. Шевченком, а останній - з М. Комаровим, який мав тоді в Києві бібліотеку з чималим відділом української літератури. У 1882 р. М. Кононенко зачитувався українською літературою і потроху зав'язував знайомства з деякими українськими діячами і письменниками. На початку 1883 р. професор О. Шкляревський зробив "підписку", по якій було зібрано 100 крб., і М. Кононенко "пішов на волю". Відтоді він розпочав готуватися на народного вчителя [3, 88].

Втім, здійснити цю мрію М. Кононенку не судилося через призов на військову службу. Наприкінці 1885 р. він опинився у 17-му піхотному Архангелогородському полку і вже через чотири місяці дістав звання ефрейтора [3, 89]. Початок військової служби М. Кононенко відбував ум. Козельці Чернігівської губернії, а згодом був відраджений до штабу 5-ї піхотної дивізії з переводом у Чернігів. У цей період М. Кононенко вже не обмежувався читанням легальної літератури, а мав у своєму

розпорядженні женецьке видання М. Драгоманова "Громаду", що є свідченням його національно-демократичних поглядів [3, 92-93].

Перебуваючи на військовій службі у Чернігові, молодий поет познайомився з місцевими українськими демократичними діячами, зокрема Л. Глібовим, С. Носом, О. Тищинським, які брали участь у національному русі ще з 60-х рр. XIX ст. До відомого байкаря Л. Глібова М. Кононенко заходив щотижнево по п'ятницях. Цікаво, що йому вдалося умовити Леоніда Івановича надіслати написані байки за кордон, до Галичини в "Зорю" та у "Дзвінок". У 1887 р. М. Кононенко побував на хуторі Мотронівка, де зустрівся з П.Кулішем [3,110-111,124-126].

Закінчивши військову службу, М. Кононенко прибув до рідної Турівки, однак одразу ж виїхав до Києва і тоді ж переїхав до Одеси, де розпочав сторожувати і водночас займався написанням оповідань, заробляючи творчою працею в газеті "Одесские новости". Проте одеський міський голова не став тримати письменника М. Кононенка на службі нічного сторожа і звільнив його від цих обов'язків. Отже, пропрацювавши в Одесі близько трьох тижнів і надрукувавши чотири оповідання, Мусій Степанович повернувся до Києва, де влаштувався співробітником А. Ключкова, якому Міністерство шляхів і фінансів доручило обстеження Дніпра і Дону з метою з'ясування взаємозв'язків між річковим і залізничним транспортом при перевезенні вантажів у цьому регіоні [3, 95-96, 112-114, 116-118]. На цій службі М. Кононенко пробув близько двох років, а згодом влаштувався на Південно-Західну залізницю, де й прослужив 11 років [3,119].

У Києві Мусій Степанович познайомився з багатьма діячами українського національного руху. Вже з 1891 р. молодий письменник часто спілкувався з О. Кониським - однією з ключових постатей демократичного українства. "У Кониського завжди бувала молодь, - згадував М. Кононенко, - студенти університету, політехніки, академісти, семінаристи і взагалі молодий народ, який починав жити; найбільше в нього було студентів духовної академії і семінаристів. До

числа особливих шанувальників Кониського належали Лотоцький, Сфремов, Матушевський, Каковський, Тихоревський і ще деякі діячі..." [3,119].

У О. Кониського М. Кононенко зустрічав В. Самійленка, Є. Тимченка, І. Стешенка, М. Міхновського, а з діячів "Старої громади" - В. Антоновича, К. Мельник, Т. Рильського, К. Михальчука та ін. За кілька років між М. Кононенком і О. Кониським встановилися дружні стосунки. Прикметно, що 31 грудня 1894 р. саме на квартирі Олександра Яковича було вирішено питання про шлюб М. Кононенка з Т. Сафоновною. В помешканні О. Кониського відбувалися дискусії на різні теми. Одного разу О. Кониський, В. Антонович, заводчик Смиренко і М. Кононенко зайнялись підрахунком відомих їм українців, які відзначалися своєю національною самосвідомістю і нарахували всього 74 чоловік [3,119-122].

Проте згадані діячі втратили між собою зв'язок. Через це було вирішено розшукати цих людей і зібрати їх на з'їзд у Києві. "Незабаром троє із нас, - згадував М. Кононенко, - поїхало по Україні розшукувати намічених людей: Тимченко поїхав на Поділля, Черняхівський - на Волищину, а я - на Полтавщину, Катеринославщину і Харківщину. А Київську губернію поділили на частки - кому куди зручніше було заїхати під час подорожі" [3,122].

Внаслідок цієї роботи список національно свідомих українців збільшився до 94 чол., яких було запрошено на з'їзд [3,122]. Восени 1897 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Всеукраїнської загальної організації, де взяли участь близько 50 українофілів, зокрема члени чернігівської і полтавської українських громад. На з'їзді було обрано керівний орган - Раду, до складу якої увійшов і Мусій Кононенко [1, 129; 3,122]. Даний факт сам по собі свідчить про помітну роль цього діяча в українському національному русі другої половини 90-х рр. XIX ст.

Наприкінці XIX - на початку XX ст. М. Кононенко був добре знайомий з такими відомими діячами українського національного руху, як В. Антонович, Б. Грінченко, М. Лисенко, В. Науменко та іншими він був добре обізнаний із справами демократичного

українства [3,140-159,171-175].

Постать Мусія Кононенка є переконливим свідченням того, що на рубежі XIX - XX ст. у передових представників українського селянства Наддніпрянщини формується й утверджується національна самосвідомість, а це стає важливим чинником їх активної участі в українському національно-демократичному русі.

3. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст.: Частина II. - 60-90-ті роки XIX ст.: Навч. посібник. - К., 1999. - 189 с
2. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. Т.2. (1880-1885). - К., 1995. - 584 с
4. Кононенко Мусій. Спогади. — Полтава, 1998. - 184 с.
5. Нариси з історії українського національного руху: Колект. монографія // Відп. ред. д-р. іст. наук, проф. В. Г.Сарбей. -К., 1994. - 190 с

УДК: 94(477)"18/19": 338.43

Грон В. В. (м. Черкаси)

Капіталістичні перетворення в аграрному секторі економіки Наддніпрянської України у контексті національного розвитку другої половини XIX століття

Сьогодні, на початку третього тисячоліття, ми вже не схильні повторювати слідом за М. Грушевським, що „українство - се селянство". І все ж ігнорувати роль села у соціальних та економічних відносинах позаминулого століття теж не варто. Звичайно, нас цікавить не саме селянство, як можливий носій національної ідеї. Неодноразово різними дослідниками була доведена його консервативність і „вегетативність" тих етнічних ознак, носієм котрих його традиційно називають. Не зважаючи на приналежність української нації до категорії „етнічних",

ми дозволимо собі не абсолютизувати дане твердження. Крім лінгвістичних і етнографічних існували, безумовно, й економічні підстави для виділення України в окремий організм.

Щоправда, процес формування сучасної нації на вітчизняному ґрунті досить довго залишався на тому етапі, коли відповідальність за його долю відчував лише порівняно невеликий гурт інтелігенції. Щодо основної маси населення, то вона була байдужою до проблем національного самовизначення. З іншого боку, й Російська держава не бачила особливої різниці між українцями та великоросами. Не останню роль тут відіграла приналежність обох етносів до спільного віросповідання. Для того, щоб проілюструвати вищенаведену тезу, ми скористаємось доповіддю губернатора Подільської губернії за 1883 рік. Розглядаючи кількість закладів по продажу алкоголю, він розділяє власників виключно на християн і євреїв (а не, скажімо, малоросів і великоросів, євреїв тощо) [1,17]. Подібний підхід у питаннях диференціації населення спостерігаємо й на прикладі вміщеному у „Киевских губернских ведомостях" за 1 січня 1886 року „Результата отчетности Киевского статистического комитета за 1864 год". Населення губернії, як йшлося у звіті, розподілялося на різні категорії за ознаками стану чи віросповідання, але аж ніяк не за національною приналежністю [2].

Цілком можливо, що дане явище було швидше результатом особливостей розвитку суспільних відносин в Росії, аніж свідомим ігноруванням національних протиріч. Точніше вони (протиріччя) не були на стільки глибокими й масштабними, щоб вийти за межі культурної сфери й перекинутися на сферу правову і, що важливіше, економічну. Нам не хотілося б перебільшувати негативне значення релігії для становлення українського національного процесу, і все ж у суспільстві, де особистість співвідносить себе не з нацією, а з віросповіданням, останнє великою мірою визначає її статус. Таким чином, з одного боку, економічні інтереси переважної частини українського суспільства не співпадали з боротьбою за національний суверенітет і це позбавляло український сепаратизм широкою

соціальної бази, а з іншого - в очах російської адміністрації український сепаратизм був тільки похідною від сепаратизму польського. Така ситуація підтверджується чисельними архівними матеріалами [3,3-7].

Але якщо можна поставити під сумнів існування утиску економічних прав українців за національною ознакою (принаймні, нам не вдалося знайти жодного джерела, що доводив би протилежне), то утиск України безумовно існував. На цьому наголошувалося багатьма дослідниками доби капіталізму. Зокрема, М. Яворський підкреслював постійні намагання російського торговельного, а пізніше - й промислового капіталу зберегти Україну як ринок збуту та робочої сили за рахунок гальмування її власного розвитку [4, 109]. Крім того, на думку історика, „... російський капіталізм ще й грабував Україну, стягуючи з неї величезні прибутки, з яких тільки незначну частину повертав на покриття культурних потреб України" [5,110-111].

Подібну позицію, в сучасній історіографії відстоює Т. Лазанська. Оперуючи матеріалами торговельно-промислової статистики вона доводить, що активне проникнення російських підприємців відчувалося навіть у тих галузях, які традиційно вважалися сферою підконтрольною українським капіталам [6,74].

І все ж становище української економіки та українського підприємництва не виглядатиме так трагічно, якщо ми замінимо проблему етнічної належності підприємців питанням їх корпоративних та регіональних інтересів. Між іншим, такий підхід до вивчення економічної історії XIX століття застосовувалися ще у роботах О. Оглоблена в 20-х рр. XX століття. Так, зокрема, дослідник писав: „одним из основных вопросов развития Украины в XIX веке, методологическое значение которого совершенно бесспорно, является вопрос о взаимоотношении украинского и русского капитала. Он составляет из двух частей, ... это - взаимоотношения украинского и русского (великорусского) капитала украинского и российского (имперского) капитала ...Переводя интересующий нас вопрос на язык экономических понятий, мы придем к проблеме внешнего и внутреннего рынка" [7,14].

Іншими словами, мова йде про дві різні групи російського торговельно-промислового капіталу. Одна з них веде в Україні бурхливу підприємницьку діяльність, і таким чином вступає у конкурентну боротьбу з українським підприємництвом. З іншого боку, її інтереси дедалі більше перекликаються з інтересами місцевої промисловості, а отже - стають на перешкоді російському імперському капіталові у його споконвічному прагненні контролювати чорноморські ринки. З точки зору О. Оглобліна, вісь протиріч поступово переміщувалася з внутрішньоринкової конкуренції до конфлікту інтересів українського та загально-російського ринків.

Цікавим з цієї точки зору є процес розвитку українського села. Його роль у становленні української нації не обмежувалася лише збереженням етнічних та лінгвістичних ознак етносу, а була безпосередньо пов'язана із формуванням економічних підстав даного процесу.

Так, об'єктом інвестицій українських капіталів вважаються галузі харчової промисловості, сировиною котрим слугує продукція сільського господарства. Крім того, підприємства вказаної галузі розташовувалися поза великими містами. Отже, у процесі виробництва були задіяні всі верстви землеробського населення як поміщики, так і селяни. Зупинимося на останніх. Окрім того, що селянство в результаті розвитку капіталістичних відносин поповнювало ряди пролетаріату (це якісний перехід був до того ж полегшений наявністю значної кількості підприємств у сільській місцевості), окремі його представники зуміли організувати власну справу і опинитися по інший бік кордону між так званими панівними та пригнобленими класами. Звичайно ж, частка селян - підприємців була не високою. За підрахунками Т. Лазанської, у 1883 році вона становила 2,3% від загальної кількості підприємців. З іншого боку, на думку дослідниці, часом траплялося так, що розбагатівши, селяни автоматично переходили до стану купецтва. Тому справжня їх кількість могла б бути значно вищою [8,75].

Не слід забувати і про ту частину селянства, яка не зрадила землеробській

традиції. Найсприятливіші умови для розвитку фермерства склалися Півдні Наддніпрянської України. У 1905 році кількість господарств вказаного типу розподілялося наступним чином: Лівобережжя-142870, Правобережжя - 105576, Південь - 248008 [9]. Причини такого розподілу криються у кількості землі, яку селяни отримали, або могли придбати. Очевидно, що на Правобережній Україні поміщики не поспішали розлучатися зі своїми маєтками, оскільки, як вказує М. А. Якименко, тут існувала добре розвинута харчова промисловість і дешева робоча сила.

Взагалі ж, спеціалізація регіону на переробці сільськогосподарської продукції мала для його подальшого розвитку декілька серйозних наслідків. Так, зокрема, сільське господарство продовжувало залишатися провідною галуззю місцевої економіки. Це, в свою чергу, зберігало перевагу сільського населення, яке, за влучним визначенням подільського губернатора (вміщеним у доповіді за 1872 рік), „... находясь на самой низкой ступени умственного развития, не в состоянии, при всем его желании, разумно пользоваться землей и, затрачивая непроизводительно громадный труд, не извлекает даже достаточно обеспечивающих его быт и семью выгод...” [10,16]. Низька виробнича культура та натуральний характер селянського господарства, що виключав необхідність товарного виробництва, зумовили низьку купівельну спроможність населення. Отже, у регіоні були відсутні необхідні умови для розвитку внутрішнього ринку. Слабкість внутрішнього ринку змушувала місцеве підприємництво шукати виходу на зовнішні ринки. Але тут його інтереси перетиналися з інтересами російського імперського капіталу. Про загострення цього конфлікту і писав О.П. Оглобін. Його можна було б вважати відправною точкою зростання самосвідомості української буржуазії, якщо не національної, то хоча б регіональної, аби не кілька зауважень, які ми обов'язково повинні зробити.

Цукрова промисловість, а саме вона була найрозвиненішою галуззю промисловості на Правобережжі, увесь час перебувала під протекторатом царського уряду, оскільки: серед цукрозаводчиків було чимало дворян -

землевласників та урядовців. Крім того, український капітал фактично використовував прагнення Росії до південних портів, через які вона намагалась забезпечити експорт власної продукції. Пов'язане з цим залізничне будівництво об'єктивно сприяло зміцненню місцевої інфраструктури та забезпечувало спільне просування як російського, так і українського капіталів на Південь.

Але якщо рух до Чорного та Азовського морів об'єднував обидві підприємницькі групи, то інша мета, яку переслідував російський імперіалізм через розширення залізничної мережі, навпаки - робила ці інтереси протилежними. Ця мета полягала у дедалі тіснішому прив'язуванні України до метрополії та перетворення її на невід'ємну частину загальноросійського ринку. Ми не будемо детально зупинятись на митній, тарифній та цінній політиці уряду - це неодноразово робили інші дослідники. Лише зазначимо, що у певні проміжки часу така політика царського уряду ставила українську економіку у досить невигідне становище і тим самим змушувала людей зацікавлених у її зростанні займати позицію, дещо відмінну від офіційної. Мова йде про будівництво нових шляхів сполучення. Працюючи з фондами Центрального державного історичного архіву у м. Києві ми наштовхнулися на досить цікавий документ. Цікавий з двох причин: по-перше, його можна вважати своєрідною пам'яткою вітчизняної екологічної думки, по-друге, автор документу органічно пов'язує турботу про збереження місцевої екосистеми з турботою про місцевого виробника. На його думку добробут, і того й іншого знаходиться у прямій залежності від будівництва нової залізничної лінії. Граф Шувалов, а йдеться саме про нього у доповідній записці від 27 лютого 1879 року, висловлював стурбованість з приводу зростання собівартості цукру. Корінь зла він вбачав у використанні цукрозаводчиками деревинного палива, яке, крім зниження рентабельності виробництва, приносило ще й іншу шкоду, яка полягала „... в необходимом изменении в недалеком будущем, климатических условий страны, и не только той страны, в которой истребление происходит, но и соседних мест” [11, 3]. І далі :

„такая перспектива неизбежна, если не предотвратит опасность скорейшею заменою дров минеральным топливом. Но так Юго-Западный край имеет крайнюю нужду в минеральном топливе. Такую же нужду в сбыте угля имеет другая сторона с великим промышленным значением - Донецкий каменноугольный бассейн...” [12,5]. Вихід із скрутного становища граф Шувалов вбачав у тому, щоб: „угрожающее краю истребление лесов необходимо остановить... проведением железной дороги, соединяющей Фастовскую линию с Одесской, из Шпола на Умань и далее на одну из групп сахарных заводов” [13, 6]. Щодо автора записки, то він віддавав перевагу тій з них, яка розташовувалась на лінії від фастівської дороги на Умань-Крижопіль. Адже тоді залізниця проходитиме через важливі сільськогосподарські райони і буде завантажена не тільки цукром та вугіллям, але й пшеницею. Таким чином, реалізація проекту Шувалова сприяла б як вирішенню екологічних проблем, так і формуванню специфічного, в якійсь мірі автономного ринку, що тяжіє до чорноморських портів.

Врешті-решт залізничне будівництво дійсно довело перевагу Південного напрямку, експорту збіжжя з України та Росії. Конкуренція між ними сприяла активному залученню українського селянства у товарне виробництво. На це, зокрема, звертав увагу ще М. Яворський. Порівнюючи український і загальноросійський експорт різних видів сільськогосподарської продукції, дослідник зауважував, що: „...головним експортером жита не була Росія, як загально думають, а якраз Україна, даючи 55,3%, що ще раз підтверджує, як далеко селянство на Україні втягнулося вже в продукцію на ринок, бо якраз жито було в першу чергу селянським продуктом” [14,109].

Отже, переважно аграрний характер української економіки, з одного боку, стримував розвиток внутрішнього ринку, з іншого - змушував виробника орієнтуватися на ринок зовнішній. Це в свою чергу сприяло залученню у товарні відносини широких суспільних верств, насамперед, селянства. Крім того, орієнтація на експорт змушувала місцеве підприємництво турбуватися про розвиток інфраструктури та відчувати певні

відмінності між власними інтересами та інтересами Російської держави. Вказана тенденція посилювалася на початку XX століття, коли промисловий капітал знову був витіснений торгівельним на другорядні позиції. У краї, де підприємницька діяльність так чи інакше пов'язана з сільським господарством, наслідки такого повороту подій були мало не катастрофічні. Земельний голод, викликаний прагненням поміщиків розширити власне виробництво за рахунок припинення оренди та продажу землі, хоч і не на довго, але налаштував промислову буржуазію та дрібних сільських підприємців проти самодержавна - „політичної організації торгівельного капіталу й поміщицької економіки” [15, 10]. Пам'ятаючи про нерозвиненість суспільних відносин в Російській імперії та переплетіння національного питання з соціально-економічним, ми погоджувались із М. Яворським, спробуємо припустити, що гасла ліквідації поміщицького землеволодіння для українського підприємництва могло співпадати з гаслом автономії України. Іншими словами, сільськогосподарська спеціалізація краю робила український визвольний рух не політичним у політичному відношенні, зате об'єктивно сприяла формуванню економічних підстав національного процесу.

1. *Центральний державний історичний архів ум. Києві. - Ф.442, оп. 538, спр.202, арк.17.*
2. *Результаты отчетности Киевского статистического комитета за 1864 год // Киевские губернские ведомости. -№1. -1 января 1866.*
3. *Центральний державний історичний архів ум. Києві. - Ф.422, оп.810, спр.132, арк.927; Там само. - Ф.242, оп.842, спр.40, арк.3-7.*
4. *Яворський М. Україна в епоху капіталізму. Вип.2. На шляху капіталістичної акумуляції. ДВУ. -Харків. - 1925. 185 с*
5. *Там само.-С. 110-111.*
6. *Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. На матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. - К. - 1999. -281 с.*
7. *Оглобін А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. Гос. изд. Украины. - 232 с.*
8. *Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. На матеріалах торгово-промислової*

- статистики XIXст. -К. - 1999.-С.75.
9. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918) // УІЖ. -1996. -М1.
 10. Центральний державний історичний архів ум. Києві. — Ф.442, оп.52, спр.437, арк.16.
 11. Там само. — Ф.442, оп.532, спр.81, арк.3.
 12. Там само. — Ф.442, оп.532, спр.81, арк.5.
 13. Там само. - Ф.442, оп.532, спр.81, арк.6.
 14. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. Вип.3. В суперечках імперіалізму. ДВУ. -Харків. - 1925. 309 с
 15. Там само. - С. 10.

УДК: 94 (477) "19/20": 338.43

Костик Є.П. (м.Переяслав-Хмельницький)

Микола Левитський - організатор артільного руху.

Микола Васильович Левитський - талановита, наділена природнім даром людина, яка все життя присвятила народу і своїй рідній Єлисаветградщині. Ким він лише не є: і економіст, і політик, і літературний, і громадський діяч. Сучасники називали Миколу Левитського Артільним Батьком, Батьком української кооперації. Народився Микола Левитський 25 березня 1859 року і селі Федвар, в родині місцевого священика. **1875-1879** роках навчався у гімназії міста Біла, там він створює першу кооперативну учнівську їдальню. У 20 років стає студентом юридичного факультету Московського університету. 1880 року Левитського заарештовують за участь у діяльності таємних студентських товариствах, за що було виключено з університету, однак йому вдається отримати вищу освіту у Харківському університеті, де він вступив на юридичний факультет.

Ще в студентські роки в юнака зародилась ідея: створення сільськогосподарських артілей та кооперативів. Молодий адвокат отримує призначення на посаду секретаря Єлисаветградської повітової земської управи,

починає займатися організацією артільного господарства [1].

Кращезнавцям відоме ім'я першої людини, яку Левитський зумів переконати у перевагах артільного господарювання. Це федварівський селянин Михайло Барабус. Вперше Микола Васильович запропонував зелякам-федварівцям об'єднатися у 1886 році. Селяни відкинули пропозицію. І лише через 6 років до Левитського пішки в Єлисаветград прийшли Михайло Барабус і Лук'ян Колісник, щоб повідомити про свою згоду. Микола Васильович облишив свою службу в земстві (працював на той час присяжним повіреним Єлисаветградського суду) [2]. Доречі, за рік до цього федварівські селяни позичили у Левитського гроші та віддати не змогли, можливо, цим і була викликана їх згода на створення артілей.

Першу артіль утворили 4 сім'ї. Вона складалася з 4-х дворів, 15-десятин землі і 1-ї пари коней. Плуг погодився надати в кредит відомий заводчик Ельворті. На власні та позичені кошти Микола Васильович придбав для артільників чотирьох коней і воза. У своєму щоденнику Левитський зробив запис: "18 березня 1894 рік, мені незабаром 36. Народилась перша артіль у Федварі".

Приклад цього села наслідували інші. Через рік у навколишніх селах було створено ще 14 сільськогосподарських товариств. Левитський, який став всеросійською знаменитістю, склав і віддрукував артільний договір.

Артільний договір, складений Миколою Васильовичем, був правовим, юридичним документом, який закріплював права і обов'язки селян та їх господарських об'єднань. Розглядаючи договір, перш за все, потрібно наголосити на тому, що він має просту, доступну форму викладу для широких верств населення. Попри незакінчений характер пунктів і деяких недопрацювань, договір має усі підстави називатись правочинним документом, а вже він був визнаний на зборах Вільного Економічного Товариства, земською управою, що й надало йому юридичної сили.

Артільники отримували фінансову допомогу від Вільного Економічного Товариства, приватних осіб, а також значну матеріальну

підтримку надавали Єлисаветградська та Олександрійська земські управи. На отримані кошти купувався сільськогосподарський інвентар, насіння для посіву, тяглова худоба, що необхідна для ведення сільського господарства. Так, наприклад, на початку 1894 року 70 артілей мало лише 72 коней, але вже через три роки після заснування артілей кількість коней збільшилася до 324 голів [3].

У тих селах де селяни чітко дотримувались артільних принципів господарювання, швидко збільшувалась кількість посівних площ. Так, у Сентовому в доартільний час посіви становили 49 десятин, а після заснування артільного господарства кількість посівних площ зросла до 112 десятин; у Федварі до заснування - 25 десятин, після заснування - 170 десятин. Таким чином, селяни (об'єднані в артілі) збільшили кількість орної землі. Це пояснюється тим, що артільний принцип господарювання виявився значно ефективнішим, ніж застаріла общинна система.

В результаті продуманого господарського використання землі, була значно покращено урожайність. Після дворічного використання землі (яка два роки підряд давала врожай) на третій рік її залишалась під пар, але щоб вона не заростала бур'янами її засівали технічними культурами, які йшли на годівлю худоби. Селяни дотримувались чіткої системи сівозмін. Якщо раніше на одних і тих же наділах вирощувались переважно хлібні культури, то в артільних господарствах окрім трав'яних та кореневих намагалися розповсюдити і культури інших рослин: соняшник, льон, кукурудзу, чечевицю тощо. Артільні об'єднання отримували від Департаменту землеробів, великі партії насіння, перша з яких була доставлена 16 лютого 1897 року [4].

Земські ноділи засівались за допомогою сівалок, а не вручну, як це було раніше. За підрахунками, виявилось, що традиційний метод засіву не економічний - багато зерна використовується безцільно, а сівалки працюють економічніше та вигідніше.

Для покращення і збільшення прибутку у тваринництві Микола Левитський пропонував розводити найкращі породи коней, овець, свиней, великої рогатої худоби,

домашньої птиці.

В зимовий період, коли польові роботи не проводились артільники кустарним виробництвом - жінки пряли полотна, вишивали, а чоловіки займались налагоджували знаряддя праці. Левитський спробував створити для сільської місцевості міні-підприємства де селяни могли б займатись ткацтвом, виробляти предмети домашнього побуту. Зроблена продукція могла б продаватися на ринках. Але для цього було необхідно виділити приміщення, спеціальне технічне обладнання, сировину. Коштів у артільників на впровадження цієї ідеї не було, і тому вона залишалась лише в мріях. Якщо звернутись до досвіду Китаю, то тут подібну ідею було впроваджено в життя у 80-х роках XX століття, вона мала грандіозний успіх і стала одним із факторів який вивів сільське господарство цієї країни з довготривалої кризи. Якби Левитський запровадив цю ідею ще в кінці XIX століття на Україні, то за 100 років сільське господарство мабуть не була б у такому занедбаному стані, який спостерігається у наш час.

Артільний рух почав набирати неабиякого розмаху. Так, за перших три роки у Федварі кількість артілей зросла до 12, а в Аджамці за 1895-1896р. налічувалося понад 25 артільних об'єднань. Якщо взяти загальну кількість артілей за перші чотири роки, то в Олександрійському повіті їх налічувалося понад 211 [5], до речі, саме Олександрійський повіт мав найбільшу кількість таких господарських об'єднань. Єлисаветградський повіт подарував лише 15 артілей. Тут відзначились села Канеж-2; Іванівка-3; Панчево-2.

Досвід організації і діяльності артілей Центральної України зацікавив уряди західних країн: Німеччини, Англії, Франції, Італії, США. У 1896 році Левитський отримав запрошення на міжнародний кооперативний конгрес який відбувся у Парижі. Тут ідея Миколи Васильовича знайшла підтримку у багатьох членів конгресу.

13 січня 1896 р. Левтський виступив з доповіддю про артілі Єлисаветградських і Олександрійських селян на зборі Вільного Економічного товариства у Петербурзі. Це був справжній триумф Артільного Батька. На той

час Микола Левитський мав 120 підписаних договорів на створення товариств землеробів. Артільний рух України був відомий в усій Російській імперії. Про те, що відбувалося у селах Єлисаветградському та Олександрівському повітах, писали майже всі поважні столичні часописи, до краю розпочалося справжню паломництво відомих людей. Всі вони з величезним інтересом спостерігали за "Єлисаветградським експериментом" Левтського.

Виникає питання. Чому артільна справа Левтського набравши значних обертів свого розвитку, призупинила свій рух і в подальшому занепала? Микола Васильович, виступивши на з'їзді земської повітової управи 1898 р., виділяє такі проблеми:

- по-перше, усіляке об'єднання людей надзвичайно важко дається, особливо на початку артільної справи, це пояснюється тим, що у людей надзвичайно багато індивідуалізму, і вони не розуміють, що він заважає справі. Бідному селянину підняти своє господарство досить важко, а от об'єднавшись в мікро-господарські об'єднання - значно легше. Крім того селянин міг вийти з артілі і вести господарство цілком самостійно, але селяни цього не розуміли, бо боялись попасти в залежність до Левтського;

- по-друге, розвитку артільної справи заважала і сама організація, об'єднань. У селян не вистачало необхідного морального, економічного, культурного рівня розвитку. Народне невіглавство широкою рікою виливалися в народні маси різними шляхами, що ставало сильним гальмом, для артільних об'єднань;

- по-третє, артілі були розташовані на колишніх військових поселеннях. Політика царату по відношенні до військових поселенців була досить жорсткою і принесла багато страждань для народу, це відбилося на психіці населення. Окрім того у військово - поселенців не було творчої активності швидкого реагування на економічні процеси, що потребував ринок вільної конкуренції. Артільні об'єднання були не зовсім зрозумілі і не бажані, що й викликало швидкий їх розпад;

- по-четверте, селяни постійно чекали маніфесту, який подарував би землю: "Кажуть, що буде маніхвест, тай подарують" [6], а

самостійно розпочати справу боялись;

- по-п'яте, однією із причин розпаду артілей є роздрібленість земель на великі відстані - 15-25 верств (27 - 45 км.) по десятині, пів і навіть чверть десятини. Так наприклад, у Аджамці земля у п'яти артільників знаходилася в 25 місцях, при чому суспільна земля протягнулась на 25 верств (45 км.), що зовсім залишає можливості працювати разом;

- по-шосте, не вистачало земель для випасу худоби, часто її пасли на межах, інколи вона забігала на наділи і шкодила, відповідно це сіяло ворожнечу між селянами;

- по-сьоме, селянські сім'ї знаходились в скрутному матеріальному становищі. Кошти видавались артілям лише на купівлю посівного насіння та на худобу і тому часто селяни після засіву своїх полів йшли на заробітки, щоб прогодувати сім'ю а це в свою чергу деформувало розвиток артілей. Не рідко, селяни змушені були продавати свої наділи більш заможним селянам і йти в місто;

- по-восьме, відсутність кадрів які б розумілися у аграрному господарстві. Кошти надавалися лише на ведення господарства, а не на утримання професійних кадрів, які могли б надавати консультації з хвилюючих питань кожному з артільників.

Артільні об'єднання остаточно розпалися на початку XX ст., саме в цей період розпочалось репресії уряду проти усякого роду об'єднань, переслідувались ватажки, залякувались рядові учасники. Під постійним наглядом поліція тримала ініціатора артілей Миколу Левтського. Державні чиновники обмежували відкриття нових об'єднань під різними причинами закривали діючі. Тому Микола Васильович залишив артільну справу і працював у Єлисаветградському Споживчому товаристві, аж до 1916 року.

1. Босько О. Єлисаветградські епопея Артільного Батька // Народне слово - 1998, №83.

2. Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія "Історія, економіка, філософія" // За редакцією Т.А. Терещенко. К.: КДЛУ, 1998 - Вип.2. - 232 с.

3. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця СІС початку ССст. -К: "Смолоскип", 1996. - 124

4. Левитський М. Спількова умова для хліборобських спілок. - Львів, 1901.

5. Сборник Херсонского Земства за 1898. №5,3. - Херсон.

6. Семенов О. Харків. — Харків-Нью-Йорк.: Сучасність, 1976. - 239 с

7. Тельман І. Проних думав Ленін //Радуга, -1970. -№4. -154 с.

Шевченко С.І.У Єлисаветграді "українських сепаратистів" не любили // Кіровоградська правда. - 1993. - 16 березня.

УДК: 94 (477)"19/20": 338.43

Десятніков І. В. (м. Черкаси)

Становище українського селянства як передумова поширення найманої праці у сільському господарстві України в кінці XIX - на початку XX ст.

В кінці XIX - на початку XX століття у дев'яти українських губерніях у складі Російської імперії загальна кількість сільськогосподарських робітників становила приблизно 1,8-1,9 млн. чол. До 1905 р. майже 60% селян, щоб підтримати свої господарства, намагалися одержати додаткові прибутки, головним чином за рахунок продажу своєї робочої сили [1,404].

Визначальною причиною, що змушувала селян вдаватися до найму, була система землеволодіння та землекористування, що склалася на цей час.

У1905 р. на частку селянського землекористування припадало на Правобережній Україні 49,8, на Лівобережжі - 68,5,і на Півдні - 58%, а у середньому по Україні - 58,5% землі. [2, 402]. Проте, з 1861 р. спостерігається постійне зменшення величини селянських наділів. Якщо у 1860 р. на одну ревизорську душу в середньому припадало близько 3 дес. землі, а у 1880 -трохи більше 2 дес, то у 1900 р. середній наділ ледве досягав 1,5 дес. [3, 392]. Всередині самого селянства спостерігається диференціація щодо забезпечення землею, як це показують дані табл. 1.

Табл. 1. Співвідношення окремих груп селянських господарств по забезпеченості землею в

Безземельні та до 1дес.	2,6	2,8	5,5	2,1	3,4
Оі.мар	11	28,6	15,8	7,6	16,7
ОЗ.ион	38,4	47	36,5	20,3	35,6
Об.СЄН	28,9	14,7	22,9	29,1	23
сен. 15	14,6	5,5	16,4	29,7	16,4
15 і більше	2,5	1,4	2,3	10,5	4,2
Нерозподілені по групам	2.0		0,6	0,7	0,7

1905 р., %

[4, 491.

Така кількість землі не могла забезпечити продовольчих потреб селян. На Україні надільні землі забезпечували продовольчі та кормові потреби своїх власників та давали деякі надлишки лише у Таврійській губернії. У Катеринославській та Волинській у населення вистачало зерна як для харчування, так частково і для корму худобі. У решті губерній хліба, що збирався з надільних земель, було недостатньо навіть для харчування [5, 18]. Якщо ж врахувати факт, що земельна власність концентрувалась у руках відносно невеликої групи, то картина забезпечення продовольством з надільних земель виглядатиме ще гірше. У тій же Таврійській губернії селянська сім'я, що жила виключно землеробством і зводила свій баланс без дефіциту при середніх врожаях, повинна була мати 16-18 дес. посівної площі, з яких 6-8 дес. повинні були йти на вирощування зерна на продаж. Господарства, що не займалися землеробством і такі, що засівали 1-5 дес. (такі складали 32,5% господарств губернії), при середньому врожаї ні в якому разі не обходилися власним зерном. Господарства, що засівали 5-Ю десятин лише покривали свої продовольчі потреби. Становище цієї частини населення (18,6 %) було нестійким, оскільки у більшості випадків вона не могла мати у себе запасів на неврожайний рік. Господарства, що засівали більше 10 дес, мали надлишок зерна - вони складали 48,9% від загальної кількості господарств Таврійської губернії [5,38].

Аналогічна ситуація спостерігалась й у решті українських губерній. На Правобережній та Лівобережній Україні, де зосереджувалось 80% сільського населення, селянин міг бути більш менш самостійним при наявності 8-10 дес. землі. Деяке переважання прибутків над видатками спостерігається лише в тих, хто мав 10-12 дес. землі [6, 61-62].

Розширювати ріллю селяни теж не мали змоги - вже на початок 80-х рр. XIX ст. ними було розорано на землях, що їм належали, майже все, що було можливо [5,19].

Поповнити продовольчі запаси селяни намагалися шляхом орендування та купівлі землі. Проте тут їх можливості, за виключенням заможної їх частини, були обмежені. Через відсутність значного орендного фонду, високих орендних цін та, як наслідок низької продуктивності власного господарства, відсутності вільних грошей (на Правобережній Україні питома вага грошової оренди складала 96,5, на Півдні - 94,9, на Лівобережжі - 70,7% усіх зареєстрованих у 1901 р. випадків; виняток складала Чернігівська губернія, де переважала здольщина, а грошова оренда складала лише 22,6%) селяни переважно орендували землю на рік [6,58]. На прикладі табл. 2 можна побачити, що короткострокова оренда невеликої кількості землі не приносила селянину прибутку.

Табл. 2. Вартість виробництва ярої пшениці селянами Катеринославської губернії [Складена за: 7,51].

Роки	Виручка з 1 дес. (У крб.)	Витрати на 1 дес. (У крб.)	Орендна плата за 1 дес. За 1 рік		Прибутки(+) чи видатки (-)	
			У крб.	У%	На власній землі	На оренд. Землі
1887-1888	25,2	24,5	6	27,2	0,7	-5,3
1912-1914	43,4	35,3	19,1	50,7	8,1	-11

Лише при довгостроковій оренді селянин міг сподіватися на прибуток, тому оренда основною масою селянства у даний період мала споживчий, а не підприємницький

характер. При постійному підвищенні орендних цін на землю, селянин, що не мав вільних коштів, не міг взяти в оренду достатньої кількості землі, яка б приносила прибуток [6, 59-62].

Взагалі, на 1905 р. частка орендованої землі у селянському землеволодінні та землекористуванні складала 14,1% [8, 296]. Проте часто саме вона ставала чи не єдиним джерелом існування найбідніших селян. Наприклад, якби у Полтавській губернії припинилась здача землі в оренду, це скоротило б на 2/3 продовольчі ресурси 45% селян губернії [9,11].

Щодо купівлі землі, то тут можливості пересічного селянина були ще обмеженішими, ніж у випадку з орендою. Купівельні ціни на землю постійно підвищувались - з 1863 по 1903 р. середня ціна по Україні зросла з 38 до 199 крб. за дес. або на 523,7%. За наступні 13 років вона зросла до 488 крб. за дес. або ще на 245,2% [10, 74]. Тому купівля землі для переважної більшості селянства була недоступною. Частка куплених земель складала 18,7% усіх селянських земель [8,296]. 9/10 її належало заможним селянам (27% їх загальної кількості) [2,403].

Пересічний селянин не був забезпечений продовольчим хлібом з усіх наявних у нього земель. Можливість продажу виробленого на усіх своїх землях хліба мали лише селяни Катеринославської та Таврійської губерній [5, 80].

Таким чином, для сільського господарства України кін. XIX - поч. XX ст. Було характерним малоземелля - недостатнє забезпечення потреб селян у земельних ресурсах. І воно постійно поглиблювалось через постійний природний приріст населення українських губерній. Якщо з 1881 р. по 1910 р. кількість сільського населення зросла на 70%, то кількість ріллі у їх користуванні - лишена 30% [11,10].

Малоземелля змушувало селянина шукати грошей для забезпечення себе принаймні, мінімумом для прожиття - забезпечити харчуванням себе та свою сім'ю.

Міг він їх отримати шляхом продажу своєї робочої сили. Таким чином, він був змушений вдаватися до заробітків. Звідси - велика кількість „робітників з наділом" - власників землі або членів їх сімей, що йшли на заробітки.

Іншим наслідком малоземелля на Україні було вивільнення значної маси робочих рук. Надлишок сільського робочого населення Лісостепу дорівнював 73,5% (5206 тис. чол.), Степу - 60,4% (1933 тис. чол.) [11, 11]. Ні кустарна, ні фабрично-заводська промисловість не могли значно пом'якшити гостроту проблеми надлишкової робочої сили, враховуючи, що фабрично-заводська промисловість концентрувалася на Півдні, де надлишок робочої сили був меншим порівняно з Лісостепом і вона поповнювалася за рахунок вихідців північних та центральних губерній Росії [11,15 -16]. Тому селяни намагалися знайти застосування своїй праці у сільському господарстві. Масового характеру набуває відхідництво з Правобережної та Лівобережної України на Південь, де великі господарства поглинали надлишок місцевої робочої сили і спостерігалася її недостача [12,52].

Уряд намагався вирішити проблему перенаселення шляхом запровадження програми переселення у Сибір. З 1886 по 1905 р. з дев'яти українських губерній Російської імперії переселилось 534840 чол. Проте протягом цього ж терміну повернулося назад на Україну 63081 чол. В окремі роки назад поверталось до 60% переселенців. Значно розорені, ці селяни поповнювали число найманих працівників [8,198-201].

Потреба селянина у грошах обумовлювалася ще й тим, що при малій ефективності свого господарства він мусив платити мирські, земські та казенні податки (у середньому: на Правобережжі -2,09 крб., на Лівобережжі -1,85 крб., на Півдні-1,85 крб. на дес. землі [13,244]), а також до 1906 р. викупні платежі (у середньому 27,73 крб. на дес. [8, 114]) та відсотки по капітальному боргу. Сума цих виплат складала 56% чистого прибутку селянського господарства [14, 244]. Особливо важко на економічному становищі селянина існуюча система податків відображалася у неврожайні роки - не отримавши ніякого

доходу у цей рік, він все-таки мусив сплатити податки [15, 224]. Існували ще й непрямі податки. У Київському повіті лише горілки випивалося на 9,40 крб. на 1 дес, сумуючи лише казенні, мирські та горілчані податки, кожен робітник повіту, для їх сплати мав заробляти 30,60 крб. на рік. Та кількість землі, якою володіло сільське населення повіту була недостатньою для покриття продовольчих потреб та сплати податків і доводилось заробляти гроші на стороні [16,706].

Восени, коли необхідно сплатити податки та розрахуватися з боргами, селяни змушені були продавати хліб, щоб взимку та весною купити цей самий хліб для харчування та посіву [5, 52]. Восени хліб коштував найдешевше, весною ж - найдорожче. У неврожайні роки ця різниця досягала 6,5 раз. За таких умов селяни не могли подолати продовольчих боргів [13,272]. Тому для покриття дефіциту зерна селянин знову ж таки мусив вдаватися до наймів.

Разом з цим, існували ще й витрати побутового характеру: на одяг, взуття, житло, предмети побуту тощо. Для задоволення цих потреб було необхідно до 70 крб. на рік [14, 132]. Годі було говорити про придбання знарядь праці, худоби.

Взагалі, в середньому, грошові витрати бюджету домогосподарства на початку XX ст. складала 46,3% усіх видатків [13,132].

Отже, основною причиною, що змушувала селян українських губерній в кін. XIX - поч. XX ст. Вдаватися до продажу своєї робочої сили було малоземелля, яке зумовлювало низьку прибутковість господарства, а, отже, неможливість повністю задовольнити свої продовольчі потреби, сплатити податки, придбати необхідні речі побуту тощо.

1. *Історія Української РСР: у 8-ми т., 10-ти кн. - Т. 4. - К.: Наукова думка, 1978. -531 с*
2. *Історія народного господарства Української РСР: у 2-х т., 4-х кн.-Т. 1. -К.: Наукова думка, 1983. - 463 с.*
3. *Історія селянства Української РСР //За ред. В.А. Дядиченко, М.Ю. Брайчевського та ін.: у 2-х т. - Т.1. - К.: Наукова думка, 1967. - 552 с*
4. *Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР // Под ред. А.А. Нестеренко,*

- И.Н. Романенко, Д.Ф. Вирнык. —М.: Изд-во АН СССР, 1954. - 554 с.
5. Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства // Под ред. А.И. Чупрова и А.С. Посникова. - Т.1. - СПб., 1897-532 с.
 6. Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму// Український історичний журнал. - 1991. - №2. - С.54-63.
 7. Анфимов А.М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914-февраль 1917 г.). - М.: Соцэкиз, 1962. - 383 с.
 8. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). - К: Вид-во АН УРСР, 1959. - 307 с.
 9. Рклицький М.В. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. - Полтава: Изд. Журнала „Хуторянин“, 1914. - ПО с.
 10. Якименко М., Краснікова О. Торгівля землею в Україні та її соціально-економічні наслідки (1861-1918рр.) //Економіка України. - 1999. - №8. -С.65-74.
 11. К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве Украины. -Харків: Урядова Друк, імені тов. Фрунзе, 1926. -35 с.
 12. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. - Черкасы: Сіач, 1993. - 256 с.
 13. Программа исследования вопроса о движении благосостояния сельского населения средне-земледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. - СПб., 1903. - 281 с.
 14. Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917 рр.)// Український селянин. - Вип. 3. - Черкаси, 2001.-С.131-135.
 15. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. — Ч. XXXII. Полтавская губерния. - СПб., 1903. - 830 с.
 16. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности.* — Ч. XV. Киевская губерния. - СПб., 1903. - 1139 с.

УДК: 94(477)"1905/1911": 338.43

Якименко М.А. (м. Полтава)

Діяльність Полтавського губернського земства по реалізації переселенської політики царату в роки столипінської аграрної реформи

В ході революції 1905 року правлячі кола царської Росії остаточно переконалися в безперспективності попереднього курсу в аграрному питанні. Відмовившись від пропозиції деяких тверезомислячих політиків на тих чи інших умовах передати частину поміщицьких земель в розпорядження мало-земельних і безземельних селян, царський уряд в 1906 р. поряд з приватизацією селянських общинних земель зробив ставку на вирішення аграрного питання за допомогою виселення значної маси сільської бідноти з густозаселених центральних губерній на землі, куплені з допомогою Селянського банку, а також вільні казенні ділянки так званої Азіатської Росії. В історичній літературі проблема аграрних міграцій кінця СІС-початку СС століття висвітлена досить добре. Що ж до визначення місця і ролі земства в здійсненні переселенської політики царату, то справа обмежується лише загальними положеннями. Беручи до уваги те, що полтавське земство у переселенському питанні проявило особливу активність, викликають певний інтерес форми і методи, використані ним у здійсненні переселенської політики царату. Фактично вже в перші пореформені десятиріччя, після того, як розгорнули свою роботу повітові земські управи, полтавське земство час від часу зверталось до переселенського питання, намагаючись включити його в орбіту своєї господарської і культурно-освітньої діяльності. Скажімо, у 1868 р. пирятинські повітові земські збори у своїй постанові охарактеризували переселенське питання як одне з найбільш актуальних. Кременчуцькі повітові земські збори у 1879 р. заслухали спеціальну доповідь управи, в якій обгрунтовувалась ідея необ-

хідності надання переселенцям матеріальної допомоги. Особлива комісія по перебудові селянських установ, яка була створена гадяцьким повітовим земством, у 1881 р. прийшла до висновку, що допомога переселенцям - справа не земська. Це прямий обов'язок уряду. У цьому ж, 1881 р., у доповіді полтавської губернської земської управи, заслуханій на чергових губернських земських зборах, обгрунтовувалась економічна доцільність різнобічної допомоги переселенцям. Минуло ще десять років і ревізійна комісія на губернських земських зборах у 1892 р. запропонувала надіслати урядові прохання дозволити малоземельним і безземельним селянам вільно переселятись " на казенні землі за межі губернії..." [1, 63]. Але на цей крок уряд не наважувався йти фактично аж до революційної кризи початку СС ст., передвісником якої стали масові виступи селян у Полтавській та Харківській губерніях 1902 р. Саме події 1902 р., наближення революційного вибуху 1905 р. примусило, нарешті, урядові кола піти на скасування ще одного пережитку кріпацтва - обмеження селян у праві вибору місця проживання. Законом від 6 червня 1904 р. [2, 200, 498, 502, 864], доповненому 10 і 26 березня 1906 р. [3,194] відповідними указами І розпорядженнями вищих органів державної влади, дозволялось селянам всіх категорій обирати місце проживання на свій розсуд. Урядова ж допомога була обіцяна при умові, коли переселенець прибуде в Тобольську, Томську, Енисейську, Іркутську губернії, або ж в Амурську, Приморську, Акмолінську, Семипалатинську та Тургайську області.

Завдяки масовим переселенням царський уряд сподівався якщо не розв'язати радикально, то принаймні значно притупити і знешкодити аграрне питання. Ось чому переселення особливо почали рекламувати і всіляко заохочувати саме тоді, коли став наблизитись, а потім і розвиватись селянський рух в чорноземних губерніях імперії. В цих умовах царат вже не тільки не відхиляв пропозиції земств включитися в здійснення політики масових переселень небезпечної для існуючих в країні порядків сільської бідноти на окраїни держави, але й усіляко сприяв зем-

ствам в об'єднанні своїх зусиль щодо розв'язання аграрного питання наміченим П.А. Столипіним шляхом.

Ідея об'єднання земств в одну організацію, яка б координувала заходи щодо врегулювання переселенського руху, формувалась поступово. Полтавське губернське земство, заручившись підтримкою уряду, на початку 1906 р. приступило до конкретних заходів. Згідно постанови екстренних губернських земських зборів 26 травня 1906 р., губернська управа відрядила агронома Ю.Ю. Соколовського в степові області Зауралля для з'ясування питання щодо придатності вільних казенних ділянок для землеробства. Впродовж семи місяців Ю.Ю. Соколовський обстежував Уральську, Тургайську, Акмолінську, Семиреченську, Семипалатинську і Сир-Дар'їнську області [4, 37]. У спеціальній доповідній записці, яку було направлено після ознайомлення з нею членів губернської управи до Головного управління землеробства і земельних справ, констатовалася наявність у зазначених вище областях величезної кількості вільних земель, придатних для селянської колонізації.

На початку 1907 р. полтавські губернські земські збори прийняли рішення негайно ввести посади земських агентів по питанню переселення селян. На них було покладено обов'язок підтримувати тісний контакт з особами, які побажають переселитися на окраїни держави. Поняття "контакт" означало надання переселенцям допомоги в ліквідації перед від'їздом майна, який селянин з тих чи інших причин не планував брати з собою, а також сприяння землевпорядним комісіям при формуванні хоодацьких і переселенських партій. Тут же відзначимо одну деталь. Познакомившись з планами полтавського по активізації переселенського руху в губернії, начальник переселенського управління Г.В. Глинка пообіцяв взяти на рахунок свого відомства частину витрат по утриманню агентів. Більше того, у листі від 5 лютого 1907 р. на адресу полтавського земства Г.В. Глинка обіцяв агентам права помічників завідуючих підрайонами і гроші для роз'їздів в сумі 50 крб. щомісячно кожному [5,38].

Потрібні люди знайшлися швидко і 10

березня 1907 р. управа направила полтавському губернатору прохання затвердити на новій посаді 5 осіб: Тарасенка, Ритвінського, Картавцева, Оленича-Гнененка і Кулешова. Губернатор довго сумнівався, але під тиском Міністерства внутрішніх справ і Головного управління землеробства і земельних справ затвердив, нарешті, представлений управою список агентів. Швидко була сформована і перша партія переселенців: 14 травня 1907 р. з Роменського повіту на станцію Полтава прибуло 254 переселенця і 17 ходоків [6,43].

Вже на початку 1907 р., коли став набирати сили масовий переселенський рух з густозаселених центральних губерній в Сибір, на Далекий Схід, Середню Азію і Казахстан, постало питання про необхідність координації дій всіх установ, які мали те чи інше відношення до аграрних міграцій. Тієї ж весни 1907 р., наприклад, коли роменські переселенці прибули до Полтави, тут вже зібралось до трьох тисяч селян різних повітів і губерній України, що привело до затримки на кілька тижнів відправки на схід переселенських ешелонів. Для обговорення назрілих проблем переселенського руху земства України 3-6 жовтня 1907 р. направили до Харкова своїх представників на спеціальний з'їзд, в роботі якого взяли участь керівники переселенського управління - Г.В. Глинка і Г.Ф. Чиркін [7, арк.4]. Заслухавши звіт Ю.Ю. Соколовського про результати поїздки у степові губернії, а також інформацію полтавського земства про його досвід організації переселень, з'їзд підтримав висунуту полтавськими діячами ідею створення спеціальної земської переселенської організації, яка б допомогла урядові у здійсненні намічених аграрних перетворень. Ніяких спеціальних рішень харківський з'їзд не прийняв, бо жодне із зацікавлених земств не представило відповідної програми нової організації. Учасники з'їзду, який точніше було б назвати нарадою, зійшлися на тому, що потрібно детально обговорити дане питання на чергових земських губернських зборах впродовж зими 1907-1908 рр. з тим, щоб до літа 1908р. відповідні проекти були готові.

Полтавська губернська міська управа підготувала відповідний проект досить швидко і вже наприкінці 1907 р. на чергових

губернських зборах він був заслуханий і в своїх основних положеннях схвалений. Проект передбачав, зокрема, таке: 1. Утворити організацію при полтавській губернській земській управі; 2. Вважати найвищим органом з'їзди уповноважених, обраних на земських зборах з розрахунку 2 особи від кожної губернії; 3. Скликати чергові з'їзди не рідше трьох раз на рік /лютий, червень і жовтень/, а екстренні - в міру необхідності; 4. Виконавча функція знаходиться в руках бюро, яке повинно було працювати при полтавській губернській земській управі. Склад бюро планувалося утворити з таких осіб : завідуючий, діловод і необхідна (згідно рішення з'їзду майбутньої організації) кількість інших співробітників. Для утримання організації кожне губернське земство зобов'язувалося щорічно перераховувати кошти, сума яких залежала від кількості переселенців [8]. Даний проект був направлений для ознайомлення відповідним установам в Чернігів, Київ, Харків, Катеринослав і Херсон, де особливих заперечень не викликав.

Установчий з'їзд обласної земської переселенської організації відбувся 9-11 червня 1908 року в Полтаві. На розгляд делегатів було запропоновано дві доповіді: 1. Про становище переселенської справи в Полтавській губернії; 2. Про завдання і мету обласної земської переселенської організації. Дев'ятнадцять делегатів з'їзду, в роботі якого взяв участь виконуючий обов'язки помічника начальника переселенського управління І.І. Тхоржевський, схвалили досвід полтавського земства по наданню допомоги урядові в налагодженні переселенської справи. Окремі делегати з'їзду висловили думку про доцільність створення єдиних органів для керівництва переселенською справою, куди б входили як представники адміністрації (зокрема члени створених у 1906 р. губернських землевпорядних комісій), так і земці. Але Г.В. Глинка відхилив подібну пропозицію ще раніше, тому і І.І. Тхоржевський її не підтримав. Самодержавство в особі адміністративного апарату і тут не бажало ні з ким ділити свою владу над селянами. В резолюції з'їзду зазначалось, що діяльність нової організації повинна здійснюватись в повній відповід-

ності із переселенською політикою уряду [9, 5]. Головним обов'язком нової організації визнавалось спостереження за ходом переселенської справи; збір відомостей по питаннях, так або інакше пов'язаних з переселенським рухом, доставка одержаних даних губернським і повітовим земським управам. Було визнано доцільним розмістити агентів обласної земської переселенської організації, до якої ввійшли полтавське, харківське, чернігівське і катеринославське земства, а також київський губернський у справах земського господарства комітет (Земства в цій губернії були відкриті лише в 1910 р. /Прим, авт./), у тургайсько-уральському, алтайському, амурському, приморському і семиреченському переселенських районах. По одному агенту направлялось в Семипалатинську і Акмолинську області [10,12,16-17]. Постанова вищезгаданого з'їзду передбачала також посилку агентів, які б слідкували за рухом переселенців, на станції Київ, Харків, Курськ і Челябінськ [11].

Поряд з наданням безпосередньої допомоги переселенцям в дорозі і на нових місцях, обласна організація розгорнула досить широку роботу по виданню різноманітних довідників по окремим переселенським районам. Всього з 1908 по 1914 рр. було видано 51 назву окремих брошур, тиражем від 2 до 10 тисяч примірників кожна [12, арк.225], не беручи до уваги таке неперіодичне видання, як "Известия областной земской переселенческой организации" (з 1912 р. - "Известия южнорусской областной земской переселенческой организации"). З 1908 по 1913 роки вийшло 60 номерів "Известий...", які публікували різноманітний матеріал, який стосувався переселенської справи. У тому числі і передрук з газет. Основна частина інформаційного матеріалу розповсюджувалась безкоштовно в губерніях, які входили до складу організації. Всі видання визначалися високою якістю інформаційного матеріалу, про що свідчить великий потік листів зацікавлених осіб з проханням надіслати ті чи інші брошури [13]. Згідно даних перепису 28.1.1897 р. загальна кількість мігрантів з Полтавщини складала по всій імперії наприкінці СІС ст. 398 036 осіб, у т.ч.: в

губерніях і областях європейської частини країни 205 517; на Північному Кавказі - 112 627; у Сибірі і на Далекому Сході - 79 902 особи [14, 128]. Впродовж наступного двадцятиріччя (1896 - 1917 рр.) тільки в районах, розташованих на схід від р. Волги, розмістилося 56 668 родин з Полтавщини (374 688 осіб обох статей). Разом з ходоками кількість мігрантів склала 442 467 осіб. Враховуючи те, що 55 157 ходоків їздили тільки для того, щоб зарахувати за своїми довірцями землю і невдовзі повернутися додому, цифра всіх переселенців (сімейних, одиноких і тих, що під впливом різних факторів залишилися жити на нових ділянках землі), складе 388 292 особи (374 688 переселенці і 13 604 ходока) [15,44-45], які на батьківщину вже не повернулися. Отже, загальна чисельність полтавських переселенців епохи капіталізму складає (за неповними даними) 786 328 осіб, з яких не менше 500 тис. були аграрними мігрантами, тобто переселялись з метою розширення свого землеволодіння (малоземельні селяни) або придбання землі (безземельні).

В цілому ж потрібно сказати, що участь земства у переселенській справі не змінила та й не могла змінити на краще стан справ. Уряд, як і раніше, ставився до дворянського за своїм складом земства підозріло, йдучи йому на поступки лише під тиском обставин. Самодержавство в принципі заперечувало будь-яку форму самоуправління. Хоча після 1905 р. переселення і оголошувалось доступним кожному бажаному та на практиці земські начальники і землевпорядні комісії вирішували справу так, як це було вигідно місцевим землевласникам. Коли в даному повіті не було нестачі в робочих руках, виселення йшло без перешкод. В ряді випадків сільська біднота направлялась на так звані "умовні" земельні ділянки, тобто такі, що не були ще обстежені з точки зору їх придатності для землеробства. При умові, коли надмірні виселення могли відбитися на рівні орендних та купівельних цін на землю, місцева влада всіляко обмежувала переселенський рух, знаходячи "законні", а частіше незаконні мотиви відмови у видачі переселенських документів. Якщо ж говорити про загальну картину, то в Полтавській губернії вона була такою. Впродовж

1907-1911 рр. до землевпорядних комісій Полтавщини поступило 13 806 клопотань про видачу відповідних документів, з яких було розглянуто 12 884 (93,3%), а задоволено всього 5 042 (36,5%) [16, 90]. Не одержавши бажаних документів десятки тисяч селян приймали рішення про самовільне переселення, знаючи при цьому, що закон не передбачав самовільцям ніякої допомоги. Звертає на себе увагу те, що навіть голодуючим внаслідок неврожаю 1911 р. переселенцям Сибіру і Казахстану земська організація не мала права допомоги [17, арк. 13] до тих пір, поки сам міністр внутрішніх справ наприкінці 1912 р. великодушно не дозволив земцям надавати таку допомогу [18, арк.66]. І все ж, деяку допомогу голодуючим переселенцям земці у 1911 р. надали. Так, згідно звіту бюро, впродовж 1911р. було видано 709 107 порцій гарячої їжі; хліба по одному фунту одержало 181 272 особи; білого хліба (по 0,5 фунта) одержало 305 825 осіб; чаю-160 635 порцій; цукру - 451 250 порцій; молока-19 943 порції [19, арк.48]. Через земців деяка допомога голодуючим землякам поступала від інших громадських або кооперативних організацій. Так, 6 квітня 1912 р. лютенківське кредитне товариство Гадяцького повіту перерахувало на адресу полтавського губернського земства 50 крб., які земські агенти повинні були доставити тридцяти родинам односельчан, які знаходились в Акмолинській і Туркайській областях [20, арк. 92].

Підбиваючи підсумки участі полтавського земства в обласній земській переселенській організації, слід сказати, що однозначно оцінювати цю діяльність навряд чи буде правильно. З одного боку, земство, поза всяким сумнівом, сприяли активізації переселенського руху малоземельних і безземельних селян, що, власне, і потрібно було царському урядові в умовах нестабільної внутрішньополітичної ситуації. З другого - земству не вдалося помітно поліпшити організацію переселенської справи взагалі (за визнанням самих же земців [21, 37]), покращити становище новоселів в дорозі і на відведених їм земельних ділянках [22, арк.69]. Вся діяльність земської організації звелась, фактично, до тези: "ознайомлення, ознайомлення і ще раз озна-

йомлення". Досвід участі земств у переселенській справі зайвий раз довів необхідність докорінної зміни існуючого у самодержавній Росії суспільнополітичного устрою.

1. *Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России /1865-1892 гг./*. - Полтава, 1894. -С.63.
2. *Див.: Полное собрание законов Российской империи*. - СПб., 1909. - Т.26. - С.200, 498, 502, 864.
3. *Известия главного управления землеустройства и земледелия*. - СПб., 1906. - № 12. - С. 194.
4. *Журналы чрезвычайного полтавского губернского земского собрания 28-29 мая 1907 года*. - Полтава, 1907. - С.37.
5. *Там же*. -С. 38.
6. *Там же*. — С. 43.
7. *Центральный державный историчний архів Росії / далі - ЦДІАР /*. - Ф.391- Оп.3. - Спр.578. - Арк. 4.
8. *Журналы Полтавского губернского земского собрания 43 очередного созыва 1907 года*. - Полтава, 1908.
9. *Журнал первого съезда областной земской переселенческой организации 9-11 июня 1908 года*. - Полтава, 1908. - С.5.
10. *Известия...* - Полтава, 1908. -№2.-С. 12, 16-17.
11. *Там же*.
12. *Центральный державный историчний архів України / далі - ЦДІАУ /*. - Ф. 1628. - Оп.1. - Спр.177.-Арк.225.
13. *Там же*. - Арк. 7, 9-15, 30-39, 47-52, 56-58 та ін.
14. *Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенного 28января 1897 года*. -СПб., 1905. -ТА.-С. 128.
15. *Підрахунки зроблені на основі даних: Сельское хозяйство России в СС веке: Сборник статистико-экономических сведений за 1901-1922 гг*. М, 1923. - С.44-45.
16. *Обзор деятельности землеустроительных комиссий*. - СПб., 1912. - С.90.
17. *ЦДІАУ*. - Ф.1628. - Оп. 1. - Спр.25. -Арк. 13.
18. *Там же*. - С пр. 54.- Арк. 66.
19. *Там же*. - Спр.51. -Арк.48.
20. *ЦДІАУ*. - Ф.1628. - Оп.1. - Спр.25. -Арк.92.
21. *Детальніше про це див.: Якименко М.А. Організація переселення селян з України у роки столітньої аграрної реформи / 1906-1913 рр. Український історичний журнал*. -1974. - № 7. - С 32-42; його ж. *Крах переселенської політики царизму в 1906-1913рр./Там же*. 1976. -№ 7.-С.41-50. -Полтава, 1907.-С.37.
22. *Державний архів Полтавської області*. -Ф.417. -Оп.1.- Спр. 2. - Арк. 69.

УДК: 94 (477) "20": 338.43

Сулига І.Г. (м. Ізмаїл)

Земства і селянська кооперація в Правобережній Україні на початку XX століття

Розвиток економіки України значною мірою залежав і залежить від інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Вагома роль у вирішенні цих завдань належить селянській кооперації.

На початку XX століття, коли в Україні набирали обертів модернізаційні процеси, політичні діячі та економісти приділяли селянській кооперації значну увагу. Відомий вчений-економіст О.В. Чаянов вважав, що селянські господарства, об'єднані у кооперативи, мають стати основою нового "народно-господарського" ладу країни [1, 86]. Роглядаючи соціальні основи кооперації, М.І. Туган-Барановський зауважував, що вона має стати засобом мирної побудови нового суспільного ладу, альтернативного капіталістичному, і суспільною формою захисту економічних інтересів широких мас [2,96].

Біля витоків української народної кооперації стояли М. Зібер, О. Кістяківський, М. Драгоманов, М. Яснопольський, Я. Галаган, М. Баллін, В. Козлов, М. Левитський, В. Доманицький, О. Юркевич, П. Височанський, Х. Барановський, К. Мацієвич. В кооперації вони бачили могутній засіб визволення українського народу з економічного, національного, політичного поневолення [3, 19-20].

На Першому українському просвітньо-економічному конгресі (Львів, 1909 рік) зазначалося, що національна ідея мусить мати своєю базою економічні потреби народу, а народна кооперація, заснована на національному ґрунті, є засобом національного самозахисту, і саме вона організує українців в націю [4, 596-601]. Учасник конгресу М.Гехтер у своєму виступі, зокрема, зазначав, що на початку XX століття в Україні спостерігалось піднесення селянської кооперації і їй,

без сумніву, "належить блискуча будучність" [4,586].

Питання селянської кооперації постійно перебували у колі зору органів місцевого самоврядування - земств. Земства Правобережної України з'явилися у 1911 році. З перших кроків своєї діяльності вони спрямували значні зусилля на сприяння розвитку кооперативного руху селян.

Населення Правобережної України на початку XX ст. на 97 відсотків було сільським [5, 58]. Тут переважало подвірне землеволодіння [6,8]. Серед селянських господарств 60,6 % були бідняцькими, мали до 3 десятин землі. Близько 30% господарств мали від 3 до 9 десятин землі і вважалися середняцькими [7, 7]. Висока питома вага малоземельних господарств, більшість з яких не була в змозі придбати навіть необхідний реманент, була гальмом на шляху розбудови економіки регіону та піднесення добробуту його населення.

Сучасні дослідники слушно зауважують, що українські селяни на початку минулого століття виявилися мало готовими до розуміння ринкової сутності сільськогосподарського виробництва, вони по-своєму реагували на процес інтенсифікації праці і здебільшого байдуже ставилися до агрономічних новацій [8, 92-93]. За цих умов кооперація виступала важливим фактором розвитку ініціативи і самодіяльності селянина, породжувала дух взаємодопомоги та солідарності. Дослідник Д. Маркович писав, що вплив кооперації на розумовий та духовний розвиток селянина був значним, виникав інтерес до культури сільського господарства [9, 67]. Відмінною рисою селянської кооперації було те, що виробництво продукції відбувалося за рахунок праці членів селянської родини. Я. Пришляк зазначав, що гасло кооперації - працювати не для зиску, а для потреб членів, для добра спільноти - в умовах селянської кооперації має особливе звучання: не гроші, а характер людини є найкращою запорукою для організації кооперативної співпраці [10,11].

Земські установи були зацікавлені у розвитку селянської кооперації, адже працювати і розвиватися органи місцевого самоврядування могли лише за умов

самодіяльності населення. Не кооперативи потребують земств, зазначалося на кооперативному з'їзді, що відбувся у 1913 році в Києві, а земства не можуть існувати без організованої самодіяльності населення [11, 68]. Розвиток селянської кооперації визнавався з'їздом як життєво необхідний для органів місцевого самоврядування.

Під час заснування земств у Правобережній Україні для розвитку сільської кооперації були створені певні умови. Прискореними темпами розвивалася кооперація в Київській губернії. Вона займала 1-е місце за кількістю споживчих товариств. В 1911 році їх тут існувало понад 600. Був утворений Київський союз споживчих товариств, до складу якого увійшло 140 кооперативних товариств Правобережної України [12,199].

Успішно діяли й інші види кооперативів. Так у 1912-1913 роках Ненадихська масло-робна артіль Таращанського повіту на Київщині від селян було прийнято 8603 пудів молока на суму 3114 карбованців; чистого прибутку у 1912 році було отримала 214 карбованців 19 копійок. За свідченням Київської земської газети, селяни бачили користь молочного товариства і багато з них придбали корови по 100-140 карбованців за голову, завели травосіяння та стали розводити цукрові [13,19]. В регіоні особливого розвитку набув кооперативний збут хлібу [14,165].

Неабияке значення для розвитку кооперації мало те, що саме на Правобережжі традиційно мав місце, як зазначає сучасний дослідник Ю.П. Присяжнюк, потяг до "сімейного користування ґрунтами" [15,24]. Земські установи підтримували такі традиції, спрямовуючи їх на розвиток селянської кооперації. Справа сприяння селянським кооперативам перейшла від губернських земств до повітових, які стояли ближче до селянства. В обов'язки дільничих агрономів входили завдання популяризації знань з питань кооперації і практична допомога в її розбудові. До штату земських службовців вводилась посада інструктора по кооперації. Земські збори час від часу розглядали питання кооперативного розвитку села. Земства поширювали серед селян літературу та часописи про кооперацію, організовували

безкоштовні курси на місцях та відряджали селян на спеціалізовані курси у губернські та повітові центри. Земські активісти безпосередньо брали участь в організації селянських кооперативів. На сторінках земської преси з'явилися спеціальні рубрики: "Хроніка місцевої кооперації", "Хроніка села", "Земська допомога кооперативам" тощо. Земства кредитували селянські кооперативи на пільгових умовах, виступали гарантами кредитоспроможності при отриманні селянами позик для потреб кооперативного розвитку та ставили питання про розвиток дрібного кредиту на селі, скликали наради з питань кооперації у межах повіту та губернії.

Земські видання на своїх сторінках висвітлювали краший досвід розвитку селянської кооперації в інших країнах [16,13]. Київська земська газета ставила питання про надання переваг кооперативам при видачі земськими касами позик населенню на потреби господарського розвитку, мотивуючи це тим, що кооперативи ближче стоять до населення і ефективніше можуть розподіляти гроші між своїми членами [17, 7]. На сторінках земських часописів порушувалося питання про необхідність сумісних зусиль держави та органів місцевого самоврядування в справі кооперування дрібних селянських господарств.

Заохочувалась участь незаможних селян в роботі вже існуючих кооперативних об'єднань. Для цього рекомендувалося кооперативам зменшувати пайові внески. Приклад цьому подало 1-е Смілянське споживче товариство Черкаського повіту. Засновниками цього товариства були брати-графи Бобринські, княгиня Яшвіль, князь Трубецький, голови Черкаської і Чигиринської повітових управ Стародубцев та Давидов, професор Васильєв, земські агрономи, агенти, інструктори, селяни. На момент заснування товариства вступний внесок складав 25 карбованців, який, як виявилось, для пересічного селянина було непосильне [18,11-12].

Так, у 1913 році в Києві відбувся всеросійський сільськогосподарський з'їзд. На ньому виступив Кость Мацієвич з доповіддю "Роль уряду, земств та інших організацій у справі піднесення сільського господарства".

Він зазначив, що спільним завданням і урядових установ, і земств є реорганізація дрібного селянського господарства у напрямку збільшення його продуктивності і перетворення на господарство промислового типу. Одним з основних чинників на цьому шляху має стати сільськогосподарська кооперація [19,6].

Нап'ятій агрономічній нараді Київської губернії в 1914 році в доповіді І.Г. Черниша на тему "Сільськогосподарська кооперація і сприяння земств її розвитку" було викладено план розвитку селянської кооперації в Україні і завдання земств у цій справі. На думку доповідача, розвиток селянської кооперації має бути однією з чергових і невідкладних завдань земства [20,1].

Земська преса називала розвиток селянської кооперації у 1913-1914 роки пробудженням села. "У свідомості селян відбувся крутий поворот", - зазначалося в меморандумі Жванецького споживчого товариства Подільської губернії [21, 2]. "Известия Волинського губернского земства" в 1913 році повідомляли, що з загальної кількості членів Луцького ощадного товариства є селяни, пайовий внесок в ньому становить 10 карбованців з можливістю виплати його по одному карбованцю на рік, аби не ускладнювати вступ до товариства селянину [22, 8]. В роботі кооперативного з'їзду Волинської губернії взяли участь близько 400 осіб. З них три чверті становили селяни. З'їзд було названо вповні народним, селянським [23,4].

Земства намагалися створити в кожному повіті земські кооперативні комісії, спілки селянських товариств у межах повітів та губерній. В урядовому виданні "Весь Юго-Западный край" в 1913 році констатувалося, що саме завдяки опікуванню земств в Київській, Подільській та Волинській губерніях успішно розвивалася кооперація загалом, і селянська зокрема [13,72].

1. Балязин В. Н. Профессор Александр Чайанов. - М., 1990.
2. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации. - М., 1989.

3. Туган-Барановський М. Остання мета кооперації// Українська кооперація. - 1914. -№1.
4. Перший український просвітньо-економічний конгрес. -Львів, 1910.
5. Горенко Л.М., Присяжнюк Ю.П. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України вXIXст. - Черкаси, 1996.
6. Теличук П.П. Аграрные отношения на Правобережной Украине в период реакции (1907-1910 гг.). - К, 1960.
7. Вовк І. Українське селянство наприкінці XIX - на початку XX століття // Історія України. - 1999.-Вересень. -№34.
8. Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. - 1905 р.) // Український історичний журнал. - 2000. - №5.
9. Маркович Д. Краткий очерк развития кооперативов на Волыни// Украинская жизнь. - 1913.-№7-8.
10. Пришляк Я. Шляхами кооперації - до економічного відродження України. - Монреаль-Стрий, б.р.
11. ЦДІА Ук., Ф.937., оп. 1., спр.2.
12. Гайдай Л.І. Розвиток споживчої кооперації у Київській губернії (1906-1914 рр.). // VII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність". - 4.1. -К, 1995.
13. Хроника местной кооперации. // Киевская земская газета. -1913. -№10.
14. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX - початок XX ст.). // Український історичний журнал. -1999. -№3.
15. Власюк І. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період столітньої аграрної реформи. //Київська старовина. -1999. -№5.
16. Из впечатлений крестьянина за границей. // Киевская земская газета. -1913. -№46.
17. Земские кассы мелкого кредита. // Киевская земская газета. -1913. -№42.
18. Корреспонденции. //Киевская земская газета. - 1913.-№7.
19. Бюллетень по созыву Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве с 1 по 10 сентября 1913 г. - 3 сентября 1913 г. - №5.
20. ЦДІА Ук., Ф. 937, оп. 1, спр. 16.
21. ЦДІА Ук., Ф.938, оп. 1, спр. 13.
22. Из жизни волыньских кооперативов. // Известия Волинского губернского земства. -1913. - №4.
23. О II кооперативном съезде. // Известия Волинского губернского земства. -1913. -№19.

Аграрні аспекти економічних та політичних трансформацій ХІХ - початку ХХ століття

УДК: 930 (477) "20": 338.43

Дубінський В.А. (м. Кам'янець-Подільський).

Аграрне питання в програмних документах Української Демократичної Партії

На хвилі суспільно-політичного піднесення напередодні Першої російської революції 1905 р. Загальної української організації 1904 року виділилась Українська демократична партія (УДП). На відміну від інших українських політичних партій (РУП, УНП) Українська демократична партія була організацією суто інтелігентською [1, 41-42]. З початком своєї діяльності члени УДП велику увагу приділяли розв'язанню аграрного питання і це зрозуміло, адже 85% населення України були селянами, а гострота земельного питання в країні була надзвичайно висока.

Історіографія проблеми незначна. Описано дане питання розглядають П. Гайделемівського, П. Феденка, Д. Дорошенка, Т. Гунчака, Г. Касьянова, О. Федькова[2].

Програма Української демократичної партії за своїми політичними і соціально-економічними засадами, була близькою до загальноросійської партії кадетів. Цим і пояснюється її друга назва "українські кадети". Спільним у російських і українських лібералів було те, що зміни у суспільстві передбачалося проводити еволюційним шляхом, за допомогою реформ. Щодо проектів вирішення аграрного питання, то тут були досить значні відмінності.

Загострення аграрного питання, на думку членів Української демократичної партії, полягало у малоземеллі селян, аграрному перенаселенні краю, високих орендних платежах та цінах на землю, значному податковому тиску. Так, у одному із звернень УДП щодо соціально-економічної ситуації в українському селі йшлося про те, що: "...тільки на словах вони перестали бути кріпаками, а справді вони і досі і достатків не мають, бо

землі мало. Ті нещасні наділи, які дано, як виходили на волю, здрибніли, бо народу більше стало. От і роблять люди знову на чужій землі, більшу частину праці своєї віддають на пана-поміщика... Земля дорога, за десятину оренди платили великі гроші..., а тут ще й податки давай правительству..."[3, 1].

На початковому етапі свого розвитку УДП у вирішенні аграрного питання виступала за "поступовий викуп земель у власність краю (України), для передачі її в користування за плату окремим особам і організаціям, що займаються хліборобством, причому завідування землями надається місцевим органам самоуправління, негайна передача у власність краю (України) для вказаних потреб земель казенних, удільних, церковних і монастирських" [4, 34]. Отже, в програмі УДП по розв'язанню аграрного питання нічого не говорилося про поміщицькі землі, а перехід земель "у власність краю" мав здійснюватися шляхом викупу.

Зважаючи на те, що основна частина земель перебувала у власності поміщиків, представники УДП також розглядали питання щодо її долі. Зокрема. Полтавська громада УДП у газеті "Полтавщина" надрукували звернення, в якому говорилося: "... а землі приватновласницькі з тією ж метою повинні бути викуплені не за високою ціною, з тим, щоб завідування ними (як і іншими землями с В.Д.) було передано місцевим органам самоврядування для роздачі їх за доступну плату окремим особам і організаціям, що займаються землеробством" [5, 33]. Питаннями викупу приватновласницької землі, на думку УДП, повинні були займатись не окремі люди, а органи місцевого самоврядування, які й ставали б у майбутньому власниками землі. "Землю панську і других богатирів треба викупить із допомогою народнього банку і перевести теж у власність краю с тою метою, щоб і цю землю, як і казенну, роздавать хліборобам в оренду. ...Краще б, якби сейм постановив і народ згодився на те. щоб уся земля (крім садибної) не належала нікому, щоб ніхто не купував і не продавав землю, щоб вона вся була власність краю..." [6, 16], с йшлося у зверненні УДП. Таким чином, основною формою власності на землю, на

думку українських демократів, повинна була стати власність органів місцевого самоврядування (комунальна власність), джерелами її формування виступали приватновласницькі, казенні, монастирські землі, які передавалися місцевим органам самоврядування за викуп. Одним з важливих питань аграрних відносин в Україні залишався справедливий розподіл землі. Дану проблему члени УДП пропонували розв'язати таким чином: "щоб роздавати їх (землі - авт.) хліборобам в довгосрочну оренду по малій ціні, і не багато в одні руки (скільки може обробити одна сім'я)" [7, 15]. Щодо приватновласницьких земель, то УДП не виступала за їхній негайний викуп. "Ту землю, яка належить окремим власникам доведеться викупити не відразу уся, а перше ту, котра більше потрібна ближчим (сусіднім) громадам селян і належить найбагатшим людям" [8,16] - зазначалося у зверненні УДП. Підкреслювалося також, що громадські землі надаються в оренду, насамперед, безземельним селянам. "...Коли ж зменшиться сім'я і хазяїн не зможе обробити свою ділянку власними силами, то частина одбірається од його і дається іншому хазяїнові, у кого сім'я стала більшою. Тоді землею користувались би тільки ті люди, котрим вона найбільш потрібна і не було б того, як тепер, що багатий владіє землею, має великі доходи з неї і сам нічого не робе, а бідний і радий потрудитись, та нема до чого рук прикласти..." [9, 16].

УДП стояла на позиціях мирного, ненасильницького переходу землі від великих приватних власників до селян с тієї соціальної верстви, яка безпосередньо працює на ній. Один з лідерів українських демократів Євген Чикаленко зазначав: "Я певний, що в нашій хліборобській країні колись земля мусить перейти в руки народні, то ліпше передати її тепер за викуп, ніж потім її мають відібрати задурно" [10,361]. Він зазначав, що такий шлях є вигідним для обох сторін: "землевласники отримують за землю викуп, а селянам дістається земля без кровопролиття" [11,362]. Серйозною проблемою на початку століття був революційний селянський рух. Для того, щоб уникнути селянських виступів, Є.Чикаленко радив розширювати селянське

землеволодіння, впроваджувати "сільсько-господарську освіту" серед селян та визволяти їх з-під бюрократичної опіки.

Отже, ненасильницький перехід землі у селянську власність, умовне встановлення земельної площі, яка передавалася їм в залежності від того, яку частину селяни зможуть обробити та створення умов для ефективної сільськогосподарської діяльності - це, на думку УДП, наступні кроки у вирішенні аграрного питання в українському селі.

Розв'язання аграрного питання українські демократи пов'язували з політичним та національним аспектами. Одним з перших заходів, на їх думку є мало стати "автономія краю" (України): "Всяка земля має свої особливі обставини та умови. свої одміни од іншого краю... Через таку різницю земель і народів не можна добре порядкувати їми всіма разом, з одного міста, однаковими для всіх потреб законами, як от тепер єсть..." [12, 13]. Разом з тим, що регулювання різних питань місцевого життя, в тому числі і земельного, передбачалося здійснювати тільки на основі законів, які приймаються місцевими законодавчими органами (в Україні с сеймом). "...Для тих місцевих справ потрібні окремі закони, прилагоджені до того або другого місця. Такі закони можуть виробити тільки місцеві люде. Вони, значить, і повинні порядкувати своїм краєм, своєю землею" [13,13].

У документах УДП була також вимога націоналізації землі, яку вони розглядали у тому розумінні, "... що земля належить нації, всьому народові і нікому в окремоти, розпоряжається нею парламент або сейм" [14, 17]. Отже, націоналізація землі в розумінні українських демократів передбачала передачу її органам місцевого самоврядування, а на всеукраїнському рівні с сейму. Разом з тим, українські ліберали розуміли, що аграрні перетворення с справа не одного дня. "...Звісно, націоналізувати землю (се б то повернути її у власність держави, або краю) не можна відразу всю цілком, бо на се потрібна згода народу і велика сила грошей" [15,17].

Кінцевою метою своєї діяльності УДП проголошувала встановлення соціалістичного

ладу, ...який найкраще забезпечує інтереси трудящих мас" [16,32]. Його встановлення не передбачалося ... шляхом природного розвитку народної самосвідомості і проведення певних державних реформ, які ослаблять антагонізм між класами і відкриють шлях до все більш поступового розвитку особистості" [17,32].

Таким чином, аграрна програма УДП була розрахована на реформістське вирішення аграрного питання і пристосування сільського господарства до капіталістичного розвитку країни. Українські демократи хотіли за допомогою реформ передбачали забезпечення справедливих земельних відносин, при яких орендарі та робітники були б захищені від надмірної експлуатації. Примусовий викуп частини поміщицьких земель був основною

15. Там само.
16. ЦДІА. - Ф 442 - Оп.856. - Спр. 185. - Арк.32.
17. Там само.

УДК:94(477)"1918":338.43

Волошко О.О. (м. Запоріжжя)

Підзаконна нормотворчість гетьманської адміністрації по врегулюванню аграрних відносин (травень-грудень 1918 р.)

Підзаконна нормотворчість є одним із видів правотворчості. Її призначення полягає у створенні уповноваженими для цього державними структурами і посадовими особами нормативних актів, за допомогою яких забезпечується застосування законів [1].

Підзаконну нормотворчість у сфері аграрних відносин у Гетьманській державі здійснювали: Рада міністрів, її Голова, міністр земельних справ, міністр продовольства, міністр внутрішніх справ, губернські й повітові старости, губернські земельні комісії.

Так, циркуляр Голови Ради міністрів та міністра внутрішніх справ від 18 травня 1918 р., згідно з гетьманською грамотою від 29 квітня 1918 р. зобов'язав губернських старост оповістити сільське населення про негайне повернення землевласникам усього відібраного у них рухомого майна. В разі невиконання приписувалося застосовувати державну варту і німецькі та австрійські військові частини, притягуючи винних до кримінальної відповідальності [2].

15 липня 1918 р. Рада міністрів видала постанову у доповнення до затвердженого гетьманом закону "Про передачу хліба врожаю 1918 р. у розпорядження держави" [3], яка регламентувала порядок використання насінневого й поліпшеного посівного

матеріалу [4].

Артикул 33 "Законів про Тимчасовий державний устрій України" від 29 квітня 1918 р. надав право міністрам видавати розпорядження в розвиток і пояснення зако-

нів, однак з попередньою ухвалою Радою міністрів [5]. Наведемо приклади їх підзаконної нормотворчості.

Так, до жовтня тривали пояснення міністерства земельних справ до "Закону про право на врожай 1918 р. на території Української Держави" від 27 травня 1918 р. [6].

5 серпня вийшов циркуляр міністра земельних справ "Про завдання земельних комісій та порядок початку їх роботи на місцях", який конкретизував напрямки їх діяльності у відповідності до закону від 15 липня у справі землевпорядкування на основі Положення від 29 травня 1911 р. [7]. Крім того, циркуляр зобов'язував їх керівництво перш ніж видавати постанови у порядку виконання закону від 8 липня "Про заходи боротьби з розрухою сільського господарства" [8], попередньо обмірковувати ці питання у розпорядчому засіданні комісії. Постанови з особливими думками окремих членів комісії повинні були надсилатися через земельний департамент міністру землеробства і набирати чинності лише після його затвердження [9].

Дехто з керівних робітників міністерства земельних справ, зокрема, начальник відділу кооперації І.М. Подольський, вважали за потрібне розширити повноваження міністра земельних справ у здійсненні підзаконної нормотворчості задля успішного проведення аграрної реформи. Приблизно у вересні 1918 р. І.М. Подольський направив лист міністру В.Г. Колокольцеву, в якому обґрунтував необхідність доповнити закон від 14 червня 1918 р. законом про надання міністру земельних справ права удаватися, в окремих випадках, до примусового відчуження земель вкрай потрібних для землеустрою населення. Аргументи, висловлені автором у листі, були цілком раціональними і заслуговували на увагу.

Так, він був переконаний у тому, що чим швидше аграрна реформа буде переведена від теоретичних побудов до практичного здійснення, тим швидше настане заспокоєння в країні, без якого неможлива ніяка правотворчість. До цього, на його думку, вели два шляхи : по - перше, аграрне законодавство і, по - друге, аграрна політика. Початок аграр-

1. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. - К., 1993. - С.41-42.
2. Гайдеземівський П. Українські політичні партії, їх розвиток та програми, с Зальцведель, 1919. с С.8-10; Феденко П. Український громадський рух у XX ст. Курс лекцій. - Подєбради, 1934.-С. 12-37; Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність. - Прага, 1934. - С.44-48; Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. - К., 1993; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. - К., 1993; "Українське питання " в Російській імперії (кінець XIX ст. - початок XX ст.). Колективна монографія у трьох частинах, відп.ред. В.П. Сарбей.-К., 1999.
3. Державний архів Російської Федерації у Москві (далі с ДАРФ). - Ф.1741. - Оп.2. - Спр.5589. - Арк.іа.
4. ЦДІА. - Ф.442. - Оп.856. - Спр. 185. - Арк.34.
5. Там само.—Арк.33.
6. ДАРФ.-Ф.1741.-Оп.2.-Спр.5589. -Арк.16.
7. Там само. - Арк. 15.
8. Там само.—Арк.16.
9. Там само.
10. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). -Нью-Йорк, 1955. - С.361.
11. Там само. -С.362.
12. ДАРФ.-Ф.1741.-Оп.2.-Спр.5589.-Арк.13.
13. Там само.
14. Там само. - Арк. 17.

ному законодавству було покладено нормативним актом від 14 червня 1918 р. "Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями" [10], в якому законодавець проголосив ідеал реформи - створення міцних трудових господарств, а також умов, що забезпечували б збереження й подальший розвиток сільського господарства України. Однак, відзначав автор, одного проголошення ідеалу замало, потрібна наявність певних факторів. Будь-яка реформа, як би їй не співчувало населення, неможлива без сили примусу. Не декларацією, а лише силою влади

реформатор перетворює слово у справу. Оскільки законодавцю стало зрозуміло, що найвищої продуктивності сільського господарства можна досягнути за наявності високорозвиненого заводського господарства і міцних трудових селянських господарств, оскільки законодавець бачить, що використання селянами орендних земель гальмує зростання виробничих сил країни, законодавець мусить мати право не тільки висловлювати побажання про перехід такої землі у повну власність селян, що її обробляють, але й домагатися здійснення цього побажання за

будь-яку ціну.

Пропонуючи радикальний спосіб розв'язання проблеми, І.М. Подольський проте виважено підходив до принципу відчуження землі, вважаючи, що у новому законі має бути визначене коло господарств, які не підлягають відчуженню, а крім того треба точно вказати умови, за наявності яких державна влада може удаватися до такого відчуження. Цим, на його думку, можна було обмежити на найближчий час завдання аграрного законодавства [11].

На жаль, висловлена начальником

відділу кооперації пропозиція не знайшла реалізації.

Суб'єктом підзаконної нормотворчості був і міністр продовольства. Зокрема, збереглася його обов'язкова постанова "Про умови й порядок застосування закону про притягнення населення до гужового перевозу хлібної продукції", яка надавала місцевим органам Державного хлібного бюро повноваження встановлювати порядок застосування вказаного закону в залежності від умов.

місця і часу [12].

"Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства" від 8 липня 1918р. надшив функціями підзаконної нормотворчості новостворені губернські земельні комісії. Перший і другий артикули цього нормативного акту приписували губернським земельним комісіям видавати під доглядом і з затвердження міністра земельних справ обов'язкові постанови про примусове використання живого й мертвого сільськогосподарського реманенту тих власників, котрі неповністю використовують його у своїх господарствах, а також про норми платежів за сільськогосподарську працю і примусове виконання місцевим населенням термінових сільськогосподарських робіт. Земельним комісіям надавалося право, в разі невиконання населенням обов'язкових постанов, застосовувати санкції у виді арешту до трьох місяців і штрафу до 500 крб. [13].

Підготовчі документальні матеріали для видання обов'язкових постанов збирали й подавали губернським комісіям повітові земельні комісії. 7 серпня 1918 р. Волинська губернська земельна комісія надіслала головам та постійним членам повітових земельних комісій Волинської губернії циркуляр, який регламентував порядок збирання та оформлення підготовчих документальних матеріалів і передачу їх губернським земельним комісіям для видання обов'язкових постанов а також встановлював порядок приймання до управління повітовими земельними комісіями маєтків землевласників у випадках, передбачених артикулами 10 та 11 Статуту губерніальних та повітових земельних комісій, затвердженого гетьманом 15 липня 1918 р. [14]

29 серпня 1918 р. Волинська губернська земельна комісія видала на підставі артикулу 2 "Тимчасового закону про заходи боротьби з розрухою сільського господарства" від 8 липня 1918 р. обов'язкову постанову про норми платні селянам за працю у "буряково-цукрових межах" повітів Рівненського, Заславського, Острозького, Старокостянтинівського, Лубенського, Кременецького. Постанова входила у силу з часу її оголошення і була чинною до 15 грудня 1918 р. Вона подавалася на затвердження міністра земельних справ

[15].

Підзаконні нормативні акти видавали й губернські та повітові старости. Так, староста Липовецького повіту Київської губернії Косенко видав наказ №7 до населення, в якому вимагав закінчити весняну сівбу і сповіщав про повернення власників у свої маєтки. За порушення наказу передбачалися санкції аж до віддання до військово-польового суду [16]. Ольгопольський повітовий староста Подільської губернії А. Титаренко у липні 1918р. видав низку наказів до населення про збирання врожаю і оранку ланів [17].

У випадках нерозпорядливості місцевої гетьманської адміністрації, яка до того ж не у всіх регіонах мала авторитет державної влади у населення, нормативні акти видавали й командири підрозділів німецьких окупаційних військ. Так, обер-квартирмейстер підполковник Шмідт у своєму наказі, який був пересланий полтавським губернським старостою 16 червня 1918 р. повітовим старостам, вимагав, щоб спроби населення псувати й знищувати посіви були припинені українськими властями усіма заходами. Відкрити протидію наказувалося придушувати силою. У залежності від зроблених військовою владою розпоряджень, порушники підлягали притягненню до військово-польового суду. Якщо винуватці залишались невідомими, відповідальність несла вся громада, сплачуючи контрибуцію у такій формі : за 1 дес. зіпсованого посіву - 600 пуд. зерна або ж тотожною за вартістю кількість худоби. Цей наказ був доведений до відома повітової української адміністрації, а вона оголосила його населенню "неспокійних" місцевостей [18]. Командир німецької дивізії, генерал-лейтенант Мілліор, штаб якого розташовувався у м. Яготині, видав, за його твердженням у погодженні з українським урядом, наказ у якому приписував населенню дотримуватися під час організації робіт по збиранню врожаю таких вимог: 1) інтереси країни вимагають якомога швидшого збирання врожаю; 2) максимальна платня при 10-годинному робочому дні: для дорослих чоловіків - 6 крб. за день; для підлітків - 4; для дорослих жінок - 4; для підлітків до 10 років - 3, причому, без харчування; 3) за перевищення норм макси-

мальної платні винний карається штрафом у 20 тис. марок або ув'язненням строком до 1 року» або ж обидва покарання застосовуються разом; 4) селяни, які зайняли в економіях частину землі під свої посіви, зобов'язані зібрати врожай на них за встановлену плату; 5) у випадку відмови селян працювати у власників або небажання працювати взагалі, до них застосовуються примусові заходи з боку військової влади, причому платня за працю зменшується на 50% [19].

Таким чином, підзаконну нормотворчість в гетьманській державі здійснювали центральні та місцеві органи виконавчої влади. їх нормотворчість узгоджувалася з положеннями відповідних законів. Як правило у підзаконному акті вказувалося, для виконання якого законодавчого акту він видавався. Підзаконні акти пояснювали чи регламентували застосування на практиці законодавчого акту або окремих його положень.

1. Див. докл.: *Теория государства и права. Под ред. В.М. Корелова и В.Д. Первалова. — М.: Изд-во НОРМА, 2000. - С.306-307; Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Под ред. М.Н. Марченко. Т. 2. Теория права. - М.: Изд-во "Зерцало", 1988. - С.164-167.*
2. *Терела Г. В. Аграрна політика Української держави П. Скоропадського. Дис. канд. іст. наук. -Запоріжжя, 2000. -С.48.*
3. Див.: *Законодательные акты 1918 г. Законы Украинской Державы (Законы, постановления, инструкции, циркуляры). Вып. VI. - Одесса, Практическое правоведение, б.г. -С.27-28.*
4. ЦДАВО України. - Ф.1064. - Оп.1. - Спр.93. - Арк. 7.
5. Див.: *Слюсаренко А.Г., Томенко М. В. Історія Української Конституції. -К, Т-во "Знання" України, 1993.-С.89.*
6. Див.: *Терела Г.В. Вказ. праця. - С.53.*
7. Див.: *Клунний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. - Х.: Радянський селянин, 1926. - С108-109.*
8. Див.: *Законодательные акты 1918 г. Законы Украинской Державы (Законы, постановления, инструкции, циркуляры). Вып. VI... -Сб.*
9. Див.: *Клунний Г. Вказ. праця. -С.109.*
10. Див.: *Законодательные акты 1918 г. Законы Украинской Державы (Законы, постановления, инструкции, циркуляры). Вып. V... —С.22-24.*

11. Див.: ЦДАВО України. - Ф.1061. - Оп.3. - Спр. 13. - Арк.21-22.
12. Див.: *Там же. - Оп.1. - Спр.319. - Арк.53.*
13. Див.: *Законодательные акты 1918г. Законы Украинской Державы (Законы, постановления, инструкции, циркуляры). Вып. VI... -С.6.*
14. Див.: ЦДАВО України. - Ф.1061. - Оп.1. - Спр.319. — Арк. 12-13; *Клунний Г. Вказ. праця. — С.96-97.*
15. Див.: ЦДАВО України. Ф.1061.-Оп.1.-Спр.319. - Арк. 18. *Там же. - Арк. 18.*
16. Див.: ЦДАГО України. -Ф.5.- Оп.5. - Спр. 109. - Арк. 71-72.
17. Див.: *Там же. - Арк.19.*
18. Див.: *Там же. - Арк.84.*
19. Див.: *Там же. - Арк. 203.*

УДК:94(477)"1917/1918": 338.43

Дудка В.І., Дудка Л.Г. (м. Кременчук)

Економічна характеристика аграрного сектору Полтавщини 1917 - початку 1918 рр.

Полтавська губернія посідала виключно важливе місце в економічній структурі Російської імперії. Розташована в європейській частині, аграрно орієнтована територія з давніми землеробськими традиціями могла слугувати надійною продовольчою базою промисловим регіонам Донбасу, Подніпров'я та центральної Росії. Впродовж 1908-1917 років врожайність по семи основним видам хлібів в губернії становила 151875 тис. пудів зерна [1, 67]. Крім зернових культур Полтавщина займала одне з провідних місць у вирощуванні тютюну [2,57]:

Табл. 1

Губернія	Площі під тютюном (дес.)	Іа.кшпії збір (пуд)	Кількість мінодарстп, що впрошували тютюн	П р т і і О н і фабрики
Полтавські	8518	816236	68924	16
Подільська	698	30024	8635	18
Харківська	284	26749	7051	6
Чермігівсь	14400	1873494	88566	1

Активно розвивалося тваринництво, що базувалося на історичних та економічних традиціях регіону [3,17-18]. На 1917 рік 86% господарств володіли худобою при тому, що цифра ця зростає навіть у роки війни. Так у 1910 році цей показник складав 83%, а в 1916-1917 роках він збільшився на 9% [1,123].

Роль Полтавщини зростає в роки Першої світової війни. На продовольчий потенціал губернії було покладене зобов'язання мувати економіку ще 12 адміністративних одиниць: Петроградської, Олонецької, Лівонської, Могилівської, Володимирської, Віденської, Ковельської, Новгородської, Тверської, Смоленської, Чернігівської та м. Москви. У квітні - травні 1917 р. тавській губернії належала першість у анні продовольством інших регіонів [4, 94]. Цьому сприяла якість ґрунтів Полтавщини рівень агрономічної культури. Для порівняння наведемо середню врожайність основних зернових культур загалом по Російській імперії та на Полтавщині [5]:

Табл. 2

Культура	Середня врожайність (пуд/дес.)		
	Російська імперія 1914-1916рр.	Полтавщина 1913-1917 рр.	
		Господарства менше 50 дес.	Господарства більше 50 дес.
Жито	56	69	108
Озима пшениця	65	84	107
Ярова пшениця	37	47	69
Ячмінь	51	57	83
Овес	49	63	99
Просо	49	63	91
Гречка	35	52	59

Надлишок хліба, що виникав як різниця між споживанням в губернії та валовим збором, коливався в залежності від врожаю і на 1908-1916 роки пересічно складав близько 47 млн пудів [6,25], у 1917 р. 30 млн. пуд. [4,143]. Найбільше товарного хліба вирощували Костянтинівський, Полтавський, та Хорольський повіти [1, 73]. Основна маса надлишку стосувалася продуктів хлібів (жито, пшениця, гречка) при великій нестачі

Рік	Копійок за 1 пуд					
	Жито	Пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо
1916	146	190	133	163	300	265
1917	465	608	420	490	665	575
1918	780	960	690	750	900	840

Девальвація карбованця в умовах Першої світової війни робила продовольчі товари

найтвердішою валютою держави, яку село з великим опором. Так на засіданні виконавчого комітету губернської ради робітничих і солдатських депутатів від 4.VII. 1917 відзначається: "Хліб не можна отримати не тому, що його немає, атому що його не хочуть давати... населення губернії за хліб вимагає мануфактуру, приховує хліб" [4,96]. Село було перенасичене грошима, тому єдиною річчю, що цікавила сільського виробника виступає промислова продукція, якої в губернії катастрофічно не вистачало. Агітаційна робота квітня - червня в другій половині 1917 року приносить все менше результатів. Якщо у травні емісари губернської ради доповідали про початок підвозу хліба на станції після ознайомлення селян з політичною ситуацією в країні та голодом в армії [10, 13-14], то на осінь 1917 року у протоколах засідань ВК Полтавської ради робітничих та селянських депутатів з'являються ідеї силою провести ревізію хліба у поміщиків та заможних селян. Так у протоколі від 8 вересня 1917 року зустрічаємо: "Надати Полтавському продкому під контролем РРСД і при сприянні селянської спілки, земських та міських управлінь та інших революційних організацій право приймати рішучі кроки для забезпечення армії та голодуючих губерній хлібом. Висловити вимогу, щоб ревізії піддавалися великі та середні власники, хлібні запаси трудящого селянства можуть бути ревізовані лише у крайньому випадку з обов'язковою умовою залишення у власників хліба, необхідного для того, щоб прогодувати селян" [4,147]. Додаткової перешкоди заготівельному процесу створював "чорний ринок" та спекулятивний курс, що тримався на ньому. Можливість закупити і завезти в Полтавське село мануфактуру давала незначній частині населення великі прибутки. Встановлення твердих цін на хліб та постійне зростання вартості мануфактури, що була основним предметом обміну (бавовняно-паперова тканина, взуття, побутові речі тощо), не давали селянину можливості у достатньому обсязі придбати ці товари і змушували останнього приховувати зерно. Для боротьби із спекуляцією ще з весни 1917 року на засіданнях повітових рад робітничих, солдатських та селянських депу-

татів приймаються постанови радикального змісту:

- тимчасово заборонити вивіз мануфактури з міста;
- довести до відома торговців, щоб вони у восьмиденний термін описали свій товар;
- незареєстровані товари будуть ревізовані на 50% нижче їх вартості [11,70].

Це не зупиняло тіньові процеси. На кінець 1917 року звучать аналогічні заклики: "організувати боротьбу зі спекуляцією [4,169-170]. В 1917 р. врожай зернових у Полтавській губернії був нижче середнього і надлишки не перевищували 30 млн. пудів проти 45-47 млн. минулих років [4, 143]. Така ситуація дала підстави голові губернського продовольчого комітету Ю. Соколовському у вересні одноособовим рішенням підняти закупівельні ціни на 100% [4, 143]. Це була спроба зацікавити сильного господаря здавати хліб, яка у свою чергу не могла в повній мірі задовольнити селян, оскільки за час дії твердих цін реальна вартість хліба та мануфактури на чорному ринку зростає значно вище ніж проценти обіцяні Ю. Соколовським. Такий крок поставив керівництво губернського продовольчого комітету під перехресний вогонь критики з одного боку соціалістичних партій за поступки поміщикам і зрив агітаційної роботи у хлібозаготівельній кампанії [4,188], з боку основних мас селянства за відсутність монополії на мануфактуру і невідповідність цін на зерно цінам на фабричні товари [12, 4], та з боку потужних товаровиробників за низькі ціни на зерно.

Початок кардинальних перетворень поставив три головні економічні питання революції на селі: 1) оренда та перерозподіл землі; 2) збір і приналежність врожаю; 3) форми оплати праці. В умовах розпаду грошової системи очевидними стають явища натуралізації сільського господарства. Достатню кількість продуктів сільська сім'я мала із свого наділу або ж у вигляді плати за сезонні роботи, яку все частіше вимагали у вигляді частки вирощеного чи зібраного продукту. Про це свідчать протоколи засідань з'їздів земельних комітетів волостей та повітів [13], рад селянських депутатів [14,19], а також директиви міністерства продовольства, що

спрямовувалися на боротьбу з перешкодами при зборі врожаю. В той же час гостра боротьба йде й за розмір мінімальних ставок у сезонних роботах в сільському господарстві. На період жнив вони набули таких розмірів [15]:

Табл. 4

Стать	Поденні робітничі (крб/день)		Строкові робітничі (крб/сезон жнив)	
	Полтавська губернія	Харківська губернія	Полтавська губернія	Харківська губернія.
Чоловіки	8	3,6	120	75
Жінки	6	3,1	90	65
Напівробітник	3,5	2,7	-/-	55

При роботі за натуральну оплату ставки на час жнив знаходилися рівні 2-3 снопа косарю та в'язальниці, 4-5 в'язальниці за жаткою, 7-8 за снопов'язальниками [16, 2]. Вимогу дозволу працювати за сніп пред'являли кожному власнику з земельним наділом більше 30 десятин [16, 4]. У кількісному відношенні це стосувалося близько 17 тисяч господарств, або ж 90-100 тис. жителів. їх наділи становили 1400 тисяч десятин землі (41% території губернії). Таке рішення 1917 рр. ціна найманої землі під ярові хліби волосних земельних комітетів свідчить, що складала 19-21 крб. за десятину, а озимини саме на цій межі слід чекати найближчим 20-21 крб. [1, 84], то постановами повітових часом розколу в аграрному суспільстві. Умови та волосних земкомів вона зменшувалась у трудовою межею середньої сім'ї ставили все ті ж, три десятини.

Власники великих наділів, починаючи з весни 1917р., постійно піддавалися тиску з боку малоземельного та безземельного селянства, який з часом посилювався внаслідок діяльності земельних

комітетів, селянських рад та спілок місцевого рівня. Крім вимог натуральної оплати, відносин на селі осені 1917 року є постанова широкого розмаху набуває гасло застосування Машівського волосного земельного комітету примусової оренди. В резолюції Зінківського від 30 вересня: "...забрати у орендатора повітового з'їзду селянських депутатів Бзовського (із володінь П.І. Дикуна) 108 зустрічаємо: "Заарендувати землю в десятин землі та віддати селянам поміщиків, землевласників в розмірі, який

потрібен трудовому народу за справедливу плату" [12, 3]. На реформування орендних відносин покладалися великі надії. Представники як рад, так і земельних комітетів висловлювали наступну думку: "Піднявши орендне користування селянство має змогу стійко чекати Установчих зборів, в сподіваннях, що і армія, яка доводить війну до переможного кінця не буде відчувати потребу в хлібові" [16,1]. Процес переділу орендного фонду набуває обертів з кінця літа 1917року, що пояснювалося необхідністю проведення посівної кампанії, і йде двома напрямками:

1.санкціонований повітовими та волосними органами відбір землі під орендні ділянки;

2.спровоковане ослабленням фіскальних функцій держави, самовільне захоплення територій.

На практиці обидва напрямки зливалися і самовільне захоплення згодом отримувало юридичне підґрунтя постанов земкомів, а плановий перерозподіл орендних земель набував неконтрольованих масштабів. На орендованих землях встановлювали нові ставки оплати. Так, якщо впродовж 1908-

рр. ціна найманої землі під ярові хліби волосних земельних комітетів свідчить, що складала 19-21 крб. за десятину, а озимини саме на цій межі слід чекати найближчим 20-21 крб. [1, 84], то постановами повітових часом розколу в аграрному суспільстві. Умови та волосних земкомів вона зменшувалась у трудовою межею середньої сім'ї ставили все ті ж, три десятини.

Табл. 5

Тип орендованої хмлї	Якість землі	Ціна оренди (крб/дес.)				
		Зінківський повіт	Миргородський повіт	Полтавський повіт	Кобеляцький повіт	Костянт. новії.
Толошна земля	Гарна	15.окт	12	7,5	15	15
	Середня	12.авг	8		-	-
	Вироблена	Юлион	-		10	8
3 під ярових хлібів	Гарна	12	-	-	-	-
	Середня	10	-		-	-
	Вироблена	8	-		-	-

Типовим прикладом нових орендних відносин на селі осені 1917 року є постанова широкого розмаху набуває гасло застосування Машівського волосного земельного комітету примусової оренди. В резолюції Зінківського від 30 вересня: "...забрати у орендатора повітового з'їзду селянських депутатів Бзовського (із володінь П.І. Дикуна) 108 зустрічаємо: "Заарендувати землю в десятин землі та віддати селянам поміщиків, землевласників в розмірі, який с Михайлівки в користування по 8 крб. за 1

дес." [18,35]. Сам же орендатор наймав землю у її власника за ціною - 20 крб. за десятину. Ново-Тагомлицький вололосний земельний комітет: "...забрати в орендне користування 20 десятин (із 70 десятин наявних) у Хоренка П.Ф. для малоземельних селян" [18, 75]. Потяг малоземельного селянства до землі був настільки сильним, що воно було готове вносити орендну плату за старими нормами. В скарзі землевласників хуторів Комишанських Миргородського повіту значиться: "Двадцять восьмого вересня цього року (1917) натовпом жителів... самочинно відібрано наші власні орендні землі і роздано малоземельним та безземельним за відносно дешевою ціною: двадцять карбованців за десятину" [19, 827-828].

Третьою складовою аграрної революції весни-осені 1917 року стала боротьба за збір і приналежність врожаю. Зерно 1917 року не можна розглядати лише з суто економічних позицій. В країні, що стояла на межі військового краху і голоду, продовольче питання перетворилося на одне з головних політичних гасел. Серед селянства губернії стає популярним гасло: "Чим довше не будемо здавати хліба, тим швидше закінчиться війна" [4,144]. Відчуваючи ослаблення центральної влади селяни ведуть боротьбу за вирощений врожай незалежно від того кому належить земельна ділянка. Концентрованого вигляду перелік методів цієї боротьби можна зустріти у наказі міністра продовольства А. Пешонова, надісланому продовольчим комітетом: "В багатьох місцях населення застосовує насильницькі незаконні дії, що перешкоджають землевласникам в збиранні врожаю:

- виступають проти збору зернових сільськогосподарськими машинами;
- знімають з робіт на полях військово полонених, постійних та прийшлих робітників;
- насильницьки захоплюють хліби та кормові продукти, живий та мертвий інвентар;
- перешкоджають збору хлібів та трав, молотбї" [20,127].

Така поведінка селян в більшості випадків пояснювалась ментальністю господаря. Великі землевласники в протистоянні з

основною масою селянства вдавалися до жорстоких методів боротьби які приводили до загибелі хліба". Великі землевласники оброблюють землю абияк, не пускаючи селян в оренду принципово" [16, 5] - цей витяг із протоколу Баляснівського волосного земельного комітету, доповнюється державною характеристикою: "Спостерігаються випадки, коли приватні землевласники та орендатори не вживають належних заходів для збирання врожаю та підготовки полів до посіву" [20,127].

З осені 1917 року стає очевидною проблема підготовки кадрів для господарств, що утворювалися після перерозподілу земель. Відсутність мінімуму знань з агрономії та економіки загаяла більшість парцелярних господарств у глухий кут. І.А. Фареній констатує, що відчутним гальмом розвитку була загальна неосвіченість, забитість селянської маси [21, 195]. Ліквідація поміщицького землеволодіння, що проводилася восени 1917 року на догоду селянам, мала і зворотній бік. Низька якість засіву землі через відсутність техніки, мінеральних добрив, посівного матеріалу та кваліфікованих спеціалістів давали підстави очікувати різкого падіння валового збору хлібів влітку 1918 року. Єдиною допомогою з боку держави, в ситуації економічного краху, було надання методичної літератури та агітація. Так у "Відозві Ради Народних Міністрів до селянства" від 17 січня 1918 р. значилося: "Крім ворогів людей загрожує нашому краєві ще один лютий ворог - це економічна руїна" [22, 127], - для її подолання пропонувалося подбати, щоб уся земля була засіяна і давала врожай не менший, ніж раніше. На весну 1918 року проблема підготовки полів набула особливої гостроти. Міністр земельних справ М. Ковалевський у своєму зверненні до селянства акцентує їх увагу на трудовому ентузіазмі: "Цієї весни ви, селяни, вже мусите засіяти всі землі своїми силами не гірш від того як засівалися поміщиками, бо на Україні не може зменшити хліб, не може родити менше цукрового буряку, хліб та цукор то єдине багатство України.... наші вороги хочуть, щоб земля залишилася незасіяною і щоб усі казали: "Ось не стало поміщиків і землю не засіяно - без поміщиків

настав голод" [23]. Стурбованість міністерства земельних справ мала реальне підґрунтя, що доводять цифри, оприлюднені в доповіді Полтавського губернського комісаріату землеробства від 2 червня 1919 р. За цими даними недосів 1918 року становив 100 тис. дес, в багатьох місцях сіяли в нераціонально малих нормах (по 3-4 пуди на десятину, зерно було забруднене і неякісне, а тому врожай ярих хлібів був на 46-50% нижчим, ніж середньостатистичний за останні двадцять років [24,48].

Оцінюючи економічний стан сільського населення за період 1917 - початку 1918 рр. необхідно зосередити увагу на постійному падінні кількісних та якісних показників продуктивності господарств. Зменшуються посівні площі, падає врожайність, зростають втрати під час жнив. Державна політика приводить до занепаду великих капіталістичних господарств, не замінюючи їх, в той же час, рентабельними селянськими одиницями. Сам селянин в даний період мало зацікавлений збільшенні врожаю, оскільки продуктивний надлишок не може бути повноцінно забезпечений мануфактурою.

Окремої уваги заслуговує процес поступової натуралізації сільського господарства, а, відтак, загострення антагонізму між містом і селом.

Економічна криза початку 1918 року стала повним віддзеркаленням політичної нестабільності та суспільного хаосу, що панували в Україні, давши підґрунтя для подальших трансформацій.

- справошник по Полтавській губернії на 1918-1919рр.: Вип. XL - Полтава: Друкарня товариства печатного діла, 1919. — С. 60-61.
6. Данишев С. О. Великий Жовтень на Полтавщині (1917-березень1918). - Харків: Прапор, 1969.
 7. Яинов Е. Достаточно ли хлеба в России? - Петроград: Госуд. типогр., 1917.
 8. Михайлюк О.В. Революція та загострення... назв, праця - С.223.
 9. ПОДА, ф. 1057, оп. 1, спр. 10.
 10. ПОДА, ф. 1057, оп. 1, спр.6.
 11. ПОДА, ф. 1063, оп. 1, спр.1.
 12. ПОДА, ф. 1057, оп. 1, спр.32.
 13. ПОДА, ф. 1057, оп. 1, спр. 10, арк.6-7; ф. 1057, оп. 1, спр. 12, арк.1.
 14. ПОДА, ф.1057, оп. 1, спр.36, арк. 19.
 15. дані для Полтавської губернії взято по Миргородському та Зіньківському повітах: ПОДА, ф.1057, оп.1, спр.36.-арк.19; ПОДА, ф.3977, оп.1, спр.1, арк.376. дані для Харківської губернії взято за матеріалами надісланими до Полтавської ради робітничих і солдатських депутатів комісією по врегулюванню сільськогосподарських відносин Богодухівського повіту Харківської губернії.
 16. ПОДА, ф.1057, оп. 1, спр. 12.
 17. ПОДА, ф. 1057, оп. 1, спр. 12, 36, 32; Данишев С. О. Великий Жовтень на Полтавщині (1917 - березень1918). -Харків: Прапор, 1969. - С.48-49.
 18. ПОДА, ф. 7, оп. 1, спр. 42.
 19. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: февраль 1917 - апрель 1918 //Сборник документов и материалов в 3-х томах. - т.1. - К.: Госуд. издат. полит, лит-ры УССР, 1957.
 20. ПОДА, ф. 1055, оп. 1, спр. 444.
 21. Фареній І.А. Вплив просвітницької діяльності кооперації на соціальний та культурний розвиток українського селянства (початок XX століття) // Український селянин: Праці НДІС/ Інститут історії НАН України. - Вип.3. - Черкаси, 2001.
 22. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. - т.2 /10.XII.1917-29.IV.1918/. - К.: Наукова думка, 1997.
 23. Рідний край. -1918. - 8 квітня.
 24. ПОДА, ф.3281, оп. 1, спр.4.

Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918-1919рр.: Вип. XI. - Полтава: Друкарня товариства печатного діла, 1919. — С.67.

2. Сборникъ статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и некоторых иностранныхгосударствъ /годъ первый/. - СПб: Типогр. Кирибаума, 1907. — С.57.
3. Шерер, Жан-Бенуа Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. -К.: Україн. письменник, 1994.
4. ПОДА, ф.1057, оп.1, спр.5.
5. дані по імперії взято: Яинов Е. Достаточно ли хлеба в России? - Петроград: Госуд. типогр., 1917. дані по Полтавщині взято: Статистичний

УДК: 94(477)"19/20": 338.43

Шатохін А.М. (м. Умань)

Селянське питання у соціологічній думці Росії та України в післяреформений період.

Скасування кріпосного права у Російській імперії стало видатною подією у долі селянства. Прагнення бути вільним піднімало селян протягом століть на повстання і війни, жорстоку розправу з гнобителями і готовність до самих лютих кар заради землі і волі. Ідея звільнення селян від кріпосного рабства була пануючою у суспільно-політичному русі Росії та України усю першу половину XIX ст. практично для всієї держави 1861 рік став певним вододілом між минулим та сучасним, між ганебним рабством та надіями на нове життя.

Проте ці надії справдилися лише частково. Реформа, проведена поміщиками в інтересах поміщиків, залишила селянське питання практично не розв'язаним. Незавершеність селянської реформи, збереження поміщицького землеволодіння, малоземелля селян, обмеженість їх економічних, соціальних та політичних прав примусили громадську думку протягом другої половини XIX - початку XX століть знов шукати відповіді на гостре селянське питання.

На межі XIX та XX століть починає формуватися особлива російська школа соціології села. Надзвичайно цінним підґрунтям соціологічних концепцій стали дані земської статистики [1,89-98]. В 60-70 рр. XIX століття були проведені перші статистичні обстеження приватного, селянського і міського господарств щодо доходності, обрахування землі як об'єкту обкладання, культурного рівня населення, охорони здоров'я, продовольчого забезпечення, стану шляхів і засобів сполучення, страхування, благодійності тощо. Починаючи з 1871 р. виникають спеціальні статистичні організації у вигляді «столів» і відділень, а потім і статистичні бюро. Зокрема такі установи були

створені і в Україні: в Херсонському, Подільському, Чернігівському і Таврійському земствах. Деталі сільськогосподарського виробництва і сільського побуту, що раніше були поза увагою офіційних установ і соціологічного аналізу, почали виглядати в переконливих статистичних викладках: роль землеробства і промислів, общинного землеволодіння і майнового стану селянства, платежів і доходів, заборгованості та інше. Статистичні дані, отримані на протязі років Чернігівським земством під керівництвом П.П. Червинського, стали зразком для характеристики землеробських губерній. Основним інструментарієм були подвірна картка і пообщинний список, а основним типом спостереження - подвірний перепис і поселенське обстеження. Дані збиралися шляхом опитування на сходах селян. Як експерти залучалися так звані «сведущие домохозяева», або досвідчені господарі. Крім того на Чернігівщині збиралися дані про родючість ґрантів, врожайність сільськогосподарських культур, доходність землі. Про масштаби роботи свідчить той факт, що з 1880 по 1913 рр. земські переписи охопили 311 повітів 35 земських губерній, при цьому в 236 повітах вони проводилися по одному разу, в 58 повітах - двічі, в 17 - навіть тричі. Аналізу було піддано 11,5 тис. бюджетів, переважно селянських.

Земства проводили і монографічні дослідження. В 1897-98 рр. було проведено в Херсонському земстві обстеження під керівництвом МЛ. Борисова про тривалість навчального процесу в школах і впливу економічних факторів на освіту. В Харківській губернії було проведено обстеження рівня розповсюдження грамотності серед населення із визначенням по декількох позиціях. Цікавий матеріал був отриманий з соціальної гігієни, охорони здоров'я та інших проблем. Зрозуміло, що такий багатющий статистичний матеріал використовувався не тільки урядовцями, але й різними політичними колами для обґрунтування своєї політики в аграрному питанні. Сформувався декілька напрямків, що визначали соціологічні погляди на стан і перспективи розвитку селянства в Росії: консервативний, ліберальний, народ-

ницький, марксистський.

Консерватори виступали, за недоторканість поміщицького землеволодіння. Проте багато з них відчувало необхідність змін, модернізації аграрних відносин. В цьому відношенні характерні погляди історика, філософа, юриста і публіциста Бориса Чичеріна (1828-1904 рр.). Він вважав помісне дворянство в Росії єдиним станом, здатним бути дійовою особою соціальних змін. Однак панство, на думку Чичеріна, вражене знівеченням моралі внаслідок існування кріпацтва, що обмежує його громадянське і суспільне життя. Тому необхідно створювати умови для формування громадянського суспільства, яке буде сприяти економічному піднесенню.

Значний інтерес представляють погляди з аграрного питання та практична діяльність відомого російського державного діяча Сергія Вітте (1849-1915 рр.). Будучи прихильником поміщицького землеволодіння, він разом з тим сприяв капіталістичній модернізації поміщицьких господарств. Тривалий період він виступав за збереження патріархально-общинних відносин на селі та неподільності общини. У 1893 р. він писав, що "общинне землеволодіння найбільше здатне забезпечити селянство від злиднів і безпритульності" [2, 202-203]. Проте аграрна криза, що загострилася на межі століть, змушує Вітте подивитися більш реально на економічний і соціальний стан селін з точки зору державних інтересів Росії. У жовтні 1898 р. він звертається до Миколи II з пропозицією "завершити звільнення селян", зробити з селянина "персону", звільнити від пут общини. За підрахунками С.Вітте, вільні селяни, економічно активні, могли би принести до державного бюджету Росії додатково 3-4 млрд. рублів щорічно, що на ті часи було величезною сумою [3, 522-528].

Спробу реформувати аграрні і соціальні відносини на селі зробив Петро Столипін (1862-1911 рр.). Він виходив з двох основних пріоритетів: необхідність зруйнувати селянську общину, яка стримувала ініціативу і підприємливість, і створення умов для становлення «розумних і сильних» господарів, тобто фермерських господарств. В радянській

історичній літературі панувала точка зору, що Столипін намагався спиратися на заможних селян, тобто куркулів. Але це не зовсім так. Під «розумними і сильними» Столипін розумів взагалі міцних, працьовитих власників, які самі повинні стати «ковачами свого щастя» і сподіватися на міць лише своїх рук і "дух підприємництва" [4, 60-62]. Столипін був прихильником активної ролі держави в аграрному реформуванні. "Слід позбавитися від думки, що коли прийде час переходу до іншої, більш культурної системи господарства, то селяни перейдуть до неї за власною ініціативою. В усьому світі перехід селян до кращої системи господарства відбувався при сильному тиску згори" [5, 152-156]. Проте остаточно зруйнувати селянську общину і створити міцний прошарок фермерських господарств Столипіну не вдалося.

Ліберальна течія представлена в значній мірі істориками і філософами, що намагалися на підставі вивчення російського феодалізму визначити перспективи розвитку землеволодіння та землекористування, всього аграрного сектору. Василь Ключевський (1841 -1911 рр.) детально аналізував вплив географічних і кліматичних факторів, родючості ґрунтів на характер селянського розселення, а також типи і основні риси землеволодіння. Аналогічний аналіз на матеріалі української історії був зроблений Михайлом Грушевським (1866-1934рр.). Микола Павлов-Сильванський (1869-1908 рр.), використовуючи порівняльно-історичний метод, намагався створити ідеальний соціологічний тип - «феодалізм» - і накласти його на російський ґрунт, з'ясувати появу і перспективу такого інституту як землеволодіння. Микола Бердяев (1874-1948 рр.), виходячи із соціально - філософського осмислення російської історії, прийшов до висновку що «російська революція можлива була лише як аграрна революція,... яка є не тільки революцією соціально - економічною, але може бути перш за все революцією моральною і побутовою» [6, 111]. Ліберали виступали за обмеження поміщицького землеволодіння.

Народницький напрямок виявився найбільш представницьким в соціологічних поглядах дорадянського періоду. «Першими

російськими письменниками по соціології», на думку М. Карєєва, були П. Лавров, М. Михайловський і С. Южаков [7, 128]. Народники негативно ставилися до «ломки капіталізмом вікових підвалин селянського життя», общинне селянське володіння розглядати як вищу у порівнянні з капіталізмом форму господарювання. Проте їх безперечною заслугою була рішуча постановка селянського питання в порядок денний політичного життя Росії, повернення уваги науковців і політиків до проблем селян, реальні факти життя яких спростовували теоретичні схеми. Характерними в цьому відношенні є листи «З села» публіциста і соціолога Михайла Енгельгардта (1861-1915 рр.) які стали наслідком одинадцятирічних спостережень. Всупереч традиційним поглядам народників, Енгельгардт доводить, що «селяни в питаннях про власність самі крайні власники», а «певну дозу куркульства має кожен селянин». Показуючи процес соціального розшарування селянства, Енгельгардт разом з тим проти руйнування общини і розподілу землі «по дворах», бо поруч із «багачами» завжди будуть існувати незаможні селяни, які не зможуть землю обробляти. «Що ж мені або моїм дітям в тому, що я маю право на землю, коли у мене немає ані капіталу, ані знарядь для обробки? Це теж саме, що сліпому дати землю - їж її!» [8,16]. Енгельгардт вважає, що для покращення селянського життя необхідно запровадження невеликих селянських гуралень, олієнь та ін. Це згуртує «артільне господарство» селян. Енгельгардт навіть брав участь в створенні сільськогосподарських колоній, де намагався запровадити свої ідеї [9,113].

Надзвичайно цінною є соціологічна спадщина Питирима Сорокіна (1889-1968 рр.), видатного американського соціолога російського походження. Як «багатофакторний» науковець [10, 148], він вніс помітний внесок і в соціологію села. Відома його економічна праця «Голод як фактор», низка статей в газетах «Воля народу», «Селянська Росія» та інші. Класичною можна вважати його «Програму по вивченню Зирянського краю», підготовлену в 1909 році у вигляді запитальника. Він містить 65 запитань про побут, сімейні і суспільні відносини, вивчення

і культ селян - комі. Наслідком дослідження стала стаття, що розкриває суть колонізаторської політики Росії в Сибіру [11, 134-141]. Спостереження за російським селянством початку XX століття сприяли підготовці в еміграції тритомної праці «Систематична антологія сільської соціології».

Відомим теоретиком народницького напрямку розв'язання аграрного питання був Віктор Чернов (1873-1952 рр.). В працях «Характер сучасного селянського руху» і «Соціалізація і кооперація в сільському господарстві» та інших він виклав програму партії соціалістів - революціонерів. Вона базувалася на невизнанні в принципі приватної власності на землю. Чернов вважав, що «немає нічого більш небезпечного, як саме насадження приватної власності, привчання мужика, котрий вважав, що земля «нічия», «вільна»..., до думки про право торгувати і баришувати землею...» Замість цього «неприйнятної для кожного соціаліста» гасла Чернов пропонує ідею «соціалізації» землі, тобто конфіскацію поміщицького землеволодіння і розподіл землі серед селян на підставі трудової (кількість працівників) і споживчої (кількість їдоків) норми. Чернов вважав найбільш прийнятним для Росії шлях некапіталістичний, з розвитком сільськогосподарської кооперації і прогресивної еволюції сільської общини» [4, 303-308]. В основу соціального структурування він покладав ставлення до праці і розподілу доходів. Тому і селянство він поділяв на трудове («робітничий клас села») і сільську буржуазію. Прихильник «справедливого» вирішення аграрного питання, Чернов після Лютневої революції 1917 р. як міністр землеробства Тимчасового уряду отримав можливість реалізувати свою програму. Проте Жовтнева революція перекреслила його плани і повела Росію «іншим шляхом».

Тісний зв'язок між формою політичної влади та землеволодінням вбачав український соціолог і політичний діяч В'ячеслав Липинський (1882-1931 рр.). Головним предметом політичної боротьби, за Липинським, є земля, боротьба за право володіти і розпоряджатися нею. Реальна політика є результатом зіткнення двох сил, двох законів

- сили землі й сили капіталу. Щоб захистити свою землю, народ потребує держави. Тому справжнім носієм державної ідеї виступає народ-хлібороб, народ-власник [12, 376].

Практичне втілення в життя знайшли марксистські концепції сільської соціології. Першою марксистською працею з соціології села можна вважати книгу «Розвиток капіталізму в Росії» Володимира Ульянова (Леніна) (1870-1924 рр.), де на солідному матеріалі земської статистики, праць науковців - аграрників зроблений аналіз соціально-економічних процесів в російському селі, зокрема змін в його соціальній структурі, майновому розшаруванні, побуті тощо. Як і Маркс, Ленін відводив селянству роль помічника пролетаріату в революції, фактично відмовляючи йому в самостійній політичній творчості. Ленін був прихильником націоналізації землі після її конфіскації у поміщиків. Він вважав за необхідне відрізнити землю як власність і як об'єкт господарювання. Після націоналізації земля стає власністю держави, але як об'єкт господарювання вона повинна поступити у користування селян. «Володіння поміщицькими землями віддати зразу місцевим селянам, власність залишити у народу» [13,132].

Будучи впевненим в перемозі великого землеробства над дрібним «при інших рівних умовах», Ленін висував ідею про необхідність залучення селян до спільної праці шляхом запровадження кооперування на селі. На його думку, державна власність на землю змінює природу кооперації, перетворюючи її на найбільш прийнятний і зрозумілий для селянства шлях до соціалізму. Ленін виступав за технічне переоснащення села, покращення його культури і побуту.

Таким чином, селянське питання у післяреформеної Росії залишилося одним з центральних як з точки зору економічної, так і політичної. Соціологічна думка по-різному ставилася до визначення подальшої долі селянства, звільненого від кріпосної залежності. Деякі ідеї стали основою політичної практики, деякі залишилися лише як зразок теоретичної моделі. У будь-якому разі сучасний етап аграрного реформування вимагає критичного осмислення, а в деяких випадках

і запозичення досвіду попередніх реформаторів.

1. Абрамов В.Ф., Живоздрива С.А. Земская статистика национальное достояние//Социол. исслед. - 1996. - №2.
2. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в концеXIXстолетия. -М., 1970.
3. Витте СЮ. Воспоминания. В 3-х томах. Т.2. - 1960.
4. Россия на рубеже веков: Исторические портреты. - М.: Политиздат, 1991.
5. Труды первого съезда уполномоченных дворянских обществ 29 губерний. - Спб, 1910.
6. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. - М.: Наука, 1990.
7. Кареев И. И. Основы русской социологии // Социол. исслед. - 1995. -№8.
8. Отечественные записки. -1887. -№2.
9. Социол. исслед. - 1995. -№10.
10. Шамигулин В. И. История русской социологии и интеллектуальная история // Социол. исслед. - 1995.-№3.
11. Сорокин П.А. Колонизационные возжеления // Социол. исслед. - 1990. - №2.
12. Соціологічна думка України : Навч. посібник. - К.: Заповіт, 1996.
13. Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т.32.

УДК: 94 (477) "1905/1908": 338.43

Буравченко Р.В. (м. Черкаси),
Крапивин А.В. (м. Донецьк)

К вопросу о превращении болгарского крестьянского движения в политическое (1905-1908 гг.)

На начало XX века приходится достаточно масштабный процесс демократизации в значительной группе больших и малых европейских государств, хотя демократия и имела здесь разные степени зрелости. Очевидным было то, что между разновидностями европейских демократий и авторитаризмом существовала и демаркационная линия, определяющая качественное отличие внутренней и внешней политики обществ,

находящихся по обе стороны от нее.

В Болгарии, где в начале века господствовал авторитарный режим Фердинанда I Кобурского, ростки демократии только пробивались. Они находили свое реальное воплощение, пожалуй, лишь в деятельности крестьянской демократической оппозиции - Земледельческого союза (Болгарский Земледельческий народный союз (БЗНС) был образован в конце 1899 года группой сельских интеллигентов.). Все другие общественно-политические образования были далеки от демократических принципов в своей практической деятельности, даже и те, что имели в своих названиях слово «демократические» (Демократическая партия, Радикально-демократическая партия и др.). Начало очередного этапа крестьянско-демократического движения в стране оказалось напрямую связано с начавшейся в России революцией. В одной из статей, опубликованной в центральном органе Земледельческого союза газете «Земледелско знаме», вскоре после кровавых событий 9 января 1905 года, говорилось, что болгарские крестьяне с радостью приветствуют "...борьбу русского поработенного народа против угнетающего его монархизма. Эта борьба русских братьев когда-либо увенчается успехом, но чем раньше это произойдет, тем лучше. От свержения монархизма, от установления народной власти в России выиграют и русский народ и государство, ничего не потеряем от этого и мы, болгары и славяне" [1].

Характерно, что лидеры БЗНС не только имели верное представление о ходе первой российской революции, но и правильно трактовали многие основные причины борьбы трудящихся России против царизма. "Русский трудовой народ, - отмечалось в одной из статей, - как и болгарский, совсем нищий... Его бесправное положение объясняется главным образом тем, что обрабатываемая земля находится в основном в руках дворян - царских людей, которые сдают ее в аренду... трудовым людям, безбожно их эксплуатируют и наживают на этом огромные богатства" [2].

В течение всего 1905 г. почти в каждом

номере газеты "Земледелско знаме" появлялись статьи, заметки, информационный материал о событиях русской революции. Когда русофильские партии Болгарии поспешили обвинить русских рабочих и крестьян в том, что их смута помешала царскому самодержавию успешно завершить войну с Японией, Стамболийский в одной из заметок сердечными словами выразил сочувствие восставшему русскому народу: "Многие осуждают революционные волнения русского народа потому, что "им еще не время". Нет, именно сейчас им время. Русский народ веками изнывал под царским хомутом, монархизм пустил сильные корни в стране, и только в такое большое время русский народ сможет разрушить основы монархизма" [3].

Революционные события в России, информирование о них болгарских крестьян со страниц центрального органа БЗНС способствовали завершению работы по окончательному превращению Земледельческого союза в политическую организацию. На VII съезде, который проходил в Тырново в ноябре 1905 г., Стамболийский обнародовал написанную им первую политическую программу БЗНС, состоящую из 10 пунктов [4]. Пропаганда решений съезда, революционные события в России, значительно активизировали борьбу болгарских крестьян и радикального крыла в руководстве Земледельческого союза против политики Фердинанда и крупной буржуазии в крестьянском вопросе, способствовали значительному росту рядов БЗНС, усилили приток в него новых членов. За период 1905 -1907 гг. число членов союза выросло почти в 20 раз и достигло 20800 [5]. Влияние БЗНС в деревне усиливалось и в связи с развитием там кооперативного движения. Параллельно с ростом числа членов Земледельческого союза увеличивалось число кооперативов всевозможных видов. Если в 1902 г. в стране было всего три кооператива с 300 членами, то в 1906 г. их насчитывалось уже 147. Они охватывали свыше 11 тыс. крестьян [6]. Придавая большое значение кооперации, лидеры союза отмечали, что: " Земледельческий союз стоит за развитие коопера-

тивного дела во всех формах... В кооперативном деле Земледельческий союз видит самое действенное средство оздоровления положения мелких хозяйств и прогресса этих хозяйств. Через кооперацию только и можно изгнать все паразитические элементы и освободить село от господства города" [7].

Важность точки зрения руководителей крестьянской партии определялась тем, что кооперирование, ускоряя технический прогресс, втягивало одновременно массы в политическую борьбу в условиях, когда не все задачи преобразования в стране были еще решены. Показательно, что рассматривая потребительскую кооперацию как один из рычагов экономического подъема страны [8], они видели в налоговой системе не только форму экономического угнетения, но и способ политического порабощения крестьянства.

В условиях Болгарии начала XX в. кооперация была, по мнению лидеров союза, и экономическим и политическим рычагом для концентрации значительной части крестьян в рядах союза. Этому обстоятельству активно способствовали и сельские священники, в большинстве своем участвовавшие в организации и деятельности земледельческих дружб (Низовые организации БЗНС). В донесении в Министерство иностранных дел одного русского дипломата из Болгарии отмечалось, что "во многих селах будущие члены приводятся священником к присяге в верности Земледельческому союзу" [9]. Конфликт весной 1908 г. между святейшим Синодом и рядовыми священниками из-за запрета последним участвовать в деятельности дружбы, завершился по настоянию членов союза в пользу священников. Руководство Синода вынуждено было отменить свое решение, обнаружив тем самым бессилие в борьбе с возросшим авторитетом БЗНС.

Все вышесказанное позволяет сделать вывод о том, что к 1908 г. союз сумел укрепить свое влияние в болгарской деревне и в обществе в целом. Вырос его авторитет как политической партии, которая ведет все более решительную борьбу с реакционными "буржуазными" партиями и монархией на основе конституционно-парламентского

режима. В соответствии с этим лозунгом руководители союза высказываются не только за более решительное выступление Земледельческого союза против произвола правящих "буржуазных" партий, но и в защиту прав и свобод граждан, за равноправное их участие в политической жизни страны, установление "подлинного народовластия", за сохранение мелкой частной собственности крестьян, оказание им всевозможной помощи и др. Дальнейшее развитие эти концепции получили в трудах Драгиева и в книге Стамболийского "Политические партии или сословные организации?", которую он писал с 1904 по 1909 гг. В них БЗНС характеризовался как демократическая организация, борющаяся за установление конституционно-демократического строя, при котором не будет каких бы то ни было привилегий, разделяющих общество на касты. Эти работы в сочетании с программой союза, принятой VII съездом, представляли из себя официальную идеологию БЗНС - "сословную теорию". Она сочеталась с идеями аграризма-представлениями о том, что сельское хозяйство является и впредь будет являться основой производства материальных благ в стране. Отсюда и вытекало исключительное право "крестьянского сословия", составлявшего большинство населения, на господствующие позиции в обществе.

И все же нельзя не отметить того факта, что в силу своей классово-неоднородности и постоянных столкновений между оформившимися уже противоположными направлениями в Земледельческом союзе, деятельность его в целом как политической организации крестьянства носила непоследовательный характер. Программа БЗНС отражала противоречивый характер крестьянства в условиях капитализма. Развитие капитализма в болгарской деревне, хотя и происходившее крайне медленно в силу общей отсталости страны, неумолимо вело к расслоению крестьянства и к разорению бедняцких и середняцких слоев. Этот процесс наложил свой отпечаток на политическую организацию болгарского крестьянства.

Продолжая вести борьбу за укрепление политического влияния БЗНС среди крестьянства,

ряд его лидеров в 1907 г. настаивают на перемещении центральных органов союза и редакции газеты "Земледельско знаме" из Старой Загоры в Софию. Такое решение было принято на VIII съезде. Делегаты IX съезда, который был проведен в Пловдиве в ноябре 1907 г. поддержали эту точку зрения [10]. Против такого решения выступил Драгиев, что усугубило ситуацию в руководящем ядре БЗНС. Несмотря на противоречия, перемещение центральных органов Земледельческого союза сыграло свою положительную роль в укреплении его авторитета у крестьян, дало им надежды на то, что их организация станет после этого еще ближе к завоеванию власти [И].

В начале 1908 г. руководство БЗНС активно включилось в предвыборную кампанию по выборам в Народное Собрание, которые должны были состояться в мае 1908 г. Рост числа земледельческих дружб, авторитет, который к этому времени приобрел Земледельческий союз, давали серьезные основания его руководству рассчитывать на определенный успех при выборах депутатов.

В газете "Земледельско знаме" усиливается критика политики князя, правительства и "буржуазных" партий. 1 марта 1908 г. в "Земледельско знаме" был помещен призыв к избирателям голосовать за кандидатов от БЗНС. В нем подчеркивалось, что они будут способствовать демократизации страны, заложат основы более широкого участия крестьян в управлении [12].

В связи с выборами многие руководители Земледельческого союза предприняли агитационные поездки по стране. В эту работу были включены также председатели околийных земледельческих дружб [13]. Центральный орган БЗНС публикует многочисленные информации о встречах с избирателями руководящих деятелей союза; о том, с каким удовлетворением встречали их крестьяне. Драгиев и Стамболийский, несмотря на свою большую занятость, также много ездили, выступали с речами перед крестьянами Пазарджикского, Шуменского, Радомирского, Кюстендильского округов [14]. Их выступления неизменно собирали большое количество слушателей, так как

привлекали простотой и доходчивостью содержания. Нередкими были благодарственные письма в адрес руководителей союза, часть из которых была помещена в газете [15]. В каждом номере "Земледельско знаме" публиковались многочисленные материалы с призывом к крестьянам поддерживать представителей союза на предстоящих выборах [16].

Правительство Демократической партии предприняло против БЗНС невиданные доселе преследования, террор, аресты агитаторов. Несколько раз были арестованы члены Управительного комитета БЗНС-А. Димитров, А. Недев, А. Стойчев, М. Турлаков, Д. Рашев и др. [17]. Печать политических партий называла Земледельческий союз "общественной язвой", "новым богемильским учением", "жакерией", "террором снизу", "антидинастическим движением". На эту клевету лидеры союза ответили серией разоблачительных материалов в "Земледельско знаме". В статье "Жизнь кипит" Стамболийский писал: "Так нас называют болгары, которые чужды болгарскому народу. Так называют нас те, между которыми и народом целая пропасть и по образу жизни, и по взглядам, и по положению. Этот сумасшедший вой против земледельческой организации начался еще 7-8 лет назад, достиг своего верха в этом году, затихнет после выборов, чтобы вновь вспыхнуть когда-нибудь также внезапно и грубо как сейчас" [18].

Интерес к росту политического влияния БЗНС наконец проявили и тесные социалисты. В передовой статье газеты "Работнически вестник" - центрального органа БРСДП /т.е./ - 21 марта 1908 г. отмечалось, что "... в последние два года Земледельческий союз значительно усилился и вновь приобрел влияние в среде крестьян, как это было при стихийно возникшем движении земледельцев в связи с событиями во время правления Иванчова-Радославова" [19]. В статье говорилось, что одной из причин усилившегося влияния Земледельческого союза является деятельность его лидеров. Имена Д. Драгиева и А. Стамболийского весной 1908 г. стали широко известны не только в крестьянской среде. Русский посол в

Болгарии Д. Сементовский-Курило доносил в антинародной политики крупной буржуазии Петербург об огромном авторитете в стране и монархии. Их популярность росла день ото дня. Земледельческого союза и его "главарей": дня.

"...Драгиев и Стамболийский умело Благодаря активной борьбе лидеров воспользовались обстановкой, и результатом союза за укрепление демократических их агитации был изумительный успех принципов как в рядах БЗНС, так и в целом в "земледельцев" на последних выборах" [20]. стране, среди самой многочисленной части

Выборы в состав XIV Народного его населения - крестьянства - удалось не Собрания, состоявшиеся 25 мая 1908 г., только защитить демократию, отстоять ее, но принесли действительно большой успех и окончательно превратить Земледельческий БЗНС. Парламентская группа союза теперь союз в политическую партию, имеющую была представлена в парламенте 23 теперь свое достаточно большое парламент-депутатами и стала влиятельной оппози-ское представительство. Приверженность ционной силой в законодательном органе союза принципам демократии в своей Болгарии [21]. Стамболийский, Драгиев и теоретической и практической деятельности другие земледельческие депутаты принимают дало возможность ему увлечь за собой и ряд активное участие в работе Народного других политических организаций страны Собрания, в частности, выступают в защиту (Демократическую партию, Радикально-интересов сельских учителей [22]. Они сразу демократическую партию, Болгарскую же сумели разобраться в истинной позиции социал-демократическую партию и др.) на представителей "буржуазных" партий в борьбу против авторитарного правления царя парламенте. Возмущенные посягательством Фердинанда, за дальнейшее утверждение на Конституцию в связи с провозглашением демократии в Болгарии.

независимости Болгарии в сентябре 1908 г. и объявлением Фердинанда царем болгар без предварительного одобрения этих актов парламентом, они заявили от имени / БЗНС: "Мы, представители парламентской 2 группы земледельцев, решительно протес- 3 туем против нарушения основного закона, 4 Конституции, и считаем правительство ответственным за совершенное беззаконие, которое должно быть отдано на суд народа" [23].

С этого времени лидеры союза стано- 5 вятся пропагандистами и сторонниками 6 превращения Болгарии в республику, активного участия крестьян в управлении 7 страной. "Мы будем бороться до конца, - 8 говорилось в одной из статей в "Земледельско знаме", - против признания титула царя и 9 царской короны Фердинанда... против новой 10 опасной редакции статьи 17. 11

Мы будем бороться до конца за 12 торжество господства народа над подлым и мракобесным монархизмом, если даже 13 пришлось бы пожертвовать своими жизнями на 14 алтарь этой борьбы" [24]. В парламенте 15 Стамболийский и Драгиев вскоре стали 16 одними из самых активных ораторов против 17

Земледельско знаме. -1905. -18 януари.

Там оже.

Геновски М. Пътят на земледелското сдружаване. - С.29-30.

Статистически годишник на Българското царство. - София, 1909. -С. 84; см. также: Крапивин А. Руският посланик в София за дейността на БЗНС//Земля и прогрес-1988. - N 2. -С.44-46.

Ботев С, Ковачев И. Земледелието в България. -София, 1934.-С.610-6У.

Стамболийски Ал. Принципи на Български земледелски съюз. - С.28-29.

Дневници на XIV ОНС. -IP С- С.585-587.

Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). - Ф. Политархив. - 1908г. -Д. 1121. - Оп.482.-Л.8.

Земледельско знаме. -1907. - 16 ноември.

Там же.

Там же.

Земледельско знаме. - 1908. - 15, 18 януари; 10 февруари; 3 май; и др.

Там же. -1908. - 11 януари; 19 февруари; 3, 10 май; и др.

Там же. - 1908. -12 май.

Там же. - 1908. - 10 февруари; 1, 20 март; 5 април.

Там же -1908. - 26 март.

Работнически вестник. -1908. - 21 март.

18 АВПРИ. - Ф. Политархив. -Д. 1338. -Л. 324 об-325; см. также: Крапивин А. Руски дипломати за Александър Стамболийски//Земля и прогрес-1989.-N2.-С.44-50.

19 Земледельско знаме.-1908.-28 май, 11 юни; АВПРИ. - Ф.Политархив. -Д. 1338. - Л. 324; см. подробнее: Крапивин А. Руският посланик в София за дейността на БЗНС. - С 44-46.

20 Дневници на XIV ОНС.-I ИС-С.70-76, 680.

21 Там же.-С 5-6.

22 Земледельско знаме. -1911. - 12 май.

23 Там же. -1909. - 4 март.

24 Стамболийски А. Политически партии или съсловни организации? - София, 1909; Драгиев Д. Личният режим в България и неговото премахване. - Стара Загора, 1908; Драгиев Д., Стамболийски А. Септемврийският преврат. - София, 1909; и др.

УДК: 94 (477)"1921/1929": 338.43

Морозов А.Г. (м. Черкаси)

Тернистий шлях сільськогосподарської кооперації в добу НЕПу

Вже після перших кроків по ліквідації воєнного комунізму та переходу до вільного товарообігу, які було зроблено на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 року), почалось налагодження роботи різноманітних товариств сільськогосподарської кооперації. Виконуючи рішення X з'їзду партії, ЦК РКП(б) 9 травня 1921 року направив усім партійним організаціям спеціального листа "Про кооперацію" [1, 226]. В середині червня Раднарком УСРР прийняв постанову про введення на Україні всіх положень декрету РНК РРФСР від 17 травня 1921 року "Про керівні вказівки органам влади щодо дрібної і кустарної промисловості і кустарної сільськогосподарської промисловості" [2,9].

Ці документи були досить вагомими. Вони містили в собі цілий ряд важливих положень, які значно розширювали організаційно-господарські функції всіх видів сільськогосподарської кооперації. Їх прийняття відразу активізувало діяльність низових сільськогосподарських товариств, а певною мірою - і їх спілок. Так, наприклад, вже 22 травня 1921 року правління Звенигородської райкооперативної спілки на Київщині (сучасній Черкащині) скликало з'їзд представників кооперативних організацій повіту, на якому запропонувало розглянути питання фінансового стану, перереєстрації старих та організації нових сільськогосподарських товариств [3].

Ці обставини стали основою для повернення формально новим сільськогосподарським товариствам майна колишніх кредитних сільськогосподарських товариств. "Нові" товариства вносили у свої статuti право проводити кредитні операції і фактично здійснювали перевірені практикою селянського життя кредитні функції. Те, що на практиці власне йшлося про юридичне

відновлення колишніх товариств, переконливо свідчить той неспростовний факт, що всього через місяць після публікації декрету "Про сільськогосподарську кооперацію" на Україні вже зареєстрували свої статuti і розпочали господарську роботу близько 2,5 тисяч товариств [4, 33].

Про глибoku зацікавленість селянства в найшвидшій відбудові системи сільськогосподарської кооперації яскраво свідчить той факт, що менш ніж за півтора місяці після опублікування декрету "Про сільськогосподарську кооперацію", на Україні зареєстрували свої статuti і розпочали господарську роботу 2416 сільськогосподарських товариств [5,33].

На початок 1922 року була сформована і середня ланка сільськогосподарської кооперації - спілка сільськогосподарських товариств. На 1 січня 1922 року працювали вже 49 сільгоспспілок [6, 10]. Процес організаційного оформлення системи сільськогосподарської кооперації УСРР закінчився скликанням I Всеукраїнського з'їзду (17-22 березня 1922 року), на якому було створено Всеукраїнський союз сільськогосподарської кооперації "Сільський господар" [7,43].

Бурхливий розвиток системи сільськогосподарської кооперації продовжувався. На 1 жовтня 1922 року нараховувалось вже 4517 товариств та 140 їх спілок [8,27].

Прагнення селянства до участі в роботі сільськогосподарської кооперації, яка ставила перед собою завдання сприяти розвитку селянських господарств, було очевидним. У цих умовах великого значення набуло визначення найдоцільніших організаційних форм та напрямків господарської роботи. Економічна дійсність тієї пори об'єктивно вказувала на те, що первинне сільськогосподарське товариство повинне було мати універсальний характер. В умовах господарського занепаду, викликаного імперіалістичною і громадянською війнами, посухою 1921 року, допомоги потребували всі галузі сільськогосподарського виробництва. Посівні площі на Україні зменшились з 19,3 млн. десятин в 1916 році до 14,4 млн. десятин в 1922 році [9,106]. За цей не час кількість коней зменшилась з 5,4 млн. до 4,1 млн. голів [10,

55]. Майже 34 % селянських господарств не мали ніякого реманенту [11, XXIII].

Сільськогосподарське товариство повинне було сприяти вирішенню невідкладних господарських потреб селянства. Потреби ці були прості, але різноманітні. У переліку гостродефіцитних товарів виробничого призначення, які в 1922-1923 роках сільськогосподарська кооперація поставляла селянству, переважав дрібний сільгоспінвентар і прості сільськогосподарські машини. Спеціалізація переважної більшості селянських господарств була ще незначною. У цих умовах створювати спеціальні сільськогосподарські товариства, які б сприяли інтенсивному розвитку лише якоїсь однієї галузі господарства (молочного тваринництва, плодоовочівництва чи птахарства), було недоцільно. Перед кожним селянином, як і перед сільським господарством у цілому, стояло насамперед одне найважливіше завдання - відновити до більш-менш задовільного стану всі його складові частини. Тому саме універсальне сільськогосподарське товариство могло найкращим чином задовольнити широке коло як виробничих, так і збуто-постачальних потреб селянства.

Широке поле діяльності універсальних товариств дозволяло їм створювати для господарств своїх членів сприятливі економічні умови. Відповідно статуту товариства постачали їм інвентар та сільськогосподарські машини, організували агрокультурні заходи, племінну роботу, займались організацією прокатних пунктів і первинного переробкою сільськогосподарської продукції. Економічно міцніючі універсальні товариства розгортали і кредитне обслуговування своїх членів. Про доцільність саме такої форми організації низової мережі сільськогосподарських кооперативних осередків для умов відбудовного періоду переконливо свідчить те, що впродовж 1922-1923 років універсальні сільськогосподарські товариства були єдиною організаційно-господарською формою кооперативної співпраці селянських господарств. На 1 січня 1924 року на Україні нараховувалось 3743 універсальних сільськогосподарських і лише 251 спеціальне (скотарське, молочне і т.і.) сільськогосподарське

товариство [12, 33].

Проте спостерігалася й інша тенденція. Частина товариств, розпочавши роботу як універсальні сільськогосподарські, невдовзі почали зливатися із споживчими товариствами, створюючи ті ж "інтегралі". За орієнтовними даними, на середину 1922 року на Україні нараховувалось близько 200 інтегральних товариств. Ця тенденція знайшла підтримку серед прихильників збереження "твердого пролетарського курсу" щодо селянських організацій з числа багатьох впливових партійних, радянських, господарських керівників.

З цього приводу розгорнулася гостра дискусія. Прихильники інтегралів намагались сам факт їх організації представити як переконливий аргумент економічної доцільності такої тенденції. Проте дійсність стверджувала протилежне. Аналізуючи економічний стан багатьох сільськогосподарських товариств, які відновили або розпочали свою роботу, не можна не побачити їх фінансову слабкість. На кінець 1922 року середній баланс сільськогосподарського товариства дорівнював лише 2-3 тисячам карбованців. Нашть на 1 січня 1924 року 32 відсотки товариств мали баланс до 1 тисячі карбованців [13, 11]. Значна кількість товариств, не маючи на початку своєї діяльності достатніх капіталів, намагалася сформувати їх будь-якими засобами. З цією метою ці товариства вдавались до звичайної торгівлі побутовими товарами. Так, за матеріалами комісії робітничо-селянської інспекції (РСІ), яка обстежувала роботу Одеської філії "Сільського господаря" в кінці 1924 року, побутові товари займали в загальному обсязі його торговельних операцій 74 відсотки, а товари для селянських господарств виробничого призначення - лише 26 відсотків [14, 109]. Аналогічними операціями займались і економічно більш міцні на той час споживчі товариства [15, 164]. Інтегрування виступало в даному випадку як логічний крок на шляху розширення торговельних операцій. Це призвело до того, що, як свідчать матеріали спеціального обстеження роботи Житомирської райспоживспілки в травні 1923 року, діяльність

райспоживспілки зводилась в основному до торгівлі побутовим крамом [16]. Внаслідок цього виробничі потреби селянських господарств у роботі інтегральних товариств відтіснялись на задній план. Життя показало, що інтеграція гальмувала як організаційну розбудову мережі сільськогосподарської кооперації, так і господарську роботу всіх її ланок [17,39].

Від існування в селі такого товариства селянські господарства нічого не вигравали. Навпаки, ті нечисельні матеріально-грошові ресурси, які могли бути мобілізовані й спрямовані на потреби їх виробничого розвитку, фактично вилучались із сфери обігу виробничих коштів.

Внаслідок великого врожаю 1922 року попит селянства на інвентар і сільськогосподарські машини зріс [18,47]. Однак не лише бідняцькі, але й більшість середняцьких господарств не могли відразу сплатити готівкою за сільгоспмашину чи відповідний реманент. Вони гостро потребували кредиту. Держава почала надавати для цієї мети певні кошти. Проте потяг до нагромадження капіталу нерідко призводив до того, що всі грошові кошти, які райспоживспілки отримували з державних джерел для організації постачання селянства сільгоспмашинами, використовувалися (як свідчать дані Таганрозької райсільгоспспілки) на закупівлю дорогого жіночого взуття, швейоту, порцелянового посуду [19, 13]. Відбувалась не лише підміна головних завдань побічними, але й зміна основної мети, для вирішення якої і була відновлена в радянський час мережа сільськогосподарської кооперації.

У цих умовах восени 1923 року Всеукраїнською міжкооперативною комфракцією була опрацьована спеціальна постанова "Про Інтегралі". У ній зазначалось, зокрема, що практика інтегрування призвела до негативних наслідків. Вона підривала довіру до сталості кооперативних господарських форм, викликала занепокоєння долею паїв та внесків. У постанові вимагалось вжити рішучих заходів для негайного припинення ініційованої "ліваками" і скрито використаної несумлінними ділками надуманої організаційної перебудови мережі сільськогос-

подарської кооперації [20,24].

Принципова обґрунтованість і правильність такої позиції добре видна із наступних даних

Табл. 2

Зміна чисельності членів універсальних сільськогосподарських товариств у 1922-1924 роках (в тис. чол.)

1 січня 1922 року	241,6
1 січня 1923 року	258,8
1 жовтня 1923 року	303,4
1 жовтня 1924 року	638,9

Як видно із наведених даних, різке збільшення кількості об'єднаних сільськогосподарською кооперацією селянських господарств почалось лише після того, коли адміністративний тиск на селянство запопадливих прихильників, "революційних принципів" відчутно ослаб.

Розвинувши досить широку роботу в різних галузях сільського господарства, універсальна сільськогосподарська кооперація не могла з достатньою повнотою концентрувати увагу на найбільш важливих ділянках сільськогосподарського виробництва. З відновленням рівня розвитку його, все більш актуальними ставали питання нарощування товарної частини сільськогосподарської продукції. Діяльність же універсальної сільськогосподарської кооперації мала в основному збуто-постачальницьке спрямування.

На Всеукраїнському з'їзді з питань сільськогосподарського кредиту Нарком землеробства УСРР І.Є.Клименко підкреслив, що в нових умовах універсальна сільськогосподарська кооперація не може охопити й організувати процес дальшої раціоналізації сільськогосподарського виробництва та кооперативного збуту [21,7].

У зв'язку з ліквідацією губерній, у квітні 1923 року було скасовано губернські союзи сільськогосподарської кооперації і одночасно проведено укрупнення райспілок з наближенням масштабів їх діяльності до адміністративних кордонів округ. На кінець 1923 року

замість досить довільної системи дрібно-районних, великорайонних (повітових) та губернських спілок на території кожної адміністративної округи було утворено 52 однотипних окрсільгоспспілки [22, 17]. Винятком була лише Коростенська округа, де окружна сільгоспспілка не була створена.

Проведення цих змін не стало формальним прив'язуванням господарської роботи до адміністративних кордонів. Там, де для цього були достатні економічні підстави, зберігалися і дрібнорайонні сільгоспспілки. Нараховувалось 17 таких сільгоспспілок [23, 17]. Всі вони формувалися навколо населених пунктів, які традиційно склались як значні торговельно-економічні центри сільського господарства.

Вже у 1923 році починають давати віддачу зусилля на відновлення сільського господарства України. Послідовний ряд кроків держави назустріч селянству, його самовіддана зацікавлена праця дозволили довести збір зернових до 82 відсотків довоєнного рівня [24, 134]. Внаслідок цього в роботі універсальної сільськогосподарської кооперації, поряд із постачанням, все більш помітне місце починав займати і збут. Якщо в 1922 році нею було заготовлено лише 800 тис.пудів зерна, то в 1923 році - вже 25 млн.пудів[25,49].

Разом з тим цілий ряд значних лишків м'ясного та молочного тваринництва, птахівництва, технічних культур не привертав до себе достатньої уваги універсальних сільськогосподарських товариств. Адже для їх реалізації потрібно було розгорнути широку мережу пунктів закупівлі та первинної переробки, вкласти значні кошти в спеціальне устаткування, створити мережу холодильників. Маючи широке поле діяльності, універсальні сільськогосподарські товариства та їх спілки йшли на це досить неохоче. Вони, як правило, включали вже наявні товарні лишки в свій обіг досить вибірково, при умові, що операції з ними не потребували більш-менш значних попередніх витрат.

На весну 1924 року універсальність сільськогосподарських товариств почала відчутно гальмувати процеси як подальшого виробничого розвитку селянських господар-

ств, так і рівня їх кооперованості. Наростала об'єктивна потреба в такому типі сільськогосподарського товариства, яке могло б сконцентрувати свою увагу на якість окремої галузі господарства і тим самим сприяти швидкому піднесенню його ефективності в молочному чи м'ясному тваринництві, буряківництві, сортонасінництві, овочівництві. Однак створення таких товариств, здатних відчутно впливати на рівень продуктивності провідних галузей селянських господарств, потребувало досить значних попередніх витрат. Здійснити їх було практично неможливо без наявності добре функціонуючої, широко розгалуженої системи сільськогосподарського кредиту.

Але для того, щоб належно поцінувати все значення тієї велетенської господарчої роботи, яка була пророблена кредитного сільськогосподарською кооперацією України, потрібне ясне розуміння того, в яких складних, а часом просто несприятливих політичних умовах доводилось їй працювати.

Аналізуючи партійно-урядові документи 20-х років, навіть самої найсприятливішої для використання ринкових механізмів пори, 1924-1926 років, ніяк не можна забувати про наявність навіть в той час гострої "вилки" між офіційними партійно-урядовими постановами, деклараціями та догматичною, а з точки зору інтересів міцніючої адміністративної верхівки, відверто вульгарно-прагматичною канонізацією поглядів К.Маркса і Ф.Енгельса на характер економіки соціалізму.

Партійними та урядовими інстанціями, покликаними забезпечити ефективне функціонування народного господарства, розвиткові товарно-грошових відносин приділялася підкреслено велика увага. Здавалось би, що в країні робилося все можливе для того, щоб забезпечити кооперації найкращі умови для поточної роботи та широкі і стабільні перспективи подальшого розвитку. Про необхідність сприяння розвиткові кооперативного руху постійно нагадувалося в найбільш авторитетних партійно-урядових документах. Про це переконливо свідчить обсяг спеціальних збірників з цього питання [26].

Все це, разом взяте не лише селянством

• і рядовими працівниками кооперативних організацій, але й низовими партійними і державними органами, сприймалося як справжній довголітній курс розбудови радянського суспільства.

Та в цей же самий час інтенсивно публікувалися роботи визначних економістів, багато з яких одночасно займали важливі урядові посади, які всіляко розвивали відверто застарілу марксистську тезу про повну несумісність товарно-грошових відносин і соціалізму, наявність їх у тогочасній радянській економіці, як стверджували носії та популяризатори цієї точки зору, серед яких особливо відзначалися Є.Преображенський, Й.Ларін та Є.Хмельницький, обумовлювалася дрібнотоварними селянськими господарствами, які своєю "дрібнобуржуазною всепроникністю" "поки що привносять їх в загальнонаціональну економіку" [27].

Вже сам факт відродження у відбудовний період кооперативних організацій багатьма впливовими радянськими політиками того часу сприймався як тяжка поразка. На нього погоджувались, "зціпивши зуби", відверто змушено, реальною загрозою повної господарської катастрофи, а також під тиском авторитету В.І.Леніна. З цією позицією рахування і Ленін, постійно (в тому числі і в своєму останньому публічному виступі в кінці листопада 1922 року) стверджуючи, що нова економічна політика є факт тимчасовий. Аналізуючи тогочасний умонастрій партійно-політичного керівництва як щодо непу взагалі, так і до власне кооперації, ніяк не слід забувати, що останні статті В.І.Леніна, в яких перекреслювалось негативне ставлення до товарно-грошових відносин та визнавалася їх прогресивна роль для соціально-економічного прогресу суспільства, були написані ним вже перед смертю, в час, коли настав момент істини і кайдани політичних розрахунків вже не тяжіли над логікою буття.

Чи не найяскравішим фактом не декларованого (нехай навіть на партійному з'їзді, чи в газеті "Правда"), а справжнього ставлення тогочасних небожителів кремлівського політичного олімпу до останніх робіт В.І.Леніна, висловлених у них далекосяжних положень щодо подальших політичних і

економічних принципів організації радянського суспільства, є відомий сьогодні факт з коментарями верхівки ЦК РКП(б) до опублікованої 25 січня 1923 року в "Правде" статті "Як нам реорганізувати Рабкрін". Не випадково, що передуючий публікації лист губкомам партії, який фактично повністю дезавулював згадану статтю Леніна, було надіслано, як винятковий факт, одночасно від імені політбюро та оргбюро. Вже це одне чітко розставляло все на свої місця. Адже давалася не лише стратегічна, загальнополітична установка з боку політбюро, але й ясно вказувалося на повну підтримку цієї оцінки оперативним центром влади - оргбюро, а це означало безпосередню можливість швидкого прийняття добре зрозумілих, для ним же призначених партійних функціонерів, "організаційних" рішень.

Слід особливо підкреслити, що в цьому листі містилась чітка директивна оцінка не лише статті "Як нам реорганізувати Рабкрін", але й усіх його останніх робіт, в тому числі і такої принципової, як "Про кооперацію". Адже згаданий лист політбюро та оргбюро характеризував їх лише як свого роду приватні роздуми тяжко хворої людини, до того ж давно відірваної від життя, інформував про них не голосно, а в такій імпонуючій всякій бюрократії довірчо-конфіденційній формі.

Відверта спекуляція на ленінській відірваності від життя мала під собою досить тонкий психологічний розрахунок. Йшлося не про звичайне загравання з місцевим керівництвом фактом прилучення його до "високих таїнств" кремлівської політики, а про ефективно перетягування на овій бік. Всяка згадка про відірваність від реальних складнощів життя будь-кого з вищого керівництва завжди падала в провінції у благодатний ґрунт. Вона майже підсвідомо сприймалася місцевими носіями влади як об'єктивне визнання їх виключної ролі в механізмі реалізації влади, тішила самолюбство, підігрівала думку про власну значимість - значимість особи, яка саме і тягне на собі весь практичний тягар влади, в той час як визнані лідери дише користуються її смачними плодами.

Загальна атмосфера нігілістичного,

зверхньо неприязного ставлення до використання товарно-грошових відносин, незважаючи на офіційне проголошення та успішний старт нової економічної політики, в досить широких колах вищого ешелону партійно-господарського керівництва була настільки густою, що формувала ірраціональне сприйняття дійсності навіть тими державними діячами, які на фоні вищого партійно-господарського загалу відзначалися, здавалось би, усталено-прагматичним підходом до вирішення важливих економічних проблем. Так, навіть Г.Я.Сокольников, якого слідом за М.К.Владимирським небезпідставно вважали за одного з "батьків червінця", що поєднував у собі ці обидві якості і блискуче провів грошову реформу 1922-1924 років, судячи з того, що ця думка з тими чи іншими акцентами, але в основі фактично незмінна, висловлювалася ним майже протягом всього періоду непу, цілком щиро вважав, що використання товарно-грошових відносин - справа хоч і вкрай потрібна, але все ж тимчасова, вимушена обставинами. До них він насамперед відносив потребу налагодити взаємодію державного сектору економіки з приватнопідприємницьким, та їх обох - з численними селянськими господарствами, дрібними виробниками [28].

Але в принципі Г.Я.Сокольников твердо дотримуватися думки, що з часом, у зв'язку з налагодженням чіткої роботи державного сектору економіки, розвитку кооперації можна буде через використання механізму безготівкових розрахунків Держбанку перейти і до системи безгрошових розрахунків.

Цілком зрозуміло, що така різка дисгармонія для вже достатньо навчених багатьма не кращими прикладами знаменитого "ленінського танго" радянських урядовців, господарників, фінансистів була досить насторожуюча. Адже коли широке використання товарно-грошових відносин є справою вимушеною, а головним їх носієм, "інкубатором" є не передовий державний сектор економіки, а "відстала, безперспективна дрібнотоварна стихія", то цілком зрозуміло, що активна діяльність у розвитку комерційного кооперативного кредиту в майбутньому лаврів явно не обіцяла.

Суспільно-політичні процеси становлення тоталітарної державності не могли не позначитись на умовах діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації. Показовою для розуміння обстановки, в якій доводилось працювати її активним робітникам, була атмосфера, що склалася навколо з'їзду пайщиків Харківського, тобто на той час столичного, товариства сільськогосподарського кредиту [29, 39 - 41]. Склад з'їзду був демократичним і представницьким. Із загального числа делегатів - 185 чол., 167 представляли кредитні сільськогосподарські товариства, і лише 8 - спілки, та ще 4 - різні кооперативні центри. Ще 6 делегатів представляли державні установи. Здавалось би ніяких сумнівів у спрямованості роботи з'їзду не повинно було виникати. Однак "компетентні органи" слідували буквально за кожним словом делегатів. Предметом їх "цікавості" були розмови делегатів у готелі, навіть зрозумілий обмін думок щодо органів управління, від складу, компетентності яких в дуже значній мірі залежав успіх роботи. Активна участь у роботі з'їзду досвідченого кооперативного працівника, агронома Бодяньського, завідуючого Ізюмською базою Укртрестсільмаша у звіті інформатора відразу була доповнена вказівкою на його колишню приналежність до меншовиків та на те, від якого кредитного сільськогосподарського товариства його було обрано на з'їзд. Багатозначно вказувалося навіть на те, що Барвенківське кредитне сільськогосподарське товариство, яке обрало Бодяньського на з'їзд, лежало за 45 верст від Ізюму. На з'їзді детально аналізувались виступи, брались на замітку критичні настрої селян-делегатів. Автор огляду-інформації всіляко підкреслював активність делегатів. Він, відзначаючи діловий характер критики, акцентував увагу на тому, що критичний настрої делегатів обумовлений не гостротою господарських проблем, а ... політичними устремліннями "бувших людей", які, на його думку, "лізуть в усі щілини", намагаючись поставити селянство під свій контроль [30, 39-41].

Резюме цього досить зловісного документа, який був направлений на адресу ЦК КП(б)У, було таким: "Налицо попытка

овладеть впливом на крестянина, очевидно, не на предмет гри в бирюльки" [31,39 -41].

Така негативна суспільно-політична ситуація не могла не породжувати невпевненості, зневіри в майбутньому кредитної сільськогосподарської кооперації. Звідси витікало пасивне, а нерідко і чисто канцелярське ставлення до своєї роботи багатьох здібних, талановитих працівників.

У кінцевому рахунку все це дуже негативно позначалось на роботі всіх ланок кредитної сільськогосподарської кооперації. Як не гірко це визнавати, але песимістичні сподівання справдилися повністю. І навіть більше. У лиху годину сталінського терору практично всі більш-менш значні діячі кредитної сільськогосподарської кооперації, "найбільш куркульської із взагалі окуркуленої кооперації села", зазнали найтяжчих переслідувань.

1. Решения партии и Правительства по хозяйственным вопросам. 1917-1967. - Т.1.- М, 1967. - С.226.
2. ЦДАВО України. -Ф.27, оп.2, спр. 155, арк.9.
3. Вісті Звенигородського Повіткому та Повітпарткому.-1921. - 22 травня.
4. ЦЦАВОУкраїни. -Ф.290, оп.1, спр.66, арк.33.
5. Там же.
6. Сільський господар. - 1925. - № 5/6. - СЮ.
7. ЦЦАВО України. - Ф.290, оп.1, спр.1, арк.43.
8. ЦДАГО України. - Ф.1, оп.20, спр. 1300, арк.27.
9. Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента. - ЦСУ-Харків, 1923.-С106.
10. ЦДАГО України. - Ф.1, оп.20, спр. 1741, арк.55.
11. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. -Харків, 1929. - С.ХХІІІ.
12. ЦДАВО України. - Ф. 290, оп. 5, спр. 66, арк. 33.
13. Див.: Сільський господар. - 1923. - № 15/16. - С.28; там же. -1924. -№8.- С11.
14. ЦДАВО України. - Ф.539, оп.3, спр.828, арк. 109.
15. ЦДАГО України. - Ф.1, оп.20, спр. 1051, арк. 164.
16. Вісті ВУЦВК. -1924.- 22 серпня.
17. ЦДАГО України. -Ф.1, оп.20, спр. 1665, арк.39.
18. Сільський господар. -1922. — № 1.- С47.
19. Сільський господар. - 1923. - №17/18.- С13.
20. ЦДАГО України. - Ф.1, оп.20, спр.1743, арк.24.
21. Див.: Бюллетень Народного комиссариата земледелия УССР.-1925. - № 3/4.- С. 7.
22. ЦЦАВО України. - Ф. 290, оп. 2, спр. 60, арк. 17.
23. Там же.

24. Збірник статистично-економічних відомостей... С134.
25. Сільський господар. -1926. -№2. - С.49.
26. Див., наприклад: Партия о кооперации: постановления и резолюции ВКП(б). - М.: Изд. Центр.Кооп.совета, 1928.-408с; Новые законы о кооперации: Сист.сб.законов, постановлений, инструкций, примерных уставов и пр. (Сост. А.М.Долматовский). -М.: Право ижизнь, 1925. -476 с.
27. Див.: Преображенский Е.А. Основной закон социалистического накопления.// Вопросы экономики. - 1988. - № 9; його ж. Новая экономика. Опыт теоретического анализа советского хозяйства. -ТА, часть 1.- Изд. 2-е. - М, 1926; його ж. Закон ценности в советском хозяйстве // Вестник Коммунистической академии. - 1926. - Кн.ХІV; КОН А. О "новой экономике" Е.А.Преображенского.-М, 1927; його ж. Прения по докладу Е. Преображенского "Закон ценности в сельском хозяйстве" // Вестник Коммунистической академии. -1925. - Кн. ХV.
28. Див.: Сокольников Г.Я. Государственный капитализм и финансовая политика. - М., 1922; його ж. О коренных вопросах денежного обращения в "переходную" эпоху // Социалистическое хозяйство. - М., 1925. - Кн. V; його ж. Финансовая политика революции. - Т.2. - М., 1928.
29. ЦДАГО України. - Ф.1, оп.20, спр.2298, арк.39-41.
30. Там же.
31. Там же.

УДК:94(477)"1917/1932":338.43

Москальов Б.Г., Москальова Н.П.
(м. Харків).

Розробка більшовиками концепції технічної модернізації аграрного сектора та досвід США

В більшовицьких планах створення нового соціалістичного сільського господарства технічна модернізація була головним елементом, матеріальною основою перетворення аграрного сектора в сучасне, велике, механізоване, суспільне виробництво, яке

повинно було повністю вирішити продовольче питання і покінчити з культурною відсталістю села.

Технічна модернізація передбачала перехід до великого машинного виробництва, електрифікації основних технологічних процесів і перетворення сільськогосподарської праці в різновидність індустріальної.

Реальний відлік модернізації слід вести з кінця 20-х років, коли, за даними 1928р., в країні було зорано сохою 9,8 відсотків ярного клину, кінними плугами 89,2 відсотки, а тракторними лише 1 відсоток, серпом і косою було зібрано 44,4 відсотки посівних площ [1, 10].

Технічна відсталість російського сільського господарства і відсутність у більшовиків досвіду технічної модернізації заставили їх діяти у відповідності з ленінською тезою: «ми легко візьмемо все передове у розвинутих капіталістичних країн». За зразкову модель технічного розвитку були обрані Сполучені Штати Америки (на відміну від дореволюційної пронімецької орієнтації столипінських реформаторів), які, за визначенням VI з'їзду РСДРП(б) в 1917р., стали «новим гігантом імперіалізму і претендентом на світову гегемонію» [2,253]. США після світової війни впевнено вийшли в технічні лідери західного світу і В.Ленін у жовтні 1919р. заявив американському кореспонденту: «Ми рішуче за економічні домовленості з Америкою, зі всіма країнами, але особливо з Америкою» [3, 32]. О. Риков, що змінив В.Леніна на посаді голови РНК СРСР, також в інтерв'ю американській газеті в 1924р. констатував: «Тільки одна Америка може фінансувати і технічно поставити з необхідною швидкістю експлуатацію наших природних ресурсів» [4, 176]. Ще одну причину «проамериканської» орієнтації радянського керівництва назвав Й. Сталін, відповідаючи на запитання німецького письменника Е. Людвіга про причини поміченого ним в СРСР схилення перед усім американським:«... ми поважаємо американську діловитість у всьому, - у промисловості, у техніці, у літературі, у житті.... там звичаї у промисловості, навички у виробництві мають дещо від демократизму, чого не можливо сказати про старі європейські капіталістичні

країни, в яких все ще живе дух барства феодальної аристократії» [5,114-115].

Не тільки радянські керівники, а і весь світ у ці роки був вражений небувалим технічним злетом США. Потужний розвиток тракторо- і комбайнобудування, автомобілізація, які буквально здійснили технічну революцію в сільському господарстві США в 20-ті роки, не могли не бути поміченими радянським керівництвом. Американські ідеї раціоналізації виробництва, спеціалізації, стандартизації та масового виробництва не сходили зі сторінок газет, лунали в промовах радянських партійних та господарських керівників.

Своєрідним символом американської індустріальної могутності стала автомобільна і тракторна імперія, створена видатним конструктором і організатором Г. Фордом. Фордовська теза: «Тільки перехід сільського господарства до промислового виробництва - дає сільському господарству майбутнє» [6, 19], його технократичні ідеї були співзвучні більшовицьким гаслам вирішальної ролі техніки в соціалістичному будівництві, ідеям створення «фабрик зерна і м'яса», які почали здійснюватися в кінці 20-х років.

В 20-ті роки в СРСР неодноразово перевидавалися книжки Г.Форда «Моя життя, мої досягнення», «Сьогодні и завтра», першу з них «Правда» рекомендувала всім керівникам трестів, підприємств та господарських установ, а також робітникам, а журнал ЦК «Большевик» писав про значний інтерес до ідей Г.Форда в масах [7,3].

Сутність здійснення ідей Г. Форда в сільськогосподарському виробництві США не тільки в тому, що на початку 30-х років там працювало вже майже мільйон тракторів та десятки тисяч комбайнів, а і в здійсненні експериментів по створенню механізованих підприємств з закінченою системою машин. З цієї метою він придбав ферму в Дирборні (штат Мічиган), а в подальшому скуповував тисячі акрів землі в різних штатах для створення механізованих ферм, кампаній сільгосп-техніки, які виконували договірні механізовані роботи з фермерськими господарствами.

Г. Форд чудово усвідомлював складність індустріалізації відсталого сільськогосподар-

ського виробництва в СРСР, де досить низький рівень технічної культури сільського населення. В своїй книзі «Сегодня и завтра» він згадує, що коли до нього приїхали представники Радянської Росії з метою закупівлі тракторів для радгоспів, він запропонував їм піти американським шляхом: закупити спочатку автомобілі, привчити своє населення до машин, до рушійної енергії, до швидкого і вільного пересування, а вже потім починати тракторизацію» [8,21].

Радянський уряд прийняв до уваги пропозиції Г. Форда і придбав кілька тисяч автомобілів, проте головна стратегічна лінія - курс на тракторизацію села, як основний елемент технічної модернізації і перебудови індивідуалістичної свідомості селянства, в решті-решт перемогла.

В радянській історіографії докладно розглядається діяльність різних американських і міжнародних суспільних рухів, таких як «Товариство технічної допомоги Радянській Росії», «Міжрабпом», тощо, які на початку 20-х років направляли в СРСР техніку, спеціалістів, створювали комуні, тракторні загони, такі як загін американського інженера Г. Вера, що працював в «Тойкіно» Пермської області [9].

В 20-ті роки тракторизація сільського господарства СРСР пройшла під егідою американських поставок. Їх постійне зростання почалося в середині 20-х років, коли згідно рішення уряду була придбана партія (500 штук) так званих «голодних тракторів», які передбачалися для районів, що постраждали від посухи. В 1930 р., на початку масової колективізації, як свідчать дані Трактороцентра, із 56721 трактора (іномарки) - 21889 були марки «Фордзон», 22700 - «Інтернаціонал», 5819 - Джон Дір, 427 - «Юнайтед» і тощо, тобто трактори американського походження [10,38].

В середині 20-х років розпочався новий етап вітчизняного тракторобудування, коли після тривалих дискусій було прийнято рішення про перехід від створення тракторних цехів до будівництва спеціалізованих тракторних заводів-гігантів. Постачальниками обладнання при будівництві Сталінградського тракторного заводу були 70 фірм і майже 100

американських заводів [11, 52, 53, 55].

Значну роль відіграв досвід США і в утвердженні основного марксистського постулату про велике виробництво як основної форми організації соціалістичного сільського господарства, яке дозволяє ефективно застосовувати та використовувати системи машин. Особливої гостроти це питання набуло в кінці 20-х років, коли було прийнято рішення про будівництво великих зернорадгоспів та підготовку масової колективізації. Борючись з чаянівською організаційно-виробничою школою, більшовицькі теоретики неодноразово посилались на досвід ряду великих механізованих американських ферм, серед яких за приклад найчастіше бралось господарство Т. Кемпбелла.

Т. Кемпбелл - організатор найбільшої в світі зернової фабрики, створеної 1918 року. Т. Кемпбелл, одержавши згоду президента В. Вільсона на використання пустуючих земель індійських резервацій в штаті Монтана, застосував систему машин і створив велике, механізоване, зернове господарство (24 тис га).

Слід відзначити, що зернорадгоспи, які створювалися в Радянському Союзі, мали площі в середньому 30-40 тис. га, а деякі і понад 100 тис. га. Такого великого сільськогосподарського виробництва світова практика не знала. В Європі переважало дрібне та середнє виробництво. У США процес концентрації сільського господарства пішов значно далше європейського, проте і тут найбільшими господарствами були зернофабрики з загальною площею всього в декілька тисяч гектарів. Ось чому до підприємства Кемпбелла в СРСР поставились із захопленням. Його було запрошено в Радянський Союз, він зустрівся із Й. Сталіним, а свій виступ в Центральному домі сільськогосподарських спеціалістів почав словами, які відповідали більшовицьким планам: «Організація сільськогосподарських підприємств при сучасній техніці нічим не відрізняється від організації промислових підприємств» [12,56]. Ось чому, підсумовуючи всі сторони американського впливу на більшовицькі плани перебудови аграрного сектора, Й. Сталін на XVI з'їзді ВКП(б) заявив: «Ми ніколи не приховували, і

не маємо наміру приховувати, що в галузі техніки ми є учнями німців, англійців, французів, італійців і, перш за все, і головним чином, американців» [13,319].

Більшовицька теорія модернізації аграрного сектора базувалася на переконанні, що взяті на озброєння Радянським Союзом технічні досягнення США, країн Західної Європи в умовах соціалізму (відсутність приватної власності, велике виробництво, планова система) дадуть таку ефективність, якої не знала жодна капіталістична країна світу. В своїй відомій статті «Рік великого перелому» Й. Сталін, немов би відповідаючи Форду, писав: «... І коли посадимо СРСР на автомобілі, а мужика на трактор - хай спробують догнати нас поважні капіталісти, які хизуються своєю «цивілізованістю» [13, 135].

Радянські керівники вважали, що технічна революція в умовах соціалізму буде якісно відрізнитися від капіталістичної технічної революції. Вони стверджували, що, з одного боку, при соціалізмі техніка буде гуманізуватися, тобто конструкції, які калічать робітників, впроваджуватися не будуть, хоча вони і застосовуються в умовах капіталістичного виробництва. А з іншого - будуть використовуватися такі конструкції машин та способи агротехніки, які через приватну власність відхиляються в капіталістичних країнах, проте які досить ефективно можливо впроваджувати в соціалістичному господарстві (надпотужні трактори, деякі види осушувальних та зрошувальних споруд і тощо).

До особливостей технічної революції в СРСР відносили і ту обставину, що вона орієнтується на велике виробництво, яке вимагає іншого розміру а інколи і іншої конструкції сільськогосподарських машин, ніж в США. Л отже потребує розробок своїх власних інженерних рішень.

Вже 1932 року СРСР догнав США по виробництву тракторів, а по потужностям сільськогосподарського машинобудування зайняв перше місце в світі.

Одним з аргументів радянського керівництва на користь соціалістичної системи став факт більш високопродуктивного використання тракторної техніки. Так, в 1933/

34 рр. тракторний парк СРСР, який по потужності в 2,5 рази уступав тракторному парку США, виконав значно більший обсяг тракторних робіт. М. Бухарін, висловлюючи настрої радянського керівництва, ще в 1930 р. писав: «Переваги планових господарств в тому, що мільйон тракторів в Америці за своїм виробничим ефектом дає вдвічі - втричі менше, ніж мільйон тракторів у нас. В цьому особливість соціалістичної техніки» [14,33]. Ідеалізація техніки в концентрованому вигляді висловлена гаслом «Техніка вирішує все!», яке сам Й. Сталін пізніше охарактеризував як однобоке, котре не враховує людський фактор.

Це гасло відображало ще один парадокс радянської технічної модернізації - значна частина партійно-господарської верхівки СРСР (В. Ленін, Й. Сталін, М. Бухарін, О. Риков, Ф. Дзержинський, В. Куйбишев, С Орджонікідзе) не була «технарями», а мала середню або незакінчену вищу гуманітарну освіту. Г. Форд називав існуюче тоді поклоніння техніці радянським «індустріальним романтизмом», який вже на початку 30-х років прийшов в протиріччя з життєвими реаліями. Якщо в 1931р. Й. Сталін заявляв: «... нам залишилось небагато: вивчити техніку, оволодіти наукою. І коли ми це зробимо, у нас будуть такі темпи, про які ми зараз не посміємо і мріяти» [15, 42], то вже у 1934 р. на XVII з'їзді партії він констатував: «Щодо використання тракторів і машин, то незадовільний стан цієї справи настільки явний й загально відомий, що не потребує доказів» [16,22].

Спроба найшвидшої в світі технічної модернізації ввійшла в протиріччя з культурною «цивілізаційною» відсталістю селянства, яке не мало культурних навичок роботи з технікою, бережливого, «господарського» до неї ставлення; поряд з гострою нестачею кваліфікованих кадрів були відсутні достатні мотивації до «цивілізованої» праці. Як і на світанку капіталізму в Європі, в радянському селі даного періоду нерідко виявлялися антимеханізаторські, антимашинні настрої, переконання, що техніка нічого не дає. Головний радянський аграрний теоретичний журнал «На аграрном фронті» писав в 1935р.: «Із трактором, із складними

машинами в багатьох МТС і радгоспах спостерігається некультурне, часом хижацьке ставлення... Виявлено, що від 30 до 40 відсотків всіх простоїв тракторів в багатьох МТС України викликано зіпсованістю двигунів, нестачею запасних частин, врешті решт грязюкою і некультурним відношенням до машини» [17,20].

В середині 30-х років радянське сільське господарство за концентрацією посівних площ дійсно стало найбільшим в світі. 200 тис. колгоспів та 5 тис. радгоспів мали стільки землі, скільки бмлн. 300 тис фермерських господарств США. В 1937р. в сільському господарстві працювали 456 тис. тракторів, майже 120 тис. комбайнів, 146 тис. вантажних автомобілів. Проте виробництво сільськогосподарської продукції зростало повільно.

Радянська модель модернізації аграрного сектора, як відомо, не дала бажаної найвищої в світі продуктивності праці. Навіть в період розвинутого соціалізму вона, згідно офіційних даних, поступалась американській в 4-5разів. Більш висока ступінь експлуатації сільськогосподарської техніки - майже в два рази - скоротила термін її використання, в порівнянні із США, спричинивши надовго проблеми її надійності та довговічності, хронічної нестачі запчастин. Не виправдали надії і "фабрики зерна та м'яса". Хронічна нестача зерна змушувала радянське керівництво піти в 50-ті роки на освоєння десятків мільйонів га цілинних та залежних земель, в 60-ті роки почати масову закупівлю зерна і продовольства за кордоном, в т.ч. в США.

- у уроки співробітництва в 20-х - на початку 30-х років. - М.: Знання, 1989.
11. Люди Сталинградського тракторного. Изд. - е 2-е, испр. и доп. - М. - 1934.
 12. На аграрном фронті. — 1930. — №1.
 13. Сталин И.В. Соч. Т. 12. - М.: Госполитиздат, 1955.
 14. Бухарин Н.И. Этюды. - М. -Л., 1934.
 15. Сталин И.В. Соч. Т.13. - М.: Госполитиздат, 1955.
 16. XVII съезд ВКП(б). Стеногр. Отчет. -М.- 1934.
 17. На аграрном фронті. -1935. - №4.

УДК: 94 (477)"1921/1929": 338.43

Святець Ю.А. (м. Дніпропетровськ)

Безпосівні селянські господарства в роки нової економічної політики

В опублікованих матеріалах щорічних весняних вибіркових переписів селянських господарств України у роки НЕПу одна з груп, за якою подані дані, визначена як безпосівна. У 1925 р. голова відділу сільськогосподарської статистики ЦСУ України М.Б. Гуревич у нарисах з питань диференціації селянських господарств зазначав, що природа безпосівних господарств залишається нез'ясованою [2,23-24].

У даному дослідженні аналізуються матеріали весняного вибіркового перепису 1925 р. методом головних компонентів, який за власною "ідеологією" спрямований на з'ясування причин (головних компонентів) несхожості об'єктів (безпосівних селянських господарств) [1]. На підставі матеріалів весняного перепису селянських господарств України 1925 р. [4] нами створена база даних "Селянські господарства України", до основи якої покладені дані по ПО соціально-економічних ознаках для 48 округ України.

Сутність методу головних компонентів полягає в тому, що в багатовимірному просторі, розмірність (кількість осей) якого визначається числом ознак, будується нова система координат, яка містить більше

інформації, ніж вихідна. Якщо уявити собі множину об'єктів (селянських господарств) як сукупність точок у багатовимірному просторі (яка нагадуватиме бджолиний рій або хмару), то вісь першої компоненти будується у напрямі найбільшого видовження "хмари". Така вісь містить найбільше інформації про об'єкти, оскільки на неї проектується найбільше розсіяння "хмари", тобто на ній найбільше відображаються розбіжності між об'єктами (господарствами). Друга вісь, яка відповідає другій компоненті, будується ортогонально (перпендикулярно) до першої (для того, щоб забезпечити статистичну незалежність від першої компоненти) і знову ж таки в напрямі найбільшого видовження кореляційної хмари. Аналогічно будуються інші осі компонентів. Загально в новій системі координат компонентів число осей відповідає вихідному числу ознак. Для кожної з компонент можна обчислити відсоток поясненого розсіяння (несхожості) об'єктів. Цей показник використовується для визначення числа головних компонент. Для цього достатньо скласти значення відсотків поясненої дисперсії для перших кількох компонент і обрати лише ті з них, які мають істотний внесок у загальну дисперсію (розсіяння) об'єктів, тобто є найбільш інформативними. Цей принцип ґрунтується на тому припущенні, що коли перші кілька (4-5) компонент (які називають головними) пояснюють ліву частку розбіжностей в об'єктах (понад 50 %), а решта (наприклад 45) компонентів - решту дисперсії, то цією рештою можна знехтувати. Тим самим забезпечується зменшення простору, в якому вміщуються і аналізуються об'єкти [1].

Сенс кожної з головних компонент визначається на підставі вивчення їх зв'язків з ознаками - факторними навантаженнями, які набувають значень в інтервалі від -1 до +1. Близькість значення факторного навантаження певної ознаки до нуля свідчить про статистичну незалежність (невпливовість) даної ознаки на компоненту. Якщо ж абсолютне значення навантаження близьке до одиниці, то це означає, що дана ознака бере безпосередню участь у формуванні компоненти. Знак "плюс" означає, що дана ознака

впливає на компоненту вище середнього рівня (тобто притаманна більшості об'єктів), відповідно, знак "мінус" визначає вплив нижче середнього рівня [1].

Внаслідок застосування методу, ідея якого описана вище, одержані 5 головних компонентів, які пояснюють більшу половину (57,08 %) відмінностей безпосівних господарств.

Перша головна компонента пояснила 17,22 % загального розсіювання господарств (табл. 1). Вона чинила позитивний вплив на ознаки, що характеризували господарства щодо розвитку тваринництва (великої рогатої худоби, корів, коней, в т. ч. і робочого віку, свиней, кіз, птиці). У таких господарствах спостерігався надлишок їдців та робочих рук порівняно з розмірами надільної догідної та орної землі. Тому як додатковий варіант існування цих господарств були власні торговельні та промислові заклади.

Отже, *першу причину*, що пояснює безпосівність майже п'ятої частини господарств України навесні 1925 р., можна визначити як нерільницький (торгівельно-промисловий та тваринницький) напрям діяльності *малоземельних* господарств.

Друга компонента (15,02 %) впливає позитивно на ознаки (табл. 2), що характеризують господарства, які були відносно остаточно забезпечені догідною та орною землею, але яким бракувало тяглової худоби. Тому вони здебільшого здавали орну землю в оренду й існували переважно за рахунок молочного тваринництва та ренти, оскільки не мали навіть можливості обробити землю супрягою.

Таким чином, *другою причиною*, що викликала існування безпосівних господарств була недостатня забезпеченість їх живим та мертвим реманентом і як альтернатива - молочна спеціалізація тваринництва.

Третя компонента (11,38 %) позитивно впливає на ознаки (табл. 3), що характеризують господарства з недостатньою безпечною ознакою на компоненту. Якщо ж сільськогосподарських знарядь (плугів, сівалок, борін, букерів тощо) та тягла (коней) для того, щоб власними силами обробити

1. На аграрном фронті - 1935 - №2-3.
2. Шестой съезд РСДРП (большевиков), август 1917. Протоколы - М.: Госполитиздат, 1958.
3. Ленин В.И. Поли. собр. соч. - Т. 30.
4. Рыков А.И. Статьи и речи. В 4-х томах. - М.-Л., 1929. - Т.3.
5. Сталин И.В. Соч. Т. 13. - М.: Госполитиздат, 1955.
6. Форд Г. Моя жизнь, мои достижения. - К.: Грашник, 1993.
7. Форд Г. Сегодня и завтра. -Л.: Время, 1928.
8. Там же.
9. Див. Тарле Г.Я. Друзья страны Советов. — М.: Наука, 1968-371 С.
10. Касьяненко В.И. Страна Советов и США: опыт

землю, але мали значні посіви на присадибних та городніх ділянках. Те, що компонента дає достатньо сильний додатний вплив на ознаки пересічної забезпеченості господарств бугерами та плугами і, водночас, на відсоток господарств без знарядь для оранки та засіву, може свідчити про концентрацію засобів виробництва в окремих господарствах, тоді як більшості з них живого та мертвого реманенту бракувало. З іншого боку, компонента вказує на значний вплив ознак, які відображають факти обробітку землі супрягою. Водночас, вони майже не наймали живого чи мертвого реманенту. Це можна пояснити громадськими засадами користування засобами виробництва, тобто знаряддя знаходилися не в приватній, а в громадській власності, що надавало можливості їх спільного використання господарствами.

У даному випадку відсутність польового посіву можна пояснити так. Наявна земля господарствами заорювалася, оскільки дійсне невикористання землі для господарських потреб без поважних причин впродовж трьох років і більше надавало підстави земельним комісіям порушувати клопотання про позбавлення господарства права користуватися землею [3, 16], але господарство не завжди було спроможним (наприклад, через брак насіння) її засівати або не встигло засіяти на момент проведення перепису, то й потрапляло до категорії безпосівних.

Отже, третьою причиною безпосівності селянських господарств України у 1925 р. можна назвати брак живого та мертвого реманенту.

Четверта компонента (7,42 %) свідчить про те, що господарства на які вона впливала були великосімейними і мали надлишки робочої сили (табл.4). Вони орендували орну землю, оскільки власної не мали або її було не досить. Орендовану землю обробляли у змішаний спосіб, проте не засівали. Надлишок робочої сили використовувався поза межами сільськогосподарського виробництва, в т. ч. і на тимчасових та строкових роботах (терміном від 1 місяця до 1 року). Це могли бути відробітки за орендовану землю, за надані засоби її обробітку, заробітки в місті, на шахтах тощо.

Отже, *четвертою причиною* існування безпосівних господарств було малоземелля та перенаселення, внаслідок чого головним джерелом їх існування були сторонні заробітки.

П'ята компонента (6,02 %) має додатний вплив (табл. 5) на відсоток господарств, що обробляли землю власними засобами, супрягою та змішаним способом. Господарства не мали коней, але й не здавали землю в оренду. Це були, як правило, малосімейні господарства. Рільницьке господарство (двір) могло складатися з однієї повнолітньої особи незалежно від статі не відчувало робочу силу на сторонні заробітки. Коштів їм вистачало лише на утримання домашньої птиці.

Отже, *п'ята причина* безпосівності господарств - це брак робочої сили в малосімейних господарствах (можливо вдови, інваліди, вчителі тощо). Тому земля заорювалася лише задля збереження права користування нею.

Підсумовуючи результати методу головних компонент можна назвати такі основні причини існування у 1925 р. в Україні безпосівних господарств: малоземелля або безземелля; брак власного живого та мертвого реманенту, а також власної робочої сили (внаслідок втрати годувальника, інвалідності, малосімейності тощо), а також внаслідок стихійного лиха (неврожай, пожежа, епідемії худоби тощо). Залежно від причин безпосівності господарства реалізовували себе (здобували засоби до існування) у такі способи: 1) інтенсивним м'ясним та молочним тваринництвом; 2) утриманням торгівельного або промислового закладу; 3) рентою з оренди землі, реманенту, тягла; 4) сторонніми заробітками у наймах. Безпосівність господарств може також пояснюватись відходом окремих їх членів на військову службу, призовом по мобілізації або обранням на радянські та громадські посади, що забезпечувало, згідно з Земельним кодексом, збереження за ними земельної ділянки протягом усього терміну служби [3,16].

1. *Бородкин Л. И. Многомерный статистический анализ в исторических исследованиях.* — М, 1986,
2. *Гуревич М. Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Очерк второй.* -X, 1925. -С. 23-24.
3. *Земельный Кодекс с измен, и дополнен, по 1 октября 1925 г. и алфавитно-предметным указателем.* -X, 1925. - Ст. 16.
4. *Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Т. 3. Матеріали щорічних вибіркового обслідувань сільського господарства України. Вип. 9. Підсумки весняного обслідування селянського господарства України в 1925 р.* -X, 1926.

УДК: 94 (477)"1921/1923": 338.43

Шевченко СІ. (м. Кіровоград)

Діяльність в Україні Комітету сербів, хорватів і словенців з допомоги голодуючим у 1923 р.

На поч. 1920-х рр. у ряді губерній російського Поволжжя і України склалося катастрофічне економічне становище. Мешканці Катеринославщини, Одещини, Миколаївщини і інших регіонів потерпали від голоду. Пovoенна розруха господарства, результати політики "військового комунізму", засуха і неврожай - ці та інші об'єктивні і суб'єктивні причини привели до цього чергового, взагалі, і першого в радянські часи, лиха на родючих землях. Харчування різними сурогатами, мертвими тваринами зумовило масову захворюваність. Зростала дитяча безпритульність. Це все зумовило велику смертність серед населення.

Радянські Росія і Україна не могли самотужки впоратися з лихом. Московські громадські діячі зверталися до зарубіжних колег із закликом допомоги голодуючим. 15 серпня 1921 р. у Женеві під егідою Ліги Націй відкрилася міжнародна конференція Червоного Хреста, яка утворила Міжнародну комісію допомоги Росії. Делегати із 22-х країн доручили її керівництво відомому полярному досліднику з Норвегії проф. Фрітьофу Нансену,

який одразу ж виїхав до Росії. До комісії увійшли 15 організацій, у т.ч. місії Нансена і товариства Червоного Хреста Сербії [1,186]. Міжнародні організації розпочали роботу в Росії.

Українці ж цього року закордонної допомоги не отримали. Будучи формально незалежною, голодуюча УСРР не лише не могла звернутися за сприянням до міжнародних організацій, але й змушена була виконувати рознарядки Москви з постачання продовольства голодуючим районам Російської Федерації, надання притулку евакуйованим з Поволжжя дітям.

Лише на поч. 1922 р. уряд республіки уклав угоди з зарубіжними інституціями про співробітництво у справі ліквідації голоду. Але перепони з боку ЦК Російської Компартії (більшовиків) затримали реалізації цих угод щонайменше на кілька місяців [2, 103]. Це збільшило масштаби голоду. У травні українське керівництво визнало голодуючими 3709556 громадян у Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській і Одеській губерніях. У важкому становищі знаходився Єлисаветградський повіт на Миколаївщині.

На Єлисаветградщині починає працювати уповноважений Міжнародної комісії проф. Нансена, через структуру якого надходить і допомога голодуючим з Балкан. Перевіривши 80 населених пунктів у 13 волостях повіту, уповноважений прийшов до висновку, що тут голодувало, харчувалося дохлятиною і різними сурогатами (макуха, полова, дерть, дерев'яні опилки, коріння і ін.) 53 % (44102 чол.) населення. Усього голодуючі і недоїдаючі склали 79 %. Більшість з інших елисаветградців мали лише кількатижневі запаси борошна. За місяць у Єлисаветграді зросла смертність у 7 разів [3,1].

Восени 1922 р. у повіті голодувало 78 тис. чол., у т.ч. 32 тис. дітей, а харчовими пунктами було охоплено лише 15290 чол., у т.ч. 12246 дітей. З початку голоду тут померло 9883 чол., у т.ч. 8599 дітей. Хворих було зареєстровано 15290 чол., у т.ч. 12246 дітей [2, 181-182]. Член Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК М.Сирота, узагальнивши ситуацію у Запорізькій і Миколаївській губерніях у червні 1922 р.

зазначив: "У грудні місяці минулого року розглядалося питання про розвиток іноземної допомоги голодуючим на Україні. Самі іноземні організації допомоги голодуючим неодноразово зверталися із запитом про надання допомоги голодуючим на Україні. Розвиток закордонної допомоги вкрай повільний...не охоплює 45 % усіх голодуючих, як це має місце на Поволжжі... необхідно... перенести центр ваги робіт іноземних організацій Допгол на Україну..." [2,139-140].

Між тим, делегації Сербо-хорватсько-словенського комітету допомоги, Радянської Росії, нансенівських організацій узяли участь у III конференції Міжнародного комітету робітничої допомоги голодуючим Росії [1,74]. Цього року югослави почали допомагати і голодуючим Україні. При цьому ситуація з продовольством була критичною і на самих Балканах. Вона загострилася у Королівстві сербів, хорватів і словенців у зв'язку з неврожаєм 1920 р. Разом із наслідками післявоєнної економічної кризи у 1921 р. значно погіршилася економічна кон'юнктура. У Сербії і Вардарській Македонії ціни на продовольство з січня 1921 р. по серпень 1922 р. підвищилися у середньому на 112 %, а зарплата - лише на 25 %. Благодійна громадська організація із США - Американська адміністрація допомоги - розпочала поставки продуктів населенню королівства [4, 64,69].

Восени 1922 р. Комітет сербів, хорватів і словенців допомоги голодуючим Росії відправив із Сербії до України спеціальну місію з продуктами. Гроші на них зібрали завдяки читанню лекцій, агітації у пресі. Французьким пароплавом "Поредей" 4 грудня до Одеси у розпорядження місії Нансена було доставлено борошно, цукор, молоко і мило [5, 37]. Допомогу було вирішено поширити на місцевості, які найбільше постраждали від голоду. До них віднесли Олександрівськ, Єлисаветград, Миколаїв, Херсон і Одесу. Першому місту було виділено 50 % продуктів, іншим, як і Українському Червоному Хресту - по 10 %. Цей вантаж обійшовся комітету у 600 тис. франків [6]. 6 грудня харчовому пункту № 10 в Одесі відвантажили 2 тис. пуд борошна, 120 пуд цукру, 20 пуд молока, 120 пуд мила. Проф. Джорджевич, який

супроводжував транспорт, попросив розмістити у пункті вивіски: "Дар від сербського народу". А наступного дня Одеське відділення Міжнародної Організації Допомоги (Місії Нансена) видало посвідчення "Професору Георгію Георгійовичу Джорджевичу, делегату сербського комітету допомоги голодуючим у Росії для поїздки до Москви і назад до Одеси. Усіх цивільних і військових властей прохають надавати професору Джорджевичу усіляке сприяння для найшвидшого і найкращого проїзду до Москви і назад" [5,39] (схоже, що цим делегатом був керівник сербських біженців у Єлисаветграді в 1916 - 1918 рр.). Невдовзі 100 пуд пшеничного борошна, з отриманих із Балкан, уповноважений Українського Червоного Хреста і місії Нансена по Єлисаветградському повіту Йосип Савінський (у 1917 - 1918 рр. він входив до опікунської ради місцевого сербського дитячого притулку) передав місцевому комітету допомоги голодуючим на прохання останнього для покращення харчування у дитячих будинках [7,174].

23 січня 1923 р. до столиці УСРР прибув сам Фрітьоф Нансен, що викликало великий резонанс у справі допомоги голодуючим. Поруч із державними чиновниками України його зустрічали і представники Українського, Сербського, Німецького, Датського Червоних Хрестів й інших організацій [8]. Під час перебування у Харкові норвежець мав розмову із югославським проф. Джорджевичем. Нансен подякував за своєчасну допомогу з боку сербського комітету. Серед найближчих перспектив нансенівській організації планували надати селянам грошові позики, а також різноманітні сільськогосподарські знаряддя для обробітку посівів.

У лютому сербський професор прибув до Єлисаветграда. Тут, у якості представника комітету сербів, хорватів і словенців він розповів кореспонденту місцевої газети, що "сербський народ слідує за голодуванням...Він усебічно вирішив допомагати своїм братам. З цією метою був організований ще навесні 1921 р. комітет допомоги голодуючим Росії. Праця цього комітету ведеться досить інтенсивно" [6]. Г. Джорджевич повідомив про нещодавні відвідини Олександрівська, де

суд розбирав справи про людоїдство голодуючих. Там Комітет СХС відкрив їдальні у 22-х населених пунктах, де щоденно харчувалося 4500 чол.

Шеф балканської місії позитивно оцінив роботу апарату нансенівської організації у Єлисаветграді і повідомив, що для своїх благодійних цілей скористається його технічним і адміністративним персоналом. Допомогу було вирішено надавати як шляхом видачі обідів у їдальнях, так і через забезпечення дорослих сухим пайком. Це мало бути здійснено через їдальні місії Нансена, які брались "під прапор сербського комітету". Для цієї мети до Єлисаветграда ще до приїзду Джорджевича прибуло кілька вагонів продовольства Комітету СХС.

Серби брали участь у детальному обстеженні голодуючих, спеціальному фотографуванні знесилених дітей, звертали особливу увагу на харчування малюків до 4-річного віку, які не могли самостійно приходити до їдалень. По завершенні обстежень уражених голодом місцевостей професор збирався виїхати на Батьківщину з доповіддю про ситуацію на Україні. У березні, коли запаси хліба мали вичерпатися, очікувався із Балкан головний (генеральний) транспорт із продовольством. З метою боротьби із епідеміями планувалося вислати білизну, одяг, мило. Для допомоги голодуючим у розпорядженні комітету було 6 млн. франків [6].

До весни із надісланого з Балкан єлисаветградцям було видано через місію Нансена бл. 1 тис. пудів борошна, 600 індивідуальних пайків (борошно, цукор, мило). З 1 березня під девізом "Дар сербського народу" діяли 3 їдальні на 756 дорослих і дітей, у т.ч. 2-у повіті за межами Єлисаветграда на 250 чол. Крім цього із березня по червень сербський комітет у місті опікав 70 дітей у дитячих яслах і 30 вагітних жінок. 30 травня до Єлисаветграда прибув із Одеси на декілька днів заступник шефа комітету СХС Злокович. Він видав місцевим благодійним закладам більше 40 пуд мила і 34 пуд цукру, відділу охорони материнства і дитинства - 1293 коробки бісквітів і 421 коробку молока [9].

Діяльність Комітету СХС в Україні мала припинитися 1 червня 1923 р. Але запас

продуктів ще певний час залишався. На поч. літа у єлисаветградській пресі так характеризувалося матеріальне положення дитячого будинку № 16: "Дякуючи допомозі сербської місії будинок процвітає". Тут перебувало 170 дітей із якими працювали завідуючий, 6 вихователів, 3 працівники технічного персоналу, сестра милосердя. Вихованці мали можливість ходити до школи, їх часто відвідував лікар. Крім сербських поставок сюди надходили і продукти з єлисаветградського відділення Американської адміністрації допомоги [10].

Отже, південні слов'яни допомагали українцям подолати труднощі голодного часу. Пам'ятаючи про благодійництво мешканців Південної та Центральної України щодо югославів в цілому і сербських біженців у роки Першої Світової війни, зокрема, їх представники, тепер сюди привозили продукти, закуплені на пожертви на Балканах. І біженську, і благодійницьку місію очолював проф. Г. Джорджевич, який символізував взаємодопомогу близьких народів, солідарність слов'ян у важкі часи.

1. Макаренко А.А. Могучая сила пролетарской солидарности (Поддержка зарубежным пролетариатом Советской страны в 1921 - 1925 гг.). - М.: Политиздат, 1976. - 319 с.
2. Голод 1921-1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів. - К: Наук. думка, 1993. - 240 с.
3. ДАЮ, ф.Р-1074, оп. 1, спр. 40.
4. История Югославии. В 2-х томах. Том 2. - М.: Издательство АН СССР, 1963. - 430 с.
5. ДАОО, ф.87, оп. 1, спр.64.
6. Красный путь (Елисаветград). - 1923. - 9 февраля.
7. ДАКО, ф.Р-1074, оп. 1, спр.42.
8. Вести (Харків). - 1923. - 30 січня.
9. Красный путь. - 1923. - 5 июня.
10. Там само. - 7 июня.

УДК:94(477)"1921/1929": 338.43

*Кравченко В.І. (м. Донецьк),
Лазуренко В.М. (м. Черкаси)***Радянська політика
щодо заможного селянства України
в роки нової економічної політики
(1921-1929 рр.)**

У доколгоспний період заможне селянство, чи за радянською термінологією "куркульство", було невід'ємним елементом майнової дискримінації селянства, наслідком соціально-економічного розвитку дрібно-товарного, одноосібного виробництва. Заможні селяни, в порівнянні з іншими соціальними групами села, мали на той час сталі, добре забезпечені робочою худобою та реманентом господарства. Вони прагнули до розширення власного земельного наділу, ефективного його використання. Заможник був зацікавлений у наслідках своєї праці на землі і це мало могутній вплив на піднесення продуктивних сил його господарства.

В радянському політекономічному лексиконі була відсутня загальноприйнята дефініція терміну "куркуль". Тому зі зміною політичного, економічного курсу радянської держави наприкінці 20-х років, поняття "куркуль" остаточно втрачає соціально-економічне значення, перетворюючись у карикатурно-ідеологічний штамп запеклої боротьби більшовицького режиму із селянством [1, 13]. Під нього з небувалою легкістю підпадали всі селяни незадоволені політикою міцніючого тоталітарного режиму.

Безумовно, вища ланка тогочасного партійного керівництва достатньо усвідомлювала економічну доцільність та перспективність розвитку в інтересах тієї ж радянської держави індивідуального селянського господарства. З іншого боку економічно міцне приватне селянське господарство ніяк не вписувалось в тогочасну соціально-економічну та суспільно-політичну модель СРСР з її ставленням до селянства, як до буржуазного, безперспективного класу. Тому з кінця 20-х

рр. ХХ ст. заможне селянство зазнавало від радянської держави безперервних утисків та перепон, які гальмували його господарсько-економічний розвиток.

Ситуація ускладнювалась і тим, що середняк, накопичуючи матеріальні ресурси і засоби виробництва, теж переходив у розряд "куркулів". Тому в подальшому курс на ліквідацію заможних груп села став одним з магістральних в аграрній політиці радянської держави.

Попри всі декларації не набагато лояльнішим було ставлення радянської влади і до інших груп селянства, які мали перспективи економічного зростання власних господарств.

В очах заможного селянства держава, яка руйнувала специфічний, століттями виважений світ специфічно української селянсько-землеробської ментальності не викликала добрих асоціацій [2, арк.76-77].

З радянської точки зору, в тогочасному українському суспільстві "злісний куркульський елемент" мав місце. Його проявом була закономірна, об'єктивно вмотивована реакція заможних груп українського села, протидіяти деструктивним, антиселянським заходам радянської влади на селі.

Безумовно, не можна відкидати також жорстку реакцію, щоправда, незначної групи представників замоленого селянства, яка сформувавшись ще за часів самодержавства, мала настільки міцні економічні позиції, що це зближувало її з поміщицтвом, зрівнявшись, з яким воно прагнуло. Лише цю групу, з великою мірою умовності на початку 20-х рр., з радянської точки зору, можна було вважати "контрреволюціонерами", оскільки вони ідеологічно виступали проти всієї більшовицької моделі державного будівництва.

Яскравим прикладом не декларованого верхами, а реального ставлення радянської влади, а відповідно і зворотної реакції заможного селянства до тоталітарної держави, було надзвичайно поширене в українському селі, особливо на початковому періоді непу, таке нецивілізоване явище, як "червоний бандитизм". Під ним слід розглядати сукупність незаконних, кримінальних дій місцевого більшовицького керівництва до заможного селянства України. Чисельні факти

переконливо свідчать, що радянська влада масово застосовувала відверто терористичні заходи до економічно сильних селянських господарств, тактика і стратегія правлячої партії по відношенню до заможного селянства України в другій половині 20-х рр. підпорядковувалась одній меті - його повного політичного, економічного і морального підкорення [3, арк. 13; 4, арк.66].

Апогею боротьба радянської влади із заможними групами українського села досягла під час хлібозаготівельних кампаній другої половини 20-х рр. Під час їх проведення радянські органи влади вдавалися до відкритого ігнорування будь-яких форм законності. Проводились насильницькі, хлібозаготівельні кампанії жорстоко-брутальними методами. У відповідь на них заможне селянство проявляло значну суспільно-політичну активність та вело відкриту агітацію проти всіх, на їх думку, антиселянських аграрних заходів українсько-радянського уряду [5, арк.78; 6, арк.21-22].

Наслідком "комуністичного рішучого наступу" на заможне селянство стало те, що воно почало до мінімуму скорочувати власне господарство, продавати або вирізати майже всю робочу худобу, нищити власний сільськогосподарський інвентар і здавати його на металобрухт. Фіксувались випадки п'янства за кошти, вилучені від продажу власного майна. Набула поширення практика виїзду заможних селян в міста, а то і за межі України. Певна частина заможного селянства, змирившись з існуючим політичним ладом, здавала власне майно в новоутворені колективні господарства і лише одиниці все ж намагались чинити силовий опір [7, арк.4-7; 8, арк. 128].

Досить не однозначним було відношення тогочасного селянства України до більшовицької політики "ліквідації куркульства як класу". До згаданої політики у власних симпатіях-антипатіях, воно було розділене на дві частини: на прибічників та противників заможного селянства. Селянство доколгоспної доби реалістично усвідомлювало згубність радянської політики по відношенню до заможного селянства, адже воно було реальним свідком того, що ніякого "куркульського

засилля" на селі наприкінці 20-х років не існувало. Селянські господарства, які підпадали під більшовицьке їх тлумачення як "куркульські", були просто міцнішими і заможнішими від господарств інших груп селянства. Вони стали такими, як правило, лише завдяки невтомній праці, енергії та господарському хисту їх власників. Тому середняцтво в абсолютній більшості відверто засуджувало таку політику влади до заможного селянина і у більшості випадків виступало на його захист [7, арк.3].

Проте, в тогочасному селянському середовищі мало місце і негативне ставлення до заможника з боку тієї частини селянства, яка відкрито виступила на підтримку дій більшовицької влади спрямованих проти заможного селянства. Така позиція окремих селянських груп давали підстави на господарсько-економічне відродження українського селянства в добу непу, закономірно створило умови до появи на селі вагової політичної сили - заможного селянина. Тому основним завданням, яке було поставлене перед активними провідниками більшовицької політики в селянському середовищі - комітетами незаможних селян (КНС) - було обмеження представництва економічно міцного заможного селянства в органах місцевої влади на селі. Проте, заможне селянство всіма доступними засобами намагалось пройти до місцевих органів влади. Найпоширенішим засобом, яким користувалось заможне селянство при просуванні до місцевих рад, була легальна агітація під час проведення виборчих кампаній. Власну передвиборчу кампанію воно проводило, як правило, цивілізованими демократичними, з точки зору сьогодення, методами, заручаючись при цьому підтримкою односельчан в ході переконливих виступів на зібраннях, сходках, у громадських місцях тощо. Слід також підкреслити, що безумовно окрім красномовства, заможне селянство завойовувало власний авторитет і самим фактом своєї успішної господарсько-економічної діяльності.

Основні проблеми аграрного розвитку України в радянський період

1. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 - 1927рр.). -К: Ін-т історії НАН України, 2000. -208 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 844. Центральний комітет Комуністичної партії України. Відділ по роботі на селі (03.01.-04.11. 1921).- 154 арк.
3. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 1965. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (02.-10. 1925). — 56 арк.
4. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2114. Центральний комітет Комуністичної партії України. Інформаційно-статистичний відділ (13.02.-17.09. 1925). - 70 арк.
5. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2987. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (07.01.-29.06. 1929). -105 арк.
6. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2968. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (05.06.-14.12. 1929). — 29 арк.
7. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 3189. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (29.01.-26.03. 1930). - 184 арк.

УДК: 94 (477) "1917/1940"

Маленко В.М. (м. Одеса)

Аграрна політика Румунії на окупованих українських (південнобесарабських) землях в 20-30-ті рр. ХХ ст.

На фоні революційних подій 1917 р. в Росії, в грудні того ж року молдавський парламент Сфатул Церій проголосив створення Молдавської Народної республіки (на території 9-ти бесарабських повітів). Центральна Рада в свою чергу заявила претензії (аргументуючи їх етнічним складом населення) на Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бесарабії [4, 74]. На відміну від УНР, Сфатул Церій не мав власної армії, щоб захистити власні інтереси і тому звернувся за допомогою до румунської влади. Румунія зі своїми імперськими амбіціями з

задоволенням відгукнулася на пропозицію Сфатул Церія. Скориставшись війною між Раднаркомом та УНР, в середині грудня 1917 р. частини королівської армії зайняли Болград і Рені, почалась окупація Південної Бесарабії. До середини лютого 1918р. вся Бесарабія була окупована румунськими військами [3, 40]. Зовні допомагаючи Сфатул Церію, румунська армія навіть не збиралась сприяти державницьким амбіціям МНР, а навпаки, нарощуючи свою присутність в Бесарабії, сприяла інтеграції цієї території до Румунії. Коли частина Сфатул Церія зрозуміла це, вона почала протестувати проти засилля в МНР румун. Румуни відреагували швидко - безцеремонно розстрілявши частину уряду МНР [7,29].

Таким чином, на початку 1918 р. економічний стан південнобесарабських селян, значна частина яких складалась з українців, примусово почав залежати від політики Бухаресту. Румунське селянство, що знаходилося в тяжкому стані ще напередодні Першої світової війни, вимагало аграрної реформи, і зокрема, розподілу землі. 22 березня 1917 р. король Фердинанд перед битвою при Маранештах пообіцяв, що після вдалого завершення війни селяни будуть наділені землею [9,140].

26 листопада 1918 р. в газеті "Сфатул Церій" з'явилося наступне оголошення: Сьогодні в Сфатул Церій буде обговорюватися закон про аграрну реформу. Всіх депутатів - щоб уникнути підозри їх в провокаторстві - прохають не залишати зал під час засідання [1,234]. 27 листопада 1918 р. проект аграрної реформи в Бесарабії був затверджений в Сфатул Церій, 14 грудня він був ратифікований королівським декретом. За цим декретом за поміщиками закріплювались земельні наділи по 100 га на маєток, а також всі сади, виноградники, худоба та інвентар. За відчужені землі поміщики отримували викуп. Крім того з частини земель, відчужених у поміщиків, монастирів та осіб, що відмовились прийняти румунське підданство, був складений земельний фонд, землі з якого надавались переселенцям з Румунії. Кожний з них отримував ділянку землі від 50 до 150 га. [2,217].

З усіх земель Нового Королівства Бесарабія була першою, де проводилась аграрна реформа. За словами сучасників тих подій, аграрна реформа в Румунії була наслідком окупації нових територій, тому, якби румунська влада намагалась зберегти попередні відносини на селі, вона б зіткнулася з фактом відкритого обурення селян окупованих територій, яке неминуче перекинулось би і в центральну Румунію [9,138].

На думку тогочасних науковців, менші ділянки землі селян новопридбаних територій мали більше господарське значення, ніж більші наділи румунських селян, що оброблялись в умовах хижацького екстенсивного господарства. В результаті реформи земельна власність в Бесарабії була переділена приблизно так: дрібними наділами (від 1/2 га - до 10 га) володіло 25% населення, середніми (від 10 - до 100 га) володіло 30% населення і великими (більше 100 га) володіло 45% населення [9,135].

Отримавши землю, селянин ставав її власником не одразу, а лише після погашення боргу за цю землю перед колишнім власником. При цьому 20% від суми селянин платив одразу, а решту виплачував впродовж 20-ти років. Для виплати внесків селянам нерідко доводилось брати гроші у кредит у лихварів під великі відсотки. Часто селяни, не маючи худоби та реманенту, змушені були віддавати землю в оренду великим землевласникам. Слід додати, що надані селянам наділи не були в повному розумінні приватною власністю, оскільки не могли вільно продаватися, інакше б поміщики скупили землі назад і реформа б не мала сенсу.

В травні-червні 1919 р. в Південній Бесарабії почався голод, особливо в містах. Безробіття досягло надзвичайних розмірів, заробітна платня впала до 5 крб. (8 лей) за добу. В зв'язку з голодом по всій Бесарабії почався тиф і голодний тиф. Щодня вмирили сотні людей, ховали їх часто групами по 5-9 чоловік. На базарах з'явилась скажена спекуляція, а багатьох продуктів просто не було, наприклад, цукру. Цей голод і продуктова криза були явно штучні, оскільки врожай в 1918 р. був високий. До липня 1919 р. в м. **Кілії** французькі загони Антанти заготовили біля мільйону мішків зерна для вивозу за

кордон. В цей час відбулось навіть ряд зіткнень між французькими та грецькими військами через бесарабський хліб [2,48].

В 1921 р. румунський уряд поширив проведення аграрної реформи на Буковину. В цей же час пожвавилось реформування південнобесарабських землеволодінь, яке хоча й почалось в кінці 1918 р., але гальмувалося несприятливими зовнішньополітичними умовами. Одним з негативних моментів в аграрній реформі, як вважали селяни, було те, що румуни самі вирішували кого наділяти землею. Політика румун в аграрній реформі була простою - наділити землею заможних селян, скласти прошарок міцних землевласників, не допускати дуже великого землеволодіння, яке ріже очі біднякам, наділити землею переселенців з центральної Румунії. Іноді селяни намагалися самі вирішувати земельну проблему. 8 березня 1921 р. в с. Турлаки Четатя-Албеївського повіту зібрали збори, де вирішували, кому і які землі необхідно дати. На збори прийшло біля 2 тис. селян, переважно бідняків. Коли про збори почули румунські жандарми, вони приїхали і почали бити перших, хто їм потрапляв до рук. У такий спосіб збори були розігнані [2,66].

Після фактичного завершення аграрної реформи в Південній Бесарабії в 1921 р. стало зрозумілим, що кардинальних зрушень в бік покращення життя селян чи розв'язання соціальної напруги не відбулося. Та й не могла така реформа пройти вдало в слаборозвинутій, корумпованій державі, якою була Румунія на той час. Впродовж 1922-1924 рр. селяни продовжували висловлювати невдоволення аграрною реформою. Так, в квітні 1922 р. в селах Галілешти, Нерушай, Карамахмет, Карячка, Дракуля відбулись хвилювання селян, оскільки при наділені селян землею значно більше їй отримували агрономи, адміністратори, писарі, вчителі і селяни, які вже мали наділи, а не ті, хто її дійсно потребував [2,72].

У 1923 р. в Румунії почали виявлятися чіткі тенденції економічної кризи. До літа 1924 р. стало зрозумілим, що румунський уряд заплутався в боргах. На світовому ринку лея стала різко падати. За травень-липень 1924 р. долар виріс з 180 до 240 лей за один. Щоб

якось розрахуватись з боргами, уряд став тиснути на селян. Навіть неврожай 1924 р. не брався до уваги.

В цей важкий рік поміщики почали пропонувати селянам остаточно розрахуватись за землю з розрахунку 600 лей за гектар, даючи обіцянку не вимагати більшого. Селяни розуміли, що земля коштує набагато дорожче і що не варто вірити румунам, які після кризи можуть анулювати свої обіцянки, тому платити не поспішали. Крім того румунська влада вимагала від селян податків за два роки вперед [2, 78-79].

Одним з проявів кризи 1924 р. стали настрої поміщиків анулювати навіть ті кроки аграрної реформи, що вдалося провести до 1924 р., все частіше вони стали писати про це в газетах. Причину кризи землевласники вбачили в тому, що багато землі потрапляло до селян, які не вміють її обробляти і тому в державі стало менше хлібу для експорту. Поміщики також вимагали вільної купівлі-продажу землі, яке забороняла аграрна реформа, а це значило, що за два роки селянин міг знову потрапити в залежність від поміщика. При цьому на 1924 р. по всій Бессарабії 400 тис. селян мали менше 1 югера (0,5га) землі або були взагалі безземельні [2, 79].

Внаслідок кризи селяни вимушені були продавати хліб дешево, а за товари міського виробництва платити втричі дорожче. Не слід вважати, що стан робітників був кращим, хоча в Південній Бессарабії робітників було небагато, але навіть вони в роки кризи часто опинялись без роботи, нечисленні профспілки і ті були розігнані. Стан безробіття в містах особливо виріс завдяки селянам, що тікали з сіл. В Південній Бессарабії недбала аграрна політика Бухаресту вилилась в велике Татарбунарське повстання в вересні 1924 р. [2,315].

У 1920-1925 рр. в Румунії наочно виявились наслідки аграрної реформи. Стало зрозумілим, що зміцнився прошарок заможного селянства, але багато селян так і залишились малоземельними. Всі умови наділення селян землею були такими, що, з одного боку, селянин лишався в кабалі у лихварів, а з іншого, забезпечував великі ферми дешевою

робочою силою. Весь трагікомізм аграрної реформи 1918 р. в Південній Бессарабії міститься в тому, що за 20-і роки (саме такий термін надавався селянам на викуп землі) голодуючі, обвантажені боргами, селяни сплачували визначений відсоток за землю з мрією про те, що вони в респі-респі стануть її власниками, коли в 1939-1940 рр. більшість селян остаточно розрахувалася за землю, сюди прийшли більшовики і почали колективізацію.

За даними тогочасної радянської преси, влітку 1926 р. південнобессарабці почали виказувати незадоволення низьким врожаєм, відсутністю насіння та великими податками. За несплату останніх причептори накладали арешт на майно та продавали його з молотка. Найбільше невдоволення селян викликав незадовільний розподіл землі після аграрної реформи, а українське населення було незадоволене ще й зачиненням кордонів, яке не давало можливості торгівлі з УСРР [2,117].

1928 р. приніс для Південної Бессарабії деякі складнощі, пов'язані з посухою та неврожаєм, які співпали з початком економічної кризи в усьому королівстві. 28 липня 1928 р. газета "Кывынтул Молдовенске" писала: "Бессарабський пахарь, який колись пишався своїми посівами, каже про них тепер з жахом, як про гріх, що впав на нього." В жовтні багатьом селянам півдня Бессарабії доводилось продавати свою худобу, щоб купити збіжжя для посіву. Закон 1928 р. забороняв селянам Південної Бессарабії насаджувати американську лозу, з якою головним чином і складалась бессарабські виноградники. Догоджаючи румунським винним монополістам, уряд фактично знищував цілі галузі народного господарства краю [2,228].

В серпні 1929 р. румунський уряд видав закон "Про рух сільськогосподарського майна", який передбачав вільний продаж земельних наділів. Цей закон, по суті, перекреслив всі надбання аграрної реформи.

Слід відзначити, що хоча селяни Південної Бессарабії і були невдоволені аграрною реформою, але в усій Румунії саме тут вона пройшла найвдаліше. З 357016 південнобессарабців, які за румунським законодавством мали отримати землю

внаслідок реформи, отримали її всі, тоді як в "Старому королівстві" на 1930 р. 40% селян, що мали право на землю, її не отримали. І тому в 1930 р. румунський уряд вирішив відновити "справедливість", але за рахунок південнобессарабських земель. У селян цього краю було конфісковано 38 тис. десятин землі, яка знаходилась у власності 3 8-ми сіл і роздана переселенцям з Румунії [8,11].

Під тиском податків селяни мушили продавати свій хліб за безцінь. На 1932 р. собівартість пшениці перевищувала вдвічі прибуток від її продажу. Не маючи змоги платити борги, селяни у 1930-1932 рр. закладали землю лихварям. Податкова та іпотечна заборгованість призвела до того, що в 1932 р. велика кількість південнобессарабських селян збанкрутувала. Посівна площа в краї зменшилась порівняно з 1931 р. на 60%, на нову посівну компанію не вистачало насіння. В той же час зростало велике землеволоніння, яке до 1932 р. досягло 25% [5,86].

Влітку 1932 р. млинам Трансільванії і Банату надали пільги (50% сплати податку). Це призвело до того, що на внутрішньому ринку борошно з інших регіонів, і особливо з Південної Бессарабії, стало неконкурентоспроможним.

Весною 1933 р. "Закон про конверсію боргів" був скасований і замінений відстрочкою платежів, це підірвало авторитет царанського уряду не тільки серед бессарабських селян, айв усій аграрній Румунії. В листопаді царанський уряд пішов у відставку, до влади знов прийшли ліберали. Одночасно з приходом до влади уряду І.Дуки почалось часткове зростання промисловості, але з значним посиленням милітаризації. В аграрній Румунії виробляли літаки, але не виробляли так необхідні трактори [5,71].

Стабілізація в Румунії та Південній Бессарабії почалась лише в 1935 р., коли трохи втихла хвиля збанкрутувань серед селянства, яка спалахнула в 1932 р. Загалом, в Румунії на 1935 р. 120 тис. селян не мали жодного югера (1/4 га) землі, 400 тис. селян вимушені були йти до міст, де поповнили дави безробітних [10,162].

Румунський інститут кон'юнктури, дослідивши наслідки загальноекономічної

кризи першої половини 30-х рр. в Румунії, дійшов висновку, що в 1935 р. пересічний селянин був в змозі купити лише 57% того, що він купував в 1929 р. [6,25].

З досвіду політики Румунії на окупованих в 1918-1940 рр. південнобессарабських землях видно, що недбале ставлення до аграрного сектору економіки, корумпованість владних структур, які мусять про нього дбати та колонізаторське ставлення до окремих регіонів держави, призводять до глибоких соціально-економічних криз.

1. Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии. Докум. и матер. / Сост. Виноградов В.Н. - М: Индрик, 1996. - 249 с.
2. Борьба трудящихся украинских придунайских земель за социальное и национальное освобождение 1918-1940. Сб. докум. и матер. - Одесса.: Маяк, 1967. - 221 с.
3. Кирилюк С. Измаил. - Одесское книжное издательство, 1961. - 73 с.
4. Нальчицкий С.В. Визначена наслідками світових воєн // Політика і час. - 1998. - №8. - С.74-75.
5. Миринг Т. О некоторых узловых вопросах борьбы за крестьянство в Румынии // Аграрные проблемы. - 1931. - № 11-12. - С.65-89.
6. Результаты земельной реформы в Румынии // Красная Бессарабия. - 1938. - №1. - С.25.
7. Спиру В. Десятки тысяч убитых изамучанных / Красная Бессарабия. - 1938. - №1, - С.28-31.
8. Татару А. Бессарабия под пятой румынских оккупантов. - Партиздат, 1932. - 32 с.
9. Тимов С. Аграрный вопрос в Румынии накануне и после войны // Аграрные проблемы. — 1927. - №3-4. - С. 114-140.
10. Хроника крестьянского движения. Румыния / Аграрные проблемы. - 1927. - К° 1. - С. 161-164.

УДК: 94 (477)"1946/1950": 338.43

Данилюк Д.Д., Міщанин В.В.
(м. Ужгород)

Колективізація і міграційні процеси на Закарпатті у кінці 40-х рр. ХХ ст.

Дослідники за останні роки створили

значну кількість літератури, в якій на основі архівних і документальних матеріалів по-новому висвітлено таку важливу подію в історії українського селянства як колективізація. Оpubліковані також матеріали про методи її проведення і на західноукраїнських землях, після їх возз'єднання з Українською РСР. Підкреслюється, що тут цей процес здійснювався шляхом прямого копіювання «досвіду», набутого в східних областях України, не враховуючи особливостей регіону.

Процес колективізації сільського господарства не обминув і наймолодшу область України - Закарпатську (що була створена 22 січня 1946 р.).

Однак донедавна хід колективізації в історичній літературі представлявся тільки в позитивному плані. І лише в останні роки, з появою доступу до архівних матеріалів, розкрито ряд негативних явищ, які породила колективізація. У даній статті ми вводимо в науковий обіг нові архівні матеріали, які характеризують методи проведення колективізації в Закарпатській області та її негативні наслідки для села і, насамперед, сільської молоді.

Відразу ж після визволення Закарпаття Червоною армією в жовтні 1944 р., новообрана Народна Рада Закарпатської України, провівши земельну реформу 1944-1946 рр., намітила і проведення колективізації сільського господарства краю. Здійснення якої лягло на Закарпатський обком КП(б)У і облвиконком. 1948-1949 рр. стали переломними роками у проведенні колективізації Закарпаття, або роками «масової колективізації».

Саме в цей період і з'являється багато незадоволених примусовою колективізацією. У місцевої влади було кілька способів їх позбутися: а) включити до списків куркулів; б) що стосується молоді, то направити її в школи ФЗН; в) виселити у південні та східні райони УРСР[1].

Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 12 серпня 1949 р. (№2285), із Закарпатської області в 1950 р. мало бути переселено 3600 колгоспників та одноосібних селян в колгоспи і радгоспи південних

областей УРСР [2]. Про це свідчить і таблиця 1[3].

Табл. 1

Відносно незначну кількість переселенців у лютому можна пояснити тим, що перші відправлення починались з середини місяця. Перший етап переселення відбувся вже в 1949 році. 8 жовтня 1949 року заступник завідувачого сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У Мальцев доповідав у ЦК : «Дуже погано організована робота по переселенню в таких областях, як Закарпатська, де відправлено всього 71 сім'ю (7.1%)» [4].

Відправлення переселенців області по міс.	Назва областей розселення переселенців			Всього сімей
	Миколаївська		Сталінська	
	В колгоспи	В радгоспи	В колгоспи	
Лютий	100	-	50	150
Березень	350	-	200	550
Квітень	500	100	200	800
Травень	400	100	200	700
Червень	300	150	140	590
Липень	200	150	ПО	460
Серпень	150	100	100	350
ВСЬОГО	2000	600	1000	3600

Населення не дуже хотіло покидати свої місця не дивлячись на пільги, які обіцяли переселенцям, звільнення від податків на 2 роки; списання заборгованості; безкоштовний проїзд; з прибуттям на місце - грошова допомога - 700 крб. на голову сім'ї, по 250 - на її членів; кредит сільськогосподарського банку в сумі 5000 крб. на сім'ю на 10 років з початком погашення з 3-го року [5]. Тим не менше, переселенці повертаються додому. В листі начальника управління при Раді Міністрів УРСР у справах евакуації Русецького до начальника переселенського відділу Закарпатського облвиконкому Газія від 2 лютого 1950 р. вимагалось «до 10 лютого 1950 р. повідомити управління і подати списки переселенців, які повернулися у Вашу область із колгоспів і радгоспів південних областей УРСР» [6]. У цих списках, крім прізвища, ім'я, по батькові, складу сім'ї, вказувалось: коли і звідки саме повернувся, причини повернення, які заходи вживаються щодо переселенців, котрі повернулися. Так, станом на травень 1950 р. в Закарпатську область за попереднім підрахунком повернулось 57 сімей (147

чоловік) [7].

Якими ж були причини повернення? В архівних документах знаходимо їх декілька. По-перше, не влаштовані справи вдома; по-друге, погано влаштувалися на новому місці проживання; по-третє, неякісна вода, яку неможливо вживати тощо. Переселенці з Воловецького округу пояснювали, «що вони прибули тимчасово, для влаштування своїх справ: продаж будинків, купівля дров і будматеріалів», а О. Мумряк і М. Біган прямо заявили, «що в селі Тарутино Ізмаїльської області їх не забезпечили квартирою. Живуть декілька сімей разом на чемоданах в одній кімнаті дитсадка. Позичку на ремонт і будівництво їм не надали. Квартири обіцяють дати тільки весною» [8]. Драматично склалось життя на нових землях і в переселенки з Перечинського округу Стегури Ганни. З п'ятьма дітьми вона переїхала в Ізмаїльську область у колгосп «Новая жизнь». Із-за поганої води почали хворіти діти. Одна дитина померла [9]. Доходило навіть до абсурду. Житель с Сокирниць Хустського округу В.В.Гичка, маючи сім'ю з дев'яти чоловік, четверо з яких були працездатними, 11 листопада 1949 р. виїхав з восьмирічним сином в Ізмаїльську область. Дружину з шістьма дітьми залишив удома. Пробувши на новому місці 17 днів, чоловік повернувся за дружиною, але остання категорично відмовилась переїжджати. Справа дійшла до розлучення. Врешті-решт здоровий глузд переїжджати і Василь Гичка змушений був повернути переселенський квиток, відповідну суму грошей, яку йому видали для переселення [10]. Про незадовільне становище житлового фонду для переселенців в Ізмаїльській області змушений був доповісти М.Хрущову завідувачий сільськогосподарським відділом ЦК КП(б)У Козирев. Він писав: «В Ізмаїльську область прибуло 572 сім'ї, котрі були розміщені по квартирах, жодного будинку для переселенців не було підготовлено» [11]. Необхідно відзначити, що місцева влада була не готова до зворотного потоку переселенців. У Іршавському окрузі з вісьмома переселенцями, що «дезертирували з колгоспу, була проведена масово-роз'яснювальна робота», щоб вони повернулися на місце роботи, куди

їх переселили. Їх попередили: у випадку, якщо вони не повернуться в Ізмаїльську область, то будуть притягнуті до судової відповідальності. Подібне зафіксовано і в Волівському окрузі, де п'ять переселенців змушені були дати підписку в окривдділ міліції про негайне повернення в Ізмаїльську область [12]. У Перечинському окрузі, не знаючи, що робити з переселенцями, голова окружної ради вирішив притримуватись політики нейтралітету:

1. Паспорти громадян, які переселились в Ізмаїльську область, на облік в районному відділенні не взяті і не прописані...

2. Дано запит прокурором В. Березнянської районної прокуратури в Київ, які міри вживати у випадку їх неповернення по місцю їх переселення і роботи [13].

З Києва починають надходити вказівки. І. Русецький, який очолював управління при Раді Міністрів УРСР у справах евакуації, писав: «В зв'язку з тим, що зазначені переселенці ведуть розкольницьку роботу і гальмують подальше переселення, прошу Вас вжити рішучих заходів щодо повернення їх назад в Ізмаїльську область, або стягнути з них вартість витрат, що понесла держава на їх переселення, а також продовольчу позичку, яку вони одержали в колгоспах Ізмаїльської області» [14]. Лист датований 28 березня 1950 р.

Вже з квітня цього ж року відбулося засідання обкому КП(б)У за участю керівництва органів МДБ і обласної прокуратури. На ньому було прийнято досить «просте» рішення - повернути всіх «переселенців». Хоча 8 квітня 1950 р. прокурор Закарпатської області Андрашко, на підставі листа від прокурора УРСР Руденка, дав роз'яснення І. Туряниці:

«Законних підстав для притягнення до кримінальної відповідальності немає. 2. Питання про повернення цих осіб в Ізмаїльську область повинні вирішуватись суспільними заходами. 3. Органи міліції в кожному конкретному випадку у відповідності з положенням про дотримання паспортного режиму, вирішують питання про прописку чи відмову в прописці цих осіб. 4. Про стягнення отриманих від держави переселенцями сум на розтрата, пов'язані з переселенням, необхідно вирішувати через суд в цивільному порядку» [15].

Як бачимо, можливість залишитись вдома переселенцям давалась, але обласне керівництво вирішило по-своєму. Процес міграції продовжувався. Склалися плани нових переселень на 1951 р. Київ пропонував переселити 500 сімей із Закарпаття, однак уже в інші регіони України: Полтавську область - 100 сімей. Запорізьку - 400. Керівництво області, враховуючи попередні «промахи» в цій справі, просило зменшити кількість переселенців, відповідно до 100 і 200 чоловік [16]. Однак, і республіканське керівництво врахувало допущені помилки. Від місцевих органів влади вимагалось направляти на нові землі тільки здорових людей. «Управління при Раді Міністрів УРСР у справах евакуації зобов'язує Вас при затвердженні анкет-заяв вимагати від райвиконкомів висновків лікарів про стан здоров'я, подаючих заяви», - йшлося в листі заступника начальника згаданого управління до завідуючого переселенським відділом Закарпатської обласної ради депутатів трудящих Н. Котляра [17].

Слід відзначити, що деякі з переселенців повертались із «законними», як вони вважали, документами. Це були довідки, видані колгоспами, радгоспами, сільськими радами про згоду повернення на попередні місця проживання. Виконком Закарпатської обласної ради (знову ж таки після вказівки «згори») приймає рішення: «відібрати у переселенців, які повернулися, довідки про дозвіл виїзду із областей поселення (Змаїлівської, Сталінської, Миколаївської)» [17].

Переселення тривало і в наступні роки, набуваючи при цьому більш організованого характеру. При цьому було встановлено постійний контроль, переселенцям надавались пільги при прибутті на нові місця та й сам процес переселення проходив під наглядом лікарів. Є дані, що в 1954 р. із Закарпатської області планувалось переселити 1400 сімей у Крим [18].

Отже, процес переселення селян Закарпатської області в інші області УРСР мав перед собою як економічні, так і політичні цілі. Можливо, переселення мало полегшити дві постійні проблеми закарпатського селянина - малоземелля і безробіття, але методи, якими воно проводилось, не витримують

ніякої критики. В історичній літературі, поки що, не встановлена точна кількість переселенців. Проблема і надалі залишається актуальною.

Окремою, ще не вивченою сторінкою життя Закарпаття є доля молоді, яка на «законодавчій» основі відбиралася від батьків і відправлялася в так звані школи ФЗН східних областей. Дітей, які втікали назад до батьків, арештовували, піддавали різним покаранням. Ті, котрі залишилися, закінчивши короткочасне навчання, перетворювалися на шахтарів, металургів. Поодинокі з них поверталися в рідний край, імена деяких зазвучали серед провідних спеціалістів та ніхто точно не скаже, скільки було тих, які у цьому «вихованні» зникли безслідно.

Що являли собою школи ФЗН? Звернемось до радянських енциклопедій [19]. Школи фабрично-заводського навчання - нижчий професійно-технічний заклад. Були створені в системі державних трудових резервів на виробничій базі промислових підприємств, будув з метою підготовки кадрів робітників для вугільної, гірничорудної, металургійної, нафтової, будівельної та інших галузей промисловості. Термін навчання в школах ФЗН становив 6 місяців. У школи залучалась молодь 16-18 років з будь-якою загальноосвітньою підготовкою; для підготовки професій, пов'язаних з підземною роботою, роботою в гарячих цехах, на будівництво тільки юнаки з 18 років. Учні знаходились на державному забезпеченні. Головна увага в школах ФЗН приділялась виробничому навчанню, теоретичним заняттям приділялось близько 25% часу. В 1949 р. школи ФЗН вугільної і гірничорудної промисловості реорганізовані в гірничопромислові школи з 10 місячним терміном навчання, в 1955 р. школи ФЗН будівельної промисловості - в 10-місячні будівельні училища.

Слід відзначити, що Закарпатська область була останньою в західноукраїнському регіоні, яка відправляла молодь на навчання до шкіл ФЗН. Можливо, радянський режим не хотів відразу турбувати населення краю і зайняв очікувальну позицію - спочатку радянлізувати, колективізувати, а згодом можна і «відселити», «переселити», «направляти».

Перший набір молоді відбувся десь у березні 1948 р. Так, із документа, знайденого у архіві, бачимо, що в січні-березні 1948 р. призову із Закарпаття не було [20].

Згідно постанови Ради міністрів УРСР і №2932-12060 від 4 серпня 1948 р. до 1 лютого ЦК КП(б)У, протягом цього ж року із області мало бути призване і Закарпатської області планувалось призвати підготовлено 500 робітників будівельних в школи ФЗН 7000 юнаків, в тому числі 1000 спеціальностей. їх було відправлено у - по лінії Закарпатського облвійськкомату. Ворошилоградську область [26]. Незабаром заступник голови виконавчого комітету Закарпатської обласної рада депутатів «навчання» свідчить хоча б такий факт. Із трудящих Ю.Ляшенко сміливо рапортує в плану призову 1000 чоловік у Сталінську Київ: «Здано в школи ФЗН всього 7037, в т.ч. область на 15 липня 1948 р. призвано і через облвійськкомат 1007 чоловік...»[21]. відправлено 1306 чол.; прибуло на місце - 845; Вже перші набори показали, що місцеве зараховано - 693 чоловіки. На кінець місяця з керівництво не готове до такої «відповідальної приходом нових ешелонів зараховано було 919 місії». В окремих випадках комісії по зараху- чоловік, або 91,9% від плану [27]. Це був ванню призовшколи ФЗН формально підхо- досить високий відсоток. По Україні із 46 952 дали до визначення стану здоров'я молоді, що чоловік було зараховано в школи ФЗН 18 094 призивалась. Мали місце випадки, коли чол. - 25% від плану [28]. Щоб призвати і зарахованих і відправлених юнаків на місці відправити молодь у школи ФЗН, виконавши не прийняли і повертали додому.

Іншим подібним приводом стало невірне керівництво використовувало різні форми і оформлення документів, були також випадки, метода. Наприклад, у Виноградівському окрузі коли призовники навмисно приховували уповноважений окружкому КП(б)У по документи. На це обласному керівництву призову в школи ФЗН Дідковський затримав вказував заступник секретаря Ради Міністрів батьків 12-ти призовників, які ухилялись від УРСР з оборонних справ П. Забельников. Він призову і «направив їх у відділення МВС у писав: «...прибуло за останній час в школи якості заручників». А у Перечинському окрузі ФЗН Сталінської області призовників не уповноважений по призову, заступник голови знятих з військового обліку ...із Закарпатської окрвиконкому Сіаницький «дав розпорядження накладати арешт на майно сімей при-

зобників, які ухиляються від призову в школи ФЗН» [29].

Частина відправлених у школи ФЗН по дорозі у пункти призначення втікала. Пояснювалось це, як завжди, «недостатністю 30 жовтня 1949 р. Рада Міністрів УРСР масово-роз'яснювальної роботи» та приймає нову постанову «Про черговий «недостачею уповноважених, котрі закріплюють призов (мобілізацію) молоді в школи фабрично-заводського навчання Міністерства

Батьки і деякі місцеві керівники всіляко трудових ресурсів». Відповідно до неї із намагались не відпускати дітей у названі Закарпаття мало бути з 10 листопада по 15 школи. «Окремі виконкоми сільських, селищ- грудня направлено 1000 юнаків у Сталінську них, міських і окружних рад депутатів трудя- область . Область план перевиконала. На 5 цих піднімали необгрунтовані питання про грудня 1948 р. було відправлено 1024 юнаків звільнення з роботи в шахтах «, - йдеться в [31].

одному з документів [24]. Також своєчасному Про незадовільне становище переселен- виконанню плану призову молоді «заважають ців йдеться в одному з архівних документів: керівники деяких організацій і підприємств «На підприємствах комбінатів «Сталінвугілля» союзного і республіканського підпорядкування і «Артемвугілля» приходиться на одного учня (з/дороги, ліспромтрест та ін.), які в період житлової площі 2,8 кв. метри, замість набору в школи ФЗН приймають на роботу встановленої норми 4 кв. метри на чоловіка.

На шахті ім. Рум'янцева учні школи № 63 живуть в коридорі гуртожитку...» [32].

Закарпатська молодь направлялась у Східні і Південні області УРСР. Це при тому, що у Західній Україні були свої школи фабрично-заводського навчання. На 1 січня 1946 р. їх було 23, а на 1 грудня цього ж року - 35:7 - у Дрогобицькій області; 13-у Львівській; 6-у Рівненській; 9-у Чернівецькій [33]. Мабуть радянський уряд вважав, що чим далі буде відділена молодь, тим менший потяг до рідного краю.

Набір до шкіл продовжувався і в 1949 р. Лише з 1 березня по 10 квітня 1949 року було призвано 3000 юнаків 1929-1931 років народження [34]. Тепер план призову було виконано на 71% (2131 чоловік).

У школи ФЗН направлялось в основному сільське населення. Називались і причини недобору. Серед них і вже нам відомі:

1. Призовна комісія не була підготовлена до прийому молоді. Так, 3 березня 1949 року в Мукачівському окрузі на збірний пункт з повідомленнями окрвиконкомів з'явилося близько 70 чоловік, але скористувались тим, що на збірному пункті нікого з керівництва окрвиконкому не було і призовна комісія в цей час була відсутня... всі призовники розійшлися по домівкам і більше на збірний пункт не являлись

2. Неправильне оформлення документів. Так, з Берегівського округу на збірний пункт 4 березня 1949 р. було відправлено команду 163 чоловік без документів. 7 березня-з Хустського округу прибула команда 84 чоловіки, 53 з яких - без паспортів.

3. Незадовільна робота медичних комісій. Не проводились санітарні обробки. Так, близько 50% відправлених мали «педикюльоз».

4. Не дотримання вікових норм призначеного контингенту. Серед призваних було багато 1932-1933 років народження, фізично не готових до роботи у вугільній промисловості [35].

Планом на 1950 р. передбачалось відправити у школи ФЗН Сталінської області 645 чоловік. З них: 165 - 16-річних; 480 - 17-річних юнаків [1, оп.5. спр.10, арк.50].

Таким чином, призови сільського населення у школи ФЗН велись по всій Закарпат-

ській області. Тільки за 1949-1950 рр. із області на «навчання» було відправлено біля 10 тисяч юнаків. Відправлялись вони, переважно, у Південні і Східні області України. Відчутним був вплив колективізації на демографічну ситуацію в краї. Селянство області змушене було емігрувати в інші, південні й східні області України. Що стосується сільської молоді, то її у великій кількості «відправляли» на навчання в школи ФЗН.

1. Ілько В.І, Ілької В. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: передумови, суть і особливості //Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. Випуск третій. - Ужгород, 1998.- С.66-93; Міщанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944-1950 рр.).- Ужгород: Закарпаття, 2000.- 138 с; Його ж.- До питання про міграцію населення Закарпаття в області УРСР наприкінці 40-х першій половині 50-х років XX ст.//Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. - Ужгород, 1998. - Випуск другий. - С.45-49.
2. Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО): ф.Р-195, оп.5, спр.30, арк. 2.
3. Там само, спр.3, арк.95.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ): ф.1, оп.5, спр.807, арк.21.
5. Там само, арк. 75.
6. ДАЗО, ф.Р-195, оп.5, спр.36, арк.3.
7. Там само, арк. 28-31.
8. Там само, арк.9.
9. Там само, арк. 14.
10. Там само, арк. 24.
11. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.86, спр.86, арк. 71.
12. ДАЗО, ф.Р-195, оп.5, спр.36, арк.25.
13. Талі само, арк. 15.
14. Там само, арк. 33.
15. Там само, арк.3 6. 16. Там само, арк.41-42.
16. Там само, арк. 43.
17. Там само, арк.40.
18. Там само, спр. 703, арк. 78-80.
19. Большая Советская Энциклопедия 3-е изд. -Т. 29.- Москва: Советская энциклопедия, 1978.- С. 426; Українська Радянська Енциклопедія. - К. : Голов.ред. УРЕ, 1964. С.341.
20. ОДАГОУ ф. 1, оп.30, спр. 1011, арк. 14.
21. ДАЗО, ф.Р-195, оп.24, спр. 13, арк.1.
22. Там само, оп.1. спр. 89, арк. 135.
23. Там само, оп.24, спр. 13, арк.2.
24. Там само, арк. 4.
25. Там само.
26. Там само, оп.1, спр.70, арк.22,47.
27. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.30, спр. 1046, арк.25,34.
28. Там само, арк. 29.

29. ДАЗО, ф.Р-195, оп. 1, спр.89, арк.57.
30. ЦДАГОУ, ф. 1, оп.30, спр. 1016, арк.64-65, 79.
31. Там само, спр. 1017, арк.4.
32. Там само, оп. 75, спр.216, арк.106.
33. ДАЗО, ф.Р-195, оп.24, спр.30, арк.2.
34. Там само, арк. 7-8; оп. 5, спр. 10, арк. 50.
35. Там само.

: 94(477)"1935/1949": 338.43

Нікілев О.Ф. (м. Дніпропетровськ)

Інженерна служба села: стан і проблеми формування кадрового потенціалу у повоєнний період (середина 40-х - початок 50-х рр.)

Ситуація, що склалася у сільському господарстві України в результаті німецької окупації та бойових дій, гостро поставила перед державою питання швидкого відродження галузі. У цих умовах, паралельно з посиленням організаційно-господарського зміцнення колгоспів, зростали вимоги і до обслуговуючих його структур. У першу чергу - до машинотехнічної, від якої значною мірою залежала доля врожаю. Адже темпи і якість посівних, збиральних, ґрунтообробних робіт визначалися станом і кількістю техніки, а це, у свою чергу, залежало від фахівців, задіяних у її обслуговуванні.

Проблема забезпеченості МТС кваліфікованими спеціалістами у післявоєнний період стояла дуже гостро. Якість і кількість їхнього кадрового складу значно знизилася і аж ніяк не могли задовольняти потреб часу. Так, в 1945р. чисельність спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою в них становила лише 58,8% довоєнного рівня [1, 42]. Особливо складною була ситуація з інженерним складом станцій. На кінець 1946 р. з 5820 осіб, що займали посади інженерів-механіків, лише 2,6% мали вищу освіту, а 56,4% були з початковою і неповною освітою і пройшли лише курсову підготовку [2, арк. 19].

Для швидшої ліквідації такої ситуації було взято курс на формування кадрів за допомогою

короткотермінових форм навчання. З цією метою вже в 1944 р. було відновлено діяльність 39 шкіл механізації сільського господарства, створених в республіці в 30-х рр. з метою забезпечення фахівцями МТС. Вони мали надавати знання (в залежності від майбутньої професії чи посади слухачів) 3-10 місяців. Паралельно з школами почала діяти ціла мережа 1-, 2-, 3-місячних курсів з підготовки та перепідготовки кадрів.

Через недостатність фінансування, матеріально-технічного забезпечення в них не було створено необхідних умов для організації навчання, що відповідним чином позначалося на кількісних та якісних показниках підготовки кадрів для МТС. Про це свідчать і результати їх діяльності. Так, за 1944-1945 н.р. школами і курсами було підготовлено механіків, бригадирів тракторних бригад, комбайнерів, трактористів 89% від запланованого, за 1945-1946 н. р. -76%, за 1947-1948 н.р. - 77,3% [3]. До того ж за своїми освітніми і фаховими даними випускники шкіл і курсів не відповідали вимогам, що висувалися до керівників і спеціалістів МТС як до професійної верстви, здатної організувати і здійснювати виробництво на належному рівні. Тому на початку 50-х рр. школи механізації були реорганізовані в училища механізації і, фактично, стали спеціалізуватися на підготовці кадрів масових професій, а кількість курсів значно скоротилася.

Для формування ланки, що мала ефективно здійснювати управління виробничими процесами в машинно-тракторних станціях відбувався пошук інших шляхів. Одним з найбільш ефективних вважався на той час адміністративний. Найпопулярнішою була така його форма, як зняття з посади. В першу чергу, такі методи застосовувалися до керівників станцій. Мотивація при цьому була проста-не справився з службовими обов'язками. Заміна директорів набула широкого розмаху. Так, в 1945 р. їх було знято 350 чол., що становило 46,2%, в 1946 р. - 284, за вісім місяців 1947 р., після застереження центрального керівництва від зловживання цією формою вирішення складних економічних проблем, було знято 114 (починаючи з наступного року, процент знятих зі своїх посад

директорів, починає знов рости) [4, арк.8]. В той же час, замість знятих з посади ставилися особи, які мало чим відрізнялися за освітнім рівнем від попередників [5, арк. 16].

В умовах дефіциту кадрів фахівців такий шлях вирішення серйозних народногосподарських проблем абсолютно не міг спрацювати. Адже в Україні готували інженерів для роботи з сільськогосподарською технікою лише 2 вузи: Мелітопольський і Харківський інститути механізації с/г, а також інженерний факультет Київського сільськогосподарського інституту. Оскільки завдання в довоєнний період перед ними ставилося по підготовці спеціалістів для роботи в контрольно-планових організаціях і в наукових та конструкторських установах, то і зорієнтованість їх в кількісному і якісному плані була відповідною. За період 30-х рр. ними було підготовлено всього 2513 інженерів-механіків та інженерів-електриків [6, арк. 16]. Після війни курс їх в цьому плані залишився незмінним. Так, в 1945-1946 н.р. набір становив 250, а в 1949-1950 н.р. зріс лише до 320 чол. [7, арк. 16]. Випуски були значно меншими. З тієї невеликої кількості, що закінчувала вузи, лише частина залишалася в Україні. Інші розподілялися в різні регіони Радянського Союзу. Так, в 1946 р. в сільське господарство республіки надійшло 42 чол., в 1947р. - 46 [8, арк. 19]. За традицією, більшість їх була направлена в управлінський апарат.

Лютневий 1947 р. пленум ЦК ВКП(б), відображаючи пануючу на той час на рівні державного керівництва позицію щодо шляхів вирішення кадрового питання в післявоєнний період в сільському господарстві, фактично, зорієнтував партійні і радянські органи на адміністративне вирішення кадрових проблем інженерної служби. За вказівкою ЦК ВКП(б), республіканським партійним комітетам ставилося завдання в двомісячний термін відібрати 1855 керівних працівників міських, обласних, республіканських партійних і радянських організацій для направлення їх на постійну роботу в МТС в якості директорів замість тих, хто не справився зі своїми обов'язками, а також - 2870 інженерів і техніків для роботи їх на посадах старших механіків та завідуючих майстернями. За даною розкладкою для України встановлювався

план відповідно 360 і 300 чол. [9, арк.32,34].

Впродовж 1947 р. в республіці лише по лінії міністерства сільського господарства з апаратів різних рівнів управління було виділено 267 чол. Крім того, в організаціях інших відомств було виявлено 207 спеціалістів, що працювали не за фахом, і залучено до роботи в МТС [10, арк. 18]. Незважаючи навіть на перевиконання поставленого завдання, проблема кадрового дефіциту в машинно-тракторних станціях не була вирішена.

В наступні роки продовжувалося зняття директорів, головних інженерів, а паралельно - пошук інженерно-технічних працівників сільськогосподарського профілю в організаціях, не підпорядкованих МСГ. Ситуація не змінювалася на краще. Навпаки, в 1951 р. інженерів-механіків в результаті застосування силових дій, працювало навіть менше, ніж в 1949 р., а директорів з вищою освітою, хоч і збільшилося з 185 до 220, але лише 43 чол. мали фахову, тобто інженерну освіту [11, арк.215].

Спроби керівництва країни виправити ситуацію фактично лише посилювали адміністративний бік обраного курсу. Так, прийнята у вересні 1951 р. постанова Ради Міністрів СРСР передбачала поліпшення кваліфікаційного рівня управлінського персоналу за рахунок інженерів і техніків, що працювали в управлінській сфері [12,593-607]. Виконуючи його, лише в Україні впродовж 4 місяців з 9 жовтня 1951р. по 10 лютого 1952 р., було знято зі своїх посад 152 директорів, головних інженерів, головних агрономів МТС, яких замінили спеціалістами з інших відомств республіки [13, арк. 10].

На забезпечення машинно-тракторних станцій кваліфікованими фахівцями серйозно впливала і позиція місцевих партійних і радянських органів. Вони необгрунтованими втручаннями в роботу МТС та дріб'язковою опікою, замінами вказівок директорів і головних спеціалістів, вносили дезорганізацію в їхню роботу. Більшість керівників партійних і радянських органів того часу вважала, що призначений директор може одразу ж зробити її роботу успішною. За свідченням же фахівців Міністерства сільського господарства

для успішної діяльності на цій посаді директорів потрібно пропрацювати не менше 3 років [14, арк.216].

Негативно на розв'язання даної проблеми впливали "невиробничі" відносини керівництва МТС з районними органами влади. В МТС концентрувалися значні матеріально-технічні ресурси, і районне начальство в умовах хронічного дефіциту, користуючись своїм службовим становищем, використовувало їх в інтересах як своїх організацій, так і власних. Якщо директор МТС не заважав користуватися паливом, запчастинами, транспортом та іншими матеріальними цінностями, він залишався на своїй посаді навіть при незадовільній роботі МТС. Якщо ж він свої стосунки з керівниками району ставив на офіційну основу, виходячи з інтересів держави, закриваючи для сторонніх доступ до матеріальних цінностей, то виникало питання про його невідповідність посаді. Тобто, в основі вирішення кадрових проблем інженерної служби на місцевому рівні лежали чисто позаекономічні методи. Абсолютно ігнорувалося за діяння інших, здатних принести позитивні результати навіть в умовах адміністративно-командної системи управління. В першу чергу такі, як надання моральної і матеріальної підтримки, залученням для роботи в обслуговуванні колгоспного виробництва фахівцям, направленим за розподілом молодим спеціалістам, як у виробничих, так і у побутових питаннях. Питання соціально-побутового плану взагалі знаходилися поза увагою місцевих органів влади. В результаті ніяк не вирішувалися житлові проблеми прибуваючих з міст працівників. Вони мусили знімати "кутки", а, фактично, це були часто ліжка в загальному з господарями приміщенні, мешкати в незвичних для себе умовах післявоєнного села, де, на відміну від міста, були відсутні елементарні санітарно-гігієнічні умови проживання, дитячі дошкільні установи, була серйозною проблема з якістю навчання в освітніх закладах. Все це сприяло тому, що багато новоприбулих спеціалістів дуже швидко полишали нове місце роботи.

Певним чином така позиція районної влади до соціальних проблем спеціалістів

пояснювалася, з одного боку тим, що вони отримували директиви відносно вирішення саме цих питань, а з іншого - тим, що вона (позиція) була певним відображенням настроїв працівників МТС, практиків, що робили в них здавна і не без підстав вважали прибуваючих спеціалістів своїми конкурентами. Якщо на офіційному рівні працівники райкомів, райвиконкомів, районних відділів сільського господарства виконували вказівки вищестоячих органів, то на побутовому - не поділяли їх, розуміючи, що вони потенційно загрожують в посадовому, професійному плані їхнім друзям, родичам тощо. І тому в повсякденному житті формально ставилися до питань, що чітко не окреслювалися їхніми функціональними обов'язками.

Серйозним стримуючим фактором були і умови організації праці на новому місці роботи. Так, радіус обслуговування колгоспів в Україні однією МТС становив 30 км. Для успішного здійснення управлінських функцій, оперативного реагування на зміни у виробничих процесах необхідно було мати і транспорт, і засоби зв'язку, і відповідним чином обладнані робочі місця для спеціалістів. В більшості ж МТС все це було відсутнє.. Головний інженер, незважаючи на свою посаду, за традицією ще 30-х рр., розглядався як експедитор і повинен був займатися, в основному, постачанням запасних частин для техніки. Організація ж роботи автомобільного і тракторного парку не розглядалася як його основна функція. Тільки за наявності запчастин його робота вважалася ефективною.

До непривабливих соціально-побутових, виробничих аспектів, проблем морально-психологічного характеру, з якими повсякденно стикалися спеціалісти, додавалися і проблеми матеріального плану. Заробітна плата не стимулювала їх до закріплення на новому місці. Вона була значно нижчою, ніж у промисловості. Так, головний інженер в перші три роки роботи отримував 740 крб. на місяць, якщо в його розпорядженні було до 40 тракторів, 830 - при наявності від 40 до 60 тракторів і 980 - якщо в МТС нараховувалося більше 60 тракторів. Після 15 років роботи він міг отримувати від 960 до 1210 крб. В той же час, заробіток головного інженера на

підприємствах місцевої промисловості перші три роки становив 800 - 1000 крб., а через 15 -1400-1600 [15, арк.37].

Керівники виробничих ланок МТС отримували ще нижчі оклади. Навіть маючи стаж роботи більше 15 років вони могли максимально заробляти 960 крб. Таким чином, розмір заробітної плати не сприяв престижності праці на підприємствах в сільському господарстві. Різниця в оплаті такої діяльності, фактично, визначала "перелив" інженерних кадрів в промисловість.

Такому стану сприяла і ситуація, що склалася у ВУЗах і на факультетах механізації сільського господарства. Основну масу їхніх абітурієнтів становили міські жителі. Оскільки сільська молодь віддавала перевагу агрономічним і зоотехнічним спеціальностям. Кількість заяв на цю спеціальність була нижче встановлених планів набору і після складання екзаменів практикувалося зарахування студентів технічних вузів, що не пройшли по конкурсу. Тому значну частину факультетів механізації становили випадкові люди.

В самій підготовці майбутніх механіків мав місце ряд особливостей, що впливали на якість підготовки інженерів для сільського господарства. Так, навчальні програми і плани в значній мірі не відповідали профілю спеціальності. В них 47% навчальних годин відводилося на вивчення загально технічних дисциплін, що було властивим для політехнічних і машинобудівних вузів. На вивчення спеціальних же дисциплін кількість годин була обмежена. Недостатнім був і обсяг виробничої і навчальної практики, яку мали проходити студенти. В результаті вони погано розбиралися в матеріальній частині тракторів, комбайнів, автомашин тощо [16, арк. 16].

Тобто інститути і факультети, даючи студентам цілком задовільну теоретичну і загальнотехнічну підготовку, водночас, обмежували їх у спеціальних професійних знаннях. При таких підходах їхні випускники були більш підготовленими для роботи на промислових підприємствах, ніж в МТС, де вони, за словами самих же спеціалістів, почувалися досить непевно [17, арк. 145].

В кінці 40-х рр. частина керівників партійних і господарських органів, що

функціонально мала відношення до проблем сільського господарства, працівників вищих ешелонів республіканського та союзного міністерств, незважаючи на свою прихильність до адміністративних методів вирішення проблеми, почала розуміти, що вони (методи) не можуть бути ефективними при відсутності певних умов і, в першу чергу, необхідної кількості людського ресурсу. Починаючи з 1949 р. республіканські міністерства, в т. ч. і українське сільського господарства, активно пропонують вищестоячим органам звернути увагу як на важливий і необхідний чинник вирішення кадрових проблем в МТС, значне збільшення підготовки інженерів і техніків у вищих і середніх спеціальних закладах. Результатом стало прийняття Радою Міністрів 10 червня 1950 р. постанови "О мерах по подготовке инженеров и техников по механизации и электрификации сельского хозяйства". Згідно з постановою, до 1954 р. по країні мало відкритися 13 вузів та 24 факультети по механізації та електрифікації сільського господарства, в 5 разів, в порівнянні з 1949-1950 н.р., збільшувався набір на перші курси [18, арк. 166].

Оскільки ж результати прийнятої постанови мали проявитися лише через 5 років, а ситуація потребувала негайного реагування, то, як вихід, було запропоновано продовження адміністративного залучення інженерно-технічних працівників з інших галузей промисловості. З цією метою в січні 1952 р. Рада Міністрів і ЦК ВКП (б) видали постанову "О мерах по дальнейшему укреплению состава директоров и главных инженеров МТС", якою надавалися широкі повноваження партійним органам та Радам Міністрів союзних республік по направленню з промислових підприємств, науково-дослідних та інших організацій інженерів-механіків. без огляду на їхню спеціалізацію, для використання їх в якості директорів і головних інженерів МТС [19,646].

Фактично, традиціоналізм в поглядах партійно-державного керівництва країни на сільськогосподарську галузь виявився і у вирішенні кадрових проблем її інженерної служби. Він дозволяв довгий час розглядати ВУЗи і технікуми як єдине і найбільш

ефективне джерело підготовки фахівців для машинно-тракторних станцій. Надання переваги у вирішенні такого важливого народногосподарського завдання звичними адміністративними методами не досягало бажаних результатів, а лише ускладнювало ситуацію з укомплектуванням кадрового потенціалу інженерної служби у відповідності з зростаючими вимогами сільськогосподарського виробництва.

1. Див.: Тюрина Т.П. Формирование кадров специалистов и организаторов колхозного производства. 1946-1958-М., 1972.-С.42.
2. Російський державний архів економіки (далі -РДАЕ).-Ф.7486, оп. 18, спр.997, арк. 19.
3. ЦДАВОВУ.-Ф.27, оп. 19, спр.54, арк. 12; спр.56, арк.6; спр.105, арк.63.
4. Там же. Спр.3972, арк.4; спр.4016, арк.8.
5. РДАЕ.-Ф. 7486, оп. 18, спр. 931, арк. 16.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі-ЦДАГОУ).-Ф.1, оп.24, спр.828, арк. 16.
7. Там же.
8. РДАЕ.-Ф. 7486, оп. 18, спр. 997, арк. 19.
9. Там же. Спр.920, арк.32, 34.
10. Там же.-Спр.931, арк. 18.
11. ЦДАВОВУ.-Ф.27, оп. 19, спр.235, арк.215.
12. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам.-М., 1958.-Т.III.-С.593-607.
13. ЦДАВОВУ.-Ф.27, оп. 19, спр.4239, арк. 10.
14. Там же. Спр.235, арк. 216.
15. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.30, спр.828, арк.37.
16. Там же. Арк. 16.
17. РДАЕ.-Ф.7486, оп. 18, спр.1075, арк.145.
18. Там же. Арк. 166.
19. Директивы КПСС и правительства по хозяйственным вопросам.-М., 1958.-С.646.

УДК: 94 (477) "1958/1964": 338.43

Ромашок І.М. (м. Київ).

Шкільне будівництво на селі в 1950-х - першій половині 60-х років

Складний і багатосторонній процес

перебудови школи і принципи реорганізації системи, визначені законом "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти СРСР", прийнятим у грудні 1958 року Верховною Радою СРСР, [1,5] вимагали від суспільства великих матеріальних затрат для будівництва шкіл, нового обладнання, якого катастрофічно не вистачало, збільшення кількості педагогічних кадрів, великої організаційної роботи.

Держава, яка економить на фінансуванні освіти, постійно зменшуючи цю квоту нижче всяких допустимих меж деструктивно впливає як на загальний рівень освіти суспільства, так і на його культуру. Наслідком таких незначних капіталовкладень стало зниження темпів шкільного будівництва. Впродовж 1950-х - першої половини 60-х рр. все ще залишалось дуже багато аварійних і не пристосованих до занять приміщень.

Лише за першу половину 50-х рр. Державою не було виконано близько 80 млн. крб. капіталовкладень, а це близько 200 не збудованих шкіл на селі, та більш як 65 тис. учнів [2,21].

Недаремно на республіканській нараді працівників обласних відділень освіти з питань виконання плану будівництва шкіл на селі, представник Тернопільської області зазначав, що "ми весь час котимось до низу. Будівництво шкіл на селі пущене на самоплив. В області вже кілька років ведеться будівництво п'яти шкіл, але кінця краю йому не видно" [3,10].

У такій ситуації основним джерелом поліпшення матеріальної бази шкіл і дошкільних закладів залишалось будівництво шкіл на кошти колгоспів, оскільки за рахунок держаних асигнувань щорічно у першій половині 60-х рр. будувалось на селі лише близько 25-35 шкіл [4,88]. Постановою Ради Міністрів УРСР від 30 квітня 1958 року за№506 "Про будівництво шкіл в Українській РСР за рахунок коштів колгоспників і надання колгоспам допомоги в шкільному будівництві"¹, заохочувалось таке будівництво.

Вже на початок 1958/1959 навчального року колгоспи і місцеві організації будували самостійно близько 1500 шкіл на 328 тис. учнівських місць, добудовували 5,5 тис.

класних кімнат тощо. Інтенсивнішим будівництво шкіл за кошти колгоспів було у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Рівненській та Хмельницькій областях. В перше у 1958 році колгоспам для цієї мети було виділено майже 200 млн. крб. кредитів Сільгоспбанку [5,6].

Проте колгоспи республіки мали обмежену можливість забезпечувати ці будови матеріалами, обладнаннями, а також підрядними організаціями і тому тривалість будівництва шкіл у багатьох випадках сягала трьох-п'яти і більше років. Так у 1965 році колгоспам для будівництва було передбачено виділити планом лише приблизно 25% від потреб металу, оліфи, фарб тощо.

Міжколгоспними будівельними організаціями будувались лише 263 пускові школи на 62 тис. учнівських місць, а міністерством будівництва республіки лише 15 шкіл [6,88]. Отже, фактично впродовж 50-х - першій половині 60-х років будівництво шкіл колгоспами було одними із основних джерел поліпшення матеріальної бази школи у сільській місцевості.

Серйозним недоліком будівництва шкіл на селі за кошти господарств було те, що значна частина споруджувалась не за типовими, а за індивідуальними проектами, які не відповідали вимогам школи і різко знижували якість будівництва. Такий стан у певній мірі утворився тому, що 1964 році Державний комітет по цивільному будівництві і архітектурі при Держбуді СРСР відмінив майже всі типові проекти шкіл, за якими здійснювалось будівництво в республіці. З типових проектів, розроблених республіканськими органами відповідно до місцевих умов, залишився лише один проект школи на 964 учнівських місць для будівництва у містах і жодного, підкреслимо жодного проекту, для сільської місцевості [7, 41]. Держбуд СРСР рекомендував ряд типових проектів розроблених в Російській федерації, але в більшості ці проекти не відповідали вимогам будівництва в УРСР.

У невеликих населених пунктах, якщо звичайно господарства мали кошти, колгоспи України повинні були будувати школи за проектами на 130-160 місць. Проте замість них Головолюбуд рекомендував проекти на

192, 80 і 40 місць, розроблені для північних районів Росії. Такі школи в УРСР майже не будувались. До того ж зовсім недоцільно було використовувати в республіці проекти шкіл, передбачені для інших кліматичних зон.

У переліку типових проектів, рекомендованих Держбудом УРСР для будівництва в сільській місцевості, не було проектів середніх і початкових шкіл, одноповерхових будинків 8-річних шкіл, інтернатів (гуртожитків) при них.

Враховуючи таке становище Міністерство освіти України звернулось до Держбуду з клопотанням щодо видання нових проектів, а також дозволу принаймні на найближчі два-три роки використовувати раніше діючі проекти, які широко застосовувались в Україні. Головолюбпроект Держбуду СРСР все-таки надав такий дозвіл на два типових проекти середніх шкіл, а також дозволив Держбуду республіки при погодженні з міністерством освіти в кожному окремому випадку використовувати для будівництва в сільській місцевості проекти шкіл на 320 і 160 місць та одну шкільну майстерню [8,42].

Однак зазначене питання не можна було вважати навіть у деякій мірі розв'язаним тому, що не було видано ілюстрованого каталогу рекомендованих проектів для будівництва в сільській місцевості республіки, за якими б колгоспи мали б можливість вибрати потрібний їм проект, з урахуванням обсягу місцевих матеріалів та вартості будівництва [9,43].

Разом з тим існуюча матеріальна база шкіл ще далеко не відповідала сучасним вимогам, не забезпечувала дійсних потреб, зокрема, гостро стояло питання із забезпеченням загальноосвітніх шкіл приміщеннями.

За даними перепису на початку 60-х рр. ХХ ст. 4638 шкільних приміщень, а це складало 7%, були аварійними і підлягали негайному знесенню. Більше 12,5 тис. приміщень (18,7%) були збудовані з глини-саману. Значна кількість шкіл, особливо в сільській місцевості, проводили заняття в кількох пристосованих будинках розташованих нарізних садибах. На кожну 8-річну школу припадало в середньому 2,8 будинки, а на середню - 4 будинки. Були непоодинокі випадки, коли середні школи працювали в 5-7 приміщеннях. Проте майже

не вирішувалось питання заміни аварійних і непридатних шкільних приміщень, а також скорочення другої зміни навчання [10,4].

Загалом більше половини шкіл республіки напередодні шкільної реформи 1958 року проводили заняття у дві, а то й три зміни. А в Чернігівській області цей показник становить 65,5%, Сталінській - 64,7% тощо [11,10].

У спеціальній постанові ЦК Компартії України і Ради Міністрів республіки від 4 травня 1958 року №520 "Про хід виконання рішень XIX з'їзду компартії України про ліквідацію двозмінного навчання у загальноосвітніх закладах Української РСР" зазначалось, що ще близько 1552 тис. учнів шкіл республіки навчається в другу зміну і близько 3,5 тис. в третю, що становило 29,5% від загальної кількості всіх учнів [12,3].

На початок реформи однозмінне навчання проводилось в 20579 школах. Із 5287 тис. учнів у першу зміну навчалось 4060,3 тис. дітей [13,4]. Але ще на початку 60-х років у другу зміну навчалось близько 1,5 млн. учнів, що становило 20,2% [14,5].

У 1965 році закінчувався термін чинної постанови про надання дозволу за рахунок коштів на капітальний ремонт проводити добудову класних кімнат, що значно зменшувало можливості місцевих організацій розширювати площу шкільних приміщень.

Для того, щоб забезпечити сільські школи республіки необхідними приміщеннями, потрібно було б збудувати шкіл на селі на більш ніж 1,6 млн. учнівських місць, загальною вартістю робіт 713 млн. крб. [15,26].

Це все вимагало надзвичайних зусиль і коштів, яких так не вистачало. Слід зазначити, що постійно скорочувався обсяг державних капіталовкладень на будівництво сільських шкіл [16,104].

Таблиця 1.

Обсяг державних капіталовкладень у шкільне будівництво на селі.

Табл. 1

Дані табл. 1 засвідчують, що на початку 60-х років державні асигнування у шкільне будівництво на селі постійно скорочувались, а разом з тим суттєво знижувалось і введення до ладу нових приміщень.

Перехід до загальної середньої освіти

вимагав залучення до навчання всіх дітей і підлітків незалежно від місця народження. У сільській місцевості при великій розкиданості поселень, вирішення завдань у той час

Роки	Обсяг капіталовкладень (млн. крб.)	Введення місць в школах (тис.)
1962	61,08	149,4
1963	48,15	131,04
1964	38,26	95,99
1965	36,3	87,7

залежало від наявності середньої школи у своєму чи найближчому поселенні.

Створення у кожному великому колгоспі чи радгоспі середньої загальноосвітньої школи стало однією із головних умов здійснення загального всеобучу. Фактично ж продовжувалось зменшення будівництва шкіл, у тому числі збудованих колгоспами.

Плани освоєння капіталовкладень і введення у дію шкільних об'єктів систематично не виконувались. Виділені державою у 1964 році капіталовкладення у розмірі 78,1 млн. крб. для введення в дію 150 шкіл і 308 дошкільних установ так і не були реалізовані за призначенням [17,1].

Становище із шкільними приміщеннями на селі залишалось критичним. Факти безвідповідального ставлення до школи фіксувались різними інстанціями, але ситуація кардинально не змінювалась.

Навчальні площі у значній кількості сільських шкіл не відповідали встановленим мінімальним санітарним нормам. В окремих школах Харківської області в класних кімнатах площею 20-22 м² сиділо по 35-42 учні, а це менше 0,5м² на одного школяра [18,193].

Загальнодержавна програма із введенням в експлуатацію об'єктів народної освіти щорічно корегувалась у бік зменшення. Значна частина областей і районів не виконувала планів із введенням до ладу шкільних приміщень.

Зі сторінок газет, журналів, високих трибун звучали слова про важливість і необхідність всебічного розвитку молодого покоління, про підвищення ефективності

шкільного навчання. Але ці декларації не підтверджувались головним - збільшенням асигнувань в освіту. І проблема продовжувалась залишатись гострою.

В цілому по країні навчально-матеріальна база закладів системи освіти перебувала у стані кризи. "В приміщеннях всюди солома, стіни і груба від диму почорніли, не впізнати чи це клас чи це кузня" - такою побачили перевіряючи приміщення Грабарівської школи Яришівського району Вінницької області [19, 102].

Щорічно введені школи не могли кардинально вирішувати проблеми шкільних приміщень, дефіцит шкіл був величезний. Капітальний і косметичний ремонт проводились в основному з ініціативи шкільної адміністрації [20,4].

Отже, як і у всьому іншому найбільш знедоленим виявилось село. Розповсюджувалось це і на систему шкільної освіти, де формування матеріально-технічної бази здійснювалось і фінансувалось за "залишко-вим" принципом. Кошти, виділені на ці цілі, були залишком від престижних і пріоритетних сфер економіки. Ріст асигнувань в абсолютних величинах ледве покривав витрати, пов'язані з ростом чисельності учнів і працівників народної освіти.

Будівництво шкіл у сільській місцевості в більшості своїй здійснювалось за рахунок коштів колгоспів і мінімуму державних асигнувань. Врешті-решт, більше 2/3 шкільних об'єктів на селі було споруджено за рахунок колгоспів.

Однак проблема достатньої кількості шкільних приміщень залишалась гострою. Це було зумовлено рядом обставин: на селі існувала велика кількість шкіл у непридатному, аварійному стані; більше половини шкіл працювали у пристосованих приміщеннях: будівництво нових сільських шкіл велось незадовільно. В багатьох областях України залишались не освоєними і ті мізерні кошти, які виділялись на будівництво.

Доволі багато було шкіл у країні, де основним знаряддям були дошка і крейда. Переобладнання шкіл, оснащення їх більш-менш сучасною технікою завдання, яке лише декларувалося то в одній, то в іншій урядовій

постанові. І так впродовж десятиліть. І в наш час воно залишається невирішеним.

1. *Ведомости Верховного Совета СССР. 1959. - №1. - С.5.*
2. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України) Ф. 166. - Оп. 15. - Спр. 1806. - Арк.21.*
3. *Там само. - Спр. 1810. - Арк. 10.*
4. *Там само. - Спр. 4 782. - Арк. 88.*
5. *Там само. - Спр. 2425. - Арк. 6.*
6. *Там само. - Спр.4782.- Арк.88.*
7. *Там само. - Арк. 41.*
8. *Там само. - Арк. 42.*
9. *Там само. - Арк. 43.*
10. *Там само. - Арк. 4.*
11. *Там само. - Спр.2130. - Арк. 10.*
12. *Там само. - Спр. 2425. - Арк. 3.*
13. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (даліЦДАГО України) Ф. 1. • Оп.24.- Спр.4694.-Арк.4*
14. *ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп. 15. - Спр.4782. - Арк. 5.*
15. *Там само. - Арк. 26.*
16. *Там само. - Арк. 104.*
17. *Там само. - Арк. 1.*
18. *Там само. - Спр. 1811. - Арк. 193.*
19. *Там само. - Спр.572.- Арк. 102.*
20. *Там само. - Спр. 1810. - Арк. 4.*

УДК: 94 (477) "1953/1964": 338.43

ЛубкоІ.М. (м. Черкаси)

Спроби організаційно-економічного подолання кризи колгоспного виробництва в середині 50-х - на початку 60-х рр.

Перманентна нестача продовольства в країні стала однією з найгостріших проблем, що постали перед новим радянським керівництвом, яке прийшло до влади після смерті І. Сталіна.

Було очевидним, що методи брутального адміністративного тиску на селянина, характерні для останніх років сталінського правління,

ная, дійшли крайньої межі і при всій своїй жорстокості вже не спрацьовували.

Гострота проблеми, за умов об'єктивного послаблення репресивної системи та продовження боротьби за лідерство всередині президії ЦК КПРС, вимагала негайного вирішення, оскільки в протилежному разі це загрожувало великим внутрішньополітичним ускладненням.

Швидко нарощення виробництва сільськогосподарської продукції було неможливим без посилення матеріальної зацікавленості в результатах своєї праці всіх зайнятих в сільському господарстві, і, насамперед, найбільш обділених, - мільйонів рядових селян-колгоспників.

Лише за цих умов можна було розраховувати на суттєве підвищення продуктивності праці, кращу організацію колективних робіт, більш ефективне використання техніки.

Незгасаюча потреба покращення ефективності сільськогосподарського виробництва, постійно зростаючі обсяги робіт, необхідність стимулювання праці виробників - дедалі наполегливіше вимагали раціональної організації колективних робіт та ефективного використання засобів виробництва. Про необхідність більш суттєвого впровадження принципів матеріальної зацікавленості голосно було сказано вже на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС. Подальші заходи, зокрема, введення єдиних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, диференційованих по кліматичних зонах країни та реорганізація машино-тракторних станцій привели до посилення ролі грошових відносин як в сільському господарстві в цілому, так і безпосередньо в колгоспах.

Внаслідок, різко підвищився індекс заготівельних і закупівельних цін практично на всі види сільськогосподарської продукції: вже в 1953 р. закупівельні ціни на зерно в Україні були підвищені з 1,32 до 12 крб., на жито - з 0,91 до 10, на кукурудзу - з 0,81 до 8 крб. за ц. [1]. Така цінова політика дозволила господарствам вперше за багато років отримати прибутки від продажу державі зерна по закупівлям. Це швидко позначилось на підвищенні питомої ваги грошової частини оплати праці в колгоспах: відбувся перехід до

регулярного грошового авансування колгоспників на зароблені трудодні, а потім - і до щомісячної гарантованої заробітної плати без нарахування трудоднів.

З урожаю 1954 р. особисті господарства колгоспників, робітників та службовців радгоспів були повністю звільнені від обов'язкових поставок зерна, а для колгоспів їх норми були значно зменшені.

Позитивний вплив на господарське зміцнення колгоспів справила постанова ЦК КПРС від 9 березня 1955 р. "Про зміну практики планування сільського господарства" [2]. У відповідності з цим документом, були значно розширені права колгоспів при плануванні їх господарської діяльності та розпорядження коштами.

Внаслідок цілого комплексу реформ, здійснених в 1953-1955 рр., в сільському господарстві відбувались відчутні зрушення, що позначилось і на збільшенні об'ємів державних закупівель. Середньорічні показники обсягів приросту заготівель сільськогосподарської продукції, в порівнянні з попереднім п'ятиріччям (1946-1950 рр.), склали: зерна - 9,2 млн. т. (на 18,0%), цукрового буряка - відповідно 16,7 млн. т. (в 2 рази), соняшника - 540 тис. т. (на 41,4%), овочів - 981 тис. т. (на 69%), худоби та птиці - 753 тис. т. (в 2,5 рази), молока та молочних продуктів - 2,4 млн. т. (в 2,2 рази) більше [3].

Довгий час одним із болючих питань колгоспного життя була невідповідність державних заготівельних цін собівартості виробництва різних видів сільськогосподарської продукції. Це позбавляло колгоспи і колгоспників матеріальної зацікавленості у розвитку окремих галузей громадського господарства. У виступі на XX з'їзді КПРС відомий організатор колгоспного виробництва Ф.І. Дубковецький конкретно довів це на прикладі заготівельних цін на цукрові буряки і коноплі. Грошові прибутки від реалізації урожаю конопель з 1 га у 6 разів перевищували прибутки з 1 га цукрових буряків, хоча трудомісткість вирощування конопель перевищувала трудомісткість вирощування цукрових буряків лише в 1,8 рази. Думка голови колгоспу знайшла гарячу підтримку серед делегатів з'їзду. Незабаром після XX

з'їзду КППС, уряд прийняв постанову про підвищення заготівельних цін на цукрові буряки [4].

В 1958 р. у зв'язку зі зміною форми виробничо-технічного обслуговування колгоспів, продажу їм техніки та реорганізації МТС, виникла необхідність суттєвої реорганізації системи державних закупівель. На червневому (1958 р.) пленумі ЦК КППС була прийнята постанова "Про скасування обов'язкових поставок та натуроплати за роботи МТС, про новий порядок, ціни і умови заготівель сільськогосподарських продуктів" [5]. Сутність цієї постанови полягала в тому, що різні форми державних заготівель (обов'язкові поставки, натуроплата за роботи МТС, контракти і закупівлі) були замінені єдиною формою - державними закупівлями сільськогосподарської продукції. Заготівлі повинні були залежати виключно від рівня виробництва: чим більше вироблено продуктів, тим більше їх може закупити держава.

При доведенні планів було вказано на додержання "погектарного принципу обчислення обсягу державних заготівель основних продуктів, ще більше диференціювавши норми продажу цих продуктів колгоспами відповідно до спеціалізації сільськогосподарського виробництва, яка визначилась" [6].

Цим же рішенням були визначені методологічні основи формування зональних закупівельних цін, які повинні компенсувати витрати колгоспів, виходячи з специфічних умов виробництва, зростання продуктивності праці, зниження собівартості продукції і створення необхідних накопичень для подальшого відтворення [7].

Виходячи з цього, Рада Міністрів УРСР постановою "Про скасування обов'язкових поставок і натуроплати за роботи МТС, про новий порядок, ціни і умови заготівель сільськогосподарських продуктів" від 31 липня 1958 р. затвердила нові закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, що реалізувалась державі колгоспами та населенням, диференційовані по зонах в залежності від якості та термінів реалізації. Одночасно вводилась безпроцентна виплата колгоспам авансів за рахунок продукції, що реалізується державі, в розмірі 20-25% її вартості по

закупівельних цінах [8].

В кінці 50-х рр. докорінно змінився порядок бухгалтерського обліку, поступово вдосконалювалось фінансове планування. В умовах значного розширення товарно-грошових відносин колгоспів з державою важливе значення належало правильному регулюванню цін на засоби виробництва, що купувались колгоспами. У відповідності з ситуацією, що склалась, були переглянуті оптові ціни на трактори, комбайни та сільськогосподарські машини, мінеральні добрива та комбікорми. Одночасно був встановлений порядок формування цін на нову техніку, у відповідності з яким колгоспи повинні були компенсувати промисловим підприємствам собівартість її виробництва на наступний рік освоєння та рентабельність на рівні 3%.

Заходи, проведені по вдосконаленню економічних зв'язків сільського господарства зі сферою заготівель, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, мали дуже важливе значення для збільшення державних ресурсів продовольства та сировини.

Слід, однак, зазначити, що досвід функціонування цієї системи впродовж 1958-1960 рр. показав, що відносини між цими двома сферами агропромислового комплексу країни не були закріплені взаємними договірними зобов'язаннями. В умовах розвитку госпрозрахуну відсутність юридично зафіксованих договірних зобов'язань негативно впливала на формування централізованих продовольчих фондів та економіку колгоспів. Тому постановою ЦК КППС та Ради Міністрів СРСР від 25 лютого 1961р. "Про перебудову та покращення організації державних заготівель сільськогосподарських продуктів" [9] було встановлено, що надалі державні закупівлі сільськогосподарської продукції повинні проводитись шляхом контракти з використанням Типового договору, яким визначались обсяги та якість заготовлюваної продукції, терміни її реалізації, умови доставки та прийому, ціни і порядок розрахунків, взаємна матеріальна відповідальність сторін. Проведення низки заходів по підвищенню культури землеробства, рівня технічного забезпечення сільського господарства

дозволили забезпечити вагоме збільшення урожайності найважливіших сільськогосподарських культур. Так, середньорічне виробництво зерна в Україні за 1956-1960 рр. виросло на 41%, в порівнянні з 1946-1950 рр. [10]. За десятиріччя значно збільшились об'єми виробництва технічних культур, передусім, цукрового буряка.

Відчутно змінилась ситуація і з виробництвом життєво необхідних продуктів тваринництва. Середньорічний показник виробництва м'яса в 1960 р. зріс, в порівнянні з 1950 р., в 2,6 рази, а з 1955 - в 1,4 рази, молока - відповідно в 2,3 і 1,7 рази, яєць - в 3,3 і 1,5 рази. В цілому, валове виробництво сільськогосподарської продукції в 1960 р. перевищило рівень 1950 р. в 1,6 рази, а 1955р. - в 1,2 рази [11]. В другій половині 50-х рр. Україна вносила в загальносоюзний фонд близько 21,5% зернової продукції, вирощувала 59,1% всієї кількості цукрового буряка, 40,7% - соняшника, 23,7% - картоплі, 25% - м'яса, 23,4% - молока і 26,2% - яєць [12].

Отже, на рубежі 50-х - 60-х рр. Україні належав значний відсоток загальносоюзного виробництва зерна, м'ясо-молочної продукції, технічних культур. Однак, досягнуті показники не могли в повному об'ємі забезпечити зростаючі потреби населення в продовольстві, а виробництва - в сировині. В цілому низькими залишались темпи зростання обсягів виробництва. Більш того, в ряді випадків на початку 60-х рр. внаслідок низки необґрунтованих господарсько-економічних, адміністративних і соціальних експериментів, вони навіть зменшились. Так, в 1963 р. валова продукція всієї галузі склала лише 95%, а виробництво тваринницької продукції - 93% рівня 1960 р. [13]. Тому недостатніми темпами зростали державні закупівлі сільськогосподарської продукції. Така ж тенденція була характерна і щодо питомої ваги товарної продукції сільського господарства. Якщо в 1961-1964 рр. товарна частина продукції землеробства ще мала певний приріст, то в тваринництві вона була більш жебрацькою, аніж в 1960 р. Існуючий рівень матеріальної зацікавленості праці колгоспників не відповідав інтересам селян і тому суттєво позначався на продуктивності праці в

суспільному господарстві. В 1964 р. вона перевищила рівень 1960 р. лише на 17% в колгоспах і на 7% в радгоспах [14].

Незважаючи на гучні політичні декларації, праця колгоспника продовжувала залишатись малопривабливою, а його соціальний статус - одним з найтяжчих в радянському суспільстві. Змінити це ганебне ставлення не здатні були ніякі адміністративні новації. Як наслідок, сільське господарство України розвивалось вкрай повільними, темпами, які ніяк не могли задовольнити суспільство. Спроба подолати кризу значного ефекту не дала. Гострота становища початку 50-х рр. була знята, але принципового рішення проблеми не було знайдено, що і закономірно, оскільки в межах командно-адміністративної системи, де колгоспник завжди розглядався лише як слухняний виконавець волі "верхів", його просто не існувало.

1. Развитие аграрной экономики Украинской ССР // Н.И. Лукинов, А.А. Сторожук, А.В. Крисальний и др.-К.: Урожай, 1987. - С. 103.
2. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917-1967. - М.: Политиздат, 1968. - Т.4. - С. 192-197.
3. Див.: Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 г. - М.: Финансы и статистика, 1986. - С. 156-157.
4. Історія колгоспу "ЗдобутокЖовтня" // Тронько П.Т., БушинМ.І. та ін.-К.: Наукова думка, 1986. - С 89-90.
5. Див.: КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, коференцій і пленумів ЦК. - К.: Видавництво політичної літератури, 1981. -Т.7.-С.318-325.
6. Там само. - С.324.
7. Там само.-С.323.
8. Див.: ЗП УРСР, 1958. -№7.
9. Див.: СП СССР, 1961. - №4.. - С.21.
10. Развитие аграрной экономики Украинской ССР. Вказана праця. - С. 79.
11. Складено за: Народне господарство Української РСР у 1975р. -К.: Техніка, 1976. - С. 176-177; Сільське господарство Української РСР. -К.: Статистика, 1969. -362-365.
12. Розраховано за: Народное хозяйство СССР в 1961 г.-М.: Госстатиздат, 1962. - С.346, 358-359, 362, 363, 393-395; Сільське господарство Української РСР. -К.: Статистика, 1969. -С. 18, 21-22, 545.
13. Див.: Народне господарство Української РСР в 1965р. -К.: Статистика, 1966.-С.47, 185.
14. Там само. -С.54.

УДК: 94 (477)" 1920": 33 8.43

Сушко О.О. (м. Київ)

Соціально-економічний тип дрібного товаровиробника в українському селі 1920-х рр.

Радянська історіографія висвітлювала тип селянина-власника виключно в ідейно-класових фарбах. Організація виробництва, уклад життя і тип господарювання селянського двору протиставляли колгоспно-радгоспній системі і соціалістичному побутові, підкреслюючи патріархальність, соціально-класову обмеженість та віковий консерватизм сільського укладу життя. Політико-ідеологічні оцінки індивідуально селянського господарства відсунули об'єктивний аналіз його дійсного економічного становища після виснажливої громадянської війни і знекровлюючої політики воєнного комунізму. Визначення „куркуль", „індус" (індивідуальний селянин), „мироїд", „глитай", „кровосос", якими офіційна більшовицька пропаганда наділила українського хлібороба, вважалися природними і класово достовірними, які не підлягали жодному сумніву.

На початку 20-х рр. коли постали товарно-грошові відносини і бурхливими темпами розвивалися комерційна торгівля та приватна промисловість, селянське господарство зберегло усталені роками організаційно-виробничі форми, хоч зазнало непомірно високих втрат, які позначилися на товарності сільськогосподарського виробництва та соціальному розвитку українського села. В літературі 20-х рр. зустрічалися не лише класово-політичні оцінки, а також суто функціональні - „фермер", „підприємець", „селянин-власник", „селянин-капіталіст", „капіталістичне підприємство" [1]. Отже, з історико-теоретичної точки зору використання названих понять не викликає заперечень, а відтак маємо виявити економічні можливості селянського господарства, його фермерський, тобто підприємницький тип. За переписом 1920 року в Україні

налічувалося 18,2 млн. селян, але він не охопив всієї території, тому з поправками, внесеними фахівцями, визнали остаточну цифру сільської людності - 20 млн. чол. [2,77]. В 1926 році сільське населення становило 23,6 млн. чол., тобто збільшилося на 3,6 млн. осіб [3, 20-21]. Вони мешкали в 54770 селах, які підпорядковувалися радянським органам влади на селі - 10733 радам [4]. Основною організаційною формою сільськогосподарського виробництва залишалось селянське приватне господарство, оскільки поміщицьке землеволодіння було націоналізоване і згодом соціалізоване, а доля колгоспно-радгоспної системи була мізерною. На початку 1920-х рр. в Україні діяло 4,7 млн., в 1929 р. - 5,2 млн. селянських господарств, а середньовічна динаміка їх кількісного зростання становила до 1927 р. 81-160 тис. Одиниць [5, 16-17]. Дроблення селянського двору, явище типове для українського села, яке з економічної точки зору не сприяло розвитку підприємництва.

Для з'ясування типу підприємницької діяльності українського селянина, організаційно-господарських форм приватного виробництва, необхідно відмовитися від суто класових ознак, якими користувалися державно-податкові служби та ідеологічно заангажовані дослідники в 20-х рр. Реальну картину селянського приватного підприємництва, крім торгівлі, відтворюють дані офіційної статистики соціально-професійного складу самодіяльного сільського населення. Статдодвідники виокремлюють три групи господарів: з наймитами, що працюють лише з членами родин („одинці"). Перша категорія налічувала 126469 чол., друга-4267360, третя-285199 осіб [6,56-57]. Сільськогосподарським виробництвом займалися 4,5 млн. чол., які за родом діяльності та соціальним походженням можна вважати селянами-хліборобами, з 4679028 осіб, що становили професійний склад сільського населення, тобто 176782 чол. належали до категорії промислових занять (деревообробники, текстильники, гончарі, лісопромисловці, теслярі, кустарі, будівельники, бондарі тощо) [7]. За національним складом соціально-професійна структура приватного підприємництва виглядала таким чином: серед хліборобів переважали українці

(4301496 з 4502246 сільських господарів), серед текстильників, шевців, харчовиків, чинбарів, торговців - євреї [8]. Безперечно, що землеробського населення в Україні було значно більше, ніж його враховано при виявленні професійного складу. За даними демографічного перепису 1926 р. 14,6 млн. чол. сільського та 425 тис. міського населення визнали головним заняттям сільське господарство, а побічним - відповідно 225 тис. на селі та 26,4 тис. в місті [9, 6-7]. Аналіз соціального складу сільського населення, яке визнало основним джерелом існування сільськогосподарське виробництво, а саме так його треба сприймати, свідчить про наявність серед нього 150 тис. робітників та 15 тис. Службовців [10,3].

Самодіяльного населення в Україні в 1926 р. налічувалося 14,6 млн. чол., яке брало безпосередню участь в сільськогосподарському виробництві: чоловіки, жінки і діти відповідних вікових груп. Звичайно, посиляючись лише на його загальну кількість, було б помилково вважати їх підприємцями, хоч вони й займалися приватною справою. Навіть, якщо взяти за основу лише чоловіче самодіяльне населення сіл, то його виявиться майже на 2 млн. більше від наявності кількості самих господарств. Скасування права приватної власності на землю певним чином нівелювало і майнові права чоловіка та жінки, які поширювалися відтепер на двір, господарство, нерухомість, бо земля втратила власність і товарну цінність для селянина. З поміж самодіяльного населення понад 10 млн. становили „помічні члени родини господарів", а безпосередні господарі 4,5 млн. чол. [11,56]. Серед них жінки становили 0,7 млн. [12]. Отже, суб'єктом підприємницької діяльності своєрідного типу, зумовленої специфікою організації праці і товарного виробництва, виступало селянське господарство, а його фізичною і водночас юридичною особою був господар, за звичай, батько, хоч траплялося старший син чи вдова.

Основним засобом виробництва в українському селі залишалася земля, а головними виробниками селяни. Вони фактично володіли, хоч і без права купівлі-продажу, 2,7 млн. га садибної, 30,2 млн. га

орної землі, а близько 8 млн. га перебувало під сіножатями, вигонами, лісами та чагарниками [13,10]. З 25,2 млн. га засівної площі селянам-господарям належало в 1928 р. 24,2 млн. га, а решта колгоспам та радгоспам, у тому числі зерновий селянський клин становив 19,4 млн. га, усупільнений - трохи більше 1 млн. га. [14, 27]. В селянських приватних господарствах зосереджувалася основна кількість худоби: 5,4 млн. коней, 8,4 млн. голів великої рогатої худоби (663 тис. волів та 3,9 млн. корів), 7,7 млн. овець та кіз, 5,7 млн. свиней [15]. Такою була ситуація в українському селі 1928 р., тобто між непом і масовою колективізацією, хоч перша половина 20-х рр. виглядала не так обнадійливо й оптимістично.

Соціально-економічне становище українського села 20-х рр. достатньо висвітлене в історіографії [16, 207], а відтак немає потреби відслідковувати структуру зернових культур, кількість худоби в сільському господарстві, особливо середньостатистичні показники. Зазначимо лише, що сільське господарство за всіма його виразниками не досягнуло довоєнного рівня 1913 р. ні за валовою, ні за товарною частиною сільськогосподарської продукції. Пореволуційне українське село втратило не лише сотні тисяч чоловіків, які не повернулися з першої світової і громадянської воєн, довоєнний рівень господарської ефективності, довоєнний рівень господарської ефективності, а й назавжди позбулося багатвікового укладу життя, традиційної структури зернового господарства. В українському селі зник остаточний історичний тип сільськогосподарського підприємництва—поміщицьке господарство. Політикам, які обстоюють марксистську систему світосприймання, така фатальна подія видається революційним завоюванням, але для соціально-економічного розвитку українського суспільства 20-х рр., а можливо й наступних поколінь, вона спричинилася до глобальних катастрофічних наслідків. На цю обставину, як свідчить попередній аналіз літератури і джерел, не всі тоді звернули увагу. Першим, хто висвітлив економічні наслідки ліквідації поміщицького землеволодіння та господарства, був В.М. Качинський -

колишній есер, що став більшовиком. Будучи лівим есером, він критикував більшовицьку націоналізацію, яка насаджувала державний соціалізм в селі, позбавляла селян фактичної власності, повністю ліквідувала поміщицьке землеволодіння [17]. Він, як есер, дбав за соціалізацію, але зазначав, що українське селянство звикло до індивідуального (подвірного) землеволодіння, а соціалізацію підтримували безземельні та малоземельні групи селян. Близько 35% українських селян/на його глибоке переконання, а він знав стан справ на селі, не сприймали соціалізацію, а 15% просто не бажали розлучатися з одноосібною формою землекористування [18]. Лише третина українських хліборобів знала общину, а решта - „чистий тип власницького господарства” [19]. В Україні налічувалося до революційних подій 1917 р. 30 тис. поміщицьких господарств з відповідною соціальною інфраструктурою, системою рільництва, галузями виробництва, які посідали 20% посівного клину регіону, 83% площі під цукровими буряками [20, 18]. Він не помилявся, коли говорив про приватно-власницьку натуру українського селянина. Навіть напередодні масової колективізації з 12667,4 тис. селянських господарств надали перевагу общинному землекористуванню - 32,2%, подвірному - 59,4%, хутірському - 0,4%, відрубному -1,3%, колективному - 3,9% [21,10]. На поміщицьких землях вирощували 400 млн. пуд. зернових культур [22, 21]. Радгоспи і колгоспи, що виникли на їхніх наділах, не компенсували втраченого валового збору, а в 20-х рр. його дореволюційного рівня 1,2 млрд. пуд. не вдалося досягнути [23].

Аналіз структури засівних площ в селянських господарствах свідчить про перевагу зернового клину, але й очевидну тенденцію скорочення його питомої ваги. Якщо в 1923 р. зернові становили 86,2%, то в 1928 р. - 80,9%, але з іншого боку виросла доля технічних культур з 5,9% до 8,3% всієї засівної площі в сільському господарстві України [24, 29]. Розвиток промисловості, в тому числі і приватної, вимагав відповідно і збільшення обсягів посіву технічних культур (льону, хмелю, конопель, цукрового буряка), які користувалися попитом на внутрішньому

і зовнішньому ринках. Заготівельні ціни на технічні культури були значно вищими від зернових.

Соціальний склад господарств віддзеркалював суперечливі диференційні процеси в селянському середовищі, в економічному житті українського села. В історичній науці накопичено велику кількість праць про соціально-класові відносини, які зосереджувалися на проблемі класової боротьби та ліквідації куркульства. Немає потреби переповідати їх зміст, оскільки з методологічної точки зору вони застаріли, а значний фактологічний матеріал сфокусований на підтвердження основних класово утворюючих ознак. Користуючись матеріалами статистики диференційних процесів в українському селі, які є досить вичерпними і достовірними, спробуємо розглянути економічні основи підприємницького типу господарювання. За даними обстеження 1927 р. серед селянських господарств пролетарські становили 9,6%, напівпролетарські - 20,8%, дрібні товаровиробники - 65,6%, дрібно капіталістичні - 4% [25, 86]. Історики сперечалися навколо кількості тих чи інших груп, виокремлювали підгрупи з поміж дрібних товаровиробників - „нижчесередні”, „середні”, „вищесередні”, зменшуючи число „дрібних капіталістів” до 3,8% [26,45]. В архівних джерелах знаходимо, що весною 1928 р. середняків налічувалося 2,7 млн., що становило 52%, бідняків - 2 млн. з 5,2 млн. селянських господарств, тобто 38,4% [27,1], решту виявляється становили заможні.

В літературі 20-х рр. підприємницький тип селянина-дрібновиробника одні називали „селянином-капіталістом”, хоч вважали недостатнім і неповним критерієм соціального визначення найману працю та посіви [28,238], інші сільським „непманом” [29,11], треті - „фермером” [30, 99]. Наявність засобів виробництва, робочої і продуктивної худоби, реманенту, а також їх відсутність в селянських господарствах, система організації праці демонструють не класову, а суто економічну оцінку приватного селянського підприємництва. Пролетарські господарства вели натуральний характер виробництва, бо 93,3% не мали робочої худоби, а 14,9% з них не засівали поля [31, 86-87]. Вони наймали

худобу і реманент за долю врожаю чи відробітки, здавали землю в оренду, наймалися батраками, поденщиками. Напівпролетарські групи також вирізнялися переліченими факторами: 73% не мали робочої худоби, 8% були без засівними, 68,3% наймали засоби виробництва, 28,3% здавали землю в оренду, відчували до найму 58% робочої сили [32]. Потенційно вони були товаровиробниками в умовах ринкових відносин, а фактично мали натурально-споживчий уклад життя. їх звільняли від сплати багатьох податків, але від того господарська ефективність не підвищувалася.

Дрібним товаровиробникам, яких відносили, за звичай, до середнього селянства, належало 77,5% всієї рільничої землі, 78,1% засіву, а без посівні становили лише 1%. [33, 87]. „Дрібнокапіталістичні господарства” були добре забезпечені робочою худобою, мали пересічно 9 га засіву на двір [34]. Обидві групи можна віднести до категорії приватного товарно-підприємницького типу господарств. В Степовій смузі, за визначенням В.М. Качинського, існував значний відсоток селянських господарств з посівним клином від 10 до 30 десятин. В деяких селах Херсонської та Миколаївської округ таких господарів налічувалося від 16 до 20%, що мали ознаки „чистого типу дрібно-капіталістичного фермерства” [35,99].

Питання фермерського типу розвитку селянського приватного господарства в 20-х рр., крім В.М. Качинського, торкалася А.І. Хрящева. Вона допускала можливість формування „класу фермерів” [36, 19]. їхня аргументація економічно-господарських підвалин розвитку „дрібно-селянського фермерського капіталізму” досить прозора: наявність значного відсотку господарств з великим зерновим клином (15-30 дес. на двір), оренда ними селянської землі, зростання товарності, добре забезпечення робочою і продуктивною худобою. Зокрема, В.М. Качинський підкреслював, що високо посівні господарства орендували землю, обсяг якої перевищував власну надільну, а основним джерелом використання найманої робочої сили також були заможні господарства фермерського типу [37, 100]. Виокремлення

селянських господарств підприємницького типу, які займалися землеробством, збільшення їхньої економічної ролі, на переконання В.М. Качинського, характерна ознака фермерського типу. Він не ототожнював „селянина-куркуля”, тісно пов'язаного з торгівлею, посередництвом, лихварством та іншими видами виробничого нагромадження капіталу, з фермером, „на цьому ґрунті, - зазначав він, - можуть, звичайно, розквітнути махрові квіточки сільського куркульства. Однак це - не фермерство, і не тут прихована основна зав'язка подальшої еволюції дрібно-капіталістичного селянського. Більш характерно для цієї еволюції зародження куркуля виробничого типу. Фермера-хлібороба, міцного господаря, будуемого сільськогосподарське виробництво спільними зусиллями своєї родини і найманих робітників куркулів-фермерів добре знає південний та південно-східний степ дореволюційної доби. Свого часу вони десятками тисяч „хуторків”, по 50 - 150 десятин кожний, обліпили всі наші степові губернії і настирливо лізли в „чумазі ленд-лорди”, хоч це вдавалося лише небагатьом з них” [38,105]. Отже, В.М. Качинський чітко виокремлює „звичайного куркуля” від „куркуля-фермера”, котрий тяжів до виробництва сільськогосподарської продукції. А.І. Хрящева ще в 1923 р. звернула увагу на відмінність цих двох типів селян-підприємців, зазначивши тоді, що за відсутності „земельної власності”, коли землекористування визначається наявністю їдців, в селі „немає умов для розвитку куркульства в землеробстві, немає умов для глибокої диференціації” [39,48-57]. Відсутність інституту приватної власності справді ставила організаційно-правові перепони для нормального і повноцінного розвитку фермерського типу селянських господарств. Позбавлені права власності, але фактично користуючись нею українські селяни-фермери виявляли неабияку підприємливість, але їх чекала сумна доля колишніх поміщиків. Виявляється, що позбавлені землеволодіння, але залишені у власних маєтках, в Україні мешкали колишні дворяни, які мали до 1917 р. від 137 до 1200 десятин. Влітку 1927 р. згідно циркуляру ЦК КП(б)У „Про виселення колишніх поміщиків”

на облік взяли 3166 та фактично виселили 686 таких сімей [40,115].

Функціональні ознаки підприємницького типу селянського господарства знаходимо в працях Ю.Ларіна. Його чотири типи куркульських господарств поділялися на „куркуль-виробника“, „скупщика“, „торговця“, „лихваря“. Господарство, яке займалося виробництвом з „підприємницькою метою“, тобто для продажу товарів на ринку, створених працею найманих робітників, він вважав „експлуаторсько-буржуазним“ [41, 56]. Отже, присутня звична класоутворююча ознака наймана праця, товарне виробництво, експлуатація. Таких господарств в СРСР, за його підрахунками, налічувалося 2%, тобто близько 500 тис. [42]. Виразні ознаки товарного типу мали „велико експлуаторські господарства“, які за визначенням А.І. Хрящової, зберегли риси відповідної соціальної формації: багатоземельні, забезпечені худобою, наймають строкових робітників, володіють промислово-торговими закладами, орендують землю, застосовують складну техніку, здають її в оренду навколишньому населенню [43, 18]. Заможне господарство з великою родиною, прогресивно-трудовою структурою робочої сили, наявністю 2-3 коней, 2-3 корів, посівного клину вище середньо районного показника також мало тісний зв'язок з ринком: відгодовує худобу для продажу, розводить товарні плодіві дерева, переробляє для реалізації продукцію тваринництва, рільництва [44]. Дроблення подібних господарств не дозволяє їм набути рівня високотоварного з тенденцією до переростання в підприємство фермерського типу.

Використання найманої праці, наявність якої слугувала формаційно-класовою ознакою соціально-економічного типу приватних (індивідуальних) селянських господарств, мала місце в українському селі, але „капіталістична експлуатація“ батраків швидше гучне політико-ідеологічне гасло, ніж достовірна економічна категорія. Самодіяльне населення в Україні протягом 1923 -1926 рр. збільшилося майже на 1 млн. чол., а землеробське лише на 354 тис. осіб [45,51]. З 14,1 млн. самодіяльного населення землеробське становило в

1923 р. 12 млн. чол., в 1926 р. 12,4 млн. чол., а неземлеробське 2 - 2,6 млн. чол. [46]. В сільському господарстві налічувалося найманих робітників: в 1923/24 р.-382,5, в 1924/25 р. - 432,9, в 1925/26 р. - 473, 2 тис. чол. [47]. Серед наймитів були представники пролетарських і напівпролетарських груп сільського населення, які також вдавалися до найму робочої сили, хоч в мізерних кількостях, але використовували її в своїх господарствах, тому поняття „капіталістична експлуатація“ втрачало соціальну одновекторність. За весняним переписом 1926 р. в Україні налічувалося 12,9% господарств „без своїх робітників“, а решта мала від одного (42,8%) до чотирьох і більше (5,9%) [48,86-87], а відтак основний цикл сільськогосподарських робіт селянин виконував самотужки. Соціальний парадокс полягав в іншому: до найму робочої сили частіше вдавалися господарства без засобів виробництва та мало посівні [49]. Господарств з посівним клином від 10 і більше десятин було 98,1%, тобто обходилися майже повністю за рахунок власної робочої сили, а з посівом від однієї до 2-х десятин 68,3% селянських дворів [50]. Загальна кількість найманих робітників, соціально-побутовими проблемами яких переймалися науковці в різні часи [51,18-77], не є показовою для функціонування фермерського типу селянського господарства. Оплата праці наймитів абсолютно не впливала на товарність та внутрішнє споживання селянського двору, позаяк мала переважно натуральний характер, що не перевищував споживчої форми селянина. Відносини найму в українському селі контролювала міська рада, яка не допускала соціальних викривлень. Упродовж другої половини 20-х рр. загальна кількість наймитів в сільському господарстві скоротилася на 120 тис. чол., досягнувши в 1929р. 212 батраків [52,15]. Соціальні права найманих робітників захищала їхня профспілка, але до неї пристали лише 104,1 тис. чол. в УСРР [53, 23].

Розмір сім'ї мав насамперед демографічне, пізнавальне значення, хоч в деяких категоріях господарств відігравав і продуктивну роль. Фермерські господарства вирізнялися багатодітністю і патріархальністю сім'ї, тобто наявністю декількох родин в одному

селянському дворі (старший син з дружиною і дітьми), але це не було обов'язковим і типовим явищем. Заможні господарства, яким вдалося стабілізувати внутрішню економіку, збалансувати галузі, обходилися сезонними батраками, забезпечуючи у такий спосіб розширене відтворення і відповідний рівень товарності. Остання мала галузеву своєрідність і регіональність, про яку необхідно пам'ятати. Не можна порівнювати і співставляти відсоток товарності зернових культур в Степу і на Правобережжі чи в Поліссі. Чисельність селянських родин після виснажливої громадянської війни зазнала істотних змін. В Україні налічувалося 3,4% одинаків, малодітні сім'ї становили 28,4%, а родини з 10 і більше дітьми 2,7% [54,41]. Розмір сім'ї мав значення для підприємницького типу селянського господарства, але не ключове, не вирішальне. Зернове господарство, яке упродовж 20-х рр., хоч за роки непу відродилася і доля технічних культур в балансі селянина-фермера.

Орендні відносини в українському селі достатньо висвітлені, але в контексті класоутворюючої технології марксистського типу. Проаналізуємо особливості оренди засобів виробництва (реманенту, робочої худоби, техніки). В 1927 р., а це був в економічному сенсі найсприятливіший рік, 89% господарств пролетарського типу орендували, а 1,9% здавали в оренду засоби виробництва; напівпролетарського типу співвідношення виглядало таким чином — 68,3% орендували, 2,9% здавали; дрібно-варного відповідно 56,8% орендували, 28,6% здавали; дрібнокапіталістичного 49% орендували, 58,3% здавали [55,95]. Наведемо дані про оренду землі, щоб виявити загальну тенденцію становлення і функціонування приватного підприємництва в сільському господарстві. В 1927 р. 5,8% пролетарських господарств здавали землю в оренду, 46,6% орендували, а „дрібно капіталістичні господарства“ відповідно 46,7% дворів здавали, 5,8% орендували [56,95]. Заможні селянські господарства, особливо на півдні України, вдавалися до оренди засобів виробництва в сезонні періоди (весна, літо, осінь), а також здавали в оренду, інколи задля натуральної форми оплати найманої робочої сили. Використання селянами-фермерами тракторів в 20-х рр. виявилось обмеженим. По-перше, ними постачали переважно колгоспно-радгоспну систему, земельні громади, кооперативи, а селянам-одноосібникам перепадало взимку 1925 р. лише 1% від загальної кількості „залізних коней“ в Україні [57]. Значний відсоток орендованої та мізерна частка зданої в оренду землі свідчила про підприємливу натуру дрібного товаровиробника, а не про намагання дістати капіталістичного прибутку. Доходна частина валового збору залежала від рівня товарності сільського господарства, від його затрат, а також від кон'юнктури ринку, хоч і примітивного, але все-таки ринкового механізму визначення попиту і пропозиції. За дотриманням правил оренди доглядали державні органи влади на селі, але не все вдавалося проконтролювати. Так, весною 1925 р. наркомзем УСРР А.М. Дудник вважав, що близько 900 тис. десятин здавалося в оренду на короткий термін нелегально [58].

Розвиток будь-яких форм підприємництва у сільському господарстві вимагає фінансової підтримки держави, надання відповідних пільг та всілякого організаційно-господарського сприяння. Селянське приватне підприємництво вважалось офіційною владою класово обмеженим, тобто дрібнокапіталістичним, яке підлягало усупільненню. Податкова політика радянської держави не стимулювала продуктивності сільськогосподарського виробництва, не сприяла розвитку основних галузей економіки селянських господарств. 27 березня 1921 р. надзвичайна комісія ВУЦВК скасувала продрозкладку і запровадила продподаток майже на всі види продукції сільського господарства [59, 361]. 8 липня 1921 р. Раднарком УСРР переслідував ті господарства, які не виконували своєчасно продподаток, накладаючи „пеню“ в розмірі 20% суми податку [60, 362]. Селян, які приховували загальні обсяги землі від оподаткування, позбавляли права „на володіння“, конфісковуючи її [61, 439], а податково-ревізійним органам дозволялося складати списки платників податку та здійснювати облік площ посіву, виявляти кількість худоби тощо [62,

440]. Упродовж року продподаток виконували за принципом продрозкладки, застосовуючи адміністративний тиск, силові методи. Продоргани повідомляли весною 1922 р. уряд, що „кожний пуд надходить лише за вироком трибуналу”, а керівництво, в особі Д.З. Мануїльського запевняло: „круті заходи всіляко схвалюємо” [63, 12]. Прохання місцевих органів влади залишити частину хліба для голодних селян України Д.З. Мануїльський, котрий виконував безпосереднє доручення Леніна, відхилив досить категорично: „переадресувань ніяких не допустимо” [64]. Хліб вивезли до Москви.

В 1922 р. уряд запровадив єдиний натуральний податок [65,336], але він також виявився досить обтяжливим для селянина. На XII з'їзді РКП(б) вирішили об'єднати всі державні прями податки, що виконували селяни, в один сільськогосподарський податок [66,684]. Селянин-підприємець мав знати конкретну ставку податку, його натурально-грошову частину. Дозволялося сплачувати грошима натуральну величину податку, а задля цього Раднарком УСРР запровадив грошові еквіваленти пуда жита по губерніях від 55 до 75 коп. за пуд. [67, 58]. Валютна комісія політбюро ЦК КП(б)У дозволила використання навіть золотих дореволюційних монет для сплати податку селянами [68, 8]. Ставки єдиного сільгосподатку пристосовували для господарств кожної губернії, враховуючи кількість їдоків та землі [69, 46]. В 1923 р., тобто в рік запровадження єдиного сільгосподатку, він, за підрахунками відповідних органів, мав становити 77 пуд. на одне господарство, але основний тягар лягав на податкоспроможних селянських дворів, яких тоді налічувалося - 2,6 млн. [70, 22]. Надходження податку виявилось млявим, яке восени 1925 р. становило 78,5%, на початку 1926 р. вже 40,8% загальної суми, а тому політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало застосовувати штраф, опис майна та його продаж з аукціону [71,16].

Наприкінці НЕПу уряд СРСР видав нове положення про єдиний сільгосподаток. 2 квітня 1927 р. запроваджувалася нова система оподаткування, якому підлягало все сільське населення, яке мало відношення до

господарського виробництва, а доходи селян оцінювалися в грошах [72, 189]. Кожна десятина тієї чи іншої культури мала грошовий вираз доходності: городу та бахчевих - 150 крб., виноградники - 180 крб. і т.д. [73]. Весною 1928 р. з'явився новий порядок оподаткування, одиницею виміру якого став сукупний доход окремих галузей сільського господарства і неземлеробських* надходжень [74, 144]. Його мало сплачувати кожне селянське господарство. Податкові надходження від сільського господарства, як зазначалося на 8-му Всеукраїнському з'їзді рад в січні 1924 р., становили 90 % державного бюджету [75, 80] селянин вимушений був сплатити податки.

Для виявлення підприємницького типу селянських господарств важливо знати його товарність, тобто обсяги реалізації власної продукції на ринку. Ми не будемо торкатися проблем внутрішнього споживання, його обсягів та структури, а розглянемо саме динаміку товарності в приватному секторі сільськогосподарського виробництва. Категорія, товар чи товарність в умовах НЕПу, незважаючи на присутність елементів ринкової економіки, була неповноцінною. З'ясування її суті належить до прерогативи економічної науки, а для конкретного історичного дослідження достатньо встановити факт: яку частину валового доходу селянин вивозив на ринок, тобто продавав, обмінював. Неадекватність поняття товарність, його вартісна обмеженість зумовлювалась тим, що сама земля була юридично і фактично вилучена з ринку. Вона не стала товаром, тому що держава ліквідувала інститут приватної власності на землю. Деякі економісти в 20-х рр. підраховували, користуючись різними порівняльними методами, що придатна земля коштувала в індивідуальному (приватному) секторі в 1923/24 рр. 14 млрд. черв. крб. [76, 74]. Приватна форма функціонування дрібнотоварного виробництва в умовах відсутності відносин власності на землю була приречена на зубожіння і поступову його натуралізацію.

В 1922-1924 рр. товарність селянських господарств становила 31% [77, 73], тобто третину продукції вони збували різним

категоріям споживачів. В наступні роки, за даними В. Качинського та Л. Діманта, вона сягала в 1924/25 р. - 47,6%, в 1925/26 р. - 65,4%, в 1926/27-68,5%, в 1927/28 р.-79,2% [78,11]. Автори не розкрили їхньої методики визначення реальної товарності селянських господарств, а її питома вага видається нам занадто високою. Звернемо до інших джерел та розрахунків. За підтримки А. Подвинського товарна частина сільського господарства становила в 1923/24 р. 62,4%, в 1924/25 р. 53,5%, в 1925/26 р.67,9%, в 1926/27 р. 77,9% довоєнного рівня [79,186]. Обсяги товарної продукції подані ним в грошових одиницях, але відсоток її досить значний. Упродовж 20-х рр. вивіз продукції за межі України залишався сталим, а норми й обсяги споживання армії та міст значно зросли, однак відпущення продукції селянських господарств на ці потреби було далеким від ринкового механізму, позаяк брала у них шляхів оподаткування.

Проблеми товарності зернового господарства України з соціально-економічної точки зору досить ґрунтовно проаналізувати тоді А.Я. Альтерман. Його підрахунки, оцінки і висновки проливають світло на фактологічну сторону реальної товарності приватного сектора сільськогосподарського виробництва. Якщо валова продукція України наприкінці 20-х рр. досягнула приблизно довоєнного рівня, то його товарна частина надто відстала. На хлібний ринок надходило в 20-х рр. не більше 250 млн. Пудів (1925/26 р. - 227 млн., в 1926/27 р. - 232 млн., в 1927/28 р., враховуючи надзвичайні заходи, - 250 млн. пуд.) [80, 101] в 1910-1913 рр. на ринок вивозили 412 млн. пуд. хліба [81, 101]. Врожайність та обсяги посівних площ були майже на рівні дореволюційних, а товарність критичною. Причина такого становища, на його думку, була досить явною: ліквідація поміщицького землеволодіння та обмеження куркульських господарств. Поміщицькі господарства давали 20% валової зернової продукції і третину її товарної частини [82, 102]. Сподівання на колгоспно-радгоспну систему, які постали на колишніх землях поміщиків, не виправдалися. їхня продукція становила 4% загальної маси зернових в

УСРР [83] для переважної більшості селянських господарств вирощування та продаж хліба було основним джерелом їхнього прибутку, а тому зерновий напрямок, особливо в південних районах України, був визначальним. Наприклад, в 1926 р. 34,1% незаможних, 63,5% середніх, 80,4% міцних селянських господарств визнали за основне джерело їхнього грошового прибутку саме виробництво та збут зернових культур.

Упродовж другої половини 20-х рр. доля малопоєсівних господарств в зерновій продукції падала, а середніх та міцних зростала. В 1925 р. з 193 млн. пудів врахованого до обліку валового збору зернових, доля останніх груп становила 118 млн. пудів [84,34]. Вони вирізнялися відносною господарською сталістю, забезпеченістю посівами та реманентом. Саме в середняцько-заможних господарствах, а вони уособлювали підприємницько-фермерській тип, за підрахунками А.М. Альтермана зосереджувалась основна маса товарного хліба. Система підрахунків, якою він скористався (валовий збір зернових ділив на кількість душ), відтворювала реальну картину зернового господарства та його товарності. Чим більше була площа засіву, тим вищою була доля товарності. Група господарств з посівами від 9 до 16 десятин зосереджувала більше половини товарного фонду зернових в Степу, на Правобережжі та Поліссі і третину на Лівобережжі [85,108-109].

Середняка, тобто типового представника дрібнотоварного виробництва, вважали центральною фігурою в сільському господарстві, тому що за соціальними ознаками його не відносили до "капіталістичних елементів", а з іншого боку він володів основними матеріальними засобами. За ефективністю господарювання середняка поступалися заможним, тобто суто підприємницькому типу виробництва, тому що вони обходилися меншим числом робочої сили, володіли меншою кількістю землі, але мали кращі середньостатистичні показники: валовий збір на душу, товарність. В 1925 р. в усій товарній масі зернових культур, яка потрапила на ринок, доля "середньопосівних" господарств становила 44,1% "великопосівних" і "дуже великих" 50,1%, в 1926 р. 39,2% і 58,8%, в

1927 р. 41,6% проти 55,4% [86, 120]. Необхідно зазначити, що господарства підприємницько-фермерського типу, прибуток яких перевищував понад 1000 крб., сплачували найвищий податок, котрий становив 20,3% їхнього прибутку [87,128].

Друга половина 20-х рр., а саме вона була хронологічними рамками для визначення товарності А.Я. Альтерманом та іншими дослідниками, все таки вирізнялася від першої економічною стабільністю і поступальним розвитком. Перша виглядала менш оптимістично. Науковці, які досліджували бюджет селянських господарств першої половини 20-х рр., підкреслювали їх натурально-споживчий характер виробничої діяльності. Наприклад, такої точки зору дотримувався В.О. Якиманський, який також виявив тенденцію значно вищої товарності господарств з посівом від 9 і більше десятин, яка була характерною для всіх галузей селянського господарства [88,910]. Ідея і практика теорії трудоспоживчого балансу пронизувала праці О.В. Чайнова, О.М. Челінцева, М.П. Макарова, Л.М. Літошенка, тобто яскравих представників організаційно-виробничої школи, праці яких ми розглядали в попередніх розділах. Якщо представники більшовицької ідеї усупільнення сільськогосподарського виробництва не визнавали подальшої еволюції дрібнотоварного селянського господарства, то згадані вчені майже обожнювали його. Зокрема, для О.В. Чайнова ідеальною формою було селянське сімейне господарство, а суперечки про переваги великого над дрібним, які тоді точилися в літературі, вчений вважав безплідними [89, 17]. Найважливіше, на його думку, було визначення оптимального розміру кожного типу господарства, а не просто велике чи дрібне. Для оптимального господарства мали значення: коефіцієнт забезпечення інвентарем, посівами, відстань основних угідь від двору, показники собівартості кожної десятини, наявність транспорту, кон'юнктура ринку [90, 9]. Мали бути великі, де економічно вони виявилися доцільними, а також дрібні. Теорія трудоспоживчої еволюції селянського господарства справляла пізнавальне значення для виявлення його організаційно-виробничої

суті, але вона не виключала і товарного характеру та розвитку фермерського типу.

Відсоток товарності до валового доходу свідчив про загальні ринкові тенденції в сільському господарстві. В 1925 р. в лісостепових районах дві третини господарств сіяли хліб для власного споживання, а в степових - лише чверть [91, 12-13], що підтверджує, на перший погляд, трудоспоживчу теорію, але не виключає факту дрібнотоварного виробництва. Співвідношення товарної маси до валової продукції в сільському господарстві, за ґрунтовним аналізом В.С. Мишкіса, виглядало таким чином: в 1923/24 р. 22,1%, 1924/25 р. 17,6%, 1925/26 р. 19,2% [92, 27]. Для виявлення підприємницького типу селянських господарств ці дані є пасивними і досить абстрактними. Вони свідчать про споживчотрудовий тип сільськогосподарського виробництва. Показовим є співвідношення товарності ключових галузей селянських господарств. Воно, за підрахунками В.М. Соловейчика, мало таку динаміку: [93,47]

Відсоток товарності сільськогосподарської продукції (в % до валового доходу)

Вид продукції	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28
Зернові к-ри	21,2	24,6	23	24,3
Технічні к-ри	39,4	57,8	65,1	74,1
Тваринництво	24,8	26,2	28,6	30,2

Зернове господарство залишалось натурально-споживчим, а відсоток товарності залежав від багатьох факторів: податкової політики, кон'юнктури ринку, цін, рівня споживання, темпів розвитку товарництва, демографічних та економічних процесів в суспільстві. Питома вага зернових в загальній товарній масі сільськогосподарської продукції становила 28,5 - 35,5%, [94, 31] тобто також не була домінуючою, але конче необхідною для розвитку інших галузей, зростання товарності продукції тваринництва зумовлене було позитивними результатами відтворення поголів'я худоби, ринковими чинниками, а не

факторами "голодового періоду" 1921 - 1922рр., коли продукція тваринництва заповонила базари міст. Підприємницьку суть селянського господарства розкривають досить виразно показники товарності технічних культур (льон, коноплі, хміль, цукровий буряк), які становили важливе джерело доходності. Структура доходу селянського господарства за джерелами надходження також свідчила про певну його збалансованість та регіональну відмінність. На Поліссі господарство мало 38,8% доходу від рільництва та 61,2% від тваринництва, на Правобережжі відповідно 38,7% і 61,3%, на Лівобережжі - 40,9% і 51,1% [95, 28]. Селянські господарства збільшили посіви технічних культур протягом 1925 - 1928 рр., особливо цукрового буряка, соняшника, хмелю, а в інших видах залишалися також основними виробниками [96, 20-36].

Таким чином селянське господарство мало організаційно-виробничі ознаки підприємницького типу. Визначальними були не соціально-економічні ознаки "капіталістичного типу", а функціональні риси дрібнотоварного виробництва. Співвідношення валового доходу та його товарної частини свідчить про формування і розвиток господарств фермерського типу в українському селі, їхня підприємницька спрямованість найвиразніше постає в реальних товарно-грошових відносинах 20-х рр., в безпосередній участі у формуванні самого ринку сільськогосподарської продукції. Селянин-виробник і селянин-торговець - два різних соціальні типи приватного підприємця чи дві сторони єдиного ринкового механізму регулювання дрібнотоварного виробництва.

Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи//Хозяйство Украины. -1925. - №6. - с. 98-106; Минулим И. Пути развития частного капитала. - М.; Л., 1927. - с. 290; Ларин Ю. Частный капитал СССР. - М.; Л., 1927.-с. 66; Філіповський. Розвідка з організації селянського господарства на Україні (переклад з російської Є. Плужника). -Х: ДВУ, 1926. - 314 а; Крицман Л. Пролетарская революция и деревня. -М: Госиздат. 1929. - 576 с. Калініченко В.В. Селянське господарство

України в період непу: історико-економічне дослідження, -Х., 1999. - С 77.

3. *Україна: статистичний щорічник на 1929рік. - Х., 1929. - С.20-21.*
4. *Там само.*
5. *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск II.- Х, 1930.-С.і6-17.*
6. *Україна: Статистичний щорічник на 1928 рік. -Х.,1928.-С.56-57.*
7. *Там само.*
8. *Там само.*
9. *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. -Х, 1929.-С.6-7.*
10. *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 11. - С.3.*
11. *Україна: Статистичний щорічник на 1928 рік. -Х, 1928. С.56.*
12. *Там само.*
13. *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск II. - СЮ.*
14. *Там само. -С. 27.*
15. *Там само.*
16. *Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження, -Х: Основа, 1997. -400с.;Ганжа О.І. українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) ■ -К.: Інститут історії України НАН України, 2000. - 207 с.*
17. *Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине. - Киев.: Борьба, 1919. - 29 с.*
18. *Там само.*
19. *Там само.*
20. *Там само. - С. 18.*
21. *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск II. - СЮ.*
22. *Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине. - Киев.: Борьба, 1919. - С.21.*
23. *Качинский В. Сельское хозяйство пролетарской революции // Хозяйство Украины. - 1921. - 6 ноября, №53.*
24. *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 11. - С29.*
25. *Там само.-С.86.*
26. *Водотика СП, Мазур ІД. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні колективізації (1927 - 1929рр.)■ // Укр. іст. журнал. -1983. - №2. - С.45.*
27. *ЦЦАВО України, ф. 335, оп. 1., спр. 149, арк. 1.*
28. *Крицман Л. Пролетарская революция в деревне. -М., 1929.-С238.*
29. *Зиновьев Г., Каменев Л. О середняке*

- (матеріали). - 1925. - СП.
30. Качинский В. Молодая порось фермерства в украинской степи. //Хозяйство Украины. —1925. -№6. -С99.
31. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск II. - С.86-87.
32. Там само.
33. Там само. -С.87.
34. Там само.
35. Качинский В. Молодая порось фермерства в украинской степи. //Хозяйство Украины. -1925. -Ж. -С. 99.
36. Хрящева А.И. Группы и классы в крестьянстве. -М., 1926.-С. 19.
37. Качинский В. Вказана праця. - С. 100.
38. Там само. -С.105.
39. Хрящева А.И. Подъем крестьянского хозяйства // Экономическое обозрение. — 1923. - №. 10. - С.48-57.
40. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2751, арк. 115.
41. Ларин Ю. Советская деревня. - М., 1925. - С. 56.
42. Там само.
43. Хрящева А.И. Группы и классы в крестьянстве. -М., 1926.-С. 18.
44. Там само.
45. Мышкис В. Баланс народного хозяйства Украины //Хозяйстве Украины. — 1928. -Л?/. - С.51.
46. Там само.
47. Там само.
48. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. С.86-87.
49. Там само.
50. Там само.
51. Струмилин С.Г. Динамика батрацкой армии в СССР // Наемный труд в сельском хозяйстве: Статистико-экономический сборник. — М.: Вопросы труда, 1926. - С.5-18; Прокопович З. Численность и состав членов Всеработземпеса //Там само. -С. 18-77.
52. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск II. - С15.
53. Прокопович З. Вказ. праця. С. 23.
54. Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа). -Х: ЦСУ УСРР, 1927. - С.41.
55. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск II. - С 94.
56. Там само. - С 95.
57. Спядков Я. Механизация земледелия и интенсификация сельского хозяйства // Украинский экономист. — 1925. — 24 декабря, №71.
58. Девятый Всеукраинский съезд Советов. Сельское хозяйство Украины и землеустройство: Доклад А.М. Дудника // Украинский экономист. - 1925. - 8 мая, №102. СУ Украины. -1921. - № 12. - С. 328, 329, 330; № 13.-С.361.
59. СУ Украины. - 1921. -№ 13. - С.362.
60. СУ Украины. - 1921. -№ 13. - С.362.
61. СУ Украины. -1921. - № 15. - С.439.
62. Там само. — С. 440.
63. ЦЦАВО України, ф. 3040, оп. 1, спр. 270, арк. 12.
64. Там само.
65. СУ Украины. - 1922. - № 17. - С. 276; 321. - С. 336.
66. Двенадцатый съезд РКП (б), 17-25 апреля, 1923 г.: Стенографический отчет: М., 1928. - С.684.
67. ЗУ України. -1924. -№7.- С. 58. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1886, арк. 8. СУ СССР. -1925. -№. 31. (отдел первой). -№31. - С.46.
68. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 45, арк. 22.
69. Там само., спр. 87., арк. 16. СЗ СССР. - 1927. -№17. - С. 189. Там само.
70. Доброчаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства // Хозяйство Украины. - 1928. -№10-С.144.
71. 8-й Всеукраинский з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 17-20 січня 1924р. -Х, 1924. - С.80. Капиталы и национальный доход Украины в 1923-24гг. (Опыт исчисления). -Х., 1926.-С. 74. Там само. - С. 73.
72. Качинский В., Динамит Л. Сельское хозяйство за 10 лет//Хозяйство Украины. -1927. -№10. - СИ.
73. Подвинский А. Продукция и товарность сельского хозяйства Украины в 1913 г. // Хозяйство Украины. - 1926. -№11-12. - С. 186.
74. Альтерман А.Я. Проблемы товарности зернового хозяйства Украины с социально-экономической точки зрения // Хозяйство Украины. - 1928. - №6. - С. 101. Там само. Там само. — С. 102. Там само.
75. Альтерман А. Развитие хлібного господарства та хлібної торгівлі України. -Х., 1928. - С.34.
76. Альтерман А.Я. Проблемы товарности зернового хозяйства Украины с социально-экономической точки зрения // Хозяйство Украины. - 1928. -№6. - С. 108-109.. Там само.-№7.-С. 120. Там само.-№7.-С128.
77. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск II. - С.910.
78. Якиманский В.В. Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины, (ни бюджетным обследованиям 1923 г.). -Х., 1924. -С. 17.
79. Чаянов А. Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий. Из работ научно-исследовательского института

- сельскохозяйственной экономики при С.-Х. Академии им. К. Темерязева. 2-е изд. -М.: Новая деревня, 1924.-С.9.
91. Там само. - С. 12-13.
92. Альтерман А. Развитие хлібного господарства та хлібної торгівлі України. -Х., 1928. - С.27.
93. Мышкис В. Баланс народного хозяйства Украины //Хозяйстве Украины. -1928. - №5. - С.47.
94. Соловейчик В.Н. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР //Хозяйстве Украины. - 1928. -№10. - С.31.
95. Там само. - С. 28.
96. Минаев С. К хозяйственным итогам 1927-28 гг. //Хозяйстве Украины. -1928. -№12. - С.20-36.

УДК: 94 (477) "20": 338.43

Георгізов Г. (м. Черкаси)

Українізація як результат тимчасового консенсусу між українським традиціоналізмом і більшовицьким пролеткультом.

Квітень 1923 р. ознаменувався вельми важливою для всієї України подією - відбувся XII з'їзд РКП(б). Одним з головних питань, що розглядалося на ньому, було питання про національності. З'їзд проголосив політику коренізації.

Поряд з рішенням X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.) постанови XII з'їзду можна охарактеризувати, як свого роду феномен. Вони мали надзвичайно важливе значення для оцінки самого явища коренізації-українізації. Уважне вивчення прийнятих на ньому документів дає можливість простежити закономірність появи цього політичного феномену, його взаємозв'язок з попередніми подіями, його обумовленість, в тому числі, з політикою непу та ленінськими ідеями й задумали щодо найширшого розвитку кооперативного руху.

Слід однак відразу вказати на важливий концептуальний недолік українізації. Ідея

соціалістичної революції пов'язувалась, в першу чергу, з пролетаріатом. Пролетаріат, в загальній своїй масі, був російськомовним. На 1923 р., навіть за дещо прикрашеними даними, чисельність неселянського населення в Україні складала лише 21,18% [1, 19]. З них україномовних членів КП(б)У було 23% [2, 339]. Серед самих членів КП(б)У не було повної єдності відносно політики коренізації, що теж не могло не впливати на ставлення до неї широких мас.

Слід зазначити, що для подальшого розвитку і стабілізації розбурханого революційними подіями психології селянських мас українізація мала вирішальну роль. Саме вона завершила формування основних рис та стереотипів, що в подальшому називались "непівським", а самих носіїв такої психології - "непманами". Але непман міста, зі своїми власними ментальними стереотипами належав до одного психотипу, а непману на селі селянину-господарю були властиві свої традиційні риси.

Для міста поняття "непман" розумілось власне ж як реставрація майже всіх дореволюційних господарсько-економічних взаємовідносин, а отже і буржуазних відчуттів. В селі обставини були іншими. Взагалі, сприйняття українізації селянами та пролетарями істотно відрізнялось. Для більшості пролетарів - він бачився як крок назад, а для селян - вперед.

Основними документами на основі яких проводилась політика українізації були звернення Леніна "Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним", резолюції і постанови партійних з'їздів тощо. Складається однак враження, що всі вони за своєю внутрішньою сутністю були пропагандистськими, аніж реально працюючими політичними документами. їх уважний аналіз свідчить, що вони були зорієнтовані не на задоволення потреб, культурно-етнічних народів, що входили до складу СРСР, а на прагненні радянської влади асимілювати ці народи у потрібному для неї напрямку для реалізації власних цілей. Згідно з рішенням московського ЦК, ЦК КП(б)У 22 червня 1923 р. прийняв постанову, в якій визначалося: "Намітити з осені поточного року перехід впродовж піврічного строку на українську

мову викладання радпартшколи. Доручити Агітпропу через ДВУ та інші видавництва переглянути список видавничої марксистської літератури українською мовою. Організувати для керівних членів партії підвищеного типу курси українознавства. В частині преси перевести на українську мову селянські газети. Провести облік усіх членів партії, що володіють українською мовою, і використати їх в радянських партійних та професійних організаціях. Протягом року перевести роботу на українську мову в сільосередках, райпарткомах. Усі зазначені заходи повинні бути проведені протягом року" [3, 30].

Ідеологічну асиміляцію українського селянина повинна була остаточно переконати його у перевагах, що надає причетність до комунізму, до його ідей. Але правда полягала у тому, що детермінований революцією 1917 р. процес розкладу історичної соціально-культурної ментальності українців, мав патологічний характер і тому штучне вживання пролетарської культури навіть через мову міг тільки поглибити цей деструктивний процес. "В ідейно-естетичних та культурознавчих працях кристалізується єдиний філософсько-світоглядний базис нової соціалістичної культури, яким стала ідеологія та соціальна свідомість робітничого класу" [4, 79]. Проте саме ці розходження були результатом, а не причиною явища. Причина ж крилася у невідповідності ментальних настанов українського села з тими, що пропонувало радянське керівництво в культурно-політичній сфері.

Але детермінованість селянської психології, її нестійка революційна форма ще не вилучила зі свого середовища захисних, імунних якостей, які базувалися на дореволюційному церковно-народницькому вихованні. Соціалізація не могла відбутися до того часу, поки не сформується притаманні їй стереотипи а через них не сформується нова особистість - особистість пролетаря. Село було мало пристосованим для формування таких стереотипів. Нейтральне ставлення селян до радянської влади вказувало на те, що вони її приймають світоглядне. "Зростання заможності селянства стало визначальним чинником примирення з більшовицьким

режимом, до якого воно ще якихось 8-10 років тому ставилося не лише підозріло, а і з недовірою" [5, 18]. Саме в цьому полягав консенсус між радянською владою і селом, і саме через призму цього консенсусу слід розглядати вплив українізації на зміну ментальності селянства. Бо, якщо, з одного боку, це явище було прогресивним, і сприяло піднесенню української культури, мови, національної гідності. То з іншого її політична, ідеологічна спрямованість власне передбачала денационалізацію, та деукраїнізацію українського селянства, перетворення українця на слухняного солдата революції, на засіб досягнення вузькопартійної та ідеологічної мети. Переважно більшість селян УСРР у 1921-1929 рр. становили одноосібники. Зокрема, в 1921 р. їх нараховувалося 99,95% від загальної кількості українського селянства, а напередодні колективізації 1929 р. 94,4% [6, 18]. Це свідчить про те, що в період НЕПу в середовищі селянських мас годі було очікувати революційних, зрушень традиційної культури.

Важко не помітити, що хоч українізація і почалася за ініціативи В. Леніна, однак основний імпульс для розвитку вона отримала вже за часів втрати ним впливу в у радянській державі. Саме в 1929 р. боротьба за чільне, привілейоване положення в партії закінчується перемогою генсека Й. Сталіна. Не остання роль в цьому належала тому ж О. Шумському. "Шумський намагався переконати партверхівку в Москві, що на владу більшовиків українці дивляться як на окупаційну. Дискусії і протистояння в українському партапараті примусо О. Шумського наївно шукати правди в Москві у Сталіна" [7, 31]. Тож саме завдяки О. Шумському Й. Сталін починає проводити приховану політику згортання українізації. Сталін добре розумів можливі наслідки розвитку в умовах НЕПу масової селянської кооперації, яка на його переконання відзначалась буржуазно-націоналістичним спрямуванням.

У джерелах, що присвячені цій проблемі, вказується переважно на філологічні аспекти українізації та її антропологічний фактор. Там зазначалось, зокрема, що кількість українців у лавах КП(б)У збільшилась з 24,5% до 54,8%.

Газети та журнали Пролеткульту почали виходити українською мовою. Стало українським і діловодство. Але така увага мовній проблемі переслідувала певні ідеологічні цілі. "Вірний учень Леніна Сталін руками українців через українізацію спромігся розбудувати мережу партійних осередків, як у містах, так і на селі, партійні одиниці існували в найменшому трудовому колективі, і саме партія вирішувала всі питання від глобальних до найдрібніших, до того ж тримаючи під контролем їх виконання" [8,31].

Не відкидаючи її досягнень слід ще раз підкреслити, що українізація поряд з позитивними моментами мала і негативні. Одним із них був зовні малопомітний, але суттєвий процес секуляризації селянського менталітету, відношення селян до своєї праці. Вона починає втрачати свої набуті віками сакральні риси. Натомість сакралізується сама партія комуністів. Тепер вона бере на себе відповідальність за початок посівної і сінокосів, визначає кількість корів і свиней у господарстві.

Саме в період українізації починається втрата селянською масою тих ментальних настанов, що визначали його типологію у дореволюційний період. Найсуттєвіше полягає в тому, що нове покоління селянських родин вже не могло використовувати у формуванні своїх світоглядних відчуттів той ментальний матеріал, що був у розпорядженні їх батьків. Зовні зберігаючи, національні притаманні українцям риси, внутрішньо - воно вже несло в собі стереотипи іншого гатунку. Не варто стверджувати, що українізація спромоглася створити пролетаризованого селянина. Пролетарем він був лише зовні. Позірно-офіційно, а в реальному бутті відсутність духовного виховання, духовно-релігійних впливів, що надавали національному життю певних неповторних ознак, створили у внутрішньому світі українця відчутний вакуум. Результатом цієї вакуїзації стала втрата духовності, самоповаги та людської гідності, домінуюче бачення тільки матеріального світу. Тотальне проникнення держави в усі сфери народного життя привело, в тому числі з допомогою українізації, до знищення усталеного ментального поля

старої формації. "Більшовики, дурячи українізацією, підштовхували патріотично настроєних і просто сумлінних людей до співпраці, до впровадження своєї політики, тим самим перетворюючи українізацію в різновид колабродіонізму" [9,32].

Українізація була явищем у політиці. Явищем у культурі вона не стала. Пролеткультура не могла дифузійовати з селянською культурою. Відсталість села була подолана за зовнішніми офіційними радянськими вимірами, але не в реальному повсякденному бутті. Селянин був прикутий до землі, його коріння було в ній, і в своїх мареннях він до неї повертався. Українізація прирєкла селянство на бездуховність, і воно, як слухняне ягнятко, підкорилось їй. "Хищення й казнокрадство в правящій среде, регенство среди интелгенции й разврат среди молодежи, грубий житейский материализм народных мас, широкий отпад от церкви, от Бога, вот печать среды, по новому языческой, которой противостоит сжавшаяся, но окрепшая в гонениях церковь" [10,3].

Українізація, як ідея мала позитивну сутність, але її позитивізм був дегуманізований самою метою українізації. Кількість безграмотних на селі за період українізації зменшилась, але молоде покоління в процесі радянської українізації почало остаточно втрачати українську індивідуальність, особисту духовну культуру. Українізація допомогла визначитися молоді, як і на селі, так і в місті, з вибором свого майбутнього. Таке майбутнє пов'язувалося однак з комуністичними універсальними ідеями, що виводили свідомість селянина-українця на космогонічний, щоправда поспіхом і передчасно, рівень, але позбавляла можливості досягнення національної соборності. Комуністичні ідеї були дійсно універсальні, але особистість в руслі цієї ідеї несформована, недостатньо розвинута легко розчинилася в загальному комюотарному, формуючи ту сумнозвісну масу, яка гнула у ту сторону, яку її гнула тоталітарна система.

1. *Калініченко В.В. Селянське господарство в Україні в доколгоспний період (1921-1929).* -Х., 1991.-С.19.
2. *Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України.* - К.,1996. - С.339.
3. *Кучерук О. Більшовицька політика українізації у 20-хр. //Рідна школа. - 1993. -№ 8. - С.30.*
4. *Горбач Н. Українізація: злет і трагедія // Жовтень. -1989. -№2.- С 79.*
5. *Калініченко В. В. Селянське господарство в Україні в доколгоспний період (1921-1929).* - Х, 1991.-СІ 8.
6. *Тсш же.- С18.*
7. *Кучерук О. Більшовицька політика українізації у 20-х роках. //Рідна школа. - 1993. - № 10. - 1993.-М 10. -С.31.*
8. *Там же.- С.31.*
9. *Там же.- С32.*
10. *О русской Церкви (письмо из России). //Путь. - 1926. -№2. -С3.*

"УДК: 94 (477) "1920/1929": 338.43

Десятнікоє О.В. (м. Черкаси)

Передумови застосування найманої праці в селянських господарствах України в умовах НЕПу

Застосування найманої праці в селянських господарствах в 20-ті роки не було новим явищем. Заборона Декретом "Про землю" найму робочої сили в землеробстві стримала цей процес, але не зупинила. Дійсність швидко показала, що така заборона при збереженні дрібного приватного виробництва обертається, перш за все, проти бідних верств селянства, які отримали землю, але не мають засобів виробництва. Власне й передумови виникнення вільної робочої сили суттєво не відрізнялись від тих же передумов, що склалися ще 1917 року. Нові соціально-економічні реалії внесли свої корективи, а запровадження НЕПу лише активізувало відносини найму-продажу робочої сили. Аналіз майнового стану селянських господарств і демографічної ситуації дозволяє зробити висновок про закономірність існування у доколгоспний період приватного найму робочої сили.

Перш за все, слід відзначити наявність соціальної диференціації в українському селі, зокрема за рівнем землезабезпеченості. Земля була основою сільськогосподарського виробництва і від того, як господарство було забезпечене землею, залежала його здатність забезпечити себе продуктами харчування. Так, на 1923 р. понад 3% господарств були без посівними, 58% мали до 3 дес. посівної площі, 34% - від 3 до 9 дес. і майже 5% господарств засівали понад 9 дес. землі [1,88]. Тобто мало посівні господарства склали більше половини всіх господарств, набагато перевищуючи кількість середняцьких (3-9 дес.) та заможних (понад 9 дес). На землезабезпеченість селян, внутрішню структуру селянського господарства великий вплив мала густота селянського населення. Найбільшу щільність мало Правобережжя - 73,4 чол. на кв. км. сільської місцевості, Лівобережжя - 62,7, Полісся - 46,5, а Степ - 37,1 чол. на кв. км. [2, 18]. Така велика щільність населення вимагала інтенсивного ведення господарства, яке поглинуло б зайві робочі руки і відповідно збільшило б прибутки селян. Звичайно, перебудова селянського господарства вимагала значних капіталовкладень. Таких коштів у більшості селян не було. Тому село страждало від аграрного перенаселення і пов'язаного з ним злиденного існування більшості селян.

Головну ж роль у диференціації господарств відігравала навіть не землезабезпеченість, а наявність робочої худоби та мертвого реманенту. Адже без наявності цих засобів виробництва вести прибуткове господарство було неможливо. Частка господарств без робочої худоби протягом першої половини 20-х років збільшувалась (з 19,2% в 1921 до 45,5% у 1924 р.), лише у 1925 р. цей процес призупинився і в 1929 р. 38,7% селянських господарств України залишалися безхудібними [3, 11]. При характеристиці стану робочої худоби важливо встановити ефективність її використання у селянському господарстві, тобто, оптимальне навантаження на одну робочу одиницю, менше якого худоба не виправдує свого утримання в господарстві. Для Полісся, Правобережжя і Лівобережжя оптимальним навантаженням

на одного коня або пару волів були 5 дес. посіву, для Степу - 6 дес. [2, 59]. Можна сказати, що на середину 20-х років 41,7% селянських господарств, які володіли худобою, не могли забезпечити їй і мінімального навантаження. Тобто, утримання коней і волів було збитковим для цих господарств, якщо тільки вони не займались додатковими * заробітками. Як правило, господарства, що не мали робочої худоби, не мали й мертвого реманенту. Наприкінці 20-х років майже 40% господарств були безремнантними, причому більше 33% усіх господарств не мали ані реманенту, ані худоби [3,11].

Разом з тим збільшується кількість селянських господарств з 4,4 млн. в 1921 до 5,2 млн. в 1929 р. [3, 10]. Відбувається це головним чином через здрибнення існуючих господарств. Відразу після революції двори ділились підсилим темпом через дві головні причини: по-перше, щоб поділивши землю на 2, а то й на 3 господарства, уникнути відібрання надлишків землі понад встановлених для того часу норм; а по-друге, поділившись на дрібні частини, вони набували вже права на дорізку з нетрудових фондів, що так щедро роздавались в ті часи. Цим самим зменшився розмір селянської родини на 6% у найзаможніших господарств і на 26% у найбідніших [2,25]. Разом з тим приріст кількості господарств відставав від приросту населення й приросту посівної площі. Внаслідок цього, за даними ЦСУ, до нижчої засівної групи перейшли понад 68% господарств, залишились незмінними близько 26% і перейшли до вищої засівної групи лише 6% господарств [4,22]. Зважаючи на перевагу ручної праці, селянські родини з значною кількістю робочих рук і при наявності достатньої площі землі та інших засобів виробництва були продуктивнішими, ніж ті сім'ї, що мали таку ж площу землі і відповідну кількість худоби та реманенту, але менше робочих рук.

Дрібне селянське господарство приховує в собі ту особливість, що коли його не забезпечено мінімумом придатної для хліборобства землі, то прибутковість його зменшується так, що може цілком втратитись його рентабельність. Статистичні дані

свідчать, що лише господарства з засівною площею від 7,5 дес. були рентабельними, а отже і життєздатними [4,18]. Нестача засівної площі і мізерна вартість засобів виробництва позбавляє нижчу групу господарств можливості будь-якого технічного прогресу, а отже прирікає їх якщо і не на загибель, то у всякому випадку на жалюгідне існування. Таким чином, ті селяни, праця яких так мало виправдовується у власному господарстві, які не мають чи мають мало робочої худоби та реманенту і тому слабо засівають свою земельну площу, в сфері сільського господарства поступово перетворюються в елементи надлишкової робочої сили, які створюються незалежно від сезонності сільського господарства взагалі, а зумовлені тим, що наявні запаси робочої сили перевищують трудомісткість господарства. Сільське господарство взагалі, і землеробство зокрема, все менше служить для них джерелом існування. За цих умов збільшується роль заробітків і, в першу чергу, через продаж власної робочої сили.

Незаможник, що здав свою ділянку в оренду, був вимушений йти на заробітки або у відхожий промисел, або в найм до багатшого сусіда. Деяка частина селян знаходила вихід у заробітках в промисловості, будівництві чи транспорті. Однак міська промисловість, потребуючи переважно кваліфікованих робітників, не могла дати роботу всім прийшлим з сіл, оскільки ринок праці був переповнений. Робітничі кадри поповнювались головним чином за рахунок робітників, що у роки війни, голоду та господарської розрухи пішли на село і тепер поверталися в місто. Так у 1928 р. близько 58% працюючих в промисловості нового поповнення надходили з робітників і 30% - з селян, а на початку непу частка селян була ще меншою [5, 72]. Зрозуміло, що селянин, який не знайшов роботи в місті, йшов на будь-яку роботу, яку міг знайти в своєму чи іншому селі. Кількість наймитів у роки непу невпинно зростала. Якщо у 1921 р. відчувували свою робочу силу 8% селянських господарств, то в 1929 р. - 48,1% [3,12]. Причому в найми йшли як бідні, так і заможні селяни, але суть наймів була різною.

В селянському господарстві слід відрізнити випадковий, вимушений найм від найму систематичного, викликаного розширенням господарства, коли використання наявних засобів виробництва (перш за все земельної площі) вимагає додаткової робочої сили. Селянин без засобів виробництва мусив брати їх в оренду в періоді оранки, сівби, збору врожаю тощо, а часто й позичати зерно для засіву. Згідно існуючої практики, почасти йому доводилось наймати разом з худобою та реманентом і його власника. Такі відносини не можемо назвати наймом у чистому вигляді, тим паче, що оплата послуг була як правило у вигляді відробітку. Наприклад, на Житомирщині біднякові за пуд позиченого зерна доводилось молотити 4-5 днів [6, 51]. Зважаючи на переважання ручної праці, можливість селянського господарства була тісно пов'язана з наявністю в родині чоловічої робочої сили. Чим краще, нарівні з іншими умовами, господарство було забезпечене чоловіками робочого віку, тим воно було заможніше. Роки війни залишили багато сімей без чоловічих робочих рук. Так, у 1924 р. серед господарств із посівною площею до 1 дес. 60,6% не мали годувальника. В той же час серед заможних господарств чоловіків у робочому віці не мали лише 0,3% дворів [2,27]. Часто чоловіки мусили працювати в наймах далеко від дому. Тому такі господарства наймали в період інтенсивних польових робіт робітника. Отже, такі види найму були вимушеними, хоча й необхідними.

На відміну від незаможних господарств, які відчували робочу силу внаслідок нерентабельності власного господарства, і наймали робітників через нестачу худоби й реманенту чи відсутність робочих рук, заможні господарства мали на це інші причини. В середняцьких господарствах застосування найманої праці відбувалося через неможливість здійснити необхідні роботи в „гарячий” сільськогосподарський період силами власної сім'ї. Тут не лише сам хазяїн приймає участь в роботі нарівні з наймитом, але у більшості випадків наймана робоча сила не перевищувала, а була меншою робочої сили сім'ї. В цьому змісті наймана

праця носила допоміжний характер. У великих же господарствах, що вили інтенсивне виробництво, найм був викликаний розширенням господарства до таких меж, коли використання наявних засобів виробництва вимагає найманої робочої сили для ефективного і прибуткового їх функціонування. Відхід в найми серед заможних верств селянства пояснювався пошуком додаткових прибутків у промисловості чи на службі, головним чином після закінчення основних польових робіт. Серед заможніших селян також практикувалась „заміна” власного робітника, який сам працює по найму, дешевшою робочою силою - жіночою чи дитячою. І, звичайно, поширеним був відхід з власним реманентом до біднішого сусіда, позбавленого необхідних засобів виробництва.

Необхідність застосування найманої праці у сільському господарстві визначалась й низьким рівнем механізації виробничих процесів. Поліпшений сільськогосподарський реманент отримав застосування головним чином в Степу. Більшість селян у 20-х роках обробляла свої наділи вручну. Наприклад, сіяли руками 93,7-99,8% випадків на Поліссі, в 82,5% - на Правобережжі, в 66,7% - на півночі Лівобережжя і тільки на півдні Лівобережжя і в Степу ручний посів становив 18-30,3% випадків [2, 67].

Із запровадженням непу відносини найму-продажу робочої сили похвалились. Перехід від продрозверстки до продродатку, поліпшення грошового обігу, фінансова реформа, зростання зовнішньої торгівлі сприяли розширенню сільського господарства. Загальний потяг селянства до підприємництва, інтенсифікація господарства стимулювали найм додаткової робочої сили. Разом з тим наростаючі процеси соціальної диференціації села й демобілізація армії постачали численні маси безробітних для задоволення потреби в робочій силі. Дозвіл найму робітників селянським господарствам був законодавчо оформлений рішенням ІХ Всеросійського з'їзду Рад в грудні 1921 р. На основі рішень XI з'їзду РКП(б) ЦВК РРФСР і ВУЦВК видали ряд законодавчих актів, в яких були чітко сформульовані умови допоміжної

найманої праці в селянському господарстві. З метою регламентації роботи наймитів і обмеження найму лише господарствами, в яких він носив допоміжний характер, 18 квітня 1925 р. РНК СРСР прийняла „Тимчасові правила про умови застосування підсобної найманої праці в селянських господарствах трудового типу”, які в січні 1926 р. були затверджені урядом Радянської України. Прийнятий закон особливо не поліпшив долю наймитів: наймачам було економічно не вигідно наймати робітників за новим законодавством, атому останні позбавлялись заробітків, якщо не йшли в найми в обхід вимог „Тимчасових правил”.

Великий вплив на застосування найманої праці справив голод 1921-1923 рр. З одного боку, неможливість прогнати з власного господарства змушувала численні маси селянства шукати засоби для прожиття за його межами, а з іншого - скорочувався попит на робочі руки через неврожай і загальне зубожіння селян. На Півдні України спостерігаються систематичні випадки залишення селянами своїх господарств і відхід в міста чи в губернії, менш вражені голодом. В районах малоземелля навпаки - селяни будь-що намагались утримати землю, тому тут наймитство було менш поширеним і носило тимчасовий характер [6,2-89]. Місткість ринку праці в сільському господарстві була досить малою, щоб поглинути всіх шукачів додаткових заробітків, що дозволяло наймати робітників за мізерну плату - 2-4 фунти хліба в день, в той час як поденна плата була 20-40 фунтів [7,21].

Отже, можемо вказати на існування глибоких передумов, що зумовили застосування найманої праці в сільському господарстві України, зокрема в період непу. Найм-продаж робочої сили був механізмом її збалансування між господарствами різних соціальних груп. Він став наслідком соціальної диференціації та аграрного перенаселення.

Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.). - К.-Донецьк: Вища школа, Гол. вид-во, 1975. - 118 с Калініченко В.В. Селянське господарство і

Україні в доколгоспний період (1921-1929). - Харків: Основа, 1991. - 129 с

3. Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. -К: Вища школа, 1990. -127 с
4. Гаража М. До питання про методи боротьби з негативними наслідками процесу зрібнення селянських господарств // Український землевпорядник. -1929. - №1. -СІ 7-29.
5. Лобурець В. Є. Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921-1932 рр.). - Харків: Вища школа, Вид-во при ХДУ, 1974. - 159 с.
6. ЦДАГО. -ф.1, оп.20, спр.1073, арк.91.
7. ЦДАГО. -ф. 1, оп.20, спр. 1074, арк.97.

УДК: 94(477) "1943": 338.43

Перехрест О.Г. (м. Черкаси)

Сільське господарство Лівобережної України наприкінці літа - взимку 1943 року: деякі питання стану та наслідків господарювання

У попередньому числі часопису нами дано огляд стану сільського господарства весною - влітку 1943 року у визволених від німецько-фашистських загарбників районах Ворошилоградської, Харківської, Сталінської та Сумської областей та розглянуті заходи по його відбудові на початковому стані. У даному повідомленні розглядаються питання, пов'язані з становищем у сільському господарстві звільнених від окупантів лівобережних областей і районів України наприкінці літа-взимку 1943 року.

Економічне становище українського села в післякупаційний період було надзвичайно важким. Воно було зумовлене тим, що ще не залікувавши рани від кривавої сталінської колективізації, селянство пережило період безмежного напруження в умовах здійснення військово-мобілізаційних заходів в початковий, докупаційний період війни, зазнало тотальної експлуатації в умовах "нового

земельного порядку" гітлерівців, було зухвало розорено і пограбовано окупантами відразу ж після вигнання загарбників попало в лещата відновлюваної радянської політичної та економічної системи.

Про реальне становище в сільському господарстві Лівобережних районів України в другій половині 1943 року свідчать наступні дані і, перш за все, про зменшення посівних площ. Якщо всі посівні площі в колгоспах під урожай 1940 року становили 8697, 9 тис. га, то під урожай 1943 року 5503,8 тис. га, або 63,2 % від довоєнного рівня. Зерновими культурами в 1940 році в колгоспах було засіяно 6995,9 тис. га, то в 1943 році - 4715,6 тис. га, або 67,3% до воєнного рівня. Озимими зерновими культурами в 1940 році було засіяно 2682,3 тис. га, а під урожай 1943 року - 1327,1 тис. га, або 49,5 %. Технічні культури в 1940 році вирощувались на 758,5 тис. га, а в 1943 році - на 627,5 тис. га, або 82,5 % до воєнного рівня, в тому числі по цукровому буряку показники становили - 260,0 тис. га в 1940 році, 69,2 тис. га в 1943 році, або 26,5 % до воєнного рівня. Посіви овочевих культур в 1940 році становили 101,7 тис. га, а в 1943 році 38,9 тис. га, або 38,2 % до воєнного рівня. І лише посіви картоплі в 1943 році були близькими до довоєнного рівня: 263,5 тис. га в 1940 році і 256,9 тис. га у 1943 році, що становило 96,5% довоєнного рівня [1].

Величезних збитків зазнала тваринницька галузь сільського господарства. Так, станом на 1 січня 1941 року в лівобережних областях нараховувалося 1679,6 тис. голів великої рогатої худоби, у тому числі 249,2 тис. корів, а у листопаді 1943 року-195,3 тис. голів великої рогатої худоби, що становило лише 11,6 % довоєнного рівня і 13,1 тис. корів (5,2 % до рівня 1940 року). По коням показники були такими: у січні 1941 року -1317,9 тис., у листопаді 1943 року - 267,9 тис. (20,3 % до рівня 1941 року). Кількість свиней: у січні 1941 року - 1421,4 тис., у листопаді 1943 року - 48,0 тис. (3,7 % від рівня 1941 року). Кількість овець та кіз: у січні 1941 році - 1675,8 тис. у листопаді 1943 році - 65,8 тис. (3,8 % від рівня 1941 року) [2].

За роки війни і особливо в умовах окупації фактично була зруйнована технічна

база сільського господарства. Були знищені і пограбовані сотні МТС та МТМ, до Німеччини відведено тисячі кращих тракторів, багато інших сільськогосподарських машин та механізмів. На час звільнення в лівобережних областях залишилась лише третина довоєнної кількості тракторів, невелика кількість комбайнів [3]. Майже на 95 відсотків скоротився парк автомобілів [4]. До цього слід додати, що за період окупації було виведено із ладу, вивезено або знищено понад 2/3 возів колгоспного і 5 возів радгоспного парків, а з всієї шкряної зброї залишилось придатного для використання приблизно 1/5 частина [5]. Такий стан з технічним та енергетичним забезпеченням сільського господарства (потрібно враховувати величезне скорочення кількості живого тягла) не могло не стати серйозною проблемою для сільського господарства, яке ставало на рейки відбудови.

Окупанти завдали величезних руйнувань селам та господарствам селян. У 197 лівобережних районах України, до складу яких входило 10295 населених сільських пунктів, гітлерівці зруйнували повністю 1148 сіл (11,2 %) та частково 5078 сіл (49,2 %). У цих же районах із загальної кількості 1402,2 тис. садіб колгоспників загарбники спалили і зруйнували 319,4 тис. (у тому числі 193,1 тис. частково і 126,4 тис. повністю). В середньому гітлерівці спалили або зруйнували кожену четверту хату [6].

Німецько-фашистські загарбники за раніше розробленим планом, проводили на окупованій території політику знищення колгоспів і радгоспів. Замість колгоспів були створені "громадські господарства", а замість радгоспів - "державні маєтки", праця селян в яких здійснювалася на основі загальної трудової повинності та примусу, в основному ручна.

Ось декілька прикладів злочинної політики окупантів. У Полтавській області німці спалили населені сільські пункти Шишацького, Чутівського, Диканського районів. Знищили і зруйнували в 2450 колгоспах 34702 будівлі, вивезли до Німеччини 219822 голови великої рогатої худоби, 324649 свиней, 202751 голову овець та кіз, 206122 коней; зарізали 1389989 штук

домашньої птиці; розікрали 249172 тон борошна; знищили 1500662 га посівів і 7886 га садів та виноградників [7].

Всього у Полтавській області окупантами було зруйновано та спалено 30 тис. колгоспних будівель: корівників, свинарників, конюшень, зернохосвищ, приміщень колгоспів та ін. Зовсім спалено та зруйновано 30 тис. колгоспних будівель [8].

У Житомирській області окупанти відібрали понад 240 тис. голів великої рогатої худоби, 195 тис. коней, 200 тис. свиней, 230 тис. овець та кіз, 460 тис. шт. різної птиці, 55 тис. т. зерна, зруйнували і знищили понад 20 тис. колгоспних будівель.

У Харківській області 2027 колгоспам гітлерівці завдали величезних збитків. У Лозівському, Барвінківському, Коломацькому, Балаклівському, Зміївському, Петрівському, Валківському та інших районах вони знищили в колгоспах 1101226 га посівів, 6996 га садів, розікрали 368370 тон зерна, зарізали або вивезли до Німеччини 234 014 голів великої рогатої худоби, 241040 свиней, 242 344 штук овець та кіз, 141 121 коней і вилучили 16 12 645 штук різної домашньої птиці.

У Волинській області німецько-фашистські загарбники зруйнували 1117 колгоспів [9]. Цей жахливий недолік перелік може бути безкінечним.

В таких умовах початковий період відбудови сільського господарства визволених районах був пов'язаний небаченими труднощами. Не вистачало коштів, насіння, металу, будівельних матеріалів, техніки, транспорту, запасних частин та паливних, мастильних матеріалів, реманенту, тягла, мало залишилося працездатного населення.

Перед українськими селянами лівобережних областей в короткі терміни після вигнання окупантів знову зорганізували у відновленні в довоєнній кількості (а інколи і у більшій) колгоспи та радгоспи, були поставлені складні, вимагаючи надлюдських зусиль завдання. Вони повинні були в рамках відновлюваної радянської системи господарювання забезпечити виконання всього комплексу відбудовчих та господарських робіт у сільськогосподарському виробництві. Перш за все, потрібно було завершити збирання

врожаю 1943 року та якісно провести комплекс осінніх польових робіт, підготовку до весняно посівної кампанії, в рамках якої планувалося відновити довоєнні посіви зернових технічних культур.

Для успішного забезпечення польових робіт першочергове значення мало відновлення енергетичної бази сільського господарства. На кінець 1943 - початок 1944 року у звільнених районах були відбудовані та відновили свою діяльність всі 496 довоєнних МТС, які володіли 13 694 тракторами, що складало біля 40% 1941 року [10]. Але при цьому слід зазначити, що абсолютна частина потребувала поточного та капітального ремонту і відразу використовуватись не могло. Хоча при МТС розпочали роботу 460 МТМ поточного ремонту, 19 МТЛ капітального ремонту і 4 мотороремонтних заводи [11], повністю забезпечити ремонт техніки в перші місяці після визволення вони не могли. На багатьох МТМ майже повністю була відсутня верстатобладнання [12], інструменти, запасні частини, кваліфіковані кадри ремонтників. Так, наприклад, згідно рішення загальносоюзних керівних органів для України і мало поступити до 5 лютого 1944 року запасні частини до тракторів на суму 8704,09 1000 карбованців (в цінах 1926/27 років). Але завезли всього на суму 4477,1 тис карбованці, що становило лише 51,4% від плану [13]. Зрозуміло, що із-за вище зазначених причин майстерні не справлялися із плановими завдання по ремонту техніки. Наприклад, на 20 листопада 1943 року у 5 областях (Ворошиловоградський, Харківський, Сталінській, Полтавській та Сумській) згідно планових завдань потрібно було відремонтувати 3440 тракторів, а відремонтували всього 1463, що становило лише 42,70 % плану [14].

Зазначимо також, що не в повному обсязі та не своєчасно поступали у звільнені райони України реєвакуйована техніка. Так, станом на 5 лютого 1944 року із східних районів СРСР поступило всього 2634 трактори з 4366, які повинні були надійти згідно рішень Раднаркому СРСР і ЦК ВКП (б) від 21 серпня та 7 листопада 1943 року. При цьому, 887 перебували в дорозі, а 845 навіть не від

грузили [15]. А бували випадки коли техніку просто не хотіли повертати колишнім власникам. Так, при допомозі обкому партії та ЦК КП (б) У намагалися вирішити питання про повернення із Саратовської області евакуйованих туди 43 тракторів Лебединівська МТС, 58 тракторів Маловорожбянівська МТС, 38 тракторів Михайлівська МТС, 38 тракторів Синівська МТС та 31 трактора Банічеська МТС, а Охтирська МТС 71 трактора із Ростовської області (всі МТС- Сумської області) [16]. Бували випадки, коли техніка поступила розкомплектованою, максимально виробленою і тому без капітального ремонту працювати не могла.

Поставки нової техніки в 1943 році фактично не здійснювалися, хоча в незначній кількості були задекларовані керівними органами держави. Технічний 87 відновлених радгоспів нарком радгоспів УРСР на 1 лютого 1944 року складав 1180 тракторів, 2254 тракторних плугів, 1514 тракторних культиваторів, 1501 сіялка, 774 комбайни [17]. Всього в районах України за приблизними підрахунками було 8620 комбайнів [18].

Таким чином можна зробити висновок, що землеробська галузь сільського господарства мала в другій половині 1943 року певну технічну базу для механізації основних сільськогосподарських робіт. Однак вона була недостатньою для ефективного і швидкого проведення збиральних робіт, підняття зябу та посіву озимих. Часто навіть та незначна кількість придатної для роботи техніки простоювала із-за відсутності палива і мастил. Тому реальністю було те, що жнива 1943 року були проведені в значній мірі вручну. В основному на коровах колгоспників та працівників радгоспів (бо наявна кількість коней, волів та корів у колгоспах та радгоспах не могла забезпечити навіть мінімальні потреби у живому тяглі) було проведено і посів озимих зернових культур. А подекуди в плуг вимушені були впрягатися і самі селяни.

В таких важких умовах в 1943 році сільські трудівники десяти звільнених областей України заготували для Червоної армії та держави 91 млн. пудів хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Про трудовий доробок селянства Лівобережної

України свідчить той факт, що всі українські і білоруські фронти повністю і безперервно постачалися хлібом та іншими продуктами за рахунок заготівель і закупівель, здійснених в цих областях. Крім того, тут були створені необхідні продовольчі запаси, із яких в 1943 році біля 100 тисяч тонн відгрузили Ленінградському фронту та Ленінграду [19].

Велика робота була проведена селяни визволених лівобережних областей і по відновленню тваринницької галузі. На кінець 1943 року на колгоспних тваринницьких формах нарахувалось до 339,3 тисяч голів великої рогатої худоби, до 277 тисяч коней, до 56,9 тисяч свиней, до 93,5 тисяч овець [20]. Відновлення тваринництва в громадському секторі відбувалось як за рахунок реевакуації худоби на Україну (хоча вона в період також здійснювалися в менших розмірах, ніж це було визначено рішеннями центральних органів державного управління), так і за рахунок контрактації телят, поросят, ягнят у колгоспників, робітників, та службовців. За даними обласних земельних відділів десяти областей УРСР. на 1 січня 1944 року із 951. 1 тисячі голів законтракованої у селян худоби на колгоспні форми поступило великої рогатої худоби - 230 тисяч голів, свиней - 14 тисяч, овець - 16 тисяч. Ці показники коливалися в межах 60-70 % до плану контрактації [21]. На кінець року значно зросла і кількість худоби в особистих господарствах селян. До кінця року тваринницька галузь сільського господарства Лівобережної України почала давати необхідні продукти тваринного походження для потреб армії та населення. А головне було те, що в результаті проведеної в другій половині 1943 року роботи по відновленню тваринництва було закладено хороший фундамент для його подальшого розвитку.

Розглянуте коло питань далеко не висчерпує проблеми, пов'язані із станом сільського господарства та результатами господарської діяльності селян Лівобережних областей України в 1943 році. Вони чекають ще неупередженого аналізу. У їх числі зокрема, такі питання, як характер і можливості відновленої радянської системи ведення сільськогосподарського виробництва, відношення до цієї системи селян, труднощі,

упущення та помилки в організації виробничого процесу на селі в умовах відбудови, соціальні аспекти життя селян, справжня ціна досягнутих показників та ін.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦЦАГО України), ф. 1, оп. 30, спр. 62, арк. 35-41.
2. Там же, арк. 75-79.
3. Там же, арк. 4.
4. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. В трех томах. Т.3.К.: 1975, С. 158.
5. ЦЦАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 33, арк. 36.
6. Там же, спр. 62, арк. 64.
7. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в трех томах. Том 1, - К.: 1985, С. 294.
8. ЦЦАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 32, арк. 111.
9. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в трех томах. Том 1.- К.: 1985, С. 294.
10. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. Т. 2, С. 463.
11. ЦЦАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 32, арк. 111.
12. Там же, спр. 31, арк. 105.
13. Там же, спр. 62, арк. 26.
14. Там же, спр. 33, арк. 2.
15. Там же, спр. 62, арк. 25.
16. Там же, спр. 33, арк. 26.
17. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. Т. 2, С. 463.
18. ЦЦАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 34, арк. 4.
19. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. Т. 2, С. 465.
20. Там же, с. 464.
21. Там же; ЦЦАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 62, арк. 61-62.

УДК: 94 (477)"1941/1944": 338.43

Потильчак О. (ли Київ)

Трудова експлуатація українського селянства у роки нацистської окупації (1941-1944 рр.)

Поряд з всеохоплюючим та планомірним визискуванням трудових ресурсів

міста, німецька окупаційна влада широко експлуатувала працю українських селян. Трудова експлуатація селянства була частиною аграрної політики нацистів, яка полягала в перетворенні України у продовольчу базу Німеччини в Європі [1].

Звичним явищем були фізичні покарання за зволікання чи зупинку в роботі. Ось що згадується з цього приводу в одному з розвідувальних повідомлень Українського республіканського штабу партизанського руху: "Б'ють не лише колгоспників та колгоспниць, але і сільських старост, особливо керівників "громадських господарств". Були випадки, коли через зупинку молотилки в умовах зимового морозу та заметілі німці заарештували всіх бригадирів і керівників колгоспу, били їх, а потім відпускали для продовження роботи. Якщо ж справа не покращувалася - знову били" [2]. Для контролю за роботою селян гітлерівці регламентували робочий час у громадських господарствах. Так, наказом того ж таки генералкомісара округу Миколаїв встановлювалися перерви: на сніданок півгодини, обід - година, та післяобідня перерва - 15 хвилин [3]. Весь інший час до заходу сонця селянин зобов'язаний був працювати.

Сільськогосподарська окупаційна влада встановила навіть норми розподілу робочих рук на гектар орної землі. Вони були різними і залежали від характеру ґрунтів та наявності вільних робочих рук. Наприклад, в Кам'янецькому районі Дніпропетровської області для обробітку 100 га орної землі планувалося залучити 20 селян, а для Криворізького району цей показник становив 23 чоловіки. Причому, в багатьох районах гостро відчувалася нестача робочих рук. У тому ж Кам'янському гебіті, після відправки робочої сили до рейху, залишилося 13-17 осіб на 100 га землі враховуючи і дітей [4].

Щоб якось зменшити дефіцит робочих рук в сільському господарстві півдня України, окупанти спланували примусове переселення в ці регіони 380 тис. селян з північних областей рейхскомісаріату. Однак, ці плани, за свідченням самих же чиновників окупаційної влади, виявилися нереальними. Сільськогосподарський фюрер рейхскомісаріату

Г. Кернер в доповіді про становище в сільському господарстві від 10 квітня 1942 р., визнавав: "Ми ніколи і не розраховували, що вдасться перекинути в інші райони цей теоретичний надлишок робочої сили. У дійсності ми розраховували на переміщення 150-200 тис. сільськогосподарських робітників" [5].

Для покриття дефіциту трудових ресурсів в сільському господарстві, влада широко використовувала працю міських жителів, біженців та евакуйованих із зони боїв. Рейхскомісар Е. Кох ще 22 січня 1942 р. наказав для проведення весняних польових робіт мобілізувати населення міст. Лише у Києві було мобілізовано 50 тис. мешканців. Встановлювалася денна норма для кожного - перекопати вручну 100 м² землі. Таким чином, передбачалося протягом 10 днів підготувати під посіви 5 тис. га орних земель, а за наступні 10 днів ще 5 тис. Гектарів [6]. Взагалі ручний обробіток землі був повсюдним правилом на окупованій території.

Працювали на селі і так звані "біженці", а фактично депортовані з прифронтової смуги особи. Командуючий оперативним тилом групи армій "Південь" 16 березня 1942 р. повідомляв: "З метою усунення нестачі робочої сили на сільськогосподарських роботах, господарська інспекція "Південь" почала вербувати у Харкові біженців, формувати з них загони по 150 чоловік та спрямовувати їх пішки в Ногайські степи для використання на роботах під час весняної посівної кампанії" [7].

Але, не дивлячись на всі потуги окупантів, на кінець весни 1942 р. майже 60% орної землі в силу різних причин не було засіяно. Селянин неохоче йшов працювати на землі громадських та державних господарств. У більшості випадків виробнича активність на польових роботах забезпечувалася погрозами та примусом окупантів. Так, у Вінницькій області за допомогою насильницьких заходів окупанти досягали того, що навесні 1942 р. майже всі вільні площі і навіть землі, відведені під пар, були розорані та засіяні [8].

У районах, де справи в сільському господарстві йшли не так добре, як хотілося нацистам, дуже скоро була застосована

справжня рабська система примусової праці. Існували накази про те, що кожні 10 хат зобов'язувалися сіяти для вермахту своїм зерном 2,5 гектарів ярівини. Коли робоча худоба була відсутня, окупанти примушували впрягатися в плуг по 8-10 чоловік, застосовували дитячу працю [9]. Такі випадки було зафіксовано в окремих районах Запорізької, Херсонської та Харківської областей. Наприклад, в с. Власівка Харківської області, окупанти впрягали в сівалку по 10 осіб, а в борону по 2 чоловіки і під загрозою розстрілу примушували працювати в полі [10].

Крім усього іншого, 1942 рік нова влада оголосила винятковим щодо поставок сільськогосподарської продукції. Зрив і саботаж сільськогосподарських робіт, як правило, закінчувався репресіями і конфіскацією збіжжя. В 1943 р. з цією метою окупанти почали застосовувати каральні військові частини.

Робочі руки селян використовувалися не лише на польових роботах, але і на зовсім інших, не пов'язаних із сільським господарством. Селяни працювали на будівництві і розчисних роботах, виконували різноманітні повинності, запроваджені місцевою владою, перевізили власними кінними вантажі, очищали від снігу залізничні колії, шосейні дороги та мости. Така праця була безоплатною та виконувалася в порядку трудової мобілізації [11]. Характерним з цього приводу є розпорядження голови Решетилівського районної управи, що на Полтавщині. В ньому, зокрема, згадувалося: "У першому кварталі 1943 р. все працездатне населення району від 17 до 50 років ... зобов'язане працювати протягом 10 діб (по дев'ять з половиною годин на добу) на користь держави безкоштовно" [12].

Господарські органи окупантів застосовували найрізноманітніші форми примусу селян до праці: залякування, штрафи, відбір присадибних ділянок і худоби, ув'язнення в трудові табори, взяття заручників, депортація до Німеччини і навіть розстріл. Наприклад, в господарствах Полтавщини штраф за невихід на роботу складав від 100 до 200 крб. [13]. У травні 1943 р. за ухилення від роботи в полі, у всіх селян громадського господарства № 51

Оржицького району Полтавської області було відібрано городи, а самих людей примусили працювати під охороною з 5-ї ранку до десятої години вечора. Як засіб залякування, інколи застосовувався і розстріл. В листопаді 1941 р. фашисти стратили двох селян с. Сухонівки Чорнухинського району Полтавщини за те, що ті не вийшли на роботу. Щоб примусити селян працювати, місцева влада застосовувала випробуваний спосіб - захоплення заручників. Зокрема на Полтавщині весною 1943 р. окупанти у всіх районах затверджували списки передбачуваних заручників із числа місцевого населення, які мали бути заарештовані та страчені в разі незадовільної роботи решти обцинників. Щоб примусити селян працювати в неділю, окупанти навіть зачиняли церкви [14].

Інтенсивна трудова експлуатація селян та пограбування господарства України дозволили нацистській Німеччині забезпечити протягом 1942-1943 рр. значні продовольчі поставки на потреби вермахту та рейху. 94,5% продовольства, вивезеного з окупованих територій СРСР, походило з України. На початок 1943 р. з території республіки загарбники вивезли близько 2,8 млн. т. продовольства [15]. Так чи інакше, а окупанти спромоглися використати в своїх цілях працю мільйонів українських селян, нещадно грабуючи сільське господарство України.

- Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941-1944 гг.: В 2-х кн. - Кн. 1. К, 1985. - С. 292; Косик В. Вказ. прац. - С. 529.*
2. ЦЦАГО України. - Ф. 1. - Оп. 22. - Спр. 123-Арк. 54.
 3. ЦЦАВО України. - Ф. КМФ-8. - Оп. 1. - Спр. 297. - Арк. 166.
 4. ЦЦАВО України. - Ф. КМФ -8.-Оп. L- Спр. 6. - Арк. 386.
 5. ЦЦАВО України. - Ф. КМФ-8. - Оп. 1. - Спр. 38. - Арк. 25-26.
 6. *Непокоренная земля киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941-1944. - К., 1965. - С. 113.*
 7. ЦЦАВО України. - Ф. КМФ-8. - Оп. 1. - Спр. 12. - Арк. 109.
 8. ЦЦАГО України. - Ф. 1. - Оп. 22. - Спр. 10. - Звіти, інформації, доповідні про німецько-фашистський режим на окупованих територіях

- Арк. 8.
9. Панченко П.П., Бондаренко Н.М., Падалка С.С. *Вказ. прац.*— С. 142.
10. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. - С. 279.
11. ЦЦАЖО.-Ф. Р-1426.-Оп. 1.-Спр. 61.-Арк. 20; ЦЦАВО України. - Ф. 3206. - Оп. 2. - Спр. 132. - Арк. 3.
12. ЦЦАВО України, м. Київ. ~ Ф. 4620 - Оп. 3. - Спр. 297.-Арк. 35.
13. ЦЦАВО України. - Ф. 4620. - Оп. 3. - Спр. 240. - Арк. 10.
14. ЦЦАВО України. - Ф. 4620. - Оп. 3. - Спр. 297.- Арк. 10-14.
15. *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.: в 6-ти т. - Т.3. - М., 1963-С. 463.*

Григорчук П.С., Мельничук О.А.
(м. Вінниця)

До питання правового забезпечення аграрної реформи в Україні на сучасному етапі

Найважливішою сферою суспільного життя, з реформуванням якої численні верстви українського суспільства пов'язують надії на краще майбутнє, є економіка. Демократизація та реформування економічних процесів в державі є однією з необхідних умов для здійснення радикальних перетворень в інших галузях життя суспільства.

Не випадково розвал тоталітарного устрою радянського суспільства пов'язують, насамперед, із неможливістю соціалістичної системи забезпечити матеріально забезпечене життя громадян. Тобто в основі системної кризи тоталітаризму лежала економічна криза [1, 584]. Та й сьогодні розвиток демократичних процесів, успіхи в побудові молодого Української держави цілком залежать від розвитку економіки.

Однією з галузей економіки, яка потребує нагального реформування на нових демократичних засадах є сільське господарство. Така необхідність пояснюється не лише тим, що Україна є аграрно-індустріальною державою, яка має чудові природні умови, багаті чорноземи, найвищий серед європейських країн рівень землезабезпечення тощо. Потреба корінних змін обумовлена ще й тим станом, в якому знаходилося сільське господарство, що цілком відзеркалює ставлення тоталітарного режиму до розвитку аграрного сектору. Радянська влада, яка у селянах-власниках вбачала ворогів радянського ладу, розглядала сільськогосподарське виробництво як сировинний придаток, джерело для розвитку промисловості. Насильно позбавлені засобів виробництва і загнані в одержавлені колгоспи, селяни із повноправних власників перетворилися в працюючих з-під палки найманців. Врешті-решт колективна форма власності і

базовані на ній організаційно-правові форми аграрних формувань показали свою нежиттєздатність. Це і визначило необхідність сучасного реформування аграрного сектору.

На реформу, що об'єктивно назріла, покладалося ряд функцій. Найголовнішою з них є функція продовольчого забезпечення. Серед інших варто назвати соціально-відтворювальну, функцію збереження і підтримки способу життя, притаманного українському селянству, а також ґрунтозахисну, екологічну, природоохоронну та інші функції [2,69].

Найважливішою складовою будь-якої реформи є її правове забезпечення. Декларація про державний суверенітет України, яка проголошувала землю власністю українського народу, започаткувала створення нової юридичної схеми земельних відносин, що мала суттєво відрізнятись від моделі, побудованої на принципах державної монополії на землю [3,8].

Першими законодавчими актами, які на нових засадах мали врегулювати земельні відносини, як правило, вважають Постанову Верховної Ради Української РСР "Про земельну реформу" та Земельний кодекс Української РСР, прийняті 18 грудня 1990 р. Незважаючи на те, що радикальна новація земельного законодавства почалася ще в надрах старого режиму, і за процесом творення була мало схожа на реформаторські дії, саме ці законодавчі акти створили підґрунтя земельної реформи, визначивши хоча й у загальній формі її основні положення. Для того, щоб наповнити ці положення реальним змістом, необхідно було створювати законодавчу та нормативну базу.

У березні 1991 р. земля була проголошена об'єктом реформи, а її здійснення покладалося на місцеві ради народних депутатів, хоча концепція земельної реформи вироблена не була. Лише восени 1991 р. уряд В. Фокіна запропонував Верховній Раді план перетворень, розроблений під впливом концепції російських реформ. Під тиском уряду Верховна Рада розпочала розробку пакета відповідних законодавчих актів. Були прийняті закони "Про селянське (фермерське) господарство", "Про форми власності на

землю", "Про колективне сільськогосподарське підприємство" тощо.

Однак прийняті законодавчі акти виявилися суперечливими за своєю суттю. Такий стан пояснювався, насамперед, неоднозначністю оцінки реформ у суспільстві. Ліві сили виступили проти земельних перетворень, вбачаючи в них спробу остаточно розвалити сільське господарство. Як представники "партії влади" на обласному та районному рівнях вони всіляко намагалися дискредитувати саму ідею земельної реформи, будь-якими засобами гальмували її проведення. Таким чином, реформа вже з перших років стала заручницею політики і залишається такою й досі. Це стало однією із основних перепон на шляху радикального реформування земельних відносин [4,10].

Ініціатива подальшого реформування земельних відносин була продовжена Указами Президента України. Перший із них "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва" (листопад 1994) передбачав вирішення трьох основних проблем земельної реформи: приватизації, оцінки і ринку землі [5,588].

Оскільки положення Указу не набули форми законів і були виконані формально, 3 грудня 1999 р. був виданий Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки". Згідно з ним Кабінет Міністрів України, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні адміністрації зобов'язані були впродовж грудня 1999 - квітня 2000 рр. реформувати колективні сільськогосподарські підприємства (КСП) на основі приватної власності на землю та майно.

Передбачалося, що вихід із КСП його членів із земельними і майновими паями, як спосіб їх реформування, мав зумовити цілу низку зрушень в АПК: стимулювати появу приватних підприємств, в основі яких лежить право власності фізичної особи на землю; приватно-орендних, які дадуть можливість фізичній особі орендувати землю в інших фізичних, юридичних осіб чи держави; селянських (фермерських) господарств;

господарчі товариства, в тому числі з обмеженою відповідальністю; сільськогосподарських кооперативів, що є добровільними об'єднаннями паєвих внесків для участі у спільній сільськогосподарській виробничій діяльності і обслуговуванні переважно членів кооперативів [6,47-48].

Указом передбачався не лише спрощений, вільний вихід із КСП, але й можливість передачі власниками своїх земельних паїв і майна в оренду підприємствам, установам, організаціям, що використовують їх для сільськогосподарських потреб. Про соціальну спрямованість і ринкову орієнтацію Указу свідчать закріплені в ньому положення про підтримку розвитку особистих підсобних господарств. Передбачена можливість приєднання земельних паїв при виході із КСП до присадибних земельних ділянок без створення юридичної особи [7, 55].

З прийняттям у 1996 р. Конституції України, в умовах появи ринкових економічних відносин, Земельний Кодекс України (у редакції 1992 р.) явно відставав від руху земельної реформи, а частина норм земельного законодавства не відповідала аграрним відносинам у суспільстві. В цих умовах у серпні 1996 р. при Держкомземі України була створена робоча група по підготовці нової редакції Земельного кодексу. Однак законопроект, який розглядався Верховною Радою 4 березня 1997 р., у першому читанні був відхилений.

Невідповідність чинного Земельного кодексу Конституції України та розбіжності між ЗК і Указами Президента України змусили Голову Держкомзему створити в 1999 р. нову робочу групу по підготовці проекту Земельного кодексу [8, 47]. Його обговорення та прийняття проходило у гострій політичній боротьбі. Лише завдяки згуртованості більшості у Верховній Раді, кодекс все ж був прийнятий і 26 жовтня підписаний Президентом України. З 1 січня 2002 р. Земельний кодекс набрав чинності.

Новий Земельний кодекс суттєво відрізняється від попереднього як за структурою, так і за змістом. Якщо попередній кодекс поділявся лише на розділи і статті (10 розділів, 118 статей), то новий більш система-

тизований і розширений (10 розділів, 37 глав, 212 статей, прикінцеві та перехідні положення). Важливим є проголошення (розділи 3-5) права на землю, визначення підстав його набуття та реалізації, встановлення гарантій забезпечення прав на землю [9].

В чинному кодексі чітко визначена можливість громадян-власників земельних паїв за їх бажанням виділити в натурі такі земельні ділянки з видачею державних актів на право власності на землю. Щоправда, відчужувати або продавати такі земельні ділянки, окрім міни, передачі у спадщину та вилучення для суспільних потреб, громадяни зможуть лише з 1 січня 2005 р.

Прийняття і вступ в дію нового Земельного кодексу ознаменувало новий етап реформування та демократизації аграрних відносин. Разом з тим для практичного впровадження положень законодавства в життя не менш важливими є цілий ряд інших моментів. Якщо переструктуризацію ресурсів і засобів виробництва в аграрному секторі можна здійснити швидко, то досить проблематично сформуванню за короткий термін новий менталітет товаровиробників, заснований на ринкових принципах господарювання. При цьому не менш важливим є ознайомлення їх з елементарними основами господарчого, економічного і комерційного розрахунку, бізнесу, підприємництва і конкуренції. Аграрні реформи потребують ресурсів і матеріально-технічних засобів, реформи системи господарчого і адміністративного управління, встановлення стимулюючої податкової системи тощо [10, 37].

Однак, незважаючи на це, здобутки аграрної реформи в Україні є досить вагомими. За роки її проведення кількість землекористувачів і власників землі зросла з 0,8 млн. до 23 млн., на території колишніх колгоспів і радгоспів утворилося більш, ніж 39 тис. селянських фермерських господарств та 6,2 млн. власників земельних часток (паїв).

Безперечними досягненнями аграрної реформи є розвиток особистого підсобного господарства, садівництва, городництва. Для ведення особистого підсобного господарства виділено 2858, 8 тис. га земель, під садів-

ництво -212,6 тис, городництво - 299,9 тис, сінокошілля і випасання худоби - 1,4 млн. га. Свої земельні ділянки, надані раніше у користування, приватизували 12,92 млн. громадян, або 85,7% від тих, які мають на це право, з них 2,3 млн. (17,8%) отримали державні акти на право власності на землю [11,30].

В цілому ж реальні здобутки аграрної реформи мають підтверджувати зростаючі темпи та об'єми виробленої сільськогосподарської продукції. Проте не менш важливим її досягненням є зміни у психології сільських товаровиробників, спрямовані на утвердження в них почуття повноправного власника землі.

1. *Новітня історія України: Підручник за ред. А. Г. Слюсаренка, В. І. Гуссева, В. П. Дрожжина та ін. -К.; Вища школа, 2000. - С 584.*
2. *Баланюк І.Ф., Аграрні відносини: соціально-економічна суть і місце в системі суспільних відносин // Економіка АПК. - 2000. - №8. - С 69.*
3. *Новаковський Л., Будзілотич І., Леонець В., Юрченко А. Земельна реформа в Україні продовжується // Право України. -2001. - №1. - С.8.*
4. *Там само. - СІ 0.*
5. *Новітня історія України: Підручник за ред. А.Г. Слюсаренка, В.І. Гуссева, В.П. Дрожжина та ін. -К 2000. - С 588.*
6. *Жушман В., Аграрная реформа в Украине: правовые проблемы // Предпринимательство, хозяйство и право. - 2000. - № 6. - С.47-48.*
7. *Кулинич П., Реструктуризація сільськогосподарських підприємств порівняльна характеристика законодавств України і Молдови // Предпринимательство, хозяйство и право. - 2000. - № 7. - С. 55.*
8. *Кулинич П. Новий земельний кодекс України: яким йому бути//Право України. -2000. - №9. - С 47.*
9. *Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. // Урядовий кур'єр. - 2001. - 15 листопада.*
10. *Гусаков В.Г., Уроки аграрних реформ и перспективы развития сельского хозяйства Беларуси // Экономика АПК. -2000. -М8.-С.37.*
- П. *Даниленко А.С. Основні напрями удосконалення земельних відносин та їх роль у формуванні стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI столітті // Економіка АПК. - 2001. - №4.-С.30.*

УДК: 94(477)"1990/200Г: 338.43

Конфітовський В.
(м. Кам'янець-Подільський)

Проблеми розвитку аграрного сектора України та їх законодавче врегулювання (1990-2001 рр.)

В 2001 році, що відійшов в історію, розпочавши нове тисячоліття, у житті України і долі українського села відбулася подія справді історичного значення - було схвалено Верховною Радою і підписано главою держави новий Земельний кодекс України [1]. З його прийняттям практика реформування і фактичні зміни, що відбуваються на селі, увійшли у закономірне русло, визначене Основним Законом України. По суті в сучасному суспільно-політичному житті країни настала пора великого реформаторського засіву, започаткованого в перші роки незалежності України.

Основоположними законодавчими актами з точки зору перспектив аграрного сектора України, передусім, виступили Конституція України, зокрема її статті 13,14 і 41, та "Декларація про державний суверенітет України", у якій було чітко визначено, що земля не тільки є власністю її народу, а й матеріальною основою державного суверенітету та забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян [2,429].

Визначальні принципи розвитку аграрного сектора знайшли своє відображення у законі "Про економічну самостійність країни", прийнятому у серпні 1990р. Передусім, зауважимо, що у ньому було зроблено акцент на юридичному закріпленні положення, за яким основу економічної самостійності України утворює право власності її народу на національне багатство; вперше визначено юридичний статус трьох форм власності: державної, колективної та індивідуальної і підтверджено їх рівноправність; було окреслено напрями та шляхи поступового переходу до ринкової економіки і розробки, фінансування та реалізації

загальнонаціональних програм. Нарешті, підприємства і організації отримали юридичне підтвердження, статусу суб'єктів міжнародного співробітництва [3,449].

Більш конкретного значення у розвитку АПК набув Закон "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України" (1990р.), що підтвердив виняткову значимість та споконвічну потребу і роль продукції сільського господарства у життєдіяльності людини і суспільства. У ньому зафіксовано важливість та необхідність відродження селянина як господаря землі, хлібороба, носія моралі та національної культури. Водночас, відповідно до принципів ринкової економіки, зроблено акцент на таку цінову політику, яка здатна забезпечити еквівалентний обмін між товарами сільськогосподарського та промислового виробництва, та іншими галузями народного господарства через систему заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію, оптових цін на засоби виробництва та матеріальні ресурси і тарифи на послуги для села [4,9-13].

Особливе місце серед аграрного законодавства посіла груднева (1990 р.) постанова Верховної Ради про земельну реформу як стержневу складову економічної реформи в Україні. Зазначимо, що головним завданням цієї реформи виступав перерозподіл земель з одночасним наданням їх у довічне успадковане володіння громадянам, підприємствам, установам і організаціям, а також у користування з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатокладної економіки, раціонального використання і охорони земель [5, 57]. У зв'язку з цим вже в березні 1991р. всі землі України стали об'єктом реальної земельної реформи.

Важливим у справі перспективних перетворень аграрного сектора став Земельний кодекс України, схвалений Верховною Радою у грудні 1990 р. і доповнений в березні 1992 р. У першій його редакції (грудень 1990 р.) ще не йшлося про рівноправний розвиток всіх форм власності на землю та господарювання в аграрному секторі. Вона відобра-

жала лише концептуальні принципи, які юридично закріплювали право на постійне володіння землею колгоспами, радгоспами та іншими державними, кооперативними, громадськими підприємствами, установами, організаціями і недоторканість їх земельних угідь та майна. Водночас, як уже зазначалося, землі могли надаватися у довічне успадковане володіння селянським (фермерським) господарствам, особистим підсобним господарствам, а також для садівництва, дачного і гаражного будівництва [6,98].

Редакція Земельного кодексу від 1992 р. врахувала накопичений на той час досвід і певні уроки початкового етапу становлення української державності. У ній визначалися нові підходи до сільськогосподарського виробництва та реформування аграрного сектора, були сформульовані завдання земельного законодавства, визначені форми власності на землю та структура органів виконавчої влади щодо регулювання земельних відносин, форми участі громадян та їх об'єднань, функції органів територіального громадського самоврядування у здійсненні заходів щодо використання і охорони земельних ресурсів. Вперше було врегульовано придбання землі у власність, визначено земельний податок на орендну плату за землю. Окремим розділом унормована система раціонального використання земель, в тому числі природоохоронні, ресурсозберігаючі, відтворювальні заходи збереження ґрунтів, обмеження негативного впливу на них, а також на рослинний і тваринний світ, водні джерела та інші компоненти навколишнього середовища, визначався також правовий механізм вирішення земельних спорів [7,354].

Підсумовуючи цей аспект, зазначимо, що у даному Земельному кодексі були сформульовані основоположні норми з аграрного законодавства, які визначили змістовну спрямованість на конкретні заходи спеціальних Законів про форми господарювання та розвиток всіх складових сільського господарства.

Принципове значення у реформуванні аграрного сектора економіки країни мали нормативні акти, в яких отримала розвиток і

роз'яснення низка основних положень Земельного кодексу України, законодавчих актів з аграрно-селянського питання про порядок та закріплення землі за певними категоріями хліборобів.

На шляху практичної реалізації земельної реформи важливими юридичними документами стали Закони України "Про форми власності на землю", "Про колективне сільськогосподарське підприємство" і "Про селянське (фермерське) господарство", а також постанова Верховної Ради "Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі". Передусім, акцентуємо увагу на двох суттєвих аспектах. По-перше, ними було визнано рівнозначність державної, колективної і приватної власності на землю. По-друге, були встановлені конкретні не лише терміни вирішення принципово важливих організаційно-правових завдань щодо реалізації земельної реформи, а й розроблені заходи щодо активізації перетворень на селі [8,225, 272,186,355].

Згодом хід земельної реформи обговорила Верховна Рада і вказала на серйозні негативи в розвитку фермерства, що суттєво стримували процес успішного формування конкурентноспроможного приватного сектора аграрного виробництва. Водночас було доручено Національному банку України спільно з комерційними банками вишукати додаткові можливості для пільгового кредитування селянських (фермерських) господарств на період їх становлення, а Кабінету Міністрів України рекомендовано передбачити збільшення коштів на розвиток селянських (фермерських) господарств згідно обґрунтованих розрахунків [9,5].

Якісним кроком у реформуванні економічних відносин в аграрному секторі країни стало прийняття в липні 1993 р. Закону "Про плату за землю", яким визначалася політика держави щодо платного користування землею. Визначені ним принципові положення методологічного, правового та практичного характеру стали фундаментальними щодо оцінки процесів, які відбуваються на сучасному етапі реформування АПК [10,277].

Для того, щоб врегулювати значну

частину питань у сфері аграрних відносин, не відображену в законах, було прийнято низку указів Президента, декретів і постанов Кабінету Міністрів України та розроблено чимало нормативних актів відомчих міністерств, державних комітетів. Одним з таких важливих для працівників села документів став Указ Президента України "Про невідкладні заходи при проведенні земельної реформи в Україні" (лютий 1992 р.). В ньому було визначено правове поле членів колгоспів і робітників радгоспів, які виходили з них для утворення селянських (фермерських) господарств, садівничо-городніх товариств тощо. Селяни нарешті одержали юридичне право віддавати землю під заставу і брати в банках кредити на цих засадах.

Логічним завершенням складного і тривалого процесу істотних зрушень в аграрному виробництві за 90-ті рр. став Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки". Його мета полягала у "забезпеченні реалізації державної аграрної політики, прискоренні реформування та розвитку аграрного сектора економіки на засадах приватної власності" [11].

Серед інших фундаментальних новаторських положень вказаного документу було намічено реформування впродовж грудня 1999 - квітня 2000 року колективних сільгоспідприємств на засадах приватної власності на землю та майно. Були також чітко визначені шляхи процесу реформування: забезпечення всім членам колективних сільгоспідприємств відповідно до ст. 14 Конституції України виходу із земельними частками і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств та інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності; сприяння у реорганізації сільськогосподарських підприємств та створенні на їх базі приватних формувань; забезпечення встановлення сторонами договору оренди земельно-го паю, розміру орендної плати; запровадження спрощеного порядку реєстрації договорів оренди земельної частки та

майнового паю; забезпечення суворого дотримання встановленого порядку відведення земельних ділянок власникам паїв у разі їх виходу з колективних сільськогосподарських підприємств тощо. Зважаючи на доленосне значення необхідності і важливості процесу послідовного реформування аграрного сектора для народу країни, окремим положенням було виділено просвітницький аспект: перед засобами масової інформації (телебачення, радіомовлення, друковані видання) постала нагальна потреба систематичного висвітлення питань здійснення аграрної реформи, особливо процесу реалізації положень Указу, ведення відповідних програм з аграрної тематики.

Власне, Указ став суттєвим стимулом у підготовці нового Земельного кодексу, сформулювавши перед Кабінетом Міністрів завдання: забезпечити у двомісячний термін підготовку та прийняття в установленому порядку нормативно-правових актів, які впливають з цього Указу. Вже на перших порах практичної реалізації його основних положень 11,2 млн. селян (майже 80% тих, хто мав право) отримали у володіння земельні ділянки і паї [12].

Україна пройшла складний і тривалий, але необхідний період у процесі якого були зроблені значні напрацювання по формуванню ринкової структури і створено важливу правову базу для наступних перетворень. Безперечно, реформування аграрних відносин зумовлювало необхідність розробки відповідних законодавчих рішень, а головне - прийняття Земельного кодексу. Адже згідно з Конституцією лише після схвалення і набуття його чинності, селяни стали повноправними власниками своєї землі, а реальна практика реформування і ті фактичні зміни, що відбуваються на селі, увійшли в повноцінне правове поле.

Про актуальну необхідність, важливість і нагальну потребу реформаторських перетворень в аграрному секторі свідчить і той факт, що 25 жовтня 2001 року на пленарному засіданні за прийняття Земельного кодексу проголосувала більшість народних депутатів - 232. Разом з тим, сам факт прийняття Земельного кодексу і надання йому права

чинності з 1 січня 2002 року викликав неоднозначне, навіть полярне ставлення серед представників різних партій, громадських об'єднань. Народний депутат України, голова партії захисту інтересів селян України І. Бокий заявив: "Ухвалення Земельного кодексу мало б переконати всіх в Україні, що шахрайство стає державним світоглядом і державною практикою, що махорити в політиці стає найвищою доблестю, що всякі перебрехи стають найшанованішими людьми для влади, а чесність давно вже стала для неї найлютішим ворогом" [13]. На відміну від різкого несприйняття колегою Земельного кодексу народний депутат України, керівник депутатської групи "Трудова Україна" у парламенті І. Шаров наголошує: "Головне, що люди, які працюють на землі, стають її реальними власниками. Після набуття документом чинності селяни зможуть самостійно і вільно розпоряджатися своїми земельними ділянками, тобто купувати, продавати, дарувати, міняти. Тепер виділену землю можна заповідати своїм дітям та онукам. Право на землю гарантує держава, що засвідчується державним актом на право приватної власності. Отримуючи цей документ, селяни сприймають його як свій найцінніший скарб, як запоруку щасливого життя сьогодні і в майбутньому" [14].

Переймаючись наболілими проблемами сільських трудівників та необхідністю корінних позитивних змін в аграрному виробництві, голова Хмельницької обласної держадміністрації В. Лундишев із впевненим оптимізмом стверджує: "Попри панічні прогнози, триває реформування села. Прийнятий і підписаний Президентом України Л.Д. Кучмою багатостраждальний Земельний кодекс, вважаю, прискорить позитивні зрушення" [15].

Очевидно, важко погодитись з категоричними судженнями неприйнятності, заперечення позитивної ролі і значення Земельного кодексу. Зрозуміло одне, що він не тільки не суперечить, а, навпаки, посилює прогресивні тенденції розвитку сільськогосподарського виробництва на ринкових засадах. Для прикладу наведемо такі дані. Приріст валової доданої вартості в сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві за січень-

серпень 2001 року становив 26,2% порівняно з відповідним періодом минулого року, а загальний обсяг продукції сільського господарства зріс на 27,7% (в т.ч. в с/г підприємствах всіх форм власності - на 39,3%), у господарствах сільського населення приріст продукції становив 20,1%. В 2001 році було досягнуто найвищий за останні 8 років рівень продуктивності зернових культур (28,8 ц/га), а в господарствах 10 областей врожайність зернових була більшою, ніж в середньому по країні і коливалася в межах від 29,2 до 37,5 ц/га обмолоченої пшениці [16].

Отже, як переконують факти, в аграрному секторі об'єктивно назріла нагальна потреба, необхідність істотних реформаторських перетворень і формування повновладного господаря своєї власної землі. І саме Земельний кодекс, як вінчальний на даний момент, виступає надійним фундаментом реформування аграрних відносин України. Природно, що для розкриття закладеного в ньому потенціалу має бути створена низка законодавчих актів- про охорону землі, про її оцінку, про іпотеку (заставу), про земельний кадастр тощо. Їх підготовка створить необхідні умови для того, щоб селянин став суб'єктом права, аграрний сектор - потужною галуззю економіки України, а країна відновила славу європейської житниці.

1. Земельний кодекс України // Сільський час. - 2001. - 16 листопада.
2. Відом. Верх. Ради, 1990, №31, С.429.
3. Відом. Верх. Ради, 1990, №34, С.449.
4. Нові закони України. - К., 1991. - С.9-13.
5. Земельна реформа на Україні. Збірник законодавчих та урядових актів. - К., 1991. - С.57.
6. Земельний кодекс Української РСР - Закон Української РСР від 18 грудня 1990р. //Відом. Верх. Ради, 1991, №10, ст. 98.
7. Про внесення змін та доповнень до Земельного кодексу Української РСР - Закон України від 13 березня 1992р. //Відом. Верх. Ради, 1992, №25, ст. 354.
8. Закон України від 30 січня 1992р. "Про форми власності на землю" // Відом. Верх. Ради, 1992, №18, ст. 225; Закон України від 14 лютого 1992р. "Про колективне сільськогосподарське підприємство" // Відом. Верх. Ради, 1992, №20, ст.272; Закон України від 20 грудня 1991р. "Про

- селянське/фермерське/ господарство " // Відом. Верх. Ради, 1992, №14, ст.186; Постанова Верховної Ради від 13 березня 1992р. "Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі" //Відом. Верх. Ради, 1992, №25, ст.355.
9. Прохід виконання Закону України "Про селянське/фермерське/ господарство" / Постанова Верховної Ради від 27 січня 1993р. // Голос України. -1993. -5 лютого.
10. Закон України від 3 липня 1993р. "Про плату за землю"//Відом. Верх. Ради, 1993,№26, ст.277.
11. Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки"//І Сільський час. -1999. -10 грудня.
12. Земельний кодекс: що посієш, те й пожнеш. // Україна і світ сьогодні. — 2001. - 29-31 грудня.
13. Наше зверху! Ухвалення Земельного кодексу показало: червокамахлярства точить і з'їсть Україну як державу // Сільські вісті. — 2001. - 30 жовтня.
14. Земельний кодекс: що посієш, те й пожнеш // Україна і світ сьогодні. — 2001. - 29-31 грудня.
15. Маємо рухатись по висхідній//Подільські вісті. - 2001. - 30 листопада.
16. Економіка України за січень-серпень 2001р. // Урядовий кур'єр. - 2001. - 27 вересня.

УДК: 94 (477)" 1990/2001": 338.43

Лисенко О.М. (м. Черкаси)

Розвиток законодавчої бази реформування аграрних відносин (1990-2001рр.)

Україна має потужний потенціал земельних ресурсів. Із 60,3 млн. гектарів земель майже 70 відсотків (41,8 млн. гектарів) становлять сільськогосподарські, 17 відсотків (10,4 млн. гектарів) - лісові угіддя [10,6]. Тому виважена і цілеспрямована аграрна політика для України є важливим фактором її подальшого розвитку, становлення як стабільної правової держави на міжнародній арені. Однією з умов успішної реалізації аграрної політики є адекватне правове забезпечення радикальних змін у суспільно - правових відносинах у сфері агропромислового виробництва.

З 1990 року виконано значний обсяг робіт з реформування земельних відносин, але на жаль заходи, які проводилися не досягли своєї кінцевої мети, значною мірою через недостатньо обґрунтоване правове забезпечення.

Важливим складником реформи сільського господарства в Україні є передача усуспільнених сільськогосподарських земель та засобів виробництва, що належать сільськогосподарським підприємствам, у власність їхнім членам і створення більш продуктивних приватних господарств, які будуть зорієнтовані на ринкові відносини. Кінцевою метою аграрних реформ повинно бути створення конкурентноздатного, у тому числі на міжнародному ринку, аграрного сектора, який забезпечував би селянам високий рівень доходів на основі висококаліфікованого ведення господарства, яке достатньо захищене законом від протиправних посягань [13,24].

Головне місце серед аграрних перетворень в Україні належить земельній реформі, адже земля є основою сільськогосподарського виробництва.

В грудні 1990 року Верховна Рада України затвердила новий Земельний кодекс України і прийняла постанову «Про земельну реформу», відповідно до якої всі землі України з 15 березня 1991 року проголошувалися об'єктом реформування [12, 34]. Сутність аграрних перетворень полягало в тому, щоб повернути землю селянам, змінити форму права власності на землю, побудувати принципово нові відносини в аграрному секторі.

Новий Земельний кодекс України (ст. 6, 7, 8) передбачав реформування існуючої на початку 90 -тих років єдиної форми права на землю - користування землею в три форми: довічне успадкування, володіння для громадян; постійне володіння для сільськогосподарських і лісогосподарських підприємств і організацій; користування (постійне, тимчасове, в тому числі на правах оренди) для несільськогосподарських та інших підприємств, установ, організацій та громадян [2, 6]. Громадянам України земля надається в довічне успадковане володіння для ведення селянського (фермерського) господарства,

особистого підсобного господарства, для будівництва, садівництва та інше. Право володіння землею, яке було передбачено забезпечувало самостійність виробника, певну свободу діяльності і ряд функцій щодо розпорядження землею (право успадкування, передачі у тимчасове користування тощо). Купівля-продаж, дарування і застави землі Кодексом заборонені [2,17].

Реалізація положень Земельного кодексу викликала необхідність розробки і прийняття значної кількості законодавчих і нормативних актів. В 1992 році Верховна Рада України приймає Закон України "Про форми власності на землю", який запровадив приватну власність на землю і зрівняв її у правах з державною та колективною формами власності [4,5-6], а також Закон України "Про плату за землю", що змусило прийняти у березні 1992 року другу редакцію Земельного кодексу [5, 6]. По суті, в січні 1992 року, з введенням колективної (асоційованої) і приватної форм власності на землю держава приступила до реформування земельних відносин на засадах, які мають місце в усьому світі. Був розпочатий процес роздержавлення та приватизації земель сільськогосподарських підприємств. Для втілення у життя реформ проводилась значна робота, але, незважаючи на це, темпи реформування були надто повільними. Можна виділити ряд причин, які викликали таке становище:

по-перше, недоліки та неточності, які допускалися при перерозподілі земельного фонду;

по-друге, відсутність належної координації діяльності місцевих рад у проведенні земельної реформи;

по-третє, не вдосконалювалася вчасно правова база.

У базових законодавчих актах була практично відсутня можливість реалізації їх положень, як норм прямої дії. Крім цього багато суспільних відносин в аграрній сфері регулювалися на рівні підзаконних нормативних актів, які часто суперечили діючому законодавству і один одному. Ці проблеми залишаються і сьогодні в значній мірі перепонами до розвитку аграрного сектора економіки України.

Наступним етапом у законодавчому реформуванні аграрних відносин стало видання в 1994 - 1995 рр. Указів Президента України "Про реформи в сфері сільськогосподарського виробництва" [7, 6-9] та "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям". Ними передбачались конкретні дії, спрямовані на розвиток земельної реформи, які фактично передавали значні частини земельних володінь у власність селян у формі паю [8, 4-7].

28 червня 1996 року Верховна Рада України прийняла Конституцію. В ній гарантується право власності на землю, яке може існувати і як право приватної власності, і як право державної та комунальної власності [1, 15]. Це право набувається відповідними суб'єктами виключно за законом. Конституційно можливі форми права власності на землю забезпечуються тими ж гарантіями, що і право власності на будь-які інші об'єкти.

Прийняття Основного Закону держави вимагало приведення діючого аграрного законодавства у відповідність до Конституції. До законодавчих актів було внесено дуже багато змін і доповнень, особливо важливим було прийняття Закону України "Про сільськогосподарську кооперацію" від 17.07.1997 р. [6,5-8]. Цей закон став базисом для діяльності сільськогосподарських підприємств, дав можливість чіткіше визначити способи взаємодії виробників сільськогосподарської продукції.

3 грудня 1999 року Президент України видає Указ "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки", яким зобов'язував державні адміністрації здійснити організаційну роботу, яка сприяла б реформуванню колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно [9, 5]. Всім членам колективних підприємств забезпечувалося право вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно - орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств. Керуючись положеннями цього Указу селяни фактично

отримували землю у приватну власність.

В травні 2001 року, у відповідності до Указу Президента "Про основні напрямки земельної реформи в Україні на 2001 - 2005рр" формулюється нова концепція розвитку земельних відносин [10]. Згідно її положень, метою земельної реформи в 2001 - 2005 роках є забезпечення ефективного використання та підвищення цінності земельних ресурсів, створення оптимальних умов для суттєвого збільшення соціального, інвестиційного і виробничого потенціалів землі, перетворення її у самостійний фактор економічного зростання [10,5]. Формування земельних відносин у найближчі п'ять років має базуватися на таких принципах:

- непорушності права приватної власності на землю;
- включення землі у ринковий обіг;
- соціальної справедливості у перерозподілі земель, що перебувають у державній та комунальній власності;
- поєднання високої економічної ефективності та екологічної безпеки використання земель;
- узгодженості темпів і основних напрямів реформування земельних відносин та виробничих в аграрному секторі економіки [10,7].

Реалізація (основних напрямів) земельної реформи в Україні на 2001-2005 роки має прискорити завершення в країні аграрних перетворень, а також створити ефективний механізм регулювання земельних відносин та державного управління земельними ресурсами.

Державна політика у сфері регулювання земельних відносин передбачає:

- 1) забезпечення подальшого розвитку відносин власності на землю;
- 2) удосконалення земельних відносин у сільськогосподарському виробництві;
- 3) подальше реформування земельних відносин у містах та інших населених пунктах;
- 4) розвиток ринку землі;
- 5) розвиток кредитування під заставу землі, в тому числі іпотечного кредитування;
- 6) удосконалення порядку оплати за землю;
- 7) удосконалення моніторингу земель,

порядку ведення державного земельного кадастру та оцінки земель;

8) землевпорядне забезпечення проведення земельної реформи;

9) підвищення ефективності державного управління земельними ресурсами;

10) поліпшення організації контролю за використанням та охороною земель;

11) удосконалення нормативно-правової і методичної бази розвитку земельних відносин.

Підсумовуючи, можна виділити три етапи у процесі реформування законодавчої бази аграрних відносин:

перший етап - роздержавлення земель, створення земель запасу, передача земель у колективну власність, проведення оцінки землі, виготовлення і видача державних актів на колективні власності. Ця робота завершена. У колективну власність недержавних сільськогосподарських підприємств передано 26,7 млн. га державних земель [11, 23], що складає 63 % всіх земель України, 17 % сільськогосподарських угідь знаходиться у приватній власності громадян та фермерів [11, 24]. Решта земель залишається власністю держави і може виділятися для розширення функціонуючих і створення нових особистих підсобних і фермерських господарств;

другий етап закінчився розпаюванням колективних сільськогосподарських земель на встановлених законодавством принципах, виготовленням і видачею кожному члену КСП чи інших колективних підприємств сертифікатів з правом на земельну частку (пай);

третій етап - це процес об'єднання власників земельних часток і майнових паїв на новій основі і формування виробничих структур, здатних ефективно працювати в ринкових умовах. Він є найскладнішим, оскільки передбачає реорганізацію виробничих структур, структури управління, правових, економічних і трудових відносин у колективних сільськогосподарських підприємствах. Земельна реформа зможе дати позитивні результати лише за умови, якщо сформуються ефективні господарські одиниці на нових принципах діяльності, тому третій етап є також найвідповідальнішим.

Серед завдань удосконалення земельного законодавства на сучасному етапі виділяють такі:

- визначення ефективних механізмів гарантування і захисту права власності на землю;
- забезпечення ефективного управління земельними ресурсами, раціонального використання і охорони земель;
- забезпечення розмежування земель державної та комунальної власності;
- регулювання питань реалізації громадянами, юридичними особами, територіальними громадами сіл, селищ і міст права власності на землю;
- створення правових засад регулювання ринку землі;
- вирішення питань, пов'язаних із реалізацією права власності на земельну частку (пай).

Щоб досягти поставлених завдань аграрне законодавство має поступово позбавитися зайвого нашарування різних інструкцій, положень й інших відомчих актів та стати чіткою і стабільною законодавчою системою нормативно правових актів, в якій би домінував закон та права людини.

1. Конституція України від 26 червня 1996 року — К.: Українська правнича фундація, 1996.
2. Земельний кодекс України від 3 грудня 1990 року. - К.: Наукова думка 1991.
3. Закон Української РСР «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України» від 2 жовтня 1990 року //Радянська Україна. -1990. - 25 жовтня.
4. Закон України "Про форми власності на землю" від 30 січня 1992р. //Голос України. - 1992. - 7 лютого.
5. Закон України "Про плату за землю" // Голос України. -1992. - 23 липня.
6. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 року // Голос України. -1997. -13 серпня.
7. Указ Президента України "Прореформи в сфері сільськогосподарського виробництва" // Урядовий кур'єр. -1994. - 17 жовтня.
8. Указ Президента України "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" // Урядовий

9. кур'єр. -1995. - 23 квітня.
9. Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки" //Голос України. - 1999. - 15 грудня.
10. Указ Президента України "Про основні напрямки земельної реформи в Україні на 2001 - 2005рр"// Урядовий кур'єр. - 2001. -14 червня.
11. Агропромисловий комплекс: правові питання // Під.ред. Ю.С. Шемчуценка. - К., 1992.
12. Будзилович І. Юрченко А. Перший Земельний кодекс України та проблеми сучасного земельного законодавства // Право України. - 1998. -№2.
13. Земельна реформа на Україні: 36. законодавчих та урядових актів. - К., 1993.
14. Нормативні акти з питань земельної реформи / Землевпорядкувальний вісник. - 2000. - №7.

УДК: 94 (477) "1990/2002": 338.43

Мойсієнко В.М. (м. Черкаси),
Байдін Ю.В. (м. Харків)

Трансформація форм власності на землю в сучасній Україні

Земельні відносини були і залишаються одними з центральних і вирішальних при проведенні радикальних соціально-економічних перетворень. Сучасні земельні проблеми в Україні віддзеркалюють всю складність процесу формування ринкової економіки. Від них значною мірою залежить добробут народу, вирішення складного завдання - його продовольчого забезпечення. Тому не випадково на сучасному етапі земельні відносини набули гострого політичного і економічного характеру. Складними і дискусійними стали правові аспекти становлення приватної власності на землю.

Для держави, яка у минулі часи монополізувала переважну частку джерел суспільних цінностей, процес розставання з винятковістю свого становища взагалі є надто тяжким. Але особливо складно втрачати монополію на землю, яка проголошувалась радянським правом як один з основних принципів права власності.

Особливістю сучасного земельного законодавства, з початку його формування, є нестабільність у вирішенні головного питання, а зокрема, питання щодо форм власності на землю. Вирішення його означало б розв'язання інших проблем аграрної реформи. Так, Земельний кодекс України (у ред. 1990р.) визначив одного суб'єкта власності на землю - державу в особі Рад, які розпоряджаються землею і в межах своєї компетенції надають земельні ділянки у (постійне або тимчасове) користування, а також громадянам в успадковане володіння [1,4].

Концептуальні зміни щодо форм власності на землю відбулися з прийняттям Закону України від 30 січня 1992 р. "Про форми власності на землю", у якому було закріплено, що поряд з державною формою власності на землю впроваджується колективна та приватна власність [2]. Цей Закон вимагав докорінних термінових змін у змісті Земельного кодексу (далі - ЗемК), які були розроблені у другій редакції Кодексу (1992 р.) [3,21]. За період після прийняття цих нормативних актів здійснювалась земельна реформа, в основі якої була приватизація землі. Нові форми власності розширили коло суб'єктів права власності на землю, яким стали фізичні та юридичні особи.

З часу прийняття Закону України "Про форми власності на землю" земельне законодавство формувалось на існуванні у державі трьох форм власності на землю: державної, колективної та приватної. Однак, це законодавство піддавалося критиці за обережність у визначенні кардинального питання - приватновласницьких відносин. Обережність, на думку критиків, виявилась у збереженні у законодавстві України права колективної власності на землю як самостійної форми. Основним аргументом критиків було те, що законодавство України не гармонує із законодавчими системами держав Європейського Союзу, в яких колективна форма власності вважається складовою частиною приватної форми власності [4,22].

Не виключено, що ці критичні зауваження вплинули на концептуальні положення Конституції України (1996 р.), у яких, на відміну від попередніх законодавчих поло-

жень, не згадується про колективну форму власності, самі ж форми власності не визначені в окремій статті Основного Закону, як це мало місце в попередній Конституції України 1978р. [5,239-240]. Лише із змісту ст. 13,14,41 діючої Конституції [6,6-7,18] можна дійти до висновку, що у державі існують приватна, державна та комунальна форми власності, у т.ч. на землю.

Значним кроком вперед в галузі законодавчого регулювання форм власності на землю стало прийняття Верховною Радою України 25 жовтня 2001р. нового Земельного кодексу України, що набрав чинності з 1 січня 2002 р. [7].

Найбільш "революційне" значення мають положення третього розділу ЗемК "Права на землю", особливо - норми глави 14 "Право власності на землю", якими проголошується, що земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності. Відповідним об'єктом права власності визнається земельна ділянка, що становить частину земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування і визначеними щодо неї правами [7, 57].

Суб'єктами права приватної власності на землю виступають громадяни та юридичні особи. Водночас, іноземці та особи без громадянства можуть набувати право власності тільки на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також на землі несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать вказаним особам на праві приватної власності. При цьому ділянки сільськогосподарського призначення, прийняті у спадщину іноземними громадянами та особами без громадянства, протягом року підлягають відчуженню [7,57]. Подібний порядок набуття права власності на землю передбачається й щодо іноземних юридичних осіб.

ЗемК конкретизує особливості здійснення права (часткової та сумісної) власності на землю. На праві спільної сумісної власності земельна ділянка може надаватись лише подружжю, членам фермерського господар-

ства, співвласникам жилого будинку [7, 59-60].

Особливо ретельно (поряд із землями сільськогосподарського призначення) Кодекс врегулює порядок здійснення операцій з земельними ділянками державної і комунальної власності. Зокрема, запроваджено обов'язковість конкурентного порядку продажу таких ділянок у разі їх відчуження суб'єктами підприємницької діяльності під забудову. З огляду на це, у ЗемК приділено чималу увагу питанням проведення земельних торгів, які відбуватимуться у формі аукціону або конкурсу.

ЗемК запроваджує кілька нових для вітчизняного права (чи радше добре позабутих) інститутів. Зокрема, йдеться про набувальну давність та право земельного сервітугу.

Під набувальною давністю розуміється набуття права на земельну ділянку за давністю користування. Тож тепер, громадянин, який сумлінно, відкрито і безперервно користується земельною ділянкою протягом 15 років, але не має документів, які б свідчили про наявність у нього прав на землю, зможе звернутись до органу державної влади чи органу місцевого самоврядування з клопотанням про передачу її у власність або надання у користування [7,66].

Кодекс передбачає можливість встановлення постійних і строкових земельних сервітугів, що втілюють право на обмежене користування чужою земельною ділянкою, коли це є необхідним для обслуговування земельної ділянки особи, що виступає суб'єктом права земельного сервітугу. Земельні сервітуги встановлюються на підставі договору або за рішенням суду і підлягають державній реєстрації. Таке користування земельною ділянкою здійснюється на платній основі, якщо інше не випливає з закону [8].

Ділянки, які належать громадянам та юридичним особам на праві власності, можна буде передавати у заставу. Заставодержателями у відповідних випадках будуть лише належним чином кваліфіковані банки [7,69]. Однак реальне здійснення права застави землі пов'язується з ухваленням спеціального закону.

Окремий розділ ЗемК присвячено гарантуванню прав землевласників і землекористувачів. Примірний (невичерпний) перелік способів захисту прав на земельні ділянки включає: визнання прав; відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав; визнання угоди недійсною; визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування; відшкодування заподіяних збитків; інші способи, передбачені законом [7,75].

Отже, прийняття нового Земельного кодексу відкриває можливості для побудови в Україні прогресивної моделі функціонування земельних відносин, що забезпечить ефективне господарювання в усіх сферах економіки, створить передумови для формування ринку землі, гарантуватиме права власників земельних ділянок і землекористувачів.

1. *Земельний Кодекс Української РСР // Збірник законодавчих та урядових актів. - К.: Україна, 1991. - С.3-60.*
2. *Закон України "Про форми власності на землю" від 30 січня 1992р. //Відомості ВРУ. - 1992. - №14. - Ст.387.*
3. *Медведчук В.В. Про право приватної власності на землю //Право України. -1994. -№ 9. - С.21-24.*
4. *Будзилович І., Юрченко А. Конституція України і деякі проблеми земельного законодавства // Право України. -1997. -№11. - С17-23.*
5. *Конституція Української РСР від 20 квітня 1978 р. // Історія української Конституції / Упоряд. А.Г. Склярєнко, М. В. Томенко - К.: Право. 1997. - С.236-277.*
6. *Конституція України від 28 червня 1996 р. - К.:Юрінком,1996. -С80.*
7. *Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001р. //Відомості ВРУ.-2002. -№3-4. - Ст.27.*
8. *Клюшниченко Д. Майбутнє земельних відносин в Україні // Юридичний вісник України. - 2001. - 3-9 листопада.*

УДК: 930 (477) "1990/1999": 338.43

Підлісний Ю.Л. (с. Долина Словянського р-ну Донецької області)

Проблема селянської кооперації у приватизованому аграрному секторі економіки України

Курс на реформування агропромислового комплексу України на ринкових засадах цілою низкою законодавчих та нормативних актів 90-х років ХХ століття був проголошений пріоритетним у процесі розбудови національної економіки. Серед документів державного рівня особливе місце посідають укази Президента "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва" від 10 листопада 1994 року [1] та "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" від 3 грудня 1999 року [2], орієнтовані на реалізацію положень, зафіксованих у статтях 13,14 та 41 Конституції України [2].

Велика державна аграрна політика стосується рядових селян - людей, що безпосередньо працюють на землі. Для них, яким, за звичай, не притаманне замислення над її концептуальними основами. Однак саме простих сільських мешканців стосувалось в першу чергу кардинальні соціально-економічні зрушення ХХ - початку ХХІ століття пов'язані з появою права приватної власності на землю та інші засоби виробництва і реалізація його у процесі форсованої реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств [4]. Кінцевою метою реформування проголошується "створення умов для рівноправного розвитку різних форм власності та господарювання на землі, вільного їх вибору громадянами України, посилення стимулювання праці та забезпечення на цій основі збільшення виробництва сільськогосподарської продукції" [5]. Саме у плані створення цих умов корисно звернутися до історичної ретроспективи.

Впродовж ХХ століття українське село

неодноразово ставало ареною спроб аграрного реформування. Серед них, перш за все, слід виділити "століпінську" аграрну реформу, революційні аграрні перетворення 1917-1920 рр. НЕП у сільському господарстві, примусову колективізацію кінця 20-х - початку 30-х років, і, нарешті, сучасне аграрне реформування. При всій різноманітності умов та засобів вказаних спроб перетворень, їх результативності, теоретичних основ (або відсутності таких) прослідковується низка спільних рис:

1. Всі реформатори мали на меті підвищення обсягів сільськогосподарського виробництва, використовуючи для цього як екстенсивні, так і інтенсивні методи.

2. Превалювання екстенсифікації чи інтенсифікації великою мірою залежало від соціально-політичних пріоритетів реформування [6].

3. Кожний політичний режим намагався сформувати в селянському середовищі власну соціально-класову опору, і саме фактом орієнтації на різні верстви селянства обумовлені усупільнення чи приватизація засобів виробництва, стимулювання підприємницької діяльності чи її жорстоке державне регулювання.

4. За незначними винятками, український селянин тяжів до приватної власності на землю та засоби виробництва, очевидно, вбачаючи в них гарантію хоч якоїсь стабільності у своєму господарському бутті [7,24-25].

Остання риса заслуговує на особливу увагу. Дослідники відмічають дві причини тяжіння селянина до приватної власності на землю. Перша пов'язана з бажанням продати свій земельний наділ і змінити свій соціальний статус [8,15]; а друга, закріплена на рівні менталітету і, навпаки, ґрунтується на страху перед втратою статусу селянина-господаря або на бажанні бути ним [9,24-25]. Державна політика, орієнтована на приватизацію, повинна враховувати обидва вказані фактори і маніпулювати ними, забезпечуючи досягнення поставленої мети.

Якщо провести найширшу історичну паралель, то сучасна, приватизаційна по суті, аграрна реформа в основних рисах повторює, в дещо відмінних умовах, головну лінію "століпінських" перетворень. Фактично,

збігаються їх економічні і соціально-політичні завдання: виведення агропромислового сектору на якісно новий рівень виробництва на основі приватної власності на землю і формування економічно міцного сільського "середнього класу", що став би надійною опорою урядової політики на селі. Багато спільного мають і вибрані для проведення реформування засоби. Серед них переважає механічне руйнування общини на початку ХХ століття і КСП у 90-х роках. Спільною є і небезпека, яку криє в собі фермерський шлях розвитку сільського господарства- це швидка майнова диференціація селянства і, як наслідок, зубожіння значної його частини. Тобто, на практиці досягнення економічних цілей, пов'язаних із приватизацією, створює серйозні перепони для процесу формування "середнього класу". "Ліками" від такого протиріччя у дореволюційний період, як зазначає російський дослідник В.В. Кабанов, стало кооперування фермерських господарств [10, 36]. Схожість у процесах аграрного реформування на початку і в кінці ХХ століття дає підставу прогнозувати широкий розвиток селянського кооперативного руху в недалекому майбутньому (звичайно, за умови відсутності державної протидії). Особливої актуальності в такій ситуації набував вивчення кооперативного досвіду дореволюційних часів з метою його використання в сучасних умовах.

Радянська і пострадянська історична наука має значний доробок в області вивчення різних аспектів кооперативного руху початку ХХ століття. Серед спеціальних робіт останніх років можна назвати монографію Л.Є. Файна "Отечественная кооперация. Исторический аспект", спільну працю М.В. Алімана та Ю.М. Гавриленка "Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї", дисертацію В.І. Марочка "Українська селянська кооперация. Историко-теоретичний аспект" [11]. Роль і місце кооперативу в аграрному секторі економіки Російської імперії висвітлюється також у ряді робіт, присвячених проблемам "столипінської" реформи та іншим питанням розвитку сільського господарства дореволюційної доби [12], а також в історичній публіцистиці [13].

Більшість авторів, відзначаючи актуаль-

ність своїх досліджень і необхідність використання історичного досвіду на сучасному етапі, ігнорує питання про механізм цього використання, очевидно, вважаючи його визначення прерогативою економістів і політичних діячів. Историко-теоретичний аспект проблеми розроблений набагато краще і включає дослідження таких основних напрямків:

1. Сутність і соціальна орієнтація кооперативного руху.

2. Закономірності і особливості процесу кооперування.

3. Результативність і кількісні показники кооперативного руху.

Ці питання сучасній ситуації перестали бути суто теоретичними. Від їх вирішення може і повинна залежати державна підтримка чи протидія процесу кооперативу.

Існує кілька сформованих ще на межі ХІХ-ХХ століття поглядів на сутність і соціальну орієнтацію кооперативного руху. Так, В.І. Ленін і М.І. Туган-Барановський основою кооперативу вважали приватну власність на засоби виробництва [14], при цьому різко розходячись у баченні соціально-економічних функцій кооперативу. Радикальний революціонер В.І. Ленін дотримувався думки, що "...кооперации дают очень много зажиточным крестьянам и мало, почти ничего массе бедноты, а затем товарищества сами становятся эксплуататорами наемного труда" [15,72]. "Профессор-либерал" Туган-Барановський, навпаки, основною відмінною кооперативного від капіталістичного підприємства вважав трудовий, а не експлуатаційний характер прибутку його членів, не відкидаючи при цьому можливості використання ними найманої праці. Мета кооперативного руху, за ним - це "не добування найбільшого зиску на вкладений капітал, а навпаки, збільшення, через спільне господарювання, трудового доходу його членів, або зменшення їх видатків" [16,199].

Визначення приватної власності основою кооперативу, здавалося б, повністю лягає у контекст нинішнього аграрного реформування і, таким чином повинно легітимізувати кооперативну ідею в очах реформаторів. Але це можливо лише в тому випадку, коли прийняти

точку зору М.І. Туган-Барановського. Інакше доведеться визнати, що кооперування приват-новласницьких господарств не врятує село від різкого соціального розшарування. Тобто, за ленінською логікою, кооперативний рух не тільки допоможе, а й протидіятиме процесу формування економічно міцного селянського "середнього класу".

Цікавим і актуальним є також питання про співвідношення кооперативної і соціалістичної концепцій. Його вирішення теж певною мірою повинно вплинути на державне становлення до кооперативу. Оскільки межі даної роботи замалі для детального аналізу цієї проблеми, варто лише окреслити її сутність за допомогою тез В.І. Леніна та М.І. Туган-Барановського. Як відомо, перший у 1923 році серйозно трансформував свої погляди на кооперування, проголосивши його у статті "Про кооперацию" інструментом побудови соціалізму [17, 711-717]. Другий у праці "остання мета кооперативу" виклав думку, що "при соціалізмі дальший зріст кооперативу повинен стати безпосередньою метою суспільних зусиль" [18,204] і що "державний соціалізм є, порівнюючи з кооперативом, більш низькою сходинкою суспільного розвитку" [19, 205]. Не вдаючись до аналізу дещо суперечливих тверджень М.І. Туган-Барановського і не намагаючись прослідкувати еволюцію ленінського відношення до питання, що розглядається, слід відзначити: будь-яка "прив'язка" теоретичних засад кооперативного руху до соціалістичної ідеї на сучасному етапі може негативно вплинути на державну політику щодо розвитку селянської кооперативу, адже остання при такій умові ввійде в протиріччя з ідеєю приватної власності на землю, як основи нових аграрних відносин. Як було зазначено вище, лише найширша історична паралель дає змогу виявити в процесах, що протікають на сучасному етапі в українському селі, спільної риси з аналогічними явищами початку ХХ століття. Тому варто акцентувати увагу на відмінностях між ними. По-перше, "столипінські" перетворення, змінюючи форму власності на землю, не зачіпали безпосередньо основ сільськогосподарського виробництва. Воно було до реформи і залишалось після неї дрібнотовар-

ним. На сучасному етапі має місце тенденція до переходу від великого сільськогосподарського виробництва у формі КСП до дрібнотоварного селянського (фермерського) господарства. Для тих, хто вже здійснив цей перехід, постає серйозна проблема, пов'язана з появою широкого спектру нових, порівняно з колишньою вузькоспеціалізованою роботою в КСП, повсякденних господарських завдань. По-друге, відбулись значні зміни у селянському менталітеті. Якщо раніше його важливою складовою було бажання всіма силами триматися свого земельного наділу, презирство до всякого способу життя, крім як "від землі" [20,24-25], то у наш час селянин легко переходить до будь-якого іншого, але вигідного несільськогосподарського заняття. Єдиною перешкодою для продажу ним власного земельного паю при цьому не рідко служить лише висока кадастрова оцінка земель, що до нього входять [21]. Тільки беручи до уваги викладені міркування, можна спробувати провести історичні паралелі між закономірностями й умовами розвитку кооперування селянських господарств в "столипінський" період та наш час.

Як відмічає у своїй роботі "Отечественная кооперация. Исторический опыт" Л.Є. Файн, розвиток кооперативного руху на початку ХХ століття йшов за такою схемою. Фермерська потреба у дешевому кредиті викликала до життя кредитну кооперативу. Підвищення товарності господарств, що брали участь, спонукало кредитні кооперативи до заготівельно-збутової і, нарешті, до постачальницької діяльності. Лише у специфічних галузях сільськогосподарського виробництва, зокрема з виготовлення масла, виникали виробничі кооперативи артільного типу [22, 22-23]. Причому дослідник констатує їх порівняну малочисельність і невелику роль у розвитку виробничих потужностей сільського господарства [23,32]. Чи можливий розвиток сучасної селянської кооперативу за дореволюційною схемою "кредит - заготівля-збут - постачання - виробництво" (причому останнє - як виняток)? Саме у такій послідовності елементів його унеможливує українське законодавство: Законом України "Про сіль-

ськогосподарську кооперацію" не передбачено ведення сільськогосподарськими кооперативами кредитних операцій [24]. Та навіть зміни у законодавстві навряд чи заставили б діяти дореволюційну схему в сучасних умовах, на початку XX століття у Російській імперії кооперативний річний кредит у сільському господарстві складав, як правило, до 5% від вартості майна одержувача [25, 62]. Розрахунок проводився в умовах досить розвиненого ринку землі і його існування було головною запорукою нормального ведення кредитних операцій. Несформованість такого ринку в сучасній Україні можна продемонструвати наступним прикладом. Вартість земельного паю члена ТЗОВ "Дружба" Слов'янського району Донецької області становить 43260 грн., середня вартість майнового паю - 8900 грн. Разом це складає 52160 грн. [26]. Якщо уявити вихід власника цих паїв зі складу вказаного СТОВ і (чисто теоретично) його участь у кредитній кооперації на умовах, аналогічних дореволюційним, п'ятивідсотковий річний кредит становитиме 2608 грн. В той же час прибуток від вирощування, наприклад, соняшника на 6 га. землі [27] становитиме приблизно 3000 грн. [28], що не дасть можливості повернути кредит. Такий дисонанс між кадастровою оцінкою земельного паю і прибутковістю господарювання на ньому, на думку автора, робить неможливим розвиток селянської кооперації за дореволюційною схемою. З іншого боку, нерозвиненість земельного ринку стає на заваді обезземеленню великої частини селянства, не сприяючи при цьому розвитку виробничих сил.

Виробниче кооперування дрібнотоварних селянських господарств, як і кредитна кооперація, наштовхується на деякі законодавчі перепони, оскільки виробничий сільськогосподарський кооператив є суб'єктом підприємницької діяльності [29], на нього поширюється дія Закону України "Про фіксований сільськогосподарський податок" [30]. На практиці його застосування нерідко виглядає наступним чином: дрібні селянські господарства сплачують земельний податок для фізичних осіб, що становив у 2000 році 7,83 грн. за 1 га. землі [31]. Об'єднання таких

господарств у виробничий кооператив тягне за собою перехід до податкообкладання за названим вище законом і підвищення податкових виплат у 3-4 рази [32]. Тобто, за сучасної податкової політики виробниче кооперування селянам не вигідне.

обслуговуючий сільськогосподарський кооператив, на відміну від виробничого, не є суб'єктом підприємницької діяльності [33]. виконуючи функції, аналогічні дореволюційній заготівельно-збутовій і постачальній кооперації, він, в принципі, може вирішити багато проблем, що постають перед сільськогосподарським товаровиробником. Однак, і в цьому випадку практика не узгоджується з теорією. Заготівля, збут, постачання - явища сезонні, при цьому вони повинні здійснюватися при наявності елементарної матеріальної бази (склади, техніка тощо), проблема створення останньої та її обслуговування в періоди "міжсезоння" тісно пов'язана з проблемою кредиту.

окресливши основні, з точки зору автора, питання розвитку сільськогосподарського кооперування в аграрних реформах приватизаційної спрямованості, можна зробити висновок:

1. Важливим завданням суспільних наук на сучасному етапі є вивчення питання про сутність і соціальну спрямованість селянської кооперації у контексті вироблення державної політики щодо неї.

2. Дрібний сільськогосподарський товаровиробник потребує дешевого кредиту. З огляду на викладені вище міркування, автор вважає, що цей кредит у нинішніх умовах може бути лише державним.

3. Має бути вдосконалена система оподаткування сільськогосподарського товаровиробника. В існуючому вигляді вона дає можливість обійти закон "Про фіксований сільськогосподарський податок" шляхом оголошення фактично товарного господарства підсобним. Вихід автор бачить у детальній розробці критеріїв товарності.

1. Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва "

- від 10.11.1994, №666/94.
2. Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" від 03.12.1999, №1529/99.
 3. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року / Урядовий кур'єр. - 1996. - Спеціальний випуск.
 4. Див. Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки". - ПА(а).
 5. Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва" від 10.11.1994, №666/94.
 6. Див. Байрау Д. Янус в лаптях: крестьяне в русской революции, 1905-1917 гг. // Вопросы истории. - 1992. - №1. - С.21; Мейси Д. Земельная реформа и политические перемены: Феномен Столыпина // Вопросы истории. - 1993. - №4. - С.3-17; Кабанов В.В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке // Вопросы истории. - 1993. - №2. - С.36-39.
 7. Прияжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX - початок XX століття) // УІЖ. - 1999. - №3. - С.24-25.
 8. Мейси Д. Земельная реформа и политические перемены: Феномен Столыпина // Вопросы истории. - 1991 - №4. - С. 15.
 9. Прияжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX - початок XX століття) // УІЖ. - 1999. - №3. - С.24-25.
 10. Кабанов В.В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке // Вопросы истории. - 1993. - №2. - С. 36.
 11. Файн Л.Е. отечественная кооперация. Исторический опыт. - Иваново—1994. - 276с; Аліман М.В., Гавриленко Ю.Н. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. - Донецьк. - 2000. — 296 с.; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект. Автореф. дис. ... док. іст. наук. 07.00.02. - К. - 1995. - 44 с
 12. Див. Байрау Д. Янус в лаптях: крестьяне в русской революции, 1905-1917 гг. // Вопросы истории. - 1992. - №1. - С.21; Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.02. - Донецький національний університет. - 2000. - 20 с.; Бочаров В.В. Аграрная реформа 1906-1916 гг. (по материалам Мариупольского уезда Екатеринославской губернии) // Нові сторінки історії Донбасу. - Кн.6. - Донецьк. - 1998. - С.51-60; Кабанов В.В. Пути и бездорожье аграрного
- развития России в XX веке // Вопросы истории. - 1993. - №2. - С.36.; Красикова О.М. 3 історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861-1918рр.). ПУІЖ. - 1999. - №6. - С.64-69; Мейси Д. Земельная реформа и политические перемены: Феномен Столыпина // Вопросы истории. - 1993. - №4. - С. 15.; Прияжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX - початок XX століття) // УІЖ. - 1999. - №3. - С.24-25.
13. Див. Іскандеров А.А. Российская монархия, реформы и революция. // Вопросы истории. - 1993. - №1. - С.98-121.; Плишак Е.Г., Пантин И.К. драма российских реформ и революций. - М. - 2000. - С.262-269.
 14. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. - Т.26. - С.72.; Туган-Барановський М.І. В чому суть кооперації. Цит. за: Аліман М.В., Гавриленко Ю.М. видатні діячі... - С. 199.
 15. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. - Т.26. - С.72.
 16. Туган-Барановський М. І. В чому суть кооперації. Цит. за: Аліман М.В., Гавриленко Ю.М. видатні діячі... - С. 199.
 17. Ленин В.И. О кооперации // Избранные произведения. - В.3-х т. - М. - 1970. - Т.2. - С.711-717.
 18. Туган-Барановський М.І. остання мета кооперації. Цит. за: Аліман М.В., Гавриленко Ю.М. видатні діячі... - С.204.
 19. Там само. - С.205.
 20. Прияжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX - початок XX століття) // УІЖ. - 1999. - №3. - С.24-25.
 21. Наприклад, вартість земельного паю члена колишнього КСП ім. Леніна Слов'янського району Донецької області становить 43260 грн. Файн Л.Е. отечественная кооперация. Исторический опыт. - Иваново — 1994. - С.22-23.
 22. Там само. - С.23.
 23. Файн Л.Е. отечественная кооперация. Исторический опыт. - Иваново - 1994. - С. 62.
 24. За матеріалами установчого договору про створення та діяльність ТЗОВ "Дружба" с. Долина Слов'янського району Донецької області. - 1997.
 25. Земельний пай ТЗОВ "Дружба" с. Долина Слов'янського району Донецької області становить 7,9 кадастрових га. З них ріллі - приблизно 6 га.
 26. Підрахунки автора, зроблені за наступних положень. Прямі і накладні витрати не повинні перевищувати 275 грн./га.; урожайність становить 15,7 ц./га. (середня урожайність соняшника у діяльність ТЗОВ "Дружба" с.

- Долина Слов 'ямського району Донецької області у 1999 р.; закупівельна ціна, що існувала у Слов 'янському районі Донецької області у 2000 р.); ставка земельного податку для фізичних осіб - 7,93 грн./га. (для ріллі).
28. Закон України "Про сільськогосподарську кооперацію" від 17.07.1997. - №469-97. - ВР.
 29. Закон України "Про фіксований сільськогосподарський податок" від 17.12.1998. - №320-XIV.
 30. Затверджується щороку рішенням сесії місцевої Ради на основі діючих нормативних актів.
 31. Приблизні підрахунки автора.
 32. Закон України "Про сільськогосподарську кооперацію" від 17.07.1997. - №469-97. - ВР.

УДК: 930 (477) "1990/1998": 338.43

Сухушина О.В. (м. Черкаси)

Питання розвитку сучасного сільського господарства Чехії у програмі Чеської соціал-демократичної партії

Відношення до шляхів, засобів та методів розвитку сільського господарства, характеру взаємовідносин трудящих і землевласника у діяльності будь-якої сучасної політичної партії є одним із критеріїв визначаючих її сутність, тим більше, якщо це соціал-демократична партія. Така загальна мета соціал-демократів як забезпечення цінностей свободи, соціальної справедливості, солідарності, захист економічних прав кожного громадянина, соціальна підтримка дітей, молоді, жінок, пенсіонерів - не може бути досягнута без збалансованого аграрного сектору, що динамічно розвивається. Чеська соціал-демократична партія на початку 90-х років ХХ ст. заявила про себе як про політичну силу, здатну взяти відповідальність за стан справ у країні, за перспективи її розвитку, в тому числі сільського господарства.

Відродження соціал-демократичної партії Чехословаччини пов'язано з падінням тоталітарного режиму у країні. 27 листопада

1989 р. в день всезагального страйку, партія сформувалася як самостійна одиниця. 9 лютого 1990 р. вона була зареєстрована, а восени 1990 р. стала членом Соціалістичного Інтернаціоналу. Чисельність її на початку 1992 р. становила 13 тис. членів [1, 47].

Нині діюча програма Чеської соціал-демократичної партії була прийнята у лютому 1993 р. в м. Градец Кралові. Соціал-демократи виступають за воз'єднання інтересів підприємців і найманих робітників у межах так званої системи соціального партнерства. Програма декларує соціально орієнтовану ринкову економіку з плюралізмом і рівноправ'ям усіх форм власності; допускається швидкий розвиток приватної власності і відкритість національної економіки іноземному капіталу. Разом з тим партія - за кваліфіковане регулювання економіки через державне втручання [2, 250].

Питання, безпосередньо пов'язані із станом та розвитком сільського господарства згруповані в невеликі частини "Проти обезлюднення сіл", розділу V - "Внутрішня політика" та VIII - "Сільське господарство необхідно врятувати".

Чеські соціал-демократи вважають, що в результаті трансформації попередніх сільськогосподарських виробничих кооперативів у кооперативи власників, сільське господарство Чехії знаходиться в кризовому становищі, порушене постачання населення продуктами за доступними цінами, життя селян розглядається як безперспективне [3, 218].

На думку чеських соціал-демократів, у сучасному світі крім традиційної політики (виробництва продуктів харчування, захист трудящих проти власників землі) сільське господарство набуло нову функцію - охорону оточуючого середовища.

Метою своєї діяльності вони визначили трансформацію сільського господарства у сучасний сільськогосподарський комплекс. При чому здійснюється це, а також приватизація державних господарств або переформовані тих господарств в суспільно корисні підприємства на принципі рівності всіх форм власності.

В програмі пропонуються нові заходи по

кредитній підтримці сільськогосподарського виробництва. Мова йде про відродження інститутів народного фінансового господарства, який в минулому виправдав себе в Чехословаччині, а тепер діють в Австрії. Завершувати систему народного фінансового господарства повинна "централізованим банком, яким би управляли самі землевласники, представлені аграрними палатами і виробничими союзами" [3, 220]. Крім австрійського досвіду у фінансовій політиці на озброєння передбачалось взяти баварський зразок системи доплати за економічну продукцію.

Чеські соціал-демократи висвітлили свою точку зору відносно кооперативів. Передбачалося відродження колишніх і утворення нових кооперативів. Замість політики знищення кооперативів пропонувалась їх раціоналізація [3,219].

У програмі багато і конкретно йде мова про податкову політику. Важливим чинником успішного розвитку сільського господарства, на думку чеських соціал-демократів, є надання податкових пільг, "зниження податків на пальне, яке використовується в сільськогосподарському первинному виробництві, а також більш зменшення оподаткування спеціальних транспортних засобів" цього виробництва [3, 219]. Вони пропонують запровадити прогресивний податок, який би знижувався для тих, хто безпосередньо веде господарство на землі і підвищувався б для тих, хто є підприємцем.

У документі підкреслюється, що партія виступає за самоуправління в аграрно-продовольчому комплексі. На думку чеських соціал-демократів, необхідно щорічно заключати договори між представниками обробляючих галузей і торгівлі, з одного боку і представниками споживачів з іншого. Держави в даному випадку виступає в якості посередника і наставника технічної інформації [3,221].

У частині "Проти обезлюднення сіл" розділу V "Внутрішня політика" чеські соціал-демократи звернули увагу на те, що зайнятість в сільському господарстві знижується, транспортні можливості погіршуються, нові робочі місця в селах не утворюються,

традиційна сільська освіта порушена. Для подолання цих недоліків, крім названих вище пропозицій, чеські соціал-демократи вважають за доцільне ширше використовувати такі засоби: координація суспільних інтересів, регіональних інтересів з інтересами мешканців окремих населених пунктів; відкриття інституту регіонального і локального референдуму; утворення самоврядувальних регіонів або земель з правами законодавчої ініціативи [3,204].

У червні 1998 р. на виборах у парламент Чехії соціал-демократи одержали переконливу перемогу. Президент країни призначив лідера чеської соціал-демократичної партії Мілоша Земана прем'єр-міністром. У березні 1999 р. він представив головні пункти сучасної економічної стратегії Чеської республіки, які спрямовані на вихід країни з економічної кризи.

Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов. - М., 1997. Задорожнюк Э.Г. Социал-демократия в Центральной Европе. - М., 2000. Программа Чешской социал-демократической партии//Задорожнюк Э.Г. Социал-демократия в Центральной Европе. ~ М., 2000. - С. 196-259.

2.3

УДК: 94 (477) "1991/2002": 338.43

Масненко В.В. (м. Черкаси)

Цукрова галузь агропромислового комплексу України та Черкащини за роки незалежності

Одна з найрозвинутіших галузей агропромислового комплексу України з виробництва цукрових буряків та виробництва цукру за роки незалежності опинилася у кризовому стані, із якого не може вийти і цього часу. Це загальноукраїнське явище, основними ознаками якого є постійне зменшення

посівних площ, відведених під цю культуру і у господарствах населення відбулося його відповідне падіння валового збору цукрового зростання у 573 рази [1, 266]. буряку, його врожайності. Протилежна

Табл. 3

Всі господарства	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
	С/г підприємства	275,7	233,5	193,8	221,9	191,8	204,7	182,6	175,8	173,8	156,3
Господарства населення	241,5	211,9	184,3	256,5	259,3	291,4	306,2	236,8	281,6	286	232,3

За останнє десятиліття спостерігається зменшення посівних площ, які використовувалися для вирощування цукрового буряка. Так у всеукраїнському масштабі питома вага посівних площ під цукровими буряком у структурі технічних культур виглядала таким чином [1,265]:

Табл. 1

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
42,80%	43,10%	42,10%	43,60%	42,40%	39,40%	37,20%	33%	27%	23,60%	20,40%

З наведених даних не важко побачити, що від 1995 р. площі неухильно зменшувалися і на нинішній час становлять лише п'яту частину всіх площ відведених під технічні культури.

Така ситуація не могла не позначитися на загальному виробництві цукрового буряку. Статистичні дані фіксують його зменшення. Однак, одночасно спостерігається і протилежна тенденція - зростання виробництва цієї культури у господарствах населення.

Табл. 2

Всі господарства	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
	аг підприємства	44261,7 тис.т	36165,3 тис.т	28767 тис.т	33550,1 тис.т	27874,7 тис.т	28884,1 тис.т	21975 тис.т	16887,9 тис.т	14479,1 тис.т	12651,9 тис.т
Господарства населення	2,8 тис.т	2,8 тис.т	15,9 тис.т	167,1 тис.т	263,1 тис.т	766,3 тис.т	1033,8 тис.т	774,9 тис.т	1043,5 тис.т	1411,9 тис.т	1604,7 тис.т

З наведеної таблиці видно, що загальне виробництво цукрових буряків у 2000 р. наступного 1991 р. цей показник становило лише 29,8% від рівня 1990р. Проте

кг. (тут мали невеликий приріст), 1994 р. – 541,9 кг., 1995 р. – 575,4 кг., 1996 р. – 450,1 кг., 1997 р. – 348,4 кг., 1998 р. – 308,6 кг., 1999 р. – 281,8 кг., 2000 р. – 266,7 кг. Таким чином 2000 р. сільське господарство України отримало лише 31,3 % цукрових буряків на душу населення від рівня 1990 р. [1,266].

Зазнала суттєвих втрат і матеріально-технічна база цукрового комплексу. Зокрема зменшилась кількість бурякозбиральних комбайнів у господарствах різного типу. Але при одночасному зменшенні площ відведених під цукровий буряк, відбулося навіть певне зростання такого показника, як кількість машин на тисячу гектарів посіву. Так, на кінець 1991 р. у господарствах нараховувалося 19,8 тисяч бурякозбиральних машин (12 на тисячу гектарів посіву буряка), 1992 р. – 20,1 тис. комбайнів (13 на тисячу га.), 1994 р. – 19,9 тис. машин (14 на тисячу га), 1996 р. – 18,3 тисячі машин (14 на тис. га), 1998 р. 15,7 тис. машин (16 на тис. га), 1999 р. залишилося лише 14,3 тисяч бурякозбиральних машин (14 на тис. га) [1,272]. З огляду на означену динаміку, виявляється важлива проблема старіння бурякозбиральної техніки.

Достатньо неоднозначна ситуація склалася з рівнем рентабельності сільськогосподарських підприємств, які вирощували цукровий буряк. Якщо до 1993 р. включно спостерігалось постійне зростання рівня рентабельності: від 29,5% у 1990р. до 143,5% - 1993 р., то надалі йде процес поступового падіння рівня рентабельності. А з 1997р. вже фіксується від'ємний показник. На далі вирощування цукрового буряка виявляється нерентабельним заняттям.

У наслідку спостерігається постійне зменшення обсягів вивезення кінцевого продукту – цукру за межі України, з одночасним зростанням ввезенням цього продукту із-за кордону [1,310-311].

Табл. 4

	1996		1997		1998		1999		2000	
	тис. т.	млн. дол.	тис. т.	млн. дол.	тис. т.	млн. дол.	тис. т.	млн. дол.	тис. т.	млн. дол.
Експорт цукру	1420	610,6	699	243,9	107,4	37,5	68,1	22	12,8	6
Імпорт цукру	606,9	205,6	5,3	2,3	138,8	37,9	320,3	64,5	318,1	69

Як бачимо, з 1998 р. відбулося суттєве перевищення імпорту цукру над експортом в Україну. Таким чином, на нинішній час наша держава є переважно імпортером цукрової продукції.

На долю Черкаської області традиційно припадає майже десята частина загальноукраїнського виробництва цукрового буряка та цукру. Загальний стан цієї галузі в області не відрізнявся від ситуації в Україні в цілому. Проте скорочення виробництва відбувалося хвилеподібно. Після тривалого падіння, лише минулого, 2001 р. намітилося певне поживлення цукрової галузі.

Так у 2001 р. виробництво цукрових буряків (фабричних) на Черкащині збільшилось на 15% і становило 988,2 тис. тонн. Такого результату було досягнуто завдяки суто екстенсивному підходу – розширенням на 21% площ збору при зменшенні врожайності на 9 ц/га [2,4]. Важливо зауважити, що спостерігається постійне зростання площ відведених під цукровий буряк у господарствах населення. Так у 1996 р. вони становили –0,1 тис. га, 1997 р. – 0,3 тис. га., 1998 р. – 0,5 тис. га., 1999 р. – 0,4 тис. га. (незначне скорочення порівняно з попереднім роком), 2000 р. – 0,9 тис. га. Нарешті, 2001 р. відбулося різке зростання площ, відведених під цю культуру – до 9,5 тис. га. Достатньо показова і динаміка валового збору цукрового буряку та його врожайності у господарствах населення. Так, 1996 р. у господарствах населення було зібрано 1 тис. т., при досить низькій врожайності – у середньому 100 ц/га, 1997 – 7 тис. т., при врожайності 233 ц/га, 1998 р. зібрано 14 тис. т., при найбільшій врожайності – 280 ц/га. Несприятливого 1999р. населення отримало 10 тис. т. при врожайності 250 ц/га. 2000 р. – зібрано 18 тис. т., при врожайності 200 ц/га, а 2001 р. – 179 тис. т., але при меншій врожайності – 188,2 ц/га.

Загальна динаміка виробництва цукру-піску з цукрових буряків на підприємствах

Черкаської області була такою (у тис. тонн)[3]:
Табл. 5

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
491,3	396,7	325,9	360,9	307,1	338,9	222,9	160,5	148,6	110,2	76,1	115,3

Як бачимо, найнижчий показник був у 2000 р., коли виробництво склало лише 6,45% від рівня 1990 р. Наступний-2001 р. виявився більш вдалим для галузі - у результаті чого виробництво цукру-піску на Черкащині за минулий 2001 р. становило вже 115,3 тис. т., що складає трохи більше 23% від рівня 1990 р.

А з 23 цукрових та 2 цукрово-рафінадних заводів, які діяли того ж 1990 р., 2001 року працювало лише 13. А з них на повну потужність і того менше - всього 10. На таких підприємствах, як Кам'янський, Почапінський та Ярошівський цукрові заводи було перероблено мінімальну кількість сировини, що не відповідало їхнім технологічними можливостям. Решта були зупинені і законсервовані. Як вважають експерти, на частині цих підприємств, зокрема Городищенському цукрорафінадному заводі, вже практично не можливо відродити виробництво. Оскільки втрачена зона бурякосіяння, вивезене обладнання тощо. Серед стабільно працюючих підприємств найбільшим є ВАТ "Пальмірський цукровий завод", який у 2001 р. виробив майже 38% цукру-піску на заводах асоціації "Черкасицукор". Позитивні тенденції у нарощуванні виробництва спостерігаються на ВАТ "Шполянський цукрозавод" та "Набутівський цукровий завод". Зрушення на краще має місце на тих підприємствах де працюють фінансово сильні інвестори, зокрема такі власники як "Українська продовольча компанія", "Укр-Рос" тощо.

Причиною кризи цукрового виробництва, більшість фахівців вважають відсутність цілеспрямованої державної політики відродження і розвитку цієї галузі. Невдале ціноутворення, нестача бюджетного фінансування привела до скорочення посіву цукрового буряку, різкого падіння виробництва цукру.

У таких екстремальних умовах єдиним виходом є пошук перспективних інвесторів і

приватизація цих підприємств. Тут у нагоді може бути корисними досвід українських приватних цукровиробників: Смирненків, Яхненків, Терещенків, які не тільки налагоджували виробництво, але й піклувалися про соціальний захист робітників, розвиток української культури та освіти.

Послання президента України до Верховної Ради України про внутрішню і зовнішню становище України у 2000 році. - А.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2001.
2. Черкащина в 2001 році. - Черкаси, 2002. За даними
3. Черкаського обласного управління статистики.

УДК: 930 (477) "1989/2002": 338.43

Марцинюк І.М. (м. Черкаси)

Зміна кількості сільського населення Черкащини у 1989-2002 роках: основні фактори та їх співвідношення

Відомо, що загальна кількість населення Черкащини, згідно точних даних переписів населення 1989 і 2001 років зменшилася з 1.531.527 до 1.413.466 осіб, або на 118.061 особу (7,7 %). Як же змінилася чисельність і розміщення сільського населення Черкаської області й за рахунок яких процесів - природної (різниця народжених і померлих) чи механічної, або міграційної змін (різниця прибулих і вибулих по даній території)? [1,434].

Непорушність меж усіх районів Черкащини за досліджуваний період дає змогу дослідити ці процеси детально по кожному з них. Якщо в найбільшому міському поселенні району за результатами поточного обліку на кінець 2001 року налічувалося менше, ніж 10.000 осіб населення, то все населення району умовно розглядалося як сільське, разом. Якщо ж у найбільшому міському

поселенні району налічувалося понад 10.000 осіб населення, то сільське населення розглядалося окремо від міського. Це зроблено для порівняння даних перепису 1989 і поточного обліку 2001 років, і нейтралізації адміністративно-територіальних змін всередині районів. Тому все населення як сільське розглядалося тільки у шести районах: Драбівському, Чорнобаївському, Лисянському, Катеринопільському, Маньківському та Монастирищенському. У решті чотирнадцяти районах області розглядалося тільки сільське населення без міського.

Загальна чисельність людей в усіх без винятку сільських районах Черкащини зменшилась. Це відбулося у міжпереписний період різними темпами, за рахунок різних процесів, що привело до зміни частки районів у обласному населенні.

Якщо темпи зменшення кількості населення в районі були меншими за середній обласний показник - 7,7%, то частка цього району в загальній кількості населення області навіть підвищилася. Це видно на прикладі районів, де відбулося найменше зменшення населення - Монастирищенського (на 2,4%), Черкаського (на 6,8 %) і Христинівського (на 7,4 %). Ці райони збільшили свою частку в населенні області з менше ніж 10% до 10,2 %. У решті районів зниження чисельності населення було більшим, ніж в середньому по області. Різкі зменшення властиві Чигиринському (на 22,9 %), Канівському (на 20,8%), Корсунь-Шевченківському (на 17,8%), Звенигородському (на 15,3%), Жашківському (на 13,7%), Кам'янському (на 13,0 %), Смілянському (на 12,9 %) та Городищенському (на 12,6%) районам. Демографічні зміни в інших районах були менш значними: із 43,2% до 40,7 %, тобто на 2,5 %. Частка всіх районів області, прийнятих за сільські, в усьому населенні Черкащини зменшилася із 53,2% до 50,9%, тобто на 2,3 %.[3, дані на 1.10.2001; 1,434].

Серед причин демографічного спаду в сільських районах Черкащини першій належить природному зменшенню. Перевищення кількості померлих над кількістю народжених по області між переписами становить 122085 осіб. Для того, щоб

показник природного зменшення був об'єктивним, його розраховують відносно 1000 осіб середньої кількості населення певного регіону за досліджуваний період і називають відносним коефіцієнтом природної зміни населення. По області він дорівнює - 82,9, тобто на кожні 1000 осіб населення перевищення померлих над народженими було майже 83 особи.

Цей коефіцієнт був найбільшим за міжпереписний період у наступних районах: Чигиринському (-247), Канівському (-207,8), Корсунь-Шевченківському (-190,4), Городищенському (-183), Кам'янському (-181,5), Шполянському (-177,8), Звенигородському (171,7), Смілянському (-170,8). Ці райони компактно займають центральну частину Черкащини (крім Черкаського району) [2,11-17].

Найменшим коефіцієнт природної зміни населення був у Монастирищенському районі (-46,3). Це єдиний із сільських районів, що має кращі ніж середньообласні показники. Далі в порядку зростання райони мали такі коефіцієнти природної зміни: Катеринопільський (-97,4), Лисянський (-101,3), Маньківський (-108,7), Драбівський (-117,8), Черкаський (-128,6), Золотоніський (-134,4), Жашківський (-143,2), Уманський (-144,3), Христинівський (-154,5), Тальнівський (-155,1) і Чорнобаївський (-160,2). Вони географічно входять у дві групи - західну і східну, три лівобережних райони плюс Черкаський.

Друге місце посідають - механічні або міграційні зміни. Він за міжпереписний період відіграв значно меншу роль у демографічних змінах сільських районів Черкащини. У всій області він був позитивним і збільшив кількість її мешканців на 4024 особи, хоча істотно не вплинув на природне зменшення населення (-122085 осіб).

Показник міграційної зміни, подібно до коефіцієнта природної зміни, теж розраховується відносно 1000 осіб середньої кількості населення регіону за досліджуваний період і називається загальним коефіцієнтом міграції. Він буває позитивним, коли прибулі переважають і від'ємним, коли переважають вибулі з даної території. В середньому по області цей коефіцієнт становив + 2,7.

Щодо сільських районів, то у більшості з них він був позитивним і значно більшим, хоча й ніде не компенсує повністю природного зменшення населення. Найбільший коефіцієнт мав Христинівський район (+77,9), компенсуючи тут більше половини природного зменшення населення (-154,5). Далі, в порядку зменшення позитивного коефіцієнта міграції, йдуть: Черкаський (+58,0), Шполянський (+52,8), Городищенський (+48,0), Кам'янський (+42,5), Чернобаївський (+36,1), Золотоніський (+33,7), Смілянський (+32,7), Тальнівський (+28,6), Уманський та Монастирищенський (по+22,4) і Звенигородський (+5,8) райони. В них позитивний коефіцієнт міграції певною мірою скоротив загальне зменшення населення. Причому, в Монастирищенському і Черкаському сільських районах позитивний коефіцієнт міграції дав змогу майже наполовину скоротити загальне зменшення населення внаслідок природного його зменшення.

Решта сільських районів Черкащини мала негативний коефіцієнт міграції, який разом із природним зменшенням, негативно вплинув на демографічні процеси регіону. Найгірший коефіцієнт міграції мали Канівський (-23,8), Чигиринський (-11,5), Лисянський (-8,7), Катеринопільський (-7,2), Маньківський (-6,5), Корсунь-Шевченківський та Драбівський (по -4,4), Жашківський (-4,3) райони. Цікаво, що більшість цих районів займає північну частину Черкащини, яка прилягає до Київської області. Периферійними і одними з найменших у області є Катеринопільський і Чигиринський райони [2, 35-41].

1. Чисельність наявного населення по містах, селищах міського типу і районах на 12 січня 1989р. //Заставний Ф.Д. Географія України. - К., 1994. -Додаток 8. -С.418-435.
2. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства Черкаської області. Черкаське обласне управління статистики. - Черкаси. - Бр. — С.2-47.
3. Дані поточного обліку Черкаського обласного управління статистики.

УДК: 94 (477) "1980/1990": 338.43

Здоровцов О.І., Шатохіна М.А.
(м. Умань)

Демографічна характеристика сільського населення Черкаської області: тенденції 90-х років ХХ століття

Демографічний фактор виступає важливою внутрішньою передумовою успішної реалізації аграрної реформи в Україні. Зміни в чисельності і якісному складі суттєво впливають на економічну активність різних груп сільського населення, стан трудового потенціалу та ринку праці на селі.

Статистика природного руху населення свідчить про те, що на межі 80-90-х років ХХ століття українське село вступило до смуги демографічної кризи, перші ознаки якої з'явилися ще за десятиріччя до того. Депопуляція (фізичне зменшення населення) охопила практично усі регіони України, у тому числі й Черкаську область.

Табл. 1

Кількість наявного сільського населення Черкаської області (на 1 січня, тис. осіб)

Роки	Кількість сільського населення	У відсотках до всього населення області
1985	776,7	50,7
1990	713,5	46,6
1995	687,8	45,3
2001	646,4	45

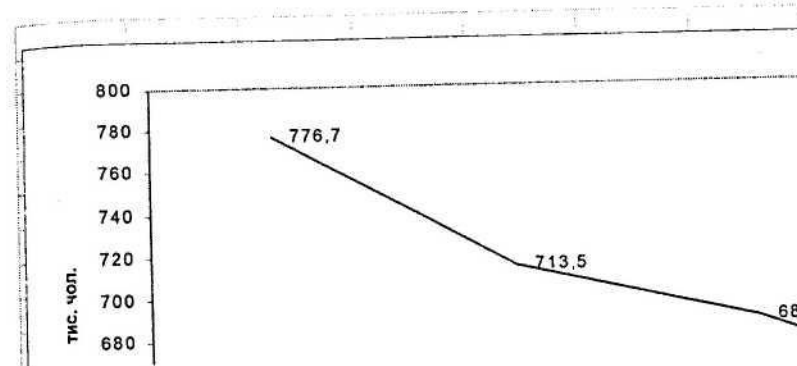
11,391

Впродовж останніх 15 років сільське населення Черкаської області скоротилося на 130 тис. чол. або на 16,8%, а його питома вага в населенні області зменшилася на 5,2%. Слід відзначити, що у 90-ті роки темпи скорочення сільського населення дещо уповільнилися: за останні 10 років вони практично дорівнювали відповідним показникам попереднього п'ятиріччя (67,1 тис. осіб проти 63,2 тис. осіб).

переривати

Це, на нашу думку, обумовлено рееміграцією колишніх сільських жителів з міст у села в зв'язку із аграрною реформою та отриманням права на земельну частку(пай).

Графік 1

Проте не в усіх районах Черкаської області ця тенденція проявляється однаково. При загальному зменшенні сільського населення за 1990-2001 роки на 67,1 тис. чоловік або на 9,4%, два райони області, натомість, збільшили чисельність сільських жителів: Монастирищенський – на 4,7 тис. чоловік або на 22%, та Черкаський – на 2,6 тис. чоловік або на 3,4%. Практично не зазнали суттєвих втрат Катеринопільський та Смілянський райони.

На жаль, сільське населення більшості районів Черкаської області відчуло на собі відлуння демографічної кризи. Майже кожного п'ятого не дорахувалися у Чигиринському районі (зменшення на 5,9 тис. чол., або на 19,2%), кожного шостого у Канівському (-5,4 тис. чол., або 17,5%), кожного сьомого у Корсунь-Шевченківському районі (-4,9 тис. чол., або 15,4%). Значні втрати зазнали також Жашківський, Уманський, Кам'янський, Лисянський, Шполянський, Городищенський та деякі інші райони області [1, 42].

Головною ознакою демографічної кризи є постійне збільшення від'ємного приросту сільського населення, що пов'язано з перевагою чисельності померлих над чисельністю новонароджених. У 1990 році у сільській місцевості народилося 7254 дитини, що склало 38,5% усіх народжених в Черкаській області. Померло 13859 осіб, 62,9% від усіх померлих. Від'ємний приріст склав 6605 осіб.

Слід відзначити, що тоді увесь від'ємний приріст населення області формувався лише за рахунок села. В містах ситуація була значно краща. Проте впродовж 90-х років демографічна криза охопила й міські поселення. У 2000 році у сільській місцевості народилося на 2 тис. немовлят менше, ніж у 1990 році (5229), але в обласному балансі це склало вже 48,9%. В той же час померло майже на 1000 осіб більше (14692), але їх частка зменшилася до 59,3% [1, 50]. На жаль, це свідчить не про покращення демографічної ситуації на селі, а про погіршення її в цілому в області.

Табл. 2

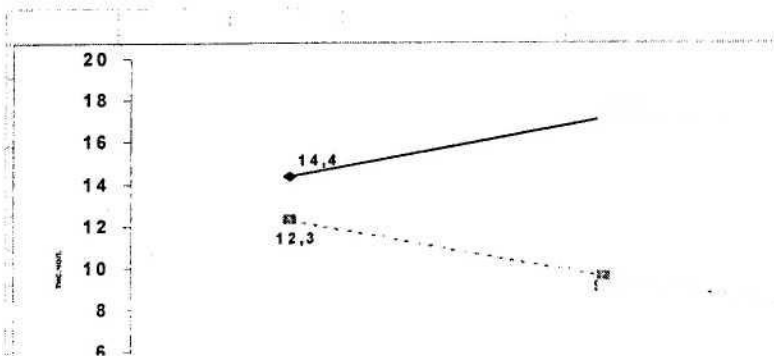
Коефіцієнт народжуваності, смертності та природний приріст населення в Черкаській області (на 1000 чоловік населення)

	1990	1995	2000
Кількість народжених, всього	12,3	9,6	7,4
у міських поселеннях	14,2	9,5	6,9
у сільських поселеннях	10,2	9,7	8
Кількість померлих, всього	14,4	17,1	17,2
у міських поселеннях	10	12,2	12,7
у сільських поселеннях	19,4	23	22,6
Природний приріст населення, всього	-2,1	-7,5	-9,8
у міських поселеннях	4,2	-2,7	-5,8
у сільських поселеннях	-9,2	-13,3	-14,6

Як видно з таблиці 2, у 90-х роках зберігалася тенденція фізичного зменшення населення Черкаської області переважно за рахунок сільських мешканців.

Проте в окремих районах області ситуація неоднакова. Найбільше народжених в перерахунку на 1000 осіб у Катеринопільському районі (11,3), найменша – у Канівському (6,3). Натомість, по смертності сільського населення найгірші показники у Чигиринському (28,7), найкращі – у Монастирищенському районі (17,1). У 2000 році в Чигиринському районі померло сільських жителів у 4 рази більше, ніж народилося, в

Канівському - у 3,8 рази, у Корсунь-Шевченківському - у 3,4 рази, у Чорнобаївському - у 3,2 рази. Саме через те названі райони дали найбільший від'ємний приріст сільського населення області [1,53, 56,61-62].

Графік 2. Указі Президента України від 20 грудня 2000 року "Про основні засади розвитку соціальної сфери села" наголошується, що "метою соціальної політики на селі є забезпечення належного життєвого рівня сільського населення, що стане основою поліпшення демографічної ситуації і розвитку трудового потенціалу". В

Суттєво впливає на демографічні перспективи статеві-вікова структура черкаського села. Черкащина належить до областей з переважно жіночим населенням. Але впродовж 90-х років чисельність чоловіків, що припадає на 1000 жінок, в сільській місцевості області збільшилася з 788 до 822. Це відбулося завдяки тому, що темпи скорочення жіночого населення сільських районів області були майже вдвічі більшими за зменшення чисельності чоловіків: 93,2 тис. жінок проти 56,7 тис. чоловіків. А якщо брати у співвідношенні, то кількість чоловіків-селян протягом 90-х років зменшилася на 12,5%, а жінок-селянок - на 16,1% [1,46].

Найменше чоловіків на 1000 жінок припадає у Тальнівському (790), Городищенському, Смілянському (по 796) та Чигиринському (800) районах. Найбільше - у Звенигородському та Монастирищенському районах (859).

За останні роки зберігається тенденція скорочення серед сільського населення частки осіб молодше за працездатний вік. Лише за 1997-2001 роки сільське населення Черкащини скоротилося на 20,7 тис. чоловік, з яких 39,6% складають особи молодші за працездатний вік, а питома вага старших вікових груп майже вдвічі перевищує аналогічний показник для дітей та підлітків [1,68; 2,230]. Це свідчить про формування в черкаському селі, як і в українському селі взагалі, регресив-

Указі передбачені конкретні заходи з боку держави по соціальній підтримці українського села та припинення його занепаду [3]. Таким чином, демографічна обстановка в сільській місцевості Черкаської області характеризується ознаками кризи, фізичного зменшення сільського населення. Демографічна криза проявляється також у зменшенні народжуваності та збільшенні смертності серед жителів села. Це призводить до утворення регресивної статеві-вікової структури, позначається на перспективах трудового потенціалу села і негативно впливає на хід і результати аграрної реформи. Для подолання такого становища необхідна послідовна і цілеспрямована соціально-демографічна політика української держави на селі.

1. Статистичний щорічник Черкаської області за 2000 рік. - Черкаси, 2001.
2. Населення Черкаської області: Демографічний щорічник. - Черкаси, 1995.
3. Про основні засади розвитку соціальної сфери села: Указ Президента України від 20 грудня 2000 року. — Урядовий кур'єр. - 2001. - 24 січня.

УДК: 94 (477)"1990/2000": 338.43

Фомичева І.В. (м. Донецьк)

Структурні аграрні перетворення на території Донецької області на сучасному етапі

Сільське господарство України сьогодні переживає тяжкі часи. Причини складного стану аграрного сектору економіки України в значній мірі обумовлені попереднім періодом існування радгоспів та колгоспів, які знищили приватну власність на засоби виробництва, підприємництво, а найгірше - відбулися депортації значної частини найбільш працьовитих селян. Поглибленню кризових явищ у сільськогосподарському виробництві сприяв також перманентний нееквівалентний обмін між містом і селом, що унеможливив розв'язання соціальних проблем, призвів до деградації села і впливу з нього робочої сили, особливо молоді. Згубно позначилася на розвитку галузі командно-адміністративна система управління радгоспами і колгоспами. Селян відучили самостійно мислити, проявляти ініціативу. На межі 80-90-х рр. розпочалася аграрна реформа. Верховна Рада УРСР своєю постановою від 18 грудня 1990 р. "Про земельну реформу" ініціювала цей процес. Здійснені були перші кроки по реформуванню майнових відносин власності в радгоспах через паювання колективного надбання їх членів. Порівняно швидко відбувалось роздержавлення радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств.

Позитивним аспектом цього етапу реформування був злам державної монополії на землю і засоби виробництва, а також права владних структур розпоряджатися сільськогосподарською продукцією на власний розсуд, усунення верховенства державної власності на землю.

На зміну радгоспам і колгоспам прийшли колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Однак з'являється необхідність

реформування і КСП. Цьому в 1995 р. був підпорядкований стратегічний план їх перетворень. Передумовами його розробки став курс України на входження у світовий господарчий комплекс.

За зразок було взято донецьку модель реорганізації КСП. Механізм реорганізації розроблений на основі діючого законодавства спеціалістами обласної державної адміністрації, обласних управлінь сільським господарством і земельних ресурсів. Суть реорганізації полягала в тому, що члени КСП, які занесені в списки колективних власників землі, на своїх зборах розподілили землю і майно, розв'язали питання щодо передачі землі в оренду агрофірмам або фермерам, самостійно подальшого господарювання.

Низька заробітна плата робітників затримка з її виплатою, розвиток власних господарств, збільшення частки в прибутках сільських сімей - ще більше послабили стимули селянства до праці в колективних господарствах. До того ж такими господарствами стало важче керувати: зникла державна підтримка, а чисельність колективів значно зросла за рахунок пенсіонерів, які маючи земельні і майнові паї отримали і право голосу на зборах. Внутрігосподарські відносини залишалися такими ж: не було механізму передачі селянам права на землю і майно, яке знаходилося в колективній власності. Руйнівні процеси в АПК продовжувалися. Аналогічною була ситуація і у всій Україні. Тому виходить Указ №1529 від 3.12.1999 р. "Про невідкладні міри по прискоренню реформування аграрного сектору економіки" [1]. Сутність указу полягала в тому, що до початку весняно польових робіт 2000 року кожний власник земельного паю повинен був або здати його в оренду приватно-орендним підприємствам, які з'являлися, фермерам, або самому займатись сільгоспвиробництвом. Тисячі власників земельних паїв виявили бажання отримати свою землю і працювати на ній самостійно, але їх спроби були приречені - виділялися найгірші землі, найбільш віддалені від населених пунктів тощо. Про отримання техніки для обробітку землі в рахунок майнового паю не могло бути й мови. Не було

вироблено реального механізму передачі майна, тому суди не могли нічим допомогти позивачам. Рівноправного власника у нас не з'явилося, а те що є - це виняток із правил. Після указу Президента від 3.12.1999 р. в Донецькій області були реорганізовані всі к/к КСП, на базі яких було створено 543 нових сільгоспідприємства, в тому числі: 215 товариств з обмеженою відповідальністю, 37 приватних орендних підприємств, 30 кооперативів, 22 фермерських господарств, 16 агроцехів промислових підприємств [2].

Більша частина селян (99%) віддали свої земельні паї в оренду за установлену мінімальну плату в розмірі 1 % вартості землі.

Повного краху сільського господарства Донеччини вдалося запобігти завдяки тому, що значну частину земель в оренду отримали великі промислові підприємства, наприклад, акціонерне товариство "Металургійний комбінат імені Ілліча" в Маріуполі, "Шахта імені А.Ф. Засядько" в Донецьку, концерн "Енерго", асоціація "Рост", шахтоуправління "Донбас" тощо. Комбінату ім. Ілліча належить земля 20 господарств Новоазовського, Володарського та Першотравневого районів. Шахта ім. Засядька отримала землі 10 господарств розташованих на території Слов'янського, Краснолиманського, Константинівського районів, а також в містах Слов'янську і Краматорську. Концерн "Енерго" став стратегічним інвестором, придбав корпоративні права в дванадцяти сільгоспідприємствах Марійського, Володарського і Олександрівського районів, а також трьох переробних підприємств.

Метою діяльності промислових підприємств є залучення додаткових грошових коштів шляхом виробництва, переробки і реалізації високоліквідної сільськогосподарської продукції, використовуючи при цьому свої внутрішні резерви матеріально-технічних баз.

Основні завдання, які стоять перед агрофірмами, - це отримання корпоративних прав на підприємствах аграрного сектору і переробка, створення, реконструкція і розвиток виробництв усіх видів сільськогосподарської продукції на отриманих підприємствах, формування єдиної оптово-дрібної

сітки для реалізації продукції, а також вирішення соціальних програм в районах.

В агропромислових підприємствах реалізується програма "свиноводства", "молочне та м'ясне тваринництво", "товарне і фуражне зерно", "насіння", "садівництво". Уже з цього короткого списку напрямків їх діяльності видно, що першочергова увага в господарствах приділяється рослинництву, яке є основою економіки сільськогосподарчих колективів. Від рівня розвитку даної галузі залежить стан справ і в інших галузях. Тому в неї і здійснюються найбільші інвестиції. З 1999 р. в господарства постійно постачається сільськогосподарська техніка, значна частина бензину, дизельного палива, мінеральних добрив, засобів захисту рослин.

Все це сприяло тому, що в 2000 р., далеко не кращому за природними умовами році, вдалося більше зібрати ячменю, кукурудзи, соняшника, закріпити кормову базу в тваринництві і птахівництві. Вперше за останні 10 років валовий збір зерна склав 2,1 мільйона тонн, при середній урожайності 32,4 центнера з гектару. Врожай круп'яних культур і кукурудзи склав 100 тисяч тонн. В окремих районах - Волновахському, Марійському, Слов'янському, Тельманівському - врожайність зернових склала від 38 до 40 центнерів з одного га. [3].

Стан агропромислового комплексу Донеччини на сучасному етапі - це наслідки корінного реформування земельних відносин. Стратегічний напрямок, на нашу думку, вибраний вірно, але тактичні прорахунки можуть різко загальмувати хід економічних реформ. Висновки не втішні: прорахунки носять систематичний характер.

Аналізуючи динаміку наростання проблем в агропромисловому комплексі заступник голови Донецької обласної адміністрації, голова обласної організації Аграрної партії України Віктор Слаута прийшов до висновку, що нормативно-правова база на сьогоднішній день значно відстає від потреб регулювання нових відносин на селі. За відсутності основних законодавчих актів, насамперед нової редакції Земельного кодексу, процес реформування незбіжно набере хаотичні, безсистемні і навіть асоціальні риси. А

подальше поглиблення реформ неможливо із-за відсутності ряду законів "Про державну реєстрацію прав власності на нерухоме майно", "Про державний земельний кадастр", "Про охорону земель", "Про землеустрій" та інші [5].

1. Урядовий кур'єр 9 січня 2000 р. № 2 с. 3.
2. В.Мілованов. Куди крест'янину податися? // Всє-2001 -№5-С. 62-63
3. І.Слаута В. Аграрная реформа в третьем тысячелетии // Всє -2001-№ 5-С.40
4. Кубрак О. Ордена трудового красного знамени совхоз "Берестовой"Донецк:Донбас, 1973.
5. Слаута В. Стоит засучить рукава, если не хотим оказаться на задворках истории. //Всє -2001 -№7-С.34-37.

УДК: 94(477)"20/21": 338.43

Храмове-Баранова О.Л. (м. Черкаси)

Проблеми розвитку технічної бази сільського господарства

Україна прагне увійти в міжнародне співтовариство, де науково-технічний прогрес триває вже не одне десятиліття. І тому суверенній Україні слід якомога частіше демонструвати не лише свій танок і пісню, але й досягнення в сільському господарстві, зокрема, в аграрній техніці, розповідати Заходіві і Сходу про світові української науки, діяльність яких привела до вагомих здобутків цивілізації.

Дедалі ширше урядом України запроваджуються в практику програмно-цільові методи розвитку окремих галузей науки і техніки. Так, зокрема, за останні чотири роки державна політика підтримки аграрного сектора економіки досягла позитивних результатів в сільськогосподарській переробній галузі сільського господарства. Помітних зрушень на шляху реформування аграрного сектора економіки, не в останню чергу,

вдалося досягти завдяки використанню передових досягнень в технологічній сфері. Закріплення та поглиблення позитивних тенденцій потребує здійснення кардинальних змін в стратегії економічного розвитку держави, в організації наукових досліджень. Відсутність стратегії економічного розвитку держави призводить до безсистемності такого розвитку і обумовлює у науково-технологічній сфері фактично незворотні негативні наслідки. Науково-технічна громадськість України стурбована відсутністю обґрунтованої політики щодо використання, підтримки і розвитку вітчизняного науково-технологічного потенціалу, що призводить до зменшення впливу вітчизняної науки на розвиток національної економіки і, зокрема, сільського господарства.

Всеукраїнський технологічний форум який відбувся 17.10.2001 р. наголосив на доцільності акцентування уваги державного керівництва, науковців, на нарощуванні темпів розвитку вітчизняних технологій. Необхідно підкреслити, що обмежені ресурси держави отребують нових системних підходів до визначення науково-технологічних пріоритетів, для цього необхідно розробити політику експорту вітчизняних технологій та імпорту іноземних технологій, які відповідали б стратегічним цілям економічного зростання України, розробити механізми державної підтримки пріоритетних наукових напрямів. На даний момент структура експорту України має яскраво виражену сировинну спрямованість, що призводить до деформації економіки в бік зростання енерго- та матеріалозатратних технологій. Практично втрачений внутрішній ринок для складної, наукомісткої вітчизняної продукції широкого вжитку. Нинішня тарифна політика зробила Україну повністю відкритою для ввезення товарів іноземного виробництва (в основному це сільськогосподарські товари) - за 2000 рік митні збори не перевищували 2% від обсягів імпорту. В той час розвинені держави мають, щонайменше в 3 рази більший бар'єр, Польща - в 5 разів, Китай - більше, ніж у 20 разів. При такій відкритості необхідно захищати не товаровиробника, а внутрішній ринок в цілому. Іншими словами - потрібна тарифна

політика, яка б відповідала національним інтересам. Необхідно акцентувати увагу на застосування новітніх технологій для удосконалення аграрної техніки, зменшенні тарифів на ввезення новітньої техніки й збільшення тарифів на ввезення іноземних продовольчих товарів.

Але особливу увагу необхідно приділити вітчизняним розробкам в галузі сільського господарства, підтримати наукові винаходи в цій галузі. Технологія сьогодні - головна ланка технічного процесу. Новітні технології - це національне багатство будь-якої країни. Розбудова Української держави активізує важливу роль і завдання національної еліти. Завдяки інтелекту нація відроджується. Звичайно, держава діятиме ефективніше, особливо у сільському господарстві, якщо зможе спиратися на потужний технічний інтелект. Незалежність та гідність нації нині набуває особливої значимості, оскільки майбутній світ вималюється не в рожевому забарвленні. Тому є необхідність аграрного росту країни, удосконалення техніки й обладнання, яке покращить якість продукції і зробить її конкурентоспроможною.

За внутрішніми валовими витратами на одного науковця в 1999 році, Україна поступається Греції-у 8 разів, Туреччині - в 2,5 рази, США та Великобританії - в 50 разів [2,124]. Питома вага розробок, які за своїми техніко-економічними характеристиками перевищували кращі світові аналоги: 1990 р. -6%; 1999 р. -4,1%.

Понад 90% нових технологічних розробок не впроваджується. Щороку внаслідок міграції Україна втрачає до 10 тис. дипломованих спеціалістів. Цей процес веде до катастрофічних втрат. Адже підготовка спеціаліста з вищою освітою, вченим ступенем та втрачені прибутки від його діяльності дорівнюють, за розрахунками фахівців ООН, 300 тис.дол. Процес деградації науки може стати незворотним, якщо країну залишать 10-15% перспективних молодих спеціалістів [3, 610].

У 2000 р. намітилося поступове зростання базових економічних показників в державі. Україна здійснила зовнішньоторговельні операції із 187 країнами світу (в

1998 р. - з 164 країнами). Однак ці тенденції та явища не набули сталого характеру. Ситуація залишається на сьогоднішній день складною. На це є вагомі причини: по-перше, це реальне зношення основних засобів виробництва у провідних галузях, яке сягає 60-70%; по-друге, неефективне використання економічного потенціалу. За оцінками експертів, Україна, порівняно з розвинутими країнами світу має досить високий рівень забезпеченості трудовими ресурсами - 5-те місце; науковим потенціалом - 4-те місце. Поки що ці можливості не реалізуються, а за ефективністю використання факторів виробництва Україна посідає одне з останніх місць у світі. Зокрема, від Франції, щодо використання трудових ресурсів, відстає у 15 разів; наукового потенціалу - у 20 разів [4, 602].

Аналіз результатів реформ 1994-2000 рр., їх покращення був здійснений у виступі Президента України Л.Кучми на науковій конференції "Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку" 16 листопада 2000 р. У своїй промові "Формування нової історичної реальності" Л.Д.Кучма визнав, що реформи й після 1994 р. здійснювалися безсистемно. Підкреслювалося, що у 2000 р. обсяг продукції зріс на 12,9%, а заробітна плата зменшилася на 0,9%. За 1991-2000 рр. ВВП в цілому скоротився майже на 60% [5]. Як зазначив Президент, в подальшому потрібно негайно робити висновки для того, щоб в подальшому повинні забезпечити стабільне зростання виробництва і, зокрема, виробництва сільгосптехніки, яка дасть змогу продукції, виготовленій в Україні, бути більш якісною і конкурентоспроможною.

Позитивні зрушення вже почали відбуватися в країні. Зміни на краще добре помітні на прикладі Запорізького ВАТ "Мотор Січ". "Мотор Січ" відоме у світі, як одне з найбільших підприємств по виготовленню двигунів не тільки для літаків, а й для аграрної техніки. У його складі 8 спеціалізованих машинобудівних заводів на території України. Сьогодні ВАТ "Мотор Січ" - одне з найбільших у світі і єдине в Україні підприємство, яке виготовляє 37 типів сучасних, надійних і

економічних двигунів. Продукція ВАТ "Мотор Січ" завжди була з високим рівнем якості, в основі якого високий рівень метрологічного обладнання, технологій і кваліфікований персонал. В світовій економіці конкуренція є будь-де. Для того, щоб перемогти, товар повинен бути кращим. Якість стала ключем до конкурентоспроможності, тому в кінці 80-х років генеральним директором підприємства було прийнято рішення по розробці і застосуванню системи забезпечення якості, яка відповідає вимогам Міжнародних стандартів "ІСО серії 9000". Підтримка такого рівня потребує великих капіталовкладень. Велике значення для підтримки високого рівня метрологічного забезпечення має та увага, яку приділяє розвитку метрології керівництво ВАТ "Мотор Січ" і, зокрема, його генеральний директор, доктор технічних наук В'ячеслав Богуслаєв [6,57].

Україна має значний науковий, технологічний та виробничий потенціал для розвитку сучасних новітніх технологій виготовлення сільськогосподарської техніки. Особливістю України є висока концентрація сучасної науки та технологій здатних забезпечити виготовлення техніки та обладнання необхідного сільському господарству України, що у поєднанні з високим освітнім рівнем населення, наявністю наукових шкіл та вищих навчальних закладів, створює надійний фундамент, для розвитку економіки країни інтенсивним інноваційним шляхом.

1. Січ О.І. Про викладання історії у вищій школі. (Цит. За: Буллер Р. Пиеница в Канаде. — Пг., 1923. - С.9) // Український історичний журнал. -1998. - №5. - САУ-т.
2. Бойко О.Д. Україна 1991-1995рр.: мініминулого чи контури майбутнього (нарис з новітньої історії). - К: 1996. - С124.
3. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. - К: Видавничий центр "Академія", 2001. -С.610.
4. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. — К.: Видавничий центр "Академія", 2001. -С.602.
5. Виступ Президента України Л.Д.Кучми на науковій конференції 16 листопада 2000 р. // Президентський вісник. -К, - 2000. -№22; 2001. -№11.
6. Яковлев В.Б. Высокий уровень метрологического обеспечения - надёжный гарант

качества: ОАО "Мотор Сич" // Винахідник і раціоналізатор. - 2000. -№1. -С.57.

УДК: 94 (477) "20": 338.43

Шипік Н.Ф. (м. Донецьк)

Рух сільського населення України в 1979-1989 роках

На початку свого формування Українська держава опинилася перед рядом гострих проблем, серед яких чільне місце посідає загрозливе скорочення людських ресурсів на селі або виродження села. Негативні тенденції в українському селі виникли не сьогодні, а формувалися протягом багатьох десятиліть. Завданням даного дослідження є аналіз чинників, які прямо чи опосередковано вплинули на процеси відтворення сільського населення.

Хронологічні рамки дослідження обрані не випадково. Нижня межа збігається з початком природної депопуляції на селі. Період перебуває між двома суцільними переписами 1979 і 1989, матеріали яких надали досліднику відповідний матеріал, а також дозволяє розглянути процеси відтворення сільського населення напередодні створення незалежної держави. Природна депопуляція селян в Україні розпочалася у 1979 році і охопила 90% сільської місцевості [1], і тільки в 1992 поширилася на міста. Вона характеризується тривалим перевищенням смертності над народжуваністю. Чому народжуваність на селі, на відміну від міста, перестала перевищувати показники смертності?

Осередком відтворення населення є сім'я. Можливо селянська сім'я раніше за міську почала переходити до нового типу відтворення? Ні. Відомо, що українським сім'ям притаманна традиція багатодітності, і в селі ця традиція зберіглася краще. На селі було більше сімей, які склалися тільки з українців(на 1000 сімей в селі - 907, в місті - 701

відповідно) [2]. Матеріали перепису 1979 року свідчать, що рівень національної мішанини на селі був нижчий за місто (якщо у місті на 1000 сімей 299 багатонаціональних, то на селі - 93). До того ж на селі, де діти змалку залучалися до роботи у домашньому господарстві, ще зберігалася зацікавленість в дітях як в робочій силі. В місті ж навпаки, економічна необхідність в дітях відпала. Головною метою народження дитини ставало бажання реалізувати себе, як батьків. Середній розмір сім'ї з дітьми до 18 років у селі та в місті складав відповідно 4,2 та 3,7 [3].

Селянська жінка не почала народжувати дітей менше ніж міська. Це доводять коефіцієнти сумарної народжуваності, що показують кількість дітей, яку б народила жінка протягом життя при збереженні в кожному віці існуючого рівня народжуваності (в 1979 р. в селі і в місті - 2,5 і 1,7, а в 1989 - 2,7 і 1,8). Навіть спеціальний коефіцієнт, що відображує кількість народжених на 1000 жінок 15-49 років, на селі залишався вищим [4].

Чому ж загальний показник народжуваності нижче у селі? Не жінка стала народжувати менше ніж в місті, а кількість жінок репродуктивного віку скоротилася порівняно з містом. Так, у 1979 році селянки у віці 15-49 років складали 39,5% всіх жінок, а в місті аналогічний показник становив 52,7%. За десятиріччя відсоток жінок репродуктивного віку зменшився, як у селі, так у місті і складав відповідно 35% і 49,4%. І навпаки, частка жінок похилого віку збільшилася від 32,4% до 37,9% [5]. Постаріння населення, яке деформує вікову структуру, може відбуватися за двох умов: якщо зростає тривалість життя чи якщо відбувається довготривала міграція людей працездатного віку (переважно молодих).

Саме міграція, вихід селянства із українського села, що розпочався ще у 1920 роки і став головною причиною депопуляції села. Це стверджують такі дослідники, як С. Якуба, О. Піскун, І. Прибиткова, В. Волович [6]. Впродовж 1960- 1980 років негативне сальдо міграції мешканців села щорічно складало 200- 250 тисяч людей [7]. Переселення із сел у місто було головним міграцій-

ним трендом ХХ століття у багатьох країнах світу. Урбанізація була спільним процесом для індустріально розвинених країн світу. Саме вони мали найбільший відсоток міського населення. В 1990 році цей показник дорівнював: у Франції - 74,3; у Німеччині - 78,3; США - 77,5% (8). Якщо напрямом міграції був заданий об'єктивним процесом урбанізації, то суспільні катаклізми та соціальна система формували її конкретне втілення, співвідношення переселень добровільного та примусового характеру. Найбільш інтенсивний витік з України простежувався в період колективізації, а в 60-х роках відбувся перелом у соціальній структурі населення України. Перепис 1970 року зафіксував, що частка міських мешканців перевищила 50% [9]. Отже, населення України перестало бути здебільшого аграрним. У 1989 році питома вага селян складала вже 33,1% [10].

Що ж спонукало українців масово кидати села? Вищий рівень заробітної платні у місті, зручніші побутові умови, можливості придбати подальшу освіту, різноманітне дозвілля, більш розвинена медична мережа. Але за умов адміністративно-командної системи управління процес переселення з українських сіл підштовхувався згори. В 1950-ті роки розпочалася кампанія укрупнення дрібних колгоспів, яка призвела до того, що багато сіл були оголошені неперспективними, тобто приреченими на поступове вимирання. Такі села позбавлялися асигнувань на утримання культурно-освітніх закладів, побутово-торгівельних підприємств, медичне обслуговування. Лише з 1972 по 1986 роки внаслідок непродуманих реформ з географічної карти України зникло 1502 "неперспективних" села [11].

Найбільш масштабне сільськогосподарське переселення у другій половині ХХ сторіччя було пов'язане із засвоєнням цілинних земель у Казахстані і Західному Сибіру. На підняття цілини з 1954 до 1956 року з України було перекинуто 80 тисяч досвідчених сільськогосподарських робітників [12]. Багато з них оселилися там назавжди. В 70-х роках сільськогосподарські переселення тривали. Шість українських областей, зокрема Донецька, Запорізька, Івано-Франківська,

Львівська, Київська і Миколаївська зобов'язані були надати допомогу господарствам Нечорноземної зони РРФСР, до якої входило надіслання кваліфікованих кадрів [13]. Існували навіть плани сільськогосподарського переселення 12,5 тисяч українських сімей в райони Далекого Сходу та Читинську область, але після звернення Голови Ради Міністрів УРСР з доповіддю про низькі темпи приросту населення вирішено було обмежитися 2,5 тисячами сімей [14]. Географія міграцій досить широка - Уральський, Північно-Кавказький, Північно-Західний, Східно-Сибірський регіони, Кузбас та Норильск, гідроенергетичне будівництво в Сибіру, Байкало-Амурська магістраль, промислові новобудови Прибалтики. До того ж на новобудови, на думку О.Піскуна, І.Прибиткової, В. Воловича рекрутували переважно селянську молодь [16].

Міграція, добровільна та вимушена, що формувала велику частку осіб похилого віку, стала не тільки фактором низької народжуваності, але й зумовлювала зростання смертності. В 1979 році частка людей пенсійного віку складала 24,2% від загальної чисельності селян і 15,3% у місті. Постаріння населення вищими темпами відбувалося на селі. Так, у 1989 році їх було вже 28,2% та 17,6% відповідно [17]. Відомо, що серед людей похилого віку рівень смертності вище. Але смертність на селі збільшувалась і за рахунок чоловіків працездатного віку, а саме серед вікових груп 20-24, 45-49, 55-59 [18]. Можливо, на селі в цей період зафіксований високий рівень виробничого травматизму? В цілому по Україні цей показник у 1988 році був вищий від 1997 року. Якщо у 1997 на 10000 працюючих кількість потерпілих зі смертельним наслідком приблизно 0,9 [19], то в 1988 1,11 [20]. Загальна кількість травмованих також вища в 1988 році. На відміну від показників травматизму, які є безпосередніми складовими смертності, незадовільні умови праці характеризуються опосередкованим впливом на рівень смертності, тому що вони є факторами погіршення здоров'я та швидкого витрачання ресурсів організму. Підтвердженням є високий відсоток захворюваності механізаторів, серед яких 70% змушені після досягнення 50 років залишати своє місце

роботи. По рівню смертності механізатори займали перше місце серед професійно-кваліфікаційних груп аграрних працівників [21].

Важливим фактором, що впливає на рівень смертності всіх вікових груп, є рівень медичного обслуговування. Сільські поселення виділялись слабо розвинутою медичною мережею. Заданими 1988 року тільки 7% всіх сел мали лікарні, 12%- амбулаторні поліклініки, 63%- фельдшерсько-акушерські пункти [22].

Стійка тенденція падіння народжуваності і зростання смертності в 1980-ті роки зазнавала деяких коливань. Незначне піднесення народжуваності в 1983 та 1984 роках може бути пояснено введенням заходів допомоги сім'ям з дітьми, а зниження у 1986 року смертності пов'язано, головним чином, з широкомасштабною протиалкогольною кампанією, яка почалася в травні-червні 1985 року. Такі дії, безпосередньо спрямовані на покращення демографічного становища можуть дати короточасний позитивний ефект, але в цілому тенденцію не змінюють.

Випереджена депопуляція сільського населення не є особливістю демографічного розвитку України. Серед республік колишнього СРСР в Естонії, Латвії, Литві та Білорусії скорочення сільського населення почалося теж набагато раніше за зменшення населення міського [22]. Тобто цей процес був притаманний саме високоурбанізованим республікам СРСР, з великою часткою міського населення. Проходження через депопуляцію є можливим, але не обов'язковим процесом для індустріально розвинутих країн, що здійснили перехід від традиційного типу відтворення (розширеного), характерного для аграрного суспільства до сучасного (простого), притаманного суспільству індустріальному.

1. Мірко Н., Старостенко Г., Тарангул Л. Трансформація демографічних процесів/ Україна: аспекти праці. -1998. -№7. - С.32.
2. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г.: Стат. Сб. в 10 т. // Госком СССР по статистике. Информ.-издат. Центр. Т. 6. ¹1.2. Состав семей, распределение членов семей и одиночек по возрасту. - М. -С. 125-126.

3. Там само. - С 60, 61, 62, 63.
4. Демографический ежегодник СССР 1990: Госкомстат СССР. - М.: Финансы и статистика, 1990. - С. 309.
5. Там само. - С. 34, 35.
6. Шскун О., Прибиткова І., Воловин В. Міграційна ситуація в Україні // Політична думка. - 1996. - №3-4. - С. 53.
7. Якуба Е. Женица в украинском селе: социально-демографические проблемы / Экономика Украины. - 1999. - №4. - С. 54.
8. Народонаселение: Энциклопедический словарь / Центр по изучению проблем народонаселения МГУ им. М.В. Ломоносова. - М.: Большая российская энциклопедия, 1994. - С. 535.
9. Бугуцький О.А. Демографічна ситуація та використання трудових ресурсів на селі. - К., 1999. - С. 7.
10. Там само.
11. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. - К.: Знання. - 2000. - С. 296.
12. Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Академія, 1999. - С. 447.
13. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. - К.: Знання. - 2000. - С. 270.
14. Україна у ХХ столітті. Збірник документів та матеріалів. - К.: Вища школа. - 2000. - С. 165.
15. Піскун О., Прибиткова І., Воловин В. Вказ. праця. - СІ 54.
16. Демографический ежегодник СССР 1990: Госкомстат СССР. - М.: Финансы и статистика, 1990. - С. 34, 35.
17. Там само. - С. 364.
18. Праця та соціальна політика в Україні: Аналітично-статистичний збірник. К.: Соцінформ, 1998. - С. 106.
19. Социальное развитие СССР: Стат. сб. // Госком СССР по статистике. - М.: Финансы и статистика, 1990. - С. 88.
20. Якуба Е. Женица в украинском селе: социально-демографические проблемы / Экономика Украины. - 1999. - №4. - С. 55.
21. Социальное развитие СССР: Стат. сб. // Госком СССР по статистике. - М.: Финансы и статистика, 1990. - С. 190.
22. Демографический ежегодник СССР 1990: Госкомстат СССР. - М.: Финансы и статистика, 1990. - С. 100, 103, 104, 106.

УДК: 94 (477)"1950/1960": 338.43

Зернова ОС. (м. Донецьк)

Колгоспи України в 60-ті роки ХХ століття

Після реформи 50-х років в сільському господарстві відбулися позитивні зрушення. Поліпшувалося матеріально-технічне забезпечення галузі. Так, кількість тракторів зросла з 98,4 тис. одиниць в 1950 році до 182,45 тис. в 1960 році, вантажівок - з 65,95 тис. до 142,1 тис. Поліпшувався добробут селян, розширювалася соціальна інфраструктура села. Але успіхи в сільськогосподарському виробництві стабільними не були. Так, недобір зерна в 1963 році обумовив значне погіршення забезпечення населення хлібом, його випікали з домішками гороху, кукурудзи. З 1963р. держава була змушена розпочати закупівлю зерна в інших країнах.

Основа сільського господарства становили колгоспи і радгоспи. В 1965 році в Україні діяв 9553 колгосп, в яких працювало 6042 тис. працівників, і 1343 радгоспи з 959 тис. працівників [1]. Цим господарствам належали практично всі засоби виробництва. Так, з загальної земельної площі України - 60,3 млн. га, колгоспам належало 36,1 млн. га, радгоспам та іншим державним господарствам - 11,9 млн. га. В 1970 році всі посівні площі становили 32,8 млн. га, із них в колгоспах було 23 млн. га посівів, або 70% [2].

Новою аграрною політикою, розробленою у березні 1965 року, передбачалися заходи щодо перерозподілу національного доходу на користь сільського господарства, використання економічних методів для розвитку аграрного сектора, інтенсифікації колгоспно-радгоспного виробництва та розв'язання соціальних проблем на селі. Намічена програма в аграрному секторі в 1966-1970р.р. частково була реалізована. Капітальні вкладення в сільське господарство України зросли з 10053 млн. крб. у 1961-1965р.р. до 16102 млн. крб. у 1966-1970р.р. [3]. На селі розгорнулися роботи щодо

завершення електрифікації та ширшого застосування електроенергії у виробничих цілях. До ліній електропередач було підключено всі колгоспи, радгоспи і населені пункти в сільській місцевості. У другій половині 60-х р. зміцнилася матеріально-технічна база сільського господарства. Колгоспи і радгоспи України одержали порівняно з попереднім періодом на 25% більше тракторних причепів і буряко-збиральних комбайнів, на 66% - землерийної техніки. Енергоозброєність праці в розрахунку на одного працівника зросла в 1,5 рази. Рівень комплексної механізації вирощування зернових культур зріс на 19% [4].

Однак багато проблем розв'язати не вдалося. Технічна оснащеність колгоспно-радгоспного виробництва в цілому залишалася недостатньою, що стримувало прискорення темпів розвитку сільського господарства і підвищення його ефективності. У землеробів було мало універсальних комбінованих механізмів, технічних засобів для заміни ручної праці або різкого скорочення її частки в виробництві. Серйозні нарікання викликали технічний рівень і якість окремих машин. Повільно створювалися комплекси машин для обробітку та збирання овочів, фруктів, коренеплодів. Мало виготовлялося устаткування для тваринницьких ферм.

Зміцнення матеріально-технічної бази колгоспно-радгоспного виробництва нерозривно пов'язане з формуванням і вдосконаленням професійно-кваліфікаційної структури кадрів і професійної підготовки. Потрібні були кваліфіковані кадри для експлуатації сільськогосподарської техніки. Якщо раніше підготовка трактористів і комбайнерів проводилася на курсах при МТС, то з появою більш складної техніки виникла необхідність удосконалення цієї форми навчання. Про це йшлося в Постанові "Про підготовку механізаторських кадрів у сільських професійно-технічних училищах (СПТУ)" від 10 березня 1966 року. В 1966-1970 рр. до профтехучилищ України було прийнято 313580 учнів при плані 308680 чоловік. Проте навчальна мережа СПТУ і система курсів не забезпечували повністю кадрами механізаторів колгоспи і радгоспи. На кінець 70-х років в Україні 40%

працюючих у сільському господарстві становила молодь. У колгоспах і радгоспах працювало близько півмільйона молодих людей віком до 28 років [5].

На селі з'явилися нові професії та спеціальності: механік, електромонтер, майстер машинного доїння та ін. Але значна частина механізаторських кадрів залишала сільське господарство. Для запобігання відпливу кадрів вимагалася поліпшення матеріально-побутових умов праці, життя.

Важлива увага приділялася інтенсифікації землеробства. Відомо, що існує два шляхи забезпечення зростаючих потреб в продукції: екстенсивний, тобто за рахунок розширення земельної площі та залучення додаткових трудових ресурсів, і інтенсивний, за яким площа землі не збільшується, а підвищується її родючість за рахунок застосування більш удосконаленої техніки і прогресивних технологій [6].

Питома вага збирання зернових комбайнами підвищилася до 98,8% у 1970 р. (1965р-90,9%); кукурудзи на зерно - з 80% до 86,6%; цукрових буряків - з 66% до 80,2% [6]. Однак допускалися великі втрати вирощеного врожаю при збиранні. Широко застосовувалася електрична енергія, досконаліше застосовувалися сівозмінні і використовувалися високосортне районоване насіння, підвищувалася якість обробітку ґрунту і проведення меліоративних робіт, застосовувалися гербіциди, мінеральні та хімічні добрива. У зв'язку з запровадженням результатів наукових розробок у сільськогосподарське виробництво підвищувалася роль галузевих науково-дослідницьких інститутів, дослідницьких станцій, вчених.

Широкого розмаху досягай меліоративні роботи. В 1970 р. - 93,5 тис. га складала зрошувальні землі, тобто на 82% більше ніж у 1965 р. (514 тис. га) [7]. В Донецькій обл. урожайність зернових на зрошувальних землях в 1965 році переважала на 24,8%, в 1967р. - 28,2%, в 1969 р. - 25,7%, в 1970 р. - 28,6%. В середньому по області - 23% [8] Меліоративні землі значною мірою використовувалися ефективно, але поряд з цим частина колгоспів не користувалася такими землями. Основною причиною цього був

незадовільний меліоративний стан цих земель, що було результатом непродуманого проектування і неякісного будівництва меліоративних систем, а також поганого догляду за ними в період експлуатації.

Широке впровадження механізованої технології вирощування і збирання цукрових буряків сприяло зростанню їх виробництва. У 1961-1965 рр. — збирали, в середньому, 199 ц з 1 га, 1966-1970 рр. - 267 ц з га (на 34% більше). Водночас слід зазначити, що при збиранні цієї культури, через застосування низькоякісної техніки, допускалися значні втрати. В окремих господарствах траплялися факти несвоєчасного збирання і навіть приорування цукрових буряків [9].

У комплексі завдань, що стояли перед трудівниками села у цей час, важливу роль відігравали питання зміцнення кормової бази для тваринництва. Загальна земельна площа для вирощування кормів становила понад 17 млн. га (44-45% всіх сільськогосподарських угідь). У тваринництві використовувалися хімічні та мікробіологічні препарати, концентровані корми. Відбувалося збільшення обсягів виробництва м'яса за рахунок зміцнення кормової бази, підвищення продуктивності худоби та птиці, спеціалізації ферм і впровадження комплексної механізації. Але результати господарювання могли бути значно вищими, якби кормова база виявилася міцнішою і повніше забезпечувала тваринництво збалансованими кормами. Недостатньо велася робота з поліпшення породних і племінних якостей худоби, свиней, птиці. Слабо здійснювалися заходи щодо поліпшення стану лугів, пасовищ, збільшення посівів культур багатих на білок. Корінного поліпшення вимагало насінництво трав, комбікормова промисловість.

Поступово підвищувався рівень механізації тваринницьких ферм. Однак, рівень механізації трудомістких процесів на багатьох фермах був недостатнім, значна частина виробничих процесів виконувалася вручну. У другій половині 60-х років із системи машин для ферм виявились неосвоєними промисловістю десятки найменувань. Багато техніки випускалося в обмеженій кількості, погано враховувалися потреби малих ферм. Низькою

була і якість устаткування. Прогрес тваринництва стримувала недостатня енергоозброєність, часто зривалася подача електроенергії. Це наносило великі збитки тваринництву [10].

Чимало істотних прорахунків було допущено у спеціалізації господарств і концентрації виробництва в тваринництві. Будівництво великих спеціалізованих комплексів на 2-3 тис. голів великої рогатої худоби в господарствах, що мали 2,5-3 тис. га орної землі, створювало багато проблем. Великий відгодівельний комплекс рогатої худоби вимагав значної чисельності обслуговуючого персоналу, насамперед слюсарів, електриків, транспортних робітників. А це означало, що поряд з ним необхідно було будувати агромістечко. Стало очевидно, що переважна частина коштів вкладалася не у виробництво м'яса, а в те, що оточувало тваринницьку ферму. До того ж велика кількість поголів'я худоби вимагала багато кормів, що створювало додаткові труднощі для невеликих господарств, які мали незначні площі земель [11].

Активізація участі трудівників села у громадському виробництві здійснювалося комплексом заходів, серед яких було введення в травні 1966 року гарантованої грошової оплати праці колгоспників. Нова система давала можливість створити фонд оплати на початку поточного року і використовувати кошти, що поступали від промислових підприємств як аванс від реалізації продукції та інших джерел для розрахунків з колгоспниками і спеціалістами. Виділялися кредити. У колгоспах республіки в розрахунку на один людино-день в 1968 році оплата праці становила 3 крб. 20 коп. проти 2 крб. 69 коп. у 1965 році (збільшилася на 19%). Найвищою виявилася оплата штатним працівникам, зокрема тваринникам [12].

Важливу роль у доходах колгоспників, поряд з грошовою, продовжувала відігравати натуральна оплата, частка якої істотно зменшувалася. Якщо в 1966 році у колгоспах України кількість зерна, виданого колгоспникам у розрахунку на один людино-день, становила 2,9 кг, то в 1967 році - 1,9 кг. Водночас в окремих колгоспах мали місце грубі

порушення у порядку видачі й продажу зерна колгоспникам в оплату їхньої праці. Допускалися випадки заниження оплати праці механізаторів, доярок. Бувало, що замість зерна виплачувалися гроші в розрахунок по 20 крб. за 1 ц хліба. В одних і тих же господарствах зерно відпускалося за різними цінами для різних категорій трудівників села. Все це викликало невдоволення з боку колгоспників.

З метою більш повного задоволення потреб країни в круп'яних та зернофуражних культурах та заохочення колгоспів і радгоспів до збільшення продажу зерна державі (з 1966 р.) проводилися виплати грошової надбавки в розмірі 50% до діючих закупівельних цін за понадпланові закупки зернових і круп'яних культур. Це сприяло зміцненню економіки господарств [13].

Закон про пенсії та допомогу зі старості членам колгоспів (діяв з 1966 року) гарантував право на одержання пенсій всіма непрацездатними членами артільей. Розмір пенсії становив 8 крб. на місяць. Потім він збільшився до 24-26 крб. на місяць. Важливим соціальним заходом було зниження з 1 січня 1968 року пенсійного віку: для чоловіків-до 60 років, жінок - до 55 років. Тоді ж було збільшено мінімальні розміри пенсій по інвалідності та встановлено пенсійне забезпечення інвалідам 3 групи внаслідок виробничого травматизму або професійного захворювання. Поліпшився добробут селян, зросла їх купівельна спроможність.

Було розгорнуто створення допоміжних промислів. Активно будувалися колгоспні цегельні заводи та полігони збірних залізобетонних конструкцій (Закарпаття) [14]. Почалося будівництво 11 експериментально показових сіл. У такого роду селах вкладалося величезні кошти на будівництво житла, культурно - побутових закладів, прокладання шляхів з твердим покриттям, газифікацію, електрифікацію тощо. Водночас багато колгоспів і радгоспів не мали під'їзних шляхів з твердим покриттям до тваринницьких ферм і шляхів, що пов'язували вулиці з центральною садибою колгоспу, районним центром.

Житлове будівництво поживалося. Проте колгоспники будували собі будинки за власні кошти і своїми силами. Тільки в деяких

селах з'являлися будинки, побудовані на кошти колгоспів (в основному вони були призначені для голів колгоспів та керівників правління). Кошти, виділені на будівництво житла, були не лише мізерними, але й часто використовувалися не за призначенням. Такі факти мали місце в багатьох областях України.

Помітні зрушення на селі спостерігалися в будівництві дошкільних закладів, загальноосвітніх шкіл. 1966-1970р.р.- введено в експлуатацію 3153 школи. Проте кількість учнів сільських шкіл зменшувалася. Це свідчило про відплив молоді із сіл в міста.

Розширювалося будівництво будинків культури, лікарень. Але і в сфері медичного обслуговування сільських жителів було немало недоліків і прорахунків. Спостерігалася незабезпеченість медичних закладів кваліфікованими кадрами, мали місце нарікання з боку жителів на роботу органів охорони здоров'я. У ряді районів не вистачало культурно-освітніх працівників, чимало сіл не мали добротних клубів [15].

Рівень життя сільських жителів був значно нижчий, ніж у місті. Селянин, який всюди у світі був і є шановною і престижною фігурою, у нас продовжував залишатися людиною нижчої категорії за пенсіями, за постачанням, за умовами життя.

1. Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. - К.: Техніка, 1977.-С.172-173.
2. Там же.-С.173-174.
3. Там же.-С.202.
4. Там же.-С. 203.
5. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. -К.: Знання, 2000. - С 256.
6. Там же.-С245.
7. Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. - К.: Техніка, 1977.-С175.
8. Народне господарство Донецької області. Статистичний збірник. -Донецьк, 1972. -С.98.
9. Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. - К.: Техніка, 1977.-С176.
10. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. -К.: Знання, 2000. - С257.
11. Там же.-С258.
12. Історія селянства Української РСР. - К.: Наукова думка 1967. - С.514.

13. Там же. - С. 16.
14. Там же. - С. 520.
15. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. - К.: Знання, 2000. - С. 266.

УДК: 94 (477) "20/21": 338.43

Ігнатенко В.В. (м. Черкаси)

Консерватизм і сучасне українське селянство (до проблеми ренесансу селянської ідеології)

Посттоталітарне суспільне життя сучасної України визначається як кризовим станом його соціально-економічних складників, так і дивовижним ідеологічним плюралізмом. Обсяг і вияви останнього демонструють увесь спектр відомих суспільно-політичних доктрин - від комунізму до крайнього націоналізму, що є радше своєрідним реваншем суспільства за колишню моноідеологічність, ніж проявом реальної необхідності самоусвідомлення. Політико-партійна ідентифікація ідеологічного процесу створила ще більш невизначену суспільну ситуацію, порівняно з традиційною демократією, - перебування в межах однієї ідеологічної концепції кількох партій, загальна кількість яких перейшла за межі здорового глузду.

Такий суспільний плюралізм існує на тлі пошуків інтегральної національної ідеології, поряд із відродженням настроїв відверто консервативного спрямування. Аналіз цих консервативних тенденцій вимагає нестандартного, порівняно із західною традицією підходу, оскільки в політичному житті сучасної України відсутні як притаманні західному суспільству соціальні носії консервативної ідеї, а також в цілому і сама консервативна ідеологія в завершеному концептуальному вияві. Партійно-політична ж репрезентація консерватизму "розмита" по всьому партійному спектру від лівих до правих, у вигляді домішок консервативних настроїв у партійні програми. Саме тому є нагальна потреба

визначити, що є консерватизм як доктрина, і відповідний стан і загалом спрямованість суспільної свідомості.

Західні традиції у дослідженні консерватизму з відомих причин більш потужні, ніж вітчизняні, виробили чітку логіку бачення цього суспільного феномену. Консерватизм - це в історичній послідовності визрілі: образ мислення, стиль поведінки, вид ідеології й тип політики. Виходячи із запропонованої логіки сприйняття даного суспільного явища, політичний консерватизм є породженням Нового часу, негативна реакція на Велику революцію. Щодо консервативного образу мислення, то згідно з дотепним висловом англійського історика Ф. Хірншоу, легенда про Адама, Єву і сатану є нічим іншим, як біблійською моделлю сучасних відносин лібералізму, консерватизму і комунізму відповідно [1,20].

Починаючи з Берка можна побачити, які саме ідеї лібералізму заперечуватимуться класичним консерватизмом. Це насамперед ідея рівності. Треба віддати належне Г'юму і Берку, вони перші зрозуміли соціально провокаційну роль ідеї рівності, її суспільно руйнівну зарядженість. Саме тому опонування лібералізму проводиться з огляду на цю ідею та її альтернативно тлумачення. Берк зауважує, що ідея рівності штучна, оскільки виникає виходячи із загальної згоди, ідеї корпорації і в стані грубої природи просто не існує [2, 542]. До того ж "природний стан" людства, куди ліберали агітували повернутися, кваліфікується не як стан рівності, а як стан дикунства, невпорядкованості людських відносин. У цьому консерватори вбачають причину нереальності здійснення революційної ідеї рівності, її соціально-небезпечного характеру, руйнівних наслідків. З огляду на це правління політичної більшості саме по собі є не відомою природі суспільною умовністю, звичайним інструментом політичної практики, що існує за загальною згодою: "Природа рівності є суспільно-фіктивною" [3,542].

Доведення антиприродного характеру принципу рівності має для консерватизму не самодостатню цінність. Ця теза приводить до іншої ідеї, наріжної для суспільно-політичної доктрини консерватизму - ідеї суспільної

ієрархії. Практично, це відповідь консерваторів на питання про перетворення механізму згуртування людей на політичний механізм, що позначається на наявності відмінностей, які сприймаються суспільною свідомістю, як узвичаєна суспільна дисципліна, коли мудріші, багатші ведуть і захищають менш забезпечених благами фортуни [4, 542]. Отже, суспільна традиція, ієрархія, саме суспільство - це охоронці всього створеного людиною: її науки, освіти, мистецтва, моралі. А приналежність до суспільства не є обтяжливим обов'язком, а відчиненими дверима до всіх багатств культури, які відрізняють дикунство від цивілізації.

Спираючись на такі антиліберальні тези, класичний консерватизм застерігає суспільство від небезпеки недооцінки складності суспільної системи, її узвичаєних установлень, які є своєрідною "системою в системі". Тому повага до мудрості в запроваджених інституціях (передусім релігії, власності), є виявом природного інстинкту самозбереження людства. Того інстинкту, який з недовірою ставиться до ідеї необмежених можливостей індивідуальної волі та розуму і визначає моральну втіху як лояльність до наявної практики закріплення членів суспільства за їхніми місцями згідно з кількістю їх рангів. Саме тому свою головну відмінність від лібералізму засновники консервативної доктрини вбачають у відмові від апріорної побудови суспільної концепції, що порушує принцип неперервності в історичних змінах суспільства.

Традиції розгляду консерватизму як складника антитези "прогресизм - антипрогресизм", вимагають певної корекції на межі ХХ - ХХІ століть. Останнє перш за все пов'язане з новими вимірами прогресу, питанням про його ціну в техногенному світі. Руйнація техногенною структурою середовища людського проживання, загроза як такому, роду людському... породжує зростання найбільшого глобального відчуження, розрив традиційних соціальних зв'язків, і як наслідок потяг до традиціоналізму, до вічних цінностей. Зазначений процес є глобальним, загальноцивілізаційним і давно вже вийшов за межі країн розвинутого капіталізму.

Світовий характер такої тенденції виявив себе у політичному консерватизмі як на релігійних, так і на світських теренах (у вигляді теократичних і військових диктатур). Саме при аналізі форм вияву сучасного політичного консерватизму, привертає увагу його сконцентрованість на засобах, технологіях здійснення гарантованого соціального панування, а не збереження соціального статус-кво. Тому в практиці сучасного політичного консерватизму спостерігається як тенденція до регуляції масштабу суспільних змін, так і намагання зламу статус-кво, якщо він їх не влаштовує. Виниклі різновиди консерватизму тільки підкреслюють розгалуженість його політичних форм [5,82-83].

Варто також урахувати тлумачення сучасним консерватизмом традицій як ідеологічного самовираження доктрини. Традиція визначає суспільне життя індивіда, оскільки, з одного боку, формує усвідомлення ним самого себе як частини певної соціальної цілісності, з іншого, соціальний організм функціонує на підставі цієї частини. Держава в традиційному розумінні є політикою поєднання традицій і авторитету, що забезпечує "лояльність" громадян. Саме тому для консерватора індивідуальна свобода не є абсолютною цінністю, як для ліберала, а похідною і підкорено-залежною від іншої вищої цінності - авторитету легітимного правління. Традиціоналізм уплетений до націоналізму соціально-психологічно та емоційно підживлює його. Спираючись на емоційну підтримку традицій, консерватизм може стимулювати штучне утворення національної згоди на підставі посилань на "героїчне минуле", закликів до "національної величі" і т.ін. Останнє тематично дуже потужно може обслуговувати потреби популізму.

Присутність консервативних тенденцій у сучасному українському політичному житті потребує звернення до 20-х рр. минулого століття, коли консерватизм реалізовувався на Україні концептуально і політично. Як учений і політичний діяч В.Липинський став першим, ... і найбільш відомим українським консерватором. Його наукова спадщина дає підстави для роздумів про неординарність українського

консерватизму як за змістом, так і за соціальною спрямованістю. Насамперед для В.Липинського консерватизм не жорстким об'єктивістським теоретизуванням стороннього спостерігача революційних подій, присутнім у класиків цієї доктрини. В.Липинський зумів поєднати пристрасть безпосереднього учасника суспільних зрушень з аналітизмом ученого. По-друге, на очах фундатора українського консерватизму відбувся безпрецедентний за обсягом соціальний експеримент по втіленню найвідомішої егалітаристської концепції, російсько-більшовицька модель якої довела до абсурду ідею гегемонії пролетаріату в суцільно-селянській за ментальністю та соціальним складом країни. Саме тому як антитезою пролетарської ідеології у В.Липинського постає ідеологія селянська, хліборобська. Адаже така ідеологія "генетично близька українству як етнічному витворові з усталеною хліборобською культурою високого рівня" [6, 29], що зумовлена на архетипному рівні колективною пам'яттю хліборобської верстви. Селянству як самодостатньому суспільному класу в--XX-,от. не поталанило з увагою до нього політичної думки, яка зазвичай розглядала селянство як допоміжний суспільний матеріал. Відповіді на питання про причини такого явища ми знаходимо у О.Шпенглера, який з властивим йому емоційним піднесенням указує на генетичну протилежність укоріненого в землю селянина та штучно утвореної міської цивілізації. Остання, на його думку, є масою неорганізованою, плинною, що породжує різні химери, зокрема і демократію. Селянин не є демократом, тому міська свідомість ним нехтує, зневажає. Але все ж таки після зникнення старих верств суспільства, таких як дворянство і духовенство, селянин залишається єдиною органічною істотою, єдиним збереженим реліктом культури [7,463].

Рефлексія В.Липинського на цю ностальгію за селянством є усвідомленням ідеології, як інтегрально-універсального світогляду власника-хлібороба. Тобто мова йде не про традиційну ідеологію, що займає свій сегмент в ідеологічному просторі, а про світоглядну позицію наявного в країні універсального

хліборобського етосу. Саме такий етосний універсалізм на погляд однодумців В.Липинського [8,19], був визначальним у його теорії. - Суспільний поділ праці, що остаточно ; виокремлює хліборобство в самодостатню сферу діяльності та іманентно варіює кодекс норм, етосів? суспільної поведінки. Етос має такі соціально-психологічні прояви, що свідчать про відсутність їх однозначної детермінації національно-культурним оточенням та індивідуальними якостями людей. З огляду на це В.Липинський приходив до і думки, що географічні та політико-державні відмінності мало впливають на різницю між хліборобами. А ті відмінності, які є, нівелюються тим інтегральним, що створює для цих людей соціально-просторова форма організації їх життя (сільське середовище), порядок життя, його спосіб. На наш погляд, учений об'єктивно вибудовує своєрідну концепцію систему доказів своєрідної концепції "селянського інтернаціоналізму", використовуючи в , системі доказів марксистську методологію, але приходив до протилежних цій методології результатів.

Хліборобський універсальний етос може відтворювати себе, оскільки відмовляється від довільних, не перевірених багаторічною практикою форм і засобів взаємодії з природою. З огляду на це існує відома упередженість селян до зовнішніх за походженням різноманітних норм і технологічних стандартів сільськогосподарського виробництва. Але причиною цього не є притаманне селянству техніко-технологічне ретроградство, як вважають деякі дослідники. На відміну від промислово-індустріальної о виробництва, сільськогосподарське не може довільно змінювати предмет праці, штучно наділяти його характеристиками, потрібними для подальшого маніпулювання. Саме на збереження предмету праці (землі, худоби) в первісному стані і спрямована діяльність хлібороба. Тому з пересторогою він сприймає науково-технічні новачі, що безпосередньо вимагають зміну сталих форм і засобів господарської діяльності. Така пересторога є своєрідним виявом інстинкту хліборобського самозбереження і самовідтворення. "Хліборобство може гарантувати свою стабільність

лише за умови жорсткого дотримання власних нормативних та технічних стандартів" [9, 30], що визначає консервативну забарвленість селянської ідеології.

Не можна не погодитися з В.Липинським, який подібну здатність хліборобського етосу пов'язує з намаганням певних націй зберегти в єдності національний дух, свідомість, мову, культуру в цілому (німецької, української, французької). Тому сільське середовище є соціальною формою збереження реліктовості, неповторної унікальності національної культури, в проекції на вирішення проблеми національної ідентичності, що особливо було важливим для В.Липинського. Зрозуміло, що перед В.Липинським постала проблема знайти відповідь на питання про причини існування хліборобської ідеології, як ідеології переможеної, позбавленої впливу і значення [10, 268]. Дотепер це питання не втратило своєї актуальності. В.Липинський вбачає, що відсутність суспільно-значущого впливу селянської ідеології полягає в особливості її змісту, форм політичного прояву, які докорінно відрізняються від традиційних (нехліборобських) ідеологій. Аналіз таких відмінностей В.Липинський починає з ірраціоналізму. Сам факт співпраці хлібороба з природою як з незмінним предметом формує "виразно почуття різності і ієрархії Всесвіту та присутності у Всесвіті невідомих сил, які людина своїм розумом може відчувати, але керуватись якими не в стані... Звідсіля ірраціональна метафізична релігійність і віра в Бога у хлібороба" [11, 268]. Природа розглядається вченим як даність задалегідь окресленої у часі і просторі вищої форми, в межах якої здійснюється життя хлібороба у всіх його проявах. Віра в цю форму ірраціональна, як у вищу силу, в Бога, коли селянин не може розуміти природу як простір для всіляких експериментів. І тому він у виборі між підкоренням і особистою свободою надає перевагу першому, тобто свідомо самообмежує себе та дисциплінує відповідно природі. Таким чином, антропоцентризм з його крайнім раціоналізмом в оцінці поведінки людини в природі, відкидається В.Липинським як прояв традиційної ідеології.

Такий антропний раціоналізм у традиційних ідеологіях (нехліборобських) приводить до появи самодостатніх і самовладних індивідів, соціальних груп, які згідно з моноідеологією формують тип політичної свідомості, що передбачає можливість розправлятися з класами та національними ворогами.

За В.Липинським, хліборобська психологія - продукт сакральних відносин з природою і тому не може бути агресивною. Це ідеологія відповідальності"... за кожний крок, зроблений у власнім господарстві й у господарстві національним у державі" [12,33]. Саме тому в таке світосприйняття не вбудовується насильницько-агресивна ідеологія. Органічною ознакою українського хліборобського етосу є сакральність землі як природної цілісності, як предмету національно-громадянської суб'єктності. Саме таке підґрунтя: світоглядно-релігійне та соціально-психологічне - визначає становий кряж демократичного громадянського суспільства і правової держави - середній клас землевласників. Для В.Липинського економіко-правовою основою існування середніх землевласників є таке відношення селянина до землі, що унеможливує ситуацію, коли "... земля не держиться століттями в одній сім'ї,... не переходить вона, а з нею її історія і любов до неї з батька до сина" [13,173].

Проблема приватної власності на землю не є самодостатньою в концепції В.Липинського як державника. Приватна власність - аргумент на користь державності, національного відродження. Звідси і показові питання вченого: "Чи може виробитись національна традиція (без якої не буває нації) без приватної власності на землю? І чому наше національне відродження... почалось на приватновласницькій Гетьманській Україні серед осілого земельного козацтва і в Україні Західній серед осілої земельної правобічної шляхти?" [14, 173].

Тим самим В.Липинський передбачає майбутнє української держави, коли правлячим класом буде "хліборобський клас", до ознак якого відносяться власність групи "родин", що своєю працею створює продукт; кількість землі і форма праці на ній не може бути регламентована; головне це індиві-

дуальне посідання землі, а також особиста праця на ній [15, 72]. На наш погляд поняття "клас" уживається В.Липинським не для фіксації якогось однорідного соціального утворення, а на позначення спільності земельних інтересів, вікових традицій загальної праці, спільних культурно-світоглядних цінностей побутового життя. У такому контексті внутрішня диференціація "хліборобського класу" не має вирішального значення. Клас для В.Липинського - не соціально-структурне поняття, а соціально-просторове, що пов'язане з історично виниклим місцем поселення, ареалом життєдіяльності хлібороба, тобто "хліборобський клас" - це власне українське село. "Селянин-землевласник, селянин, володіючий основним засобом хліборобської продукції і підставою своєї матеріальної сили: землею -... це сам собі пан, який сам має матеріальну силу до влади, який може правити сам..." [16, 165]. Село - це мешкання хлібороба, державника, патріота. "Хлібороб - це земля. Отчизною, Батьківщиною хлібороба є його земля, а його нацією - народ, що ту землю заселяє. "Націоналізм" хлібороба зветься патріотизмом... Нація і земля в поняттю хлібороба - це синоніми" [17, 273]. Можна по-різному сприймати консервативну концепцію В.Липинського: як предмет академічного інтересу або обґрунтування суспільно-національних чеснот відроджуваного хліборобського класу. На наш погляд, зараз головне сформулювати нову аграрну еліту, здатну і налаштовану внести хліборобську ідеологію до масової свідомості, повернути хліборобів до влади. Тим більше сьогодні, коли український селянин перетворюється на юридичного суб'єкта національного землеволодіння.

1. Hignshaw F.J.C. *Conservatism in England*. - L, 1933.
2. Себайн Дж.П., Торсон Т.Л. *Історія політичної думки: Пер. з англ. - К., 1997. 3. Там само.*
4. Там само.
5. Кучменко Е.М. *Історичний огляд консерватизму в сучасному світі // Наукові записки Києво-Могилянської академії: Історичні науки. — К,*

6. 2001. - Т. 18. - С. 81-84.
10. Стеценко С. *Нація і селянство: до проблеми відродження хліборобської ідеології // Людина і політика. - 1999. - №5.*
12. Шпенглер О. *Закат Європы. - Новосибирск, 1993.*
13. Кучабський В. *Значення ідей В'ячеслава Липинського. - Львів, 1935.*
14. Стеценко С. *Нація і селянство: до проблеми відродження хліборобської ідеології // Людина і політика. - 1999. - №5.*
15. Липинський В. *Універсалізм у хліборобській ідеології. Лист до професора Яворського // В.Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. - Київ - Філадельфія, 1994.*
16. Там само.
17. Липинський В. *Листи до братів-хліборобів. - Київ - Філадельфія, 1995.*
- Там само.
- Там само.
- Там само.
- Там само.
- Липинський В. *Універсалізм у хліборобській ідеології. Лист до професора Яворського // В.Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. - Київ - Філадельфія, 1994.*

Онiнко Т.В., Онiщенко О.В. (м. Полтава)

Благодійна діяльність жінок у селах Полтавщини ХІХ- початку ХХ ст.

Історія меценатства в Україні належить до найцікавіших сторінок нашого минулого. Традиційно благодійництвом для збереження і розвитку національної культури займалися і світські магнати, і гетьмани, і церква. Українські меценати, наприклад, Симиренки, Терещенки, Милорадовичі, Капністи, Трошинські, Неплюєви, Закревські, завдяки своїй високій жертвовності, залишили помітний слід в історії українського села. Намагаючись полегшити біди навколишніх селян, вони сприяли будівництву шкіл та лікарень, храмів та церков, притулків для немічних та сиріт, тобто і матеріально, і духовно підтримували провінцію.

ХІХ - початок ХХ століття - це час активізації благодійницького руху в Україні. Особливе місце в прояві благодійності належить українським жінкам. У цей період багато українок займалося меценатством - К. Васильчикова, Н. Дорошенко (Ушинська), Н. Безак, О. Чорткова, О. Трубецька, Л. Драгоманова, К. Чубинська та ін. Уміння поєднати розум і християнське милосердя з багатством робило людину гуманною. Жінки-благодійниці по-праву стали берегинями духовно-культурної спадщини українських сіл у період реформаційних змін ХІХ - початку ХХ ст.

Не стала винятком і Полтавщина. Благодійність та меценатство серед багатих та впливових осіб Полтавської губернії було явищем досить поширеним. Школи, училища, бібліотеки, музеї, лікарні, театри, наукові товариства, ремісничі майстерні, дослідні поля, заклади харчування, притулки, церкви та храми створювалися і існували на селі завдяки щедрим меценаткам Полтавського краю, жінкам-патріоткам. При цьому вони думали не про власні прибутки, роблячи пожертвування, а про духовне та фізичне здоров'я нації, майбутнє дітей, соціальний

статус українського села та його перспективу.

Ще у 1799 р. поміщиця Наталія Чапа з Пирятинського повіту віддала двох селян для освіти в Чернігівське повітове училище з метою підготовки вчителів для школи. Вона відкрила школу у власному маєтку - селі Чепурівці Пирятинського повіту. Разом з чоловіком благодійниця утримувала учнів з числа бідних селян, забезпечуючи їх книжками та приладдями. Поступово кількість учнів школи зросла з 23 до 50. Це був єдиний приклад заснування поміщиками Полтавської губернії школи в епоху кріпосного права [1, 279].

З-поміж численної когорти жінок-благодійниць Полтавщини одне з почесних місць належить В.О. Репніній - Волконській (онуці останнього гетьмана Лівобережної України К.Г. Розумовського). Після приїзду до Полтави у 1816 р. В.О. Репніна-Волконська, як і її попередниця у справі безкоштовного навчання П.І. Кочубей, розгорнула активну освітянську діяльність. Вона взялася безкоштовно навчати 12 бідних дворянських дівчат. З ініціативи Варвари Олексіївни та частково за її власні кошти 1818 р. у Полтаві був відкритий інститут шляхетних дівчат. До останніх днів княгиня була попечителькою та меценаткою цього закладу. Серед його вихованок закладу були і незаможні дівчата з сільської місцевості. Серед них троє сестер - сиріт Псьол. Одна з них, Глафіра, стала відомою художницею.

За участю подружжя Репніних у Полтаві було відкрито школу садівництва, котру засновали у 1820 р. на території Полтавського міського саду. У ній навчалися, головним чином, кріпаки, які потім поверталися до своїх господарств, займалися безпосередньо садівництвом у маєтках. Учні доглядали за садом, який використовувався для практичних занять.

У 1821 р. В.О. Репніна разом з чоловіком (полтавським генерал-губернатором) та І.П. Котляревським брала активну участь у викупі з кріпацтва актора М.С. Щепкіна, який у той час грав на сцені Полтавського театру. Частину власних коштів (6 тис. крб.) додала сім'я Репніних для звільнення відомого актора з кріпосної неволі [2, 4]. Коли у 1833 р. Полтавщину спіткав голод, Варвара Олексіївна

багато зробила для полегшення долі голодуючих кріпаків, надаючи їм матеріальну і моральну допомогу. Донька подружжя Репніних Варвара Миколаївна прикладала багато зусиль у поширенні видання "Живописна Україна". На кошти від його реалізації Т.Г. Шевченко, з яким сім'я Репніних мала дружні стосунки, мав намір викупити з кріпацтва своїх рідних.

Благодійницею називали жителі села Мануйлівки Кременчуцького повіту Полтавської губернії свою поміщицю - княгиню О.А. Ширинську-Шихматову. Для княгині Мануйлівка була і завжди залишалася найріднішою, найдорожчою. Князівська донька не цуралася дворових та сільських дітей, любила слухати, як ті співають і сама знала багато українських пісень. Олександрі Андріївні було відомо, що дуже часто місцеві селяни, особливо діти, потерпають від різних хвороб. Люди мерли передчасно, не отримавши необхідної медичної допомоги.

З метою надання допомоги населенню на свій кошт О.А. Ширинська-Шихматова відкрила в селі медичний пункт. Спорудивши спеціальний будинок, запросили на роботу фельдшера, закупили обладнання, інструменти, медикаменти. Завдяки цьому кількох тяжко хворих селян Мануйлівки та навколишніх хуторів вдалося врятувати від пердчасної смерті.

Благодійниця О.А. Ширинська-Шихматова відкрила на подвір'ї своєї садиби школу для сільських дітей, на фасаді якої були виведені такі слова: "Мануйлівським дітям від Олександрі Андріївні". Вартість будівництва школи, повністю покрита власним коштом княгині, становила 15 тис. крб. У Мануйлівській школі навчались хлопчики з селянських родин. При церкві Олександра Андріївна заснувала жіночу парафіяльну школу. Вона також ініціювала створення в Мануйлівці безкоштовної бібліотеки - читальні. У фонд бібліотеки А.О. Ширинська-Шихматова подарувала багато цінних і рідкісних книг із власної бібліотеки.

У середині 90-х років XIX ст. у приміщенні, розташованому в саду благодійниці, було відкрито аматорський театр. До акторського колективу якого входили і селяни, і

сільська інтелігенція. Серед них було чимало талановитих людей, зокрема подружжя Самійленки, О. Орловська, Б. Лисенко та ін. Драматург І. Карпенко-Карий спеціально приїздив у 1898 р. до Мануйлівки переглянути вистави театру та побачити гру обдарованого селянина Якова Бородіна. На сцені театру виконувалась в основному українська класика. Під час перебування у селі в 1897 р. М. Горький брав участь у постановці п'єси Карпенка-Карого "Мартин Боруля". Театр в Мануйлівці проіснував до 1907 р. Слава його сягнула далеко за межі села і всієї Полтавської губернії. До останніх днів свого життя княгиня Ширинська-Шихматова була щирою меценаткою театру.

У 1902 р. княгиня допомагала матеріалами в ремонті приходської школи, пожертвувавши 200 крб. і дубовий матеріал на будівництво церковного будинку. Благодійниця в своєму духовному заповіті всі свої гроші та угіддя як в Мануйлівці, так і в Криму, розподілила між односельцями та близькими їй людьми. Землю вона пожертвувала селянській общині Мануйлівки в довічне користування. Гроші заповідала 2 прийомним вихованцям і родичам, а також усиновленому селянину Ф.Р. Шаповалу [3.4].

Слід звернути увагу і на благодійницьку роботу С.О. Скліфосовської. Софія Олександрівна - дружина відомого російського хірурга та вченого М.В. Скліфосовського. Наприкінці XIX ст., до загибелі сина, подружжя Скліфосовських створило у своєму маєтку експериментальне сільськогосподарське господарство, назвавши його "Отрада". Маєток займав площу 600 дес. землі. Господарство було на винятково високому рівні. Землеробство велося за восьмипільною сівозміною, запільні ділянки засівалися люцерною. Утримувалися коні, велика рогата худоба, свині, птиця. Був закладений плодовий промисловий сад, город, виноградник, пасіка (15 вуликів), хмільник. На косогорах і в ярах проводилося насадження дуба, клена, берези та інших дерев. У кінці XIX ст. на кошти подружжя Скліфосовських тут було споруджено школу в пам'ять про сина Бориса, де селянські діти навчалися грамоти, сільському господарству, городництву, садівництву. Маєток С.О.

Скліфосовської справедливо називали "Полтавською Швейцарією" [4,871]. Добродійництву та служінню нужденним селянам присвятила себе М.К.Прохорова - донька відомого московського промисловця. Оселившись у Полтаві, вона за власні кошти купує землю в селі Яківці на Шведській могилі поблизу Полтави. Спочатку Марія Костянтинівна бере діяльну участь в організації Сестринського братства при Сампсонівській церкві села Яківці. Мета братства полягала в тому, щоб "наситити голодного, напоїти спраглою, прислужити хворому, пригріти безпритульного". Братство та його покровителька М.К.Прохорова вирішують збудувати притулок для убогих жінок-страдниць. У 1898 р. за власні кошти благодійниця купує матеріали, наймає будівельників і розпочинає будівництво притулку для старих та самотніх жінок. У притулку проживало кілька десятків жінок. Усі турботи про одяг, харч, тепло, світло взяло на себе братство і, безумовно, Марія Костянтинівна. Найбіднішим сім'ям Полтави, навколишніх сіл і хуторів щедра меценатка та саме братство щорічно на Різдво і Великдень видавали подарунки. М.К. Прохорова своїм коштом утримувала кілька учнів Сампсонівської церковно-парафіяльної школи та Києво-Подільського духовного училища [5,4]. Певний внесок у розвиток Полтавської губернії внесли й інші передові люди. С.М. Капніст була дружиною В.І. Капніста - відомого в Україні та Полтаві громадського діяча. У 80-ті роки XIX ст. вона заповідала 30 дес. землі для заснування Козельщинської церковної общини. Пізніше там був збудований Різдва Богородиці монастир, який і дотепер є місцем паломництва православних віруючих. Донька подружжя Капністів - Єлизавета Василівна Капніст - у 1880 р. створила санітарний загін для боротьби з епідемією дифтериту в селах Полтавської губернії.

Багатою поміщицею Переяславського повіту М.М. Капцевич на початку XX ст. подаровано місцевому земству та місту Переяславу власну садибу для чоловічої гімназії. Поміщиця Н.Х. Колеснікова пожертвувала Кобеляцькому земству 15 дес. землі для заснування на ній ткацької майстерні і зразкового поля.

Великі земельні володіння в Кобеляцькому повіті мала поміщиця О.М. Новицька. У 1913 р. вона заповіла повітовому земству маєток у рідному селі Гольманівці Куликовській волості. Це становило близько 57 дес. землі. До маєтку Новицької О.М. входили: будинок, господарські будівлі, садок, ставок, 10 дес. орної землі. Капітал у сумі 40 тис. крб. благодійниця пожертвувала для створення народно-просвітницьких закладів, зокрема початкового, ремісничого та технічного училищ.

Вдова полковника М.І. Папкевич-Левицька заповіла Хорольському повітовому земству близько 200 дес. землі на благодійницькі цілі і 36 дес. землі Покровській церкві м. Хорола. Землі продали і за виручені гроші заснували 5 стипендій у навчальних закладах для дітей бідних жителів м. Хорола. Поміщиця М.Л. Шумаченко-Єщенко пожертвувала в селі Сушках маєток - 18 дес. землі, побудувала там школу, забезпечила її меблями і навчальними посібниками. Також віддала 16 дес. лукової землі для потреб школи. В цілому, її пожертвування становили 12 тис. крб. Немало пожертвувала вона і місцевій церкві села Сушки. Вдова лохвицького купця Г.Т. Радченкова у 1892 р. заповідала місту Лохвиці маєток з будинком вартістю 10 тис. крб. з тим, щоб створити в ньому школу (6). Багата поміщиця О.О. Гавриленкова побудувала у 1892 р. в своєму маєтку у містечку Озера Кобеляцького повіту Хрестовоздвиженський дерев'яний храм, лікарню та церковнопарафіяльну школу, виділила 5 тис. крб. на забезпечення цієї школи в майбутньому [7,62-63].

Осередками української інтелігенції в другій половині XIX - на початку XX ст. були громади, в яких велику роль відігравали жінки, серед них Є.І. Скоропадська-Милорадович - член товариства "Українська громада" у Полтаві. Займалася вона громадською і культурологічною діяльністю: була меценаткою видань українських книг, народної бібліотеки та багатьох шкіл на Полтавщині. Крім того, Є.І.Скоропадська-Милорадович організувала одну з кращих шкіл губернії - школу в селі Рибці поблизу Полтави. З її ініціативи і завдяки грошовій допомозі було засноване "Полтавське жіноче благодійне товариство піклування

про сиріт", відкрито дитячий притулок. У липні 1879 р. в її маєтку в селі Гожули, що знаходився за декілька верств від Полтави, гостював композитор М.П. Мусоргський, який не раз виступав перед місцевими селянами. Єлизаветі Іванівні композитор присвятив пісню Парасі з опери "Сорочинський ярмарок".

У 1902 р. на Полтавщині проживала разом з чоловіком відома громадська діячка та просвітителька Софія Федорівна Русова. Власні кошти Софія Федорівна вкладала в створення хатніх дитячих садків та шкіл, видавництво педагогічної літератури, підручників для незаможних верств населення. Ця жінка - одна з перших теоретиків та організаторів національної школи в Україні. Вона була переконана в тому, що першоосною формування національної самосвідомості людини є рідна мова, пісня, музика та обряди. Керуючись цим меценатка всіляко сприяла розвитку духовності полтавських сіл. Добре знаючи селянське життя, С.Ф. Русова внесла певний вклад у наукове дослідження історії та культури Полтавської губернії. Готуючи відгук на праці фольклориста й етнографа В.П. Милорадовича "Житьє - бытє лубенского крестьянина" та "Степная Лубенщина", збагатила ці дослідження власними спостереженнями.

Відомою на Полтавщині та в Україні науковою подвижницею та меценаткою була поміщиця К.М. Скаржинська. У своєму родинному маєтку на хуторі Круглик поблизу Лубен нею заснований історико-краєзнавчий музей, який проіснував з 1885 до 1906 рр. Лубенський музей К.М. Скаржинської став першою загальнодоступною приватною збіркою на Полтавщині, осередком зібрання та збереження історико-культурної спадщини краю, відкритим для огляду всіх бажаючих. Музейна колекція Катерини Миколаївни налічувала 20 тис. експонатів, а книгозбірня - понад 4 тис. томів. Подвижниця не лише збирала колекцію експонатів, вона активно пропагувала своє зібрання, зробила його широкодоступним для народу. Лише за три роки (1898 - 1901 рр.) музей відвідало 1228 чоловік, що свідчить про його популярність.

Окрім музею К.М.Скаржинська відкрила

у селі Круглик народну школу, чайну, читальню з бібліотекою. В її маєтку існував драматичний колектив. Благодійниця популяризувала серед селянських мас українську літературу. У 1891 р. вона подарувала 30 дес.землі для відкриття в селі Терни сільськогосподарської школи, створення майстерень та артілей [8, 7]. Листуючись з піонером сільськогосподарських кооперативів на Херсонщині М.В. Левитським, намагалась перейняти досвід та закласти перші сільськогосподарські кооперативи на Полтавщині. Відомо, що частину своєї унікальної бібліотеки благодійниця передала Лубенській в язниці. На жаль, довгий час імена жінок-благодійниць Полтавщини були в забутті, адже вони були непролетарського походження - княгині, дворянки, поміщиці, купчихи. Нехтувався той факт, що патріотки безмежно любили свій народ, українське село, намагаючись підняти їх до високих духовних вершин. Нині добродійність на селі поступово відроджується, набирає більш широкого характеру. У цій справі може стане у нагоді досвід українських жінок-благодійниць, які змогли залишити свіжу пам'ять про себе в серцях полтавських селян.

1. Павловский И.Ф. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. - Полтава, 1914. - С.279.
2. Кононенко А. Княжна // Полтавський вісник. - 1999. - 23 липня. - С.4.
3. Наливайко І. Мануїлівська благодійниця // Зоря Полтавщини. — 1998 - 22 квітня. - С.4.
4. Полтавщина: Енцикл. довід. (За ред. А.В. Кудрицького). - К., 1992. - С.871.
5. Полтавські благодійники // Полтавський вісник. - 1999. - 28 травня. - С.4; 4 червня. - С.4; 11 червня. - С.4.
6. Павловский И.Ф. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. - С. 183-184, 188, 190, 216, 221, 239, 284.
7. Полтавские епархиальные ведомости. - 1887. - №3. - С.62-63.
8. Ванцак Б. Заповідала наробиши // Україна. - 1987. - №36. - С.4; Книпа Л. Засновниця першого музею на Полтавщині // Полтавська думка. - 1998. - 15 травня. - С.7.

УДК: 94 (477) "1930/1939": 33 8.43

Но вікова О.М. (м. Черкаси)

Суспільно-політичний і трудовий портрет жінки українського села 30-х рр. ХХ ст.

30-ті рр. ХХ ст. були суперечливим і драматичним моментом як в економічних відносинах, так і в усьому укладі життя українського селянства. Вони пройшлися могутнім плугом не тільки по ланах, а й по душах, долях людей. Рубець від нього залишився у свідомості багатьох і понині.

Існуючій в 30-х рр. ХХ ст. тоталітарній системі потрібно було населення вимуштруваних людей, в тому числі й жінок. Але створити комуністичного робота заважала сім'я. Вона за традицією вчила добру, любові, чесності, гідності. Оскільки основоположники вчення про комунізм ще у ХІХ ст. передбачили відмирання сім'ї і вітчизни, то і було вирішено покінчити з цим буржуазним пережитком.

В тодішній Україні тисячолітні традиції моралі і побуту були відкинуті. Тепер в інтимний зв'язок можна було вступати тільки з ідейно близькими людьми; дівчині-комсомольці не обов'язково було мати сім'ю, народити дитину вона могла від кожного, але справжнього представника робітничо-селянського класу - фізично здорового чи ідейно підкованого. Та чомусь така політика не спрацьовувала - сім'я не розпадалася, люди не бажали перетворюватися у череду [7, ПЗ].

Тоді керівництво країни пішло іншим шляхом. Для того, щоб знищити споруду не обов'язково висаджувати все. Достатньо зруйнувати несучі підпори. В сім'ї такою підпорою є жінка, мати.

Серед сільського люду, за даними офіційної статистики, жінки становили більшість у революційний час і в наступні десятиліття. "Слабша" частина людства переносила ті ж страхоття, що й сильна стать: громадянську війну, колективізацію, довжелезний ланцюг "куркульських", "середняцьких", фальшивих "антирадянщиків", які то не

виробляли встановленого мінімуму трудоднів, то завчасно не обробляли ділянок цукристих в громадській ниві, то взагалі косо дивились на радянське і легко відносились уповноваженими районних інстанцій до злісної категорії "антиколгоспниць". Що забажалось, те й вчинялось. Здебільшого, ніхто й збагнути не міг, з котрої насунутої хмари який випаде дощ [22, 125].

"Жінки - на трактор!" - це тільки один з лозунгів тих часів. Захиталися і стали змішуватися вікові устої. "Пісня трактористки" зайвий раз підтвердила проголошення соціалізмом рівності, тобто тоталітарній системі потрібні були дешеві робочі руки, а не жіноче щастя.

Жінки працювали тяжко. Робота в колгоспі - витіснила на задній план інші аспекти жіночого буття. Бувало так: не пішов у колгосп на роботу, а свою картоплю вже посадив - негайно переорювали кінсьми засаджені грядки! [24, 13].

Та окрім колгоспної роботи, сім'ї, власного господарства, селянка повинна була займатися ще й громадсько-політичною роботою. Її залучали до проведення зборів жіноцтва з питань, пов'язаних з підготовкою районних конференцій колгоспників і радгоспників, звітів сільрад та інших доповідей, обов'язкового прослуховування лекцій на медичні, військові, політичні теми тощо [1-6]. Пропагувалася особлива участь жінки-селянки в обороні країни, "...що матиме велике значення... Жінці треба, насамперед, привчитися триматися спокійно, розважливо, не впадати в розпач, у паніку (переляк), взагалі - треба бути витриманій, сміливій. Треба їй навчитися військово-санітарної справи - знати, як у великій пригоді стати воякам вчасною допомогою, доглядом, ходінням коло поранених та отруєних газами... Жінки повинні підготуватись до служби в армії, особливо дівчата та бездітні молодичі. Чи за санітарку, чи за кур'єра, чи за вартового десь й т. і., на кухні, за куховарку, чи в воєнній канцелярії на різних посадах, чи десь для зв'язку - скрізь жінка може стати в пригоді й дати змогу використати чоловічу силу й хист на іншій роботі продуктивніше. Для цього треба вміти читати, писати, поводитися з

рушницею та зброєю взагалі, розумітися на географічних мапах, рисунках, знати медичні санітарні обов'язки. " [21,41]. З цією метою при сільрадах організовувалися гуртки Червоного Хреста, воєнного знання, "стрілецькі" гуртки, курси жіночого активу та санітарні [1,271; 2,274].

Звичайно, такі заходи проводилися за рахунок відриву жінки від родини, витрати її особистого часу. І досить часто селянки, які були обрані делегатками на жіночі збори, районні та обласні конференції, зльоти колгоспників тощо, не тільки не цікавилися поставленими проблемами-питаннями, а навіть не з'являлися на них, тому що "... не мали на кого залишити господарство" [3,1].

Окрім місцевої ініціативи, пов'язаної з виявленням жіночого активу, на село спускалися вказівки і "згори". Це були не лише накази і постанови, але й навіть так звані "плани роботи серед жінок під час польових робіт", зокрема, на Черкащині по обробці цукрового буряка: " Масова політвиховнича робота в умовах суцільної колективізації району та ліквідації куркульні як класу, повинна цілком перебудуватися до завдань..., нових методів роботи: соцзмагання, ударництво, організація праці в колгоспах, зокрема жіночої праці під час обробки цукрового буряка, шляхом розгортання масової культурно-виховної роботи серед бригад на полі" [5,180]. Такі плани передбачали обов'язкове і негайне створення жіночих штабів при колгоспах з представників членів правління, учительства, бригадирів. В обов'язки штабів входило стежити за своєчасним виконанням планів культурно-освітньої роботи на полях: "...організувати червоні кутки на полі та агітвозки, забезпечивши такі сільськогосподарською літературою. Виділити червоних читачів з жінок для читки журналів та газет в обідні перерви. Організувати стенгазети, радіослухання та кінообслуговування в час польових робіт..." [5, 180], виконання соцзобов'язань бригади, вести роз'яснюючу роботу за підняття труддисципліни поміж бригад, "...викриваючи ледачів та зривників роботи...", стежити за якістю та кількістю роботи, вести облік ударників. Бригадирами мали бути тільки жінки [5,180].

Післяреволюційний період вирував, кипів у зміцненні виниклого "якісно нового типу" державовласності, коли кожна "кухарка керуватиме державою".

Матеріали партійної і радянської преси 1933 - 1934 рр. свідчили, що "колективізацію основних сільськогосподарських районів країни вже завершено. Землі і знаряддя праці, які належали куркулям, були передані колгоспам. Соціалістичне змагання піднялося на новий, більш високий ступінь" [8,174].

Обласні та районні зльоти колгоспників і робітників радгоспів, які проводилися за рішенням ЦК КПб(У), мали за мету також сприяти обміну сільськогосподарським досвідом. Матеріали про підготовку та проведення цих зльотів у спеціальних рубриках "Досвід кращих на трибуну всесоюзного з'їзду передових колгоспників", "Передові колгоспи передають свій досвід", "До зльотів колгоспників-ударників" та ін. вміщували майже всі газети. У передових статтях висвітлювалися найбільш злободенні питання, "викривалися недоліки та вказувалися шляхи їх усунення, популяризувався передовий досвід" [11-20].

В журналах "Колгоспниця України", "Соціалістичне тваринництво", "Машина на селі" (пізніша назва "За механізацію сільського господарства"), "Хата-лабораторія" та ін. вміщувалася значна кількість матеріалів, присвячених поширенню передового досвіду в різних галузях сільського господарства. Наприклад, в одній із статей, опублікованих у рубриці "Піднести тваринництво - наш найважливіший обов'язок", редакція журналу "Колгоспниця України" закликала всіх жінок республіки включитися в похід за розвиток тваринництва [9, 43-47].

У сьомому номері журналу опубліковані переважно замітки передовиків колгоспного виробництва. Так, з 19 кореспонденцій, надрукованих у № 7 за 1934р., авторами 12 були колгоспниці, які ділилися досвідом роботи, розповідали про взяті зобов'язання тощо [10].

Влада в країні робила все можливе, щоб підняти патріотичний дух, використати довіру радянських людей на користь соціалістичного суспільства.

На II Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, ланкова колгоспу ім. Комінтерну Петрівського району Київської області (с. Старосілля) М.С. Демченко зобов'язалася виростити 500 центнерів цукрових буряків з гектара. Майже всі газети вмістили це зобов'язання, а пізніше інформували про хід його виконання. Чимало матеріалів про роботу ланки було вміщено на сторінках "Комуніста", "Вістей" [14-20], а особливо київської обласної газети "Пролетарська правда" та районної петрівської "Соціалістичний наступ". На сторінках цієї газети друкувалися доповіді М.Демченко на з'їздах та нарадах, а також вміщувалося 12 її заміток, кореспонденцій, повідомлень про вирощування буряків членами її ланки [23].

Та чи був цей рекорд? Дослідники даної теми другої половини 80-х рр. ХХ ст. називають виконання зобов'язання піонерки п'ятисотенного руху не інакше як документально-паперовою фальсифікацією. Окрім цього сучасники легендарних буряководів наголошують на майже цілодобовій роботі усієї бригади (не лише 4-х жінок ланки М. Демченко), додаткову земельну площу, яка не була оформлена на папері, але була засаджена буряками ланки першої п'ятисотенниці. Але й цього не вистачило на 500 центнерів - для виконання обіцянки рахувався врожай буряків усієї старосільської бригади [8,2].

Та не зважаючи на це, у січні 1936 р. з'явилися зобов'язання дати 700 центнерів з гектара. У травні того ж року селянки взяли зобов'язання - 1000 центнерів. І головне - "виконали"! [24, 15]. У 1934 р. Старосілля знову бере зобов'язання - 1100, 1200, 1300 центнерів, сусідні колгоспи-1500,1700,1900, 2000 центнерів. Більших цифр далі вже не було, оскільки, мабуть, і папір спалахнув би від сорому. А чому ж не брати таких божевільних зобов'язань, коли виконувати їх можна було лише на папері [24,15].

Та не зважаючи на це, рекордні обіцянки писалися не лише на папері: майже цілодобово жінка мала знаходитися в колгоспі, де вже налагоджувалася робота громадського харчування, а діти знаходились в терміново створених дитячих. Таким чином, коло її інтересів мало обмежитися роботою і громад-

ськими дорученнями. І це були не поденниці з земельних плантанцій поміщиків, а радянські колгоспниці. Понівеченими руками і досмертною засмагою на обличчях, кривавицею цих жінок робилася показуха. Цими ж руками утримувалася і українська родина з її жіночим началом.

1. Черкаський державний архів (далі ЧДА), ф. Р2113, оп.1, од. зб.23, арк.271.
2. ЧДА, ф. Р2113, оп.1, од. зб.23, арк.274.
3. ЧДА, ф. Р2113, оп.1, од. зб.26, арк.1.
4. ЧДА, ф. Р2113, оп.1, од. зб.30, арк.227.
5. ЧДА, ф. Р1041, оп.1, од. зб.2, арк.180.
6. ЧДА, ф. Р2У3, оп.1, од. зб.16, арк.76.
7. Козуля О. Жінки в історії України. - К, 1993. - 198 с.
8. Ільченко І. Сталінські врожаї // Вісник Городищини. - 1991. -21 вересня. - С.2.
9. Колгоспниця України. — 1934. - №4. — 64 с
10. Колгоспниця України. - 1934. - №7. - 64 с
11. Комуніст. — 1933. - 4-8 лютого. - 6 с.
12. Вісті. - 1933. - 2 лютого. - 4 с.
13. Колгоспне село. - 1933. - 7 лютого. - 4 с.
14. Комуніст. —1933. - 24 квітня. —4 с.
15. Комуніст. - 1933. -12 травня. -4 с.
16. Комуніст. - 1933. - 9-10 жовтня. -6 с.
17. Комуніст. — 1933. - 14 жовтня. -4 с.
18. Комуніст. - 1933. - 26 жовтня. -4 с.
19. Вісті. - 1935. - 27 лютого. -4 с.
20. Вісті. -1935. - 9 квітня. -4 с.
21. Огурцов М. Жінка-селянка й оборона країни // Коопероване село. — 1927. - №15. — С.41-42.
22. Панченко П.П. Сторінки історії УкраїниХХст. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). -К, 1995. -257 с
23. "Пролетарська правда. -1933. - 20 травня. - 4 с
24. Тегерешвілі А. Скількихотенниці? // Сільські обрії. - 1991. - №6. - С12-15.

УДК: 94 (477) "1920/1930": 338.43

Ватрушкіна Ю.В. (м. Черкаси)**Діяльність жінвідділів в радянській Україні (20 - 30-ті рр. ХХ ст.)**

Демократизація і гуманізація суспільства передбачає створення рівних можливостей для реалізації особистості та самореалізації всіх людей незалежно від їх соціального походження, становища, національності, віку, статі. Справжня гуманізація передбачає переборення століттями традиційних поглядів на роль жінки в суспільстві, емансипацію всього суспільства, звільнення культури від сексистської ідеології та впровадження концепції "гендеру" в усі сфери суспільного життя [1, 297].

Як і в минулому, нині зростає роль жіноцтва в житті нашого суспільства. Однак зростаючий інтерес до низки проблем, пов'язаних із "жіночим питанням" (якого, до речі, не існує як такого, а є питання прав людини й організації суспільства та держави), деякі спроби їх вирішення наштовхуються на відсутність історичного досвіду, певних знань, наукової інформації, цілісних досліджень, які б об'єктивно відтворювали роль та значення жінок в історії нашого народу.

На відміну від європейської жінки, що здавна займала у суспільстві позицію індивідуалізму та певного відокремлення від громадського життя власної держави, українська жінка має глибокі історичні корені виконання рівноправного повноцінного суспільного завдання.

Статус української жінки в період становлення тоталітарної системи в УРСР (20 - 30-ті рр. ХХ ст.) носить досить складний і неоднозначний характер. Зараз термін "становлення і ствердження тоталітарної системи" вживається більшістю сучасних дослідників і, зокрема В.Коцуром [2, 314]. Антидемократизм і терор як форми і методи суспільно-політичних відносин стали головними засобами здобуття Сталіним, керівною партійно-державною верхівкою

безмежної влади. Саме політика ідейної заохоти і терор стають основними методами комуністичної партії для побудови нового суспільства [3,100]. Фактично функції партії і держави були зведені до придушення демократії, до перманентних пошуків внутрішнього і зовнішнього ворога, зміцнення й удосконалення системи каральних методів. Героїчна і водночас виснажлива праця народів України відбувалася в умовах поширення переслідувань і масових репресій. Найжахливіші наслідки мала сталінська "революція згори", примусова і насильницька колективізація та штучний голодомор 1932 - 1933 рр. Мільйонами жертв було заплачено за сталінську індустріалізацію та колективізацію, перетворення СРСР в індустріальну державу [4,139].

При комуністичній владі життя жінок докорінно різнилося від життя в умовах інших політичних систем. Насамперед, соціалізм і комунізм проголошують, що розв'язка усіх проблем, пов'язаних з жіночим питанням, лежить у зміні політичної і суспільної системи та в запровадженні комуністичної влади. Але однозначним є те, що ідеологія комунізму не дозволяє альтернатив у громадській праці. Існування самостійних жіночих організацій вимагає визнання багатогранності політичного та суспільного ладу. Це також сприяє визнанню прав населення на свою власну форму суспільної організації, що суперечить ідеології комуністичної партії.

Більшовики проголошували рівноправність жінок, а, коли прийшли до влади, істотно змінили законодавство. Жінки у всьому прирівнювалися до чоловіків. Всі форми дискримінації були скасовані, і права жінок не обмежувались. Від 1919 до 1930 року при партії існували жіночі відділи ("жінвідділи"), які мали забезпечити рівноправність жінок. В 1930 році ці відділи скасовано, бо вважалося, що жінки СРСР досягли повної рівноправності. Жодного нерозв'язаного "жіночого питання" не залишалось.

Радикальні зміни, проведені у перші роки радянської влади в становищі жінок, пройшли без участі українок. Жінки отримали право на працю, освіту, могли мати таку саму власність, як чоловіки, і таку саму свободу руху. Мали

право на розлучення, рівну плату за рівну працю, тобто, могли мати всі права, що і чоловіки. Більшовики проголосили рівноправність жінок, заявляючи, що відтепер жінки у всьому рівні з чоловіками. Всі форми дискримінації були скасовані. Закон проголосував: жінкам надаються повні права [5,96].

Важко відтворити більш-менш достовірну картину зазначеного періоду на основі радянських джерел та історичних праць. Наприклад, в Українській Радянській Енциклопедії під гаслом "жіноче питання" немає згадки про Олену Пчілку ані про Марію Левкович, яка провадила жіночі відділи в Україні від 1925 по 1926 рік. Навіть статистичні дані покривають увесь Радянський Союз і не показують окремих даних про Україну [6, 234]. Тобто, у радянській історіографії ідеологічний підхід зумовлює праці про жінок і не звертає жодної уваги на українок (національне питання).

Західні науковці, у своїх роботах про жінок у Радянському Союзі, вважають працю жінвідділів в Україні лиш місцевим варіантом центрального московського партійного апарату. Тобто увага звертається на неможливість жінок УРСР приймати власну активну роль у громадсько-політичному житті.

Першою головою жінвідділів була Олександра Коллонтай, яку не цікавила національна проблематика. Вона була прихильником робітничого інтернаціоналізму. Рівноправність жінок служила не так засобом зміни життя жінок, як засобом зміни суспільства при допомозі жінок. Олександра Коллонтай і Катерина Самойлова організували жінок Харкова, а згодом і інших міст України, щоб ті допомагали проводити у життя зміни, запроєктовані більшовиками. Тут варто зазначити, що серед жінок, які були активні в цьому русі, не було тих, які приймали участь у жіночих організаціях України довоєнних і революційних років.

Більшовицька партія організувала жінок з міст, аби ті ходили по селах та вербували жінок вступати в Комуністичну партію, проводити в життя революційні зміни та інформувати партійний апарат, хто із селян не віддає зерна та харчів до комуни. Для цього

партія влаштувала збори та з'їзди жінок, вибираючи найбільш активних на з'їзди та на партійну працю. В документах партії з 1920 років знаходимо детальні директиви, як використовувати участь жінок, щоб зміцнити комуністичну владу. Для досягнення цієї мети друкуються газети та брошури і організуються вишкільні курси [7,97].

На Україні запровадження комуністичної системи проходило важко. Серед жінок відповідником націонал-комуніста була Марія — відома в історії як Маруся—Левкович. За професією вчителька, Маруся Левкович намагалась спопуляризувати серед українок більшовицьку політику в жіночому питанні. Від 1924 по 1926 рік вона очолювала жінвідділи на Україні, намагаючись їх зукраїнізувати. Головний жіночий орган — "Комунарка України" — почав виходити українською мовою. В 1924 році почала також виходити нова газета для жінок українською мовою — "Селянка України".

В усій країні відбувалися зміни, які стосувалися жінок,—розбудова шкіл, початок індустріалізації, запровадження санітарної та лікарської опіки, зріст кооперативів. У серпні 1929 року навіть відбувся у Києві з'їзд жіночих кооперативів України.

Маруся Левкович вважала, що простолюди творить нове суспільство України і про них треба писати. Як націонал-комуністи взагалі, Маруся Левкович вважала, що партія має відзеркалювати бажання та надії народу. Тому Марусю Левкович усунуто із керівництва жінвідділами.

В 1926 році на місце Марусі Левкович прийшла росіянка Ольга Пілацька. Коли Ольга Пілацька перебрала провід жінвідділів України, вони начисляли майже півтора мільйона членів. Та Ольга Пілацька нарікала, що тяжко було організувати жінок в Україні. А українки зазначали, що партія надто повільно українізується і повільно українізує жіночі організації і що на селах немає відповідних фондів на придбання потрібних українських книжок.

Жінвідділи діяли до 1930 року; в 1930 році їх було скасовано, адже партія вважала, що жінки Союзу Радянських Соціалістичних Республік досягнули повної рівноправності із

чоловіками. Жіночі справи піднімалися на теренах Української Радянської Соціалістичної республіки лише задля того, щоб компартія змогла зміцнити свою владу. Доля українських жінок залежала від того, яку політику провадив уряд тобто партія [8, 97]. Тому характерним було те, що соціальний статус українки, її громадянська та політична визначеність у тоталітарному суспільстві залишалися не чітко окресленими і повністю підпорядкованими рішенням та діям пануючої Компартії.

Останні роки праці жінвідділів тісно пов'язані з політикою українізації. Проголосив політику українізації Михайло Фрунзе на Сьомій конференції Комуністичної партії України, яка відбулася 7—10 квітня 1923 року. Однак, ні проведення українізації, ні організація жіночих відділів не були наслідками політики корінного народу або жінок.

Індустріалізація міст прискорила переселення селян до міст. Особливих досягнень жінок у цьому процесі, однак, не бачимо.

Більше жінок було в кооперативах України, ніж у партійному апараті. Кооперативи зберегли деяку автономію. Хоч час від часу жінвідділи розглядали працю кооперативів, пов'язану із жінками, проте близьких стосунків між кооперативами і жінвідділами не було.

Російське населення України, як і взагалі центральний апарат Компартії, не надто було задоволене політикою українізації. Партія виступила проти українізації ще 1929 року, коли досягнення українізації почали яскраво виявлятися у містах. Та цілком знищити українізації не вдалось аж по 1932 і 1933 роки, коли зламано стрижень українського народу — його село.

У насильному відбиранні решток зерна від голодних селян брала участь — як свідчить Лев Копелев у своїх кількатомних спогадах — міська молодь. Не знаходимо багато жінок між ними. Жінвідділи вже тоді не існували.

Селяни як могли боронились. Часто жінки чинили опір колективізації, аби не було оскарження, що за протестом колективізації криється якась контрреволюція. Із західної преси, у якій були скупі інформації про голод, знаємо про кілька випадків, коли українські

селянки намагалися звернути увагу західних кореспондентів на голод. Організовано протистояти голодові не було як, не було сил та можливості боротися.

Жіночі організації, намагалися підняти справу голоду в Україні й особливо тому, що уряд Радянського Союзу всіляко забороняв будь-яку допомогу голодуючим. Міжнародна рада жінок поставила справу голоду на обговорення однієї з комісій Ліги Націй [9,98].

Тоталітарний терор нищив родини і громади. Те, що народ витримав, що родини вижили — це часто наслідок подвійної праці жінок. Жінка в Україні стала жертвою тоталітаризму. Не визволення чи виявлення прав людини, прав чоловіка чи прав жінки було гаслом Союзу, а служба партії і комунізму.

1. Грицяк Н. Гендерна політика в Україні: історичні аспекти та сучасні проблеми формування і реалізації (соціально-правовий статус жінки в українській історії) // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. -2001. -№1. -С.297-308.
2. В.Коцур. Історіографія історії України. - Чернівці, 1999. - 519 с
3. Богачевська М. Дума України - жіночого роду. -К., 1993.-108 с
4. Крушинський В., Левенець Ю. Історія України. Події, факти, дати-К., 1993. - 176с.
5. Богачевська М. Дума України - жіночого роду. -К., 1993.-108 с
6. Валишевський О. Царство жєницин. - М.: ИКПа, 1989.-315 с
7. Богачевська М. Дума України - жіночого роду. -К., 1993.-108 с
8. Там само.
9. Там само.

УДК: 930 (477)"14/16": 338.43

Музично О.Є. (ли Одеса)

Історія українського селянства доби Великого князівства Литовського у дослідженнях Ф.І. Леонтовича

У другій половині XIX ст. головним предметом історичних досліджень стає соціальна історія. Історики намагалися виявити закономірності історичного процесу, дати відповіді на питання сучасного їм буття. У Російській імперії, а, зокрема, в українських землях, у другій половині XIX ст., історичні студії, під впливом суспільно-політичних чинників, безумовно, набувають суспільного значення. Серед головних обставин такого явища слід назвати підготовку та проведення селянської реформи у 50-х - 60-х рр. XIX ст. Для успішної її реалізації необхідно було зважити на особливості поземельного та суспільного устрою селянства в кожній з частин величезної держави. Отже, зростала потреба в історико-юридичних та етнографічних даних, зібраних вченими.

Особливо актуальним був цей підхід для українських земель, відмінності селянської культури яких кидалися у вічі. Однак історія України (Південно-Західної Русі) - XIV-XVI ст., - а, зокрема, історія українського селянства, залишалася у середині XIX ст. майже суцільною *terra incognita*.

Помітна роль серед українських науковців, які змогли поступово, завдяки сумлінній праці, вивести із забуття історію Руських (Українських) земель Великого князівства Литовського, а разом із тим й історію їх селянської верстви, належить професору Федору Івановичу Леонтовичу (1833-1910). Його становлення як науковця відбулося в Києві, де він у 1860 році закінчив юридичний факультет університету Св. Володимира, що був одним з осередків розвитку так званої історико-юридичної школи. Для її представників пріоритетним напрямком був збір та вивчення юридичних пам'яток. Важливою галуззю досліджень повинна була стати історія

російського права, а, зокрема, відносин держави та суспільства. Цілком природно, що за такого підходу "селянського питання" було не оминати. Основою методології школи був історико-порівняльний метод, що відкрив нові перспективи та викликав оригінальні ідеї. Порівняння для вдумливого дослідника передбачало пошук особливостей, відмінностей соціально-політичних та правових процесів. Ще в якості студента Ф.І. Леонтович переймається цими ідеями, чому сприяло спілкування з такими викладачами, як М.Д. Іванішев (один із засновників та керівників Київської археографічної комісії), О.В. Романович-Славатинський та ін [1, 21-23].

В 1857 році він пише студентську роботу на тему: "История постановлений о крепостном состоянии со времен укрепления крестьян до реформ императора Петра", яка отримала золоту медаль. Основні дослідницькі принципи автора, які власне й отримали таку високу оцінку: всебічне знайомство з літературою питання, аналіз першоджерел, чітке групування матеріалу. Ці риси були властиві й пізнішим його працям. Витоки кріпацького стану селян Ф.І. Леонтович шукав ще за часів Руської Правди, де вже існували категорії холопів та закупів, але покріпачення відбувалося поступово, під впливом різних чинників по лінії зближення юридичного становища селян та холопів. Діяльність держави була тільки одним із чинників покріпачення, причому не найважливішим. Держава тільки юридично закріплювала систему відносин, що вже існувала [2, 3-4].

Найважливіші праці, присвячені історії українського селянства, були написані Ф.І. Леонтовичем пізніше. Перша з них у 1863 році у Києві, інші - в Варшаві. Між Києвом та Варшавою були 27 років праці в Новоросійському університеті м. Одеси (1865-1892 рр.). В роботах цього періоду також зустрічаються сюжети, що стосувалися історії селянства, зокрема, питання про общину Давньої Русі, звичаєве право, матеріали для вивчення якого, за думкою вченого, треба було шукати у звичаях сучасного йому селянства [3, 114-115].

Праця "Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI ст." [4]

була першим узагальнюючим дослідженням з цього питання в Російській імперії, базувалася на великій кількості джерел, серед яких найбільша увага приділялася Литовським Статутам. Уперше в історіографії була ретельно простежена еволюція юридичного статусу українського селянства у трьох редакціях цієї важливої правової пам'ятки. Але окрім цього було застосовано й актовий матеріал й інші правові документи (Судебники, привілеї та ін.). XV-XVI ст.ст., за Ф.І. Леонтовичем, були тільки продовженням попереднього розвитку Південно-Західної Русі, але з дуже помітною специфікою, що була викликана проникненням сюди польського шляхетського права, яке поступово пронизує Литовсько-Руське. Центральний сюжет дослідження - поступовий процес покріпачення селянства.

Витоки селянської залежності дослідник бачив у двох явищах: бідності, яка примушує людину жертвувати особистою волею заради прожиття, та давніх звичах, за якими довге перебування людини у залежному стані робило її поступово залежною від господаря землі [5, 7, 18]. Усе це ще не робило людину остаточно невільною, але підготувало ґрунт для її остаточного юридичного покріпачення. Тільки в цей час на перший план виходила держава, характер якої, власне кажучи, й визначався соціально-економічними особливостями всередині її суспільства: "Не державні, але економічні початки - зосередження поземельної власності в деяких руках і господарська залежність селян від землевласницьких станів, що виникла звідси, була головною основою закріплення селян не тільки у нас, але й узагалі в усіх європейських державах" [6,21].

Головною особливістю процесу покріпачення на Україні, за думкою вченого, була пасивна роль держави у цьому процесі. Перетворення Литовсько-Руського князівства на шляхетську Річ Посполиту значило перемогу помісного (шляхетського) права над державним, пониження селян до статусу холопів. Усе це знайшло відображення в законах, що носили більш яскравий шляхетський характер [7,39-40].

Праці Ф.І. Леонтовича варшавського

періоду разом із розвиненням попередніх тверджень, містили багато нових фактичних даних та теоретичних розробок. В цей період учений намагається розробити власну концепцію розвитку Литовсько-Руської держави, в якій соціальні моменти були б пов'язані з національними. Більше уваги він приділяє національному чиннику в історії [8]. Можливо з цим був пов'язаний особливий акцент на специфіці соціального розвитку Литовської частини Русі. В основній теоретичній праці цього періоду "Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины" [9,7-9] багато уваги приділено долі одного з елементів цього "сословного типа" - селянству.

За Ф.І.Леонтовичем, головною особливістю соціальної структури України, яка зберігалася й у XIX ст., є різкий становий поділ населення. Найбільш відокремленим виглядає життя міста та села. Така ситуація, за думкою історика, склалася під впливом німецького та польського права. Якщо усій Русі до кінця XIV ст. була властива "земська єдність" (єдність життя міста та села), то з часів уній вона руйнується. Тепер шляхтич стає фактично удільним князем своєї землі (володіння), паном над селянами. Негативно вплинуло на "земську єдність" й надання містам магдебурзького права, що роз'єднало інтереси міста та села. Однак, не тільки зовнішні впливи стали причиною заміни земського порядку становим. Ф.І.Леонтович підкреслював, що вже за литовським правом селяни були ізольовані. Саме селянство залишалося вірним вічевим (земським) порядком, але й тут у другій половині XVI ст. вони занепадають. "Вічне право" пана на свого холопа, що замінило "більш плідотворні і широкі початки - національні й загально-людські" у підсумку призвело до падіння Речі Посполитої під тиском соціального вибуху [10,7].

Підкріплюючи ці положення фактами, Федір Іванович звертається до вивчення панського та селянського дворів, вивчає питання юридичного положення селянського стану, його економічний розвиток, особливості [11].

В праці "Крестьянский двор у Литовско-

Русском государстве" дослідник розкрив докладну картину побуту селянства України, що до нашого часу залишається фактично базою багатьох узагальнюючих досліджень з історії України. Найбільш цікаві сторінки цієї праці були присвячені питанню походження хутірної системи життя селян, яку історик вважав найхарактернішою ознакою українських земель. Ця система склалася в результаті дії цілої сукупності чинників: наявності масиву незайнятих земель, розвиненості селянських промислів, також зіграли свою роль особливості господарських традицій тощо. Докладно була досліджена "волочна" реформа [12].

Ф.І. Леонтович обережно ставився до питання про наявність феодальних відносин у Литовсько-Руській державі, зокрема, до економічної сторони цього поняття. Так, чиншеві відносини, що були важливим елементом селянського економічного життя і деякими дослідниками вважалися феодальними, на його думку "далеко не склалися за якимось точно визначеним типом, але розвивалися в різноманітних формах і за несхожими між собою правовими нормами" [13].

Звичайно, праці Ф.І. Леонтовича не були позбавлені й певних недоліків. Для них, зокрема, була характерна певна невизначеність поняття селянства, до якого він у деяких працях зараховував службову шляхту. Не достатньо були розроблені критерії для розподілу селянства на різні категорії. Полемічними виглядають погляди вченого щодо іноземних впливів на місцеве право Литовсько-Руської держави.

Однак все це ніяк не зменшує значення величезного доробку вченого, завдяки якому дослідження з історії середньовічного українського селянства були підняті дійсно на науковий рівень.

Ф.І. Леонтович, не будучи кабінетним вченим, відкликався на важливі питання сучасної йому дійсності, важливою складовою якої й у 90-ті роки XIX ст. залишалося соціально-економічне становище селянства в Російській імперії.

В цілому ряді статей, що вийшли з-під його пера Леонтович спробував проаналізувати причини найстрашнішої біди тодішнього селянства імперії - голоду, а також

визначити шляхи їх запобігання. Основним заходом вчений вважав підвищення культури землеробства: "Краще більше затратити зусиль та грошей на культуру, ніж отримувати періодичні кровопускання, коли страждає й держава, й усі її складові частини" [14, 30] - писав дослідник. Іншим важливим загальним заходом він вважав удосконалення системи державних законів. Окрім цих загальних заходів Федір Іванович запропонував цілий комплекс дій, які можуть допомогти селянству в неврожайний період: покращення управління сільським господарством, створення хлібних запасів, організація приватних й громадських робіт тощо [15,76-77].

Внесок Ф.І. Леонтовича в розробку історії українського селянства багатогранний: це накопичення фактичних даних з історії юридичного статусу селянства, внутрішньої еволюції суспільного та економічного життя селянської общини, й розробка теоретичних питань, перше місце серед яких займає походження кріпосного ладу на землях Литовсько-Руської держави, та порівняння цього явища з аналогічними процесами у Європі тощо. Аналіз наукової та публіцистичної спадщини Ф.І. Леонтовича дозволяє зарахувати його до провідних дослідників історії українського селянства в українській історіографії.

1. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии. -Брянск,1994; Чирков С.В. Археография и школы в русской исторической науке кXIX- началу XX вв. //Археографический ежегодник за 1989г. - М, 1990. - С.21-23.
2. ИР ЦНБ. -Ф.144. -№8. -С. 3-4.
3. Леонтович Ф.И.О значении верви по Русской Правде и Полицкому статуту // Журнал министерства народного просвещения (далі - ЖМНП). -1867, апрель. - С. 1-19; Він же Заметки о разработке обычного права //ЖМНП. - 1879, июль. -С114-П5.
4. Киевские университетские известия. - 1863. - № 10-11.
5. Там само. - №10. - С 7, 18.
6. Там само. -№10. -С21.
7. Там само. -№11. - С.39-40.
8. Леонтович Ф.И. Национальный вопрос в древней России // Варшавские университетские известия (далі-ВУИ). -1894. -№9.
9. ЖМНП. -1895. - №5-6; 7-8.

10. Там само. - №5-6. - С.374, 377-381; №7-8. - С. 7.
11. Леонтович Ф.И. Панский двор в Литовском государстве // БУИ. - 1895. - №5; Він же Сельские промышленники в Литовско-Русском государстве // ВУИ. - 1897. - №4-5; Він же Сельские ремесленники в Литовско-Русском государстве // 1898. - №2; 3 та ін.
12. ЖМНП. - 1896. - С.2-4, 7, 10, 12. - 1897. - №5-6.
13. Леонтович Ф.И. Сельские чиншевики в Литовско-Русском государстве // ЖМНП. - 1899. - №2.
14. Леонтович Ф.И. Голодовки в России до конца прошлого века. - СПб., - 1892. - С.30.
15. Там само. - С.76-77.

УДК: 930(477)"16/17": 338.43

Вінтонів О.О. (м. Донецьк)

Соціально-економічне та правове становище західноукраїнського селянства XV-XVIII ст. в працях істориків- аграрників Львівської школи

Переломним моментом в історії України стали події Національної революції середини XVII ст. Передумови та наслідки воєнних дій в соціально-економічному контексті розглядалися представниками Львівської школи аграрної історії на матеріалах західноукраїнських земель.

Польські феодалі, утвердившись на українських землях з метою збагачення, наприкінці XVI - у першій половині XVII ст. збільшували панщину, грошову та натуральну ренти. На початок XVII ст. зникають села з різними феодальними повинностями. В. Інкін, Ю. Гроссман, В. Пірко, Я. Мельничук та інші у своїх роботах відтворили економічне і правове становище селянства в умовах посилення феодального гніту. Так, на їх думку, у безвихідному становищі опинилися такі категорії селян - загородники, кутники, халупники. Ю. Гроссман на підставі конкретних фактів доводить, що шляхта, скориставшись своїм правом власності на землю, намагалася виробити якомога більше хліба, який користувався попитом на зовнішньому ринку. Якщо

в XV - на початку XVI століття селяни сплачували шляхті натуральну, а іноді грошову ренти, то з середини XVI ст. спостерігається зростання панщини [1,21].

Причина обезземелення західноукраїнських селян, за їх дослідженнями, полягала не тільки в родинних розподілах землі, але й періодичних татарських набігах та спустошеннях періоду Національної революції, шведської та румунської агресії середини XVII ст. [2, 58-71].

Поряд з цим, Д. Похилевич процес обезземелення українських селян більше пов'язує з внутрішніми чинниками. Неможеливість через кріпосний стан вийти з села зайвому населенню стало причиною загального зменшення розмірів селянських наділів та збільшення кількості малоземельних і безземельних селян. Згодом вони перетворювалися в наймитів чи волоцюг незалежно від того, були вони юридично вільними чи кріпаками [3,52-54].

Поява пустих селянських наділів у зв'язку із спустошеннями позитивно позначилася на формуванні фільваркових господарств, особливо, якщо землі мали вигідне географічне розташування. Тому Ю. Гроссман підкреслює, що фільварок був найбільш вигідним засобом отримання земельної ренти, незважаючи на періодичну інфляцію цін та екстенсивні методи виробництва [4, 133]. В. Пірко наголошує на тому, що пусті наділи з'явилися не тільки внаслідок впливу зовнішніх факторів, а й через панування фільварково-панщинної системи. Обтяжений феодальними повинностями селянин не був зацікавлений у розширенні свого господарства. Він був зацікавлений в оренді, оскільки орендна плата була вдвічі меншою від повинностей [5,128-134].

Однак, форма оренди була різною, тому історики-аграрники, вивчивши це питання, показали її вплив на економічне становище західноукраїнських селян. Оренда використовувалася у всіх типах господарства і була вигідною для обох сторін. Власник маєтку звільнявся від відповідальності за господарство і вчасно отримував відповідну оплату, згідно з орендним договором. Разом з тим не пристосований до умов ринкових відносин феодал витрачав отриманий капітал непро-

дуктивно, що в кінцевому результаті призвело його до банкрутства. Орендатор визискує з маєтку все, що тільки можливо і доводить маєток до повного розорення. Ю. Гроссман підкреслює, що в Польській державі оренда набрала загальнопоширеного, потворного характеру. Нічого подібного не було ні в Росії, ні в інших країнах Східної Європи. Особливістю Польщі була величезна кількість шляхти, якої не знала жодна країна, - великої, середньої, дрібної і найдрібнішої, яку часто важко відрізнити від селян за її економічним станом. Політично всесильна шляхта потребувала додаткових джерел прибутків. Таким чином, орендарі збільшували грошові і натуральні падатки, панщину, змушували селян працювати в свята, часто силою захоплювали у них худобу та майно, інколи переводили деякі натуральні повинності в грошові, збільшуючи при цьому їх розмір [6,109-119].

Правове становище селян знаходилося ще в гіршому стані, ніж економічне. Ряд правових елементів періоду Київської Русі були перенесені в XVI - XVIII ст., як стверджує в одній із статей В. Інкіна. Наприклад, засудження за чаклунство жінок до смертної кари, але смертний вирок замінювався вигнанням або перетворенням злочинця в підданого, який зобов'язувався служити аж до смерті [7,36]. Згодом і сільська община уже не відігравала реальної ролі, а отже, було втрачено останні елементи демократії. Я. Мельничук підкреслює, що шляхта намагалася різними методами вплинути на общину. Власники сіл надавали общинному війту і присяжним деякі пільги у виконанні повинностей [8, 96]. Вже в XVI ст. було заборонено приймати позови селян на своїх панів, а король позбавлявся права видавати "охоронні грамоти" селянам, які знаходилися під юрисдикцією свого феодала. Останнім належало право засуджувати селян на смерть. Проаналізувавши документи тієї доби, Ю. Гроссман доводить, що було багато селян-втікачів, які прибували із Холмського, Люблінського, Руського воеводств і поселялися в Київському, Брацлавському та Волинському. Повернути втікачів через суд було неможливо, незважаючи на те, що на укривачів чекали великі грошові штрафи. В

одній із статей Ю. Гроссман наводить приклади форм протестів селян: селяни не хотіли брати в "тягло" лани, яких було чимало, оскільки з цим було зв'язано виконання відповідних повинностей. Вони розробляли цілину, вважаючи цю землю своєю. Селянство систематично не виконувало частину повинностей, а понад "привілей" взагалі нічого не робили [9, 77-78]. Отже, різке посилення економічного визиску, швидкі темпи закріпачення та нищення інституту права стали одними із причин вибуху національної революції середини XVII ст. В. Інкін наголошує, що виступи селян набули катастрофічного характеру для феодального господарства. Шляхту зганяли із земель, вивозили весь урожай і навіть зустрічалися випадки фізичної розправи [10, 271-278]. У перші роки Визвольної війни карпатські опришки брали активну участь у селянському русі і інколи навіть очолювали народну боротьбу проти шляхти. Богдан Хмельницький, підкреслює В. Грабовський, цинив опришківський рух, який досяг надзвичайного піднесення та охопив велику територію [11, 37]. Цей рух, викликаний виключно соціально-економічними причинами, продовжувався і після завершення української національної революції. Галицька шляхта, і далі зазнаючи страху перед опришками, змушена була визнати, що народний рух призвів її в "нещасливі часи". Вони в одному з листів до сейму середини XVIII ст. писали, що саме "гірські умову роблять безнадійним абсолютне винищення опришків" [12,17].

Хмельницький на початковому етапі війни разом із загонами повстанців із Руського, Волинського, Белзького воеводств звільнив весь західноукраїнський регіон. Гетьман розраховував на допомогу і польського селянства, яке під впливом подій в Західній Україні розпочало антифеодальну боротьбу [13,248].

Національна революція дала поштовх корінному реформуванню аграрної системи, яка залежала від політичної ситуації. В. Степанков зазначає, що аграрне питання було одним із центральних в програмі Б. Хмельницького. Було завдано відчутного удару поміщицько-феодальній власності на землю,

ліквідовано панщинно-фільваркову систему господарства і кріпацтво [14, 52-66]. Д. Похилевич переконує, що в деяких місцевостях ведення фільваркового господарства ставала неможливим, тому що внаслідок війн і розрухи зникли сотні сіл і тисячі селянських господарств, а ті, що залишилися, сильно обезлюдніли, зубожіли [15, 75]. У той час, переконує читача Ю. Гроссман, першочергова причина полягала в тому, що Визвольна війна і наступні війни Польщі з Росією, Швецією перетворили західноукраїнські землі в безпосередній тил польської армії, а в окремі періоди в театр воєнних дій. Не стільки прямі військові дії, скільки постої і грабежі солдатів стали причиною розорення села і демографічної кризи [16, 123-134]. Жодну з перелічених дослідниками причин кризи фільваркового господарства не можна вважати єдино правильною. Тільки ознайомившись з усіма теоріями істориків-аграрників, можна розкрити об'єктивну картину історичної дійсності.

Проблема незайманих наділів теж стала предметом дослідження істориків. Згідно з їхніми висновками, причина полягала в періодичних татарських набігах, кризі фільварково-панщинної системи, війнах, епідеміях, стихійних лихах, які посилювали міграційні процеси. В. Пірко стверджує, що вже в кінці XVII ст. в Перемишській землі відновлюються господарства і освоюються пустуючі наділи. Однак нова хвиля руйнувань XVIII ст. ще більше посилювала кризу сільського господарства, яке не встигло відновитися після попередніх війн. Кількість пустих селянських наділів на початок XVIII ст. збільшилася у зв'язку із подальшою деградацією села - зменшенням кількості повнонадільних господарств кметів, ростом малоземельних і безземельних загородників і халупників, поганим забезпеченням селянських господарств робочим реманентом [17, 125-140].

Поряд із збіднілими господарствами виділяються заможні. На думку В. Пірка, причина полягала в домінуванні грошової ренти. Цей процес найбільш чітко проявився в гірських селах Прикарпаття, де в торговельній операції втягувалися заможні селяни. За

отримані прибутки можна було придбати земельні ділянки, розширити своє господарство, скуповуючи землю в односельчан, які розорилися. Особливо часто така ситуація спостерігається у каролівських маєтках [18, 187-189].

Історики-аграрники чітко проводять межу між королівськими, приватновласницькими і монастирськими господарствами. В найбільш кризовому становищі перебували королівські маєтки, особливо в період національної революції, тому що саме за їх рахунок утримувались.

Економічна ситуація після Визвольної війни склалася знову не на користь селянства. За підрахунками Ю. Гроссмана, загалом, у Галичині поміщики володіли такою ж кількістю землі, як все галицьке селянство [18, 187-189].

Отже, після Визвольної війни склалася нова модель соціально-економічних відносин. Були ліквідовані, за незначним винятком, велике й середнє землеволодіння, фільварково-панщинна система господарювання й кріпацтво. Більшість земельного фонду прогнаних феодалів, королівщин перейшла у власність держави. Аграрний переворот, досягнутий ціною великих жертв, дав змогу селянину відчутти себе власником. Але всі ці здобутки були принесені в жертву політично всесильній Польщі.

1. Гроссман Ю.М. Західноукраїнські землі перед Визвольною війною 1648 - 1654 рр. // 300 років возз'єднання України з Росією. - Львів, 1954. - С.21.
2. Мельничук Я.С. Економічна розруха в сільському господарстві Сяницької землі в середині XVII ст. // Доповіді та повідомлення. Вип.8. ч.і. - Львів, 1958. - С.58-71.
3. Похилевич Д.Л. Малоземельне і безземельне сільське населення у феодальну добу // Доповіді та повідомлення Львівського державного університету. - Львів. Вип.9. 4.1, 1961. - С.52-54.
4. Гроссман Ю. М. Барское хозяйство и крестьяне Белзского староства во второй половине XVI - первой половине XVII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. - К., 1962. - С. 133.
5. Пірко В.А. Проблемы аграрной истории Речи

Корновенко С.В. (м. Черкаси)

Висвітлення податкової політики Б. Хмельницького щодо селянства у вітчизняній історіографії в 20-х - на початку 80-х рр. XX ст.

Дослідження історії Української революції другої половини XVII ст., започатковане істориками XIX ст., не припинялося і в подальшому. Найпомітнішу роль у вивченні національно-визвольної революції, проблем соціально-економічного, фінансового характеру відіграли праці І. Крип'якевича. У своїх студіях над державою Б.Хмельницького історик зосередив увагу на питаннях функціонування фінансової системи, зокрема державного скарбу. Як зазначав дослідник, "в наших дослідях ми також не користувались ніякими новими матеріалами. Наша мета була впорядкувати відомі доси вістки і дати до них вічевий коментар. Тільки в одному напрямі ми пішли далі. Щоб мати певнішу основу для освітлення фінансів української держави, старались ми розглянути ближше скарбовий устрій Польщі на українських землях перед Хмельниччиною" [1, 73]. Розкриваючи предмет свого дослідження, вчений зосередив певну частку своєї уваги і на податковій справі, податкових надходженнях до скарбу, в тому числі й селянських. Вивчення задекларованих дослідником проблем, він розпочав "...від перегляду податків, які обов'язували в Польщі перед козацьким повстанням. При недостатці жерел се важна основа на котрій можна освітлити неодно темне питання" [1, 86]. Аналізуючи податкову справу в Українській Козацькій Республіці крізь призму функціонування фінансової системи, І.Крип'якевич дійшов висновку, який був діаметрально протилежний усталеному в тогочасній історичній науці: "...виходить, що Богдан Хмельницький мав намір: а) задержати дотеперішні податки; б) головно оподаткувати селян і міщан, а звільнити від податків духовенство - козаків - і шляхту" [1,91]. Разом

- Посполитой XVI - XVIII вв. в трудах Д.Л.Похилевича // Аграрная история эпохи феодализма - Ижевск, 1983. - С. 128-134.
6. Гроссман Ю.М. Оренда маєтків та її вплив на становище західноукраїнських селян в першій половині XVII ст. // Питання історії СРСР. - Львів, 1958. - С.109-119.
7. Інкін В.Ф. Сільські суди німецького права в Галичині XVI - XVIII ст. // 3 історії стародавності і середньовіччя. Серія історична. Вип.20. - Львів, 1984. - С.36.
8. Мельничук Я.С. К вопросу о крестьянской общине в Прикарпатье в XVII - XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1965 г. - М., 1970. - С.96.
9. Гроссман Ю.М. Юридическое положение крестьян Русского и Белзского воеводств XVI - первой половины XVII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1966 г. - Таллин, 1971. - С.77-87.
10. Інкін В.Ф. Особенности социальной борьбы королевских крестьян в Галичине в XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1961г. - Рига, 1963. - С.211-278.
11. Грабовецький В.В. Рух карпатських опришків напередодні і роки Визвольної війни 1648-1654 рр. // 3 історії західноукраїнських земель. - К., 1957. - С.37.
12. Грабовецький В.В. Опришківський рух у Галицькій землі в першій половині XVIII ст. (1700-1738 роки) // 3 історії західноукраїнських земель. - К., 1960. - С.17.
13. История Польши. - М., Т. 1., 1954. - С.248.
14. Степанков В.А. Аграрна політика Б.Хмельницького (1648-1657) // Феодалізм на Україні. - К, 1990. - С.52-66.
15. Похилевич Д.Л. Структурні зміни в помісті після Визвольної війни українського і білоруського народів // 300 років возз'єднання України з Росією. - Львів, 1954. - С.75.
16. Гроссман Ю.М. Класова боротьба селян Руського воеводства в кін. XVI - першій половині XVIIст. // Вісник. Серія історична. Вип.7, 1971. - С.123-134.
17. Пірко В.А. О пустующих крестьянских наделах в Галицком Прикарпатье в конце XVII - первой половине XVIII вв. (по материалам Перемышельской земли) // Материалы 15 сессии симпозиума по проблемам аграрной истории СССР. Вип.1. - Вологда, 1976. - С. 125-140.
18. Пірко В.А. К вопросу о расслоении крестьян Галицкого Прикарпатья во второй половине XVII - первой половине XVIII вв. // Советская историография аграрной истории СССР. - Кишинева, 1978. - С. 187-189.

з тим варто зауважити, що безпосереднім предметом студій І.Крип'якевича податки не були. Їх розгляд йшов у контексті вивчення фінансової справи в Українській Козацькій Республіці в цілому, очевидно, цим і можна пояснити відсутність у працях дослідника даних щодо податкового тягаря селянства, регіональної специфіки податкових платежів та повинностей селян.

Селянська проблематики стала предметом вивчення В.Мякотіна. Вчений, зокрема, зупиняється на питаннях соціальної мобільності селянства, переходів його в інші суспільні верстви: "Позбавляючись ярма кріпосної неволі, маси повсталого селянства вступали до лав козацького війська, забираючи із собою навіть такі елементи суспільства, які схильні були осторонь триматися від козацтва" [2,11]. Автор, оперуючи чисельним джерельним матеріалом, красномовно доводить, що селяни, перетворившись на рушійну силу революції, забезпечили її переможну ходу: "...чернь настільки осатаніла, що прагне знищити шляхту або сама загинути. І ця дилема - знищити шляхту або загинути самому - настільки була реальною для повсталого селянства, що представники польської верхівки навіть в момент найбільших поступок, ...не йшли далі того, "щоб козак був козаком, а хлоп хлопом і чинив послух своєму пану" [2, 12-13]. Аналіз істориком соціально-економічної політики гетьмана Хмельницького, в тому числі й податкової, приводить його до висновку, що "та соціальна програма, яка здавалося б, сама собою витікала з факту селянської війни на Україні, жодного разу не була реалізована вождями повстання в усій широті. Більше того, - в момент переговорів з Річчю Посполитою Хмельницький начеб то забуває про селянській маси, які він закликав до зброї і дії яких надали козацькому війську переможну силу, і говорив лише про інші суспільні групи" [2, 13]. Однак питання податкових виплат селянства, їх частота стягнення не стали предметом уваги В.Мякотіна.

Проблемам надходжень податкових платежів, їх характеру присвячені наукові праці В.Рудніва. Автор ставив перед собою завдання з'ясувати: "...куди йшли збори з

української людності Гетьманщини: чи до царського скарбу, чи до скарбу місцевого?" [3, 137]. В основному роботи дослідника присвячені українській історії XVIII ст., а зокрема, періоду царювання Петра I. Однак він досліджує соціально-економічні питання і доби гетьманства Богдана Хмельницького. Розв'язуючи поставлене перед собою завдання, вчений доводить, що "в статтях Богдана Хмельницького немає ясних вказівок про те, які були збори та куди вони йшли" [3, 137]. Таке твердження автора, на нашу думку, є дискусійним, оскільки джерельний матеріал, а зокрема, папери військового посольства про права малоросійського народу за березень 1654 р. дають відповідь на поставлене В.Руднівим запитання. Ці матеріали опубліковані й містяться в "Актах, относящихся к истории Южной и Западной России" у 10 томі. Разом з тим заслуговують на увагу цілком слушні та аргументовані думки історика з приводу того, що 1) збори були пропорційні: 2) мали характер особовий, тісно були пов'язані з особою, з її суспільним та маєтковим станом; 3) мали... натуральний характер" [3, 139]. Не викликає сумнівів твердження дослідника щодо характерної риси оподаткування 1648-1657 рр. "...це звільнення від зборів привілейованих верств суспільства... Коли і доводилось платити, то в меншій мірі" [3,139].

Економічні передумови колонізації Лівобережжя, класові стосунки між колоністами, становище селянства на південному Лівобережжі, характер послушництва, боротьба селянських мас з утисками - питання, які стали об'єктом пильної уваги М. Ткаченка. Не зважаючи на те, що праці дослідника побачили світ в добу культу особи І. Сталіна і несуть на собі її відбиток, дослідження вченого є ретельними, а висновки аргументованими. Ним в науковий обіг був введений значний джерельний матеріал, що є безсумнівною позитивною стороною наукових розвідок історика. Так, зокрема, щодо податкових платежів, М. Ткаченко справедливо зауважує, що "ми не знаємо відомостей про докладний розподіл податків, але цілком правильно буде, що не всі групи людності платили податки" [4, 113]. І в цьому його міркування перегу-

куються з твердженнями І. Крип'якевича з даного приводу.

Фінансові, в тому числі й податкові, справи періоду гетьманства Хмельницького досліджувалися А.Яковлівим. Зокрема, автор торкається складної проблеми: куди ж надходили податкові платежі - до гетьманської чи царської скарбниці? На противагу В. Рудніву, А. Яковлів твердить: "Богдан Хмельницький вирішив ці питання дуже просто: замість того, щоб віддавати доходи цареві та від нього одержувати "жалування", він всі доходи наказав збирати до військового скарбу, яким сам і розпоряджав" [5, 120]. Вчений припускається цікавих гіпотез, доводячи, що "...всю свою увагу московський уряд звернув на вивчення внутрішніх відносин на Україні, її фінансів, економіки... Особливу увагу Москва звернула на державні фінанси України та на встановлений договором зв'язок зібраних доходів з виплатою війську платні за службу" [5,120]. З точки зору А.Яковліва, московська сторона використовувала проблему стягнення податків не лише у своїх економічних, а перш за все, політичних інтересах. Небезпідставно дослідник стверджує, що "це (тобто податки. - С.К.) теж давало Москві можливість постійного втручання у внутрішнє автономне управління та адміністрацію України. Тому Москва інтересувалася не тільки всякими відомостями про доходи, але й старалась використати кожний слушний випадок, щоб своє інтересування практично здійснити. Разом з тим, робота А. Яковліва лише б виграла, якби її автор звернув увагу не лише на роль податків у російсько-українських відносинах, а й на їх функції у внутрішньому соціально-економічному житті Української Козацької Республіки. Ще однією рисою даного дослідження є неприхована антиросійська позиція автора, що робить його заангажованим, до певної міри, суб'єктивістським. Дана особливість пояснюється, очевидно, тим, що історик належав до тієї когорти українських вчених, які жили і працювали на українських землях, підвладних Польщі, атому і були носіями ідеології, що мала місце в 30-х рр. XX ст. в Польщі по відношенню до СРСР.

Історичні реалії довоєнної доби (20-30 рр. XX ст.) позначились на наукових працях не лише тих дослідників, що перебували за межами УРСР, а й радянських вчених. Яскравим прикладом, у якому віддзеркалюється атмосфера ідеологічного, духовного життя населення Радянської України 30-і рр. XX ст. є публікація Т.Скубіцького "К истории крестьянской войны 1647-1658 гг.", опублікована вона у журналі "Под марксистско-ленинским знаменем" в 1935 р. її зміст повністю заідеологізований у відповідності до "марксистсько-ленінських", а, насправді, сталінських штампів. Дослідник, дотримуючись класового принципу, намагається крізь його призму відтворити складні, суперечливі тенденції розвитку соціально-економічних, суспільно-політичних процесів, що мали місце в Україні за гетьманування Богдана Хмельницького. Так, зокрема, історик зауважує, що "в той час, як селянство і міська біднота вели криваву боротьбу проти всього шляхетського ладу, козацька старшина основну свою увагу звертала на захоплення майна магнатських садиб" [6, 66]. При цьому жодних підтверджень будь-якими фактами з джерел не наводиться. Гетьман Б.Хмельницький змальовується Т.Скубіцьким як зрадник, оскільки він походив із старшини, людина, що втратила довіру і авторитет серед селянства [6, 66]. Намагаючись применшити роль гетьмана в революції, що цілком відповідало сталінській концепції доміанти мас над особою в історії, вчений стверджував: "Будучи вірним польській республіці Богдан Хмельницький після перемог над шляхетськими військами під Жовтими Водами і Корсунем холопськи просить вибачення у магнатів і короля, запевняючи їх, що він не шукає більше нічого іншого, окрім захисту від утисків окремих магнатів та повернення свого майна" [6, 66]. Погодитися з такими твердженнями Т.Скубіцького навряд чи можна, оскільки значний джерельний матеріал спростовує ці та інші положення автора аналізованої статті.

Цікавою з наукової точки зору і такою, що, попри все, не втратила актуальності і в наш час, є спадщина М.Н. Петровського. Як справедливо зауважує С.В. Дмитрієнко, "вона

яскраво засвідчує складний процес розвитку історичної думки в умовах тоталітарного режиму" [7, 125]. Науковий доробок вченого, як дзеркало, відбиває процес нищення сталінським режимом об'єктивної історії українського народу, утвердження безальтернативних, єдино вірних поглядів, що ґрунтуються на нових, як на той час, класових принципах. Так, зокрема, історик стверджував, що "приєднання України до Росії - найменше зло" [8, 306], оскільки, на його думку, "хоча царський уряд і проводив колоніальну політику на Україні, але ж пройшло майже півтора століття роки поки царизм знищив автономію України" [8, 307]. Разом з тим дослідник, розглядаючи податкову політику Б.Хмельницького, доводить, що вона юридично оформлювалась в тогочасних документах, зокрема, в "Статтях Богдана Хмельницького" від 21 березня 1654 р.

Часткова лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР, а відповідно і в УРСР, що мала місце по смерті Й. Сталіна, роковини Переяславської Ради - чинники, які зумовили подальше вивчення вітчизняними істориками подій другої половини XVII ст. в Україні. Характерно, що історіографія періоду "відлиги" відійшла від радикальності у зображенні Б.Хмельницького, аналізі його соціально-економічної політики тощо. Разом з тим не можна стверджувати, що вчені позбулися класового підходу при дослідженні подій української національно-визвольної революції другої половини XVII ст. або відійшли від тенденції тлумачення Переяславської Ради, як "возз'єднання України з Росією". Навпаки, останнє стає лейтмотивом вітчизняної історіографії з даної проблеми періоду "відлиги". Зразковим у цьому відношенні є доробок К. Шияна. Так, наприклад, дослідник доводив, що "сила і велич Богдана Хмельницького, як керівника визвольної війни, ґрунтувались саме на тому, що він був тісно зв'язаний з народом, правильно розумів його інтереси, спирався на народ і з незламною твердістю проводив політику, що відповідала корінним інтересам народу - політику визволення України з-під гніту іноземних загарбників і возз'єднання її з Росією" [9,40].

Якщо при цьому згадати наведену вже вище характеристику гетьмана Т.К. Скубицьким, то впадає в очі різюча відмінність між тим, як тлумачились події визвольної революції другої половини XVII ст. за культу особи Сталіна і тим, як вони інтерпретувались у період "відлиги". У відповідності з новими віяннями, "грізну силу українського селянства" відчувала на собі лише польська шляхта [9, 41]. Українське військо, навпаки, отримувало всебічну підтримку та допомогу від селянства [9, 43]. Разом з тим цілком слушним є зауваження автора, що стосується Зборівської угоди, а, зокрема, її положень щодо податкових платежів та повинностей селянства: "Зборівський договір забезпечував права і привілеї тільки для реєстрового козацтва, старшини, української шляхти, верхівки православного духовенства, а основну масу українського народу - селянство, козацьку і міську бідноту - знов прирікав на рабство" [9,50]. Варто зауважити, що така оцінка подій, висловлена К. Шияном, з одного боку, збігалася з позицією дореволюційних вітчизняних істориків, зокрема, М. Грушевського, а з іншого - надовго утвердилась в українській історіографії.

Помітний внесок у вивчення проблеми Української революції другої половини XVII ст., в тому числі податкових платежів селянства, податкової політики Б. Хмельницького, зробив В.В. Веселаго. Дослідник, не зважаючи на одверто кон'юнктурні моменти в його працях, виділив етапи становлення податкової політики гетьмана Б. Хмельницького. Так, зокрема, він писав: "У перших зверненнях до українського народу на початку 1648 р., в проєкті Зборівської угоди і в самому договорі містились вимоги: скасування... стацій... Однак певну систему вимог та заходів... можна виявити на основі документів, що належать до періоду після возз'єднання України з Росією" [10,202]. Залучаючи досвід попередників, зокрема, роботи В. Барвінського, вчений реконструював види податків, цільове призначення податкових платежів [10, 203-207]. Значна увага науковця приділена витратним статтям податкових надходжень: "Витрати податкових надходжень планувалось здійснювати на: а)

загальнодержавні потреби (в межах України)...; б) місцеві потреби..." [10, 210]. Поза предметом дослідження В.В.Веселаго не залишалась і тема, яку в 30-х рр. XX ст. піднімав А. Яковлів - роль податків у російсько-українських відносинах. Варто віддати належне вченому, який не зважаючи на ідеологічну атмосферу, все-таки об'єктивно та виважено висвітлює це складне питання, ґрунтовно підкріплюючи свої висновки джерельними даними [10, 209-212]. Чільне місце дослідник відводить питанням, пов'язаним із формуванням та розвитком податкового апарату за часів Б. Хмельницького. Так історик доводить, що фінансами, в тому числі й податками, безпосередньо керував гетьман. Крім нього повноваження мав "гетьманський підскарбій, або майордом, яким у 1654 р. був Іван Ковалевський" [10, 224-225]. Ці та інші положення, висловлені В.В. Веселаго, засвідчують, що їх автор частково або повністю знаходився під впливом ідей І.П. Крип'якевича, висловлених в 1920 р.

Суспільно-політичні, соціально-економічні процеси в Україні другої половини XVII ст. стали об'єктом уваги Ф.П. Шевченка. Розкриваючи питання, пов'язані з податковою політикою Б. Хмельницького взагалі, а щодо селянства, зокрема, відомий український вчений доводив, що податки під час війни "збирались до гетьманської скарбниці" [11, 207]. Досліднику вдалося на підставі джерел, зокрема, листування Адама Кисіля, відтворити види податкових платежів українського населення. На його думку, до них варто зарахувати "чинші, дані медові, пастівні, оренди. У січні 1651 р. ...збирали "стації", тобто податок на утримання війська. Всі селяни, міщани давали по півосьмушки зерна..." [11,207]. Разом з тим, дискусійним, на наш погляд, є твердження історика про те, що "як це показав пізніший досвід, частину зібраних податків старшина привласнювала" [11,207]. Адже рядком вище Ф.П. Шевченко зауважував, що податки покривали великі видатки гетьманського уряду, "зокрема на прийому послів" [11, 207]. На наступній сторінці автор, з'ясовуючи рівень контролю з боку гетьмана за надходженням податків,

функціонуванням податкового апарату, пише: "Представники інших магнатів теж не могли приступити до ведення своїх прав без відповідного дозволу гетьмана" [11, 208]. Швидше за все, наведене твердження дослідника щодо привласнення старшиною податкових надходжень - данина часу, пануючій ідеології. Разом з тим в працях Ф.П. Шевченка вперше у вітчизняній історичній науці робиться спроба проаналізувати співвідносність між заможністю селян, їх правовим статусом та податковими платежами. Вчений виділяє декілька "різних економічних груп" серед селян [11, 222], з'ясовує для кожної з них види податків [11, 215-224].

Регіонально, на теренах Слобожанщини, соціально-економічний розвиток селянства в XVII - XVIII ст. вивчає А.Г. Слюсарський. Побіжно автор зупиняється на податкових платежах українських селян-переселенців. Більше уваги дослідник приділяє становленню феодално-кріпосних відносин на Слобожанщині, процесу проникнення російських традицій в українське середовище, соціальному складу населення. Так, зокрема, історик зауважує: "В Росії та Україні існувало кріпацтво і природно, що з переселенням росіян та українців на Слобожанщину сюди переносились і кріпосні відносини" [12, 53]. Навряд чи можна повністю погодитись з таким твердженням історика, оскільки сам він декількома абзацами нище зазначає: "Українські селяни тікали від польсько-литовської та української шляхти до Росії, на Слобожанщину, де ставали вільними" [12,53]. Разом з тим цілком слушною, з нашої точки зору, є думка А.Г. Слюсарського про те, що "закріпачення селян на Слобожанщині до середини XVII ст. було рідкісним явищем. На початку заселення "дикого поля" застосовувати кріпосну працю було справою дуже складною, а через військові обставини, для уряду не вигідною. Тому... застосовувалась наймана праця з грошовою оплатою" [12,54]. Диференціація українського селянства, його податкові платежі напередодні та в ході національно-визвольної революції розглядаються в двотомній "Історії селянства Української РСР". Автори цього авторитетного в свій

час видання основну увагу зосередили на дореволюційних та пост-Богданівських податкових платежах українського селянства, детально з'ясовуючи їх регіональні відмінності [13, 109-123]. Натомість, майже нічого не сказано про види сплачуваних податків селянством за часів гетьманування Б. Хмельницького. Лише в невеликому за обсягом підрозділі "Соціальні наслідки народно-визвольної війни" мова йде про те, що "в роки визвольної війни і деякий час після неї посполиті - селяни й міщани - відмовлялися виконувати або зводили до мінімуму "послушенство" на користь українських феодалів..." [13,159]. При цьому дослідники не роз'яснюють, що вони мають на увазі під терміном "послушенство" та "роки визвольної війни".

Проблеми соціально-економічного, правового становища і класової боротьби селян та міщан західноукраїнських земель напередодні та в ході народно-визвольної війни 1648-1654 рр. досліджуються В.В. Грабовецьким. Автор, оперуючи широким джерельним матеріалом, докладно з'ясовує соціально-економічний розвиток селянства Західної України, його правовий статус в кінці XVI - першій половині XVII ст. Поза увагою дослідника не залишилися питання податкових платежів та податкового тягара західноукраїнського селянства в кінці XV - першій половині XVII ст. Не викликає сумнівів твердження історика про те, що "XVI ст. - період остаточного переведення селянина на панщину, що ...лягло на підданих нечуванним гнітом" [14, 21]. Варто, на наш погляд, погодитись із слушною тезою І. Франка, наведеною В.В.Грабовецьким, "Панщина для хлопа значила ненастанну кривду, темноту, здичіння і втрату почуття людської гідності" [14,21]. Цікавими та науково обгрунтованими є спостереження автора за податковими та іншими повинностями західноукраїнського селянства: "Крім відробітків і чиншів, селяни всіх сіл зобов'язані були виконувати найрізноманітніші натуральні повинності, різні десятини з овець, свиней тощо. Від худоби з господарства здавалась "роговшина" кожного четвертого та п'ятого року" [14, 23]. Разом з тим вище наведене

дослідження не стосується податкових платежів українського селянства за часів Б. Хмельницького. Хоча назва роботи і зобов'язує, начебто, її автора зупинитись на цій сторінці з історії селянства. Натомість, В.В. Грабовецький зосереджується лише на формах класової боротьби селянства в період національно-визвольної революції другої половини XVII ст.

За радянською традицією, до 325-річчя Переяславської ради або як тоді тлумачили возз'єднання України з Росією, виходить низка публікацій, присвячена соціально-економічній політиці гетьманської адміністрації та боротьби проти неї селянства і козацької голоти. Перш за все, ми маємо на увазі роботи В.О. Голобуцького та В.С. Степанкова.

В статті В.О. Голобуцького розглядається політика Б.Хмельницького по розв'язанню селянського питання. Не зважаючи на окремі кон'юнктурні положення, наприклад, такі: "Прагнучи до возз'єднання України з Росією, народні маси України сподівалися поліпшити своє економічне становище..." [15, 26]. дослідник справедливо, на нашу думку, зазначає, що політика гетьмана по відношенню до селянства, в тому числі й податкова, різнилася від старшинської: "Іншу позицію в селянському питанні зайняв гетьман Богдан Хмельницький із своїми прихильниками... , які розуміли, що негайна реставрація кріпосницьких порядків - річ неможлива, оскільки без участі селянства нічого було й думати про визволення з-під влади Польщі [15,27]. Однак важко погодитись з тим, що гетьман взагалі вважав за необхідне відновлювати "кріпосні порядки". На користь такої думки свідчить безпосередній перебіг подій національно-визвольної революції другої половини XVII ст., в результаті яких постала нова модель як суспільно-політичного устрою, так і соціально-економічних відносин - Українська Козацька Республіка. Крім того й сам В.О. Голобуцький, розглядаючи українсько-російські відносини, а в їх контексті гетьманську політику щодо селянства, зазначає: "...як бачимо, й слова немає про негайне повернення селян у кріпацтво" [15, 32]. При з'ясуванні фінансової політики Б.

Хмельницького, структури податків, особливостей функціонування податкового апарату, дослідник підтверджує висновки та положення раніше висловлені В.В. Веселаго [15, 34-35].

В.С. Степанков, досліджуючи соціальну політику гетьманської адміністрації в роки визвольної війни українського народу, зосереджує свою увагу на двох основних, на думку вченого, моментах: по-перше, з'ясовує магістральні напрямки політики Б. Хмельницького щодо селянства, її варіативність в залежності від конкретно-історичних обставин, в яких опинявся гетьман; по-друге, оцінює результати гетьманської політики крізь призму боротьби з нею селян та козацької голоти [16,71]. Підкреслюючи провідну роль селянства в національно-визвольній революції другої половини XVII ст., дослідник, оперуючи широким колом джерел, змальовує політичну та економічну програму селян, розкриваючи тим самим їх ідеали та політичну культуру. Важко не погодитись з думкою вченого про те, що: "... вони (селяни. - С.К.) бажали "бути вільними", "не сплачувати ніяких податей" і "не віддавати послух панам" [16, 74]. Як і В.О. Голобуцький, В.С. Степанков доводить, що позиції гетьмана та старшини в селянському питанні якщо не були діаметрально протилежними, то, принаймні, різнилися. Розходження в поглядах впливало на ставлення Б. Хмельницького не лише до селянства та сплачуваних ним податків, а й на гетьманський протекціонізм старшині, монастирям. З цього приводу історик писав: "Однак Б. Хмельницький швидко переконався в тому, що українські феодалі, за винятком дрібної шляхти, далекі від того, щоб боротися проти іноземних поневолювачів. ...У зв'язку із цим політика гетьмана ...знає змін. Із серпня 1648 р. до завершення Визвольної війни ми більше не зустрічаємо джерел, які б свідчили про вияв ініціативи з боку Б.Хмельницького у захисті маєтків феодалів..." [16, 76]. Сильною стороною статті В.С. Степанкова, на наш погляд, є прагнення її автора до об'єктивності в оцінці як постаті гетьмана, так і його селянської політики. У цьому контексті не втратило наукової значимості резюме вченого, в якому йшлося

про те, що "у цілому соціальна політика гетьмана на серпень 1648 р. не викликала з боку селян та козацької голоти одвертого невдоволення" [16, 79].

Підсумовуючи розвиток вітчизняної історіографії в 20-х - на поч. 80-х рр. XX ст., є підстави твердити, що даний період - складний, неоднозначний. Його особливості, на наш погляд, зумовлені як революційними подіями 1917-1920-х рр., так і їх наслідками. В першу чергу, мова йде про втрату територіальної цілісності України, формування на українських землях різних політичних систем, які визначали основні напрямки у вивченні як національно-визвольної революції другої половини XVII ст., так і окремих її сюжетів. На підвладних Польщі українських землях центром наукових досліджень з історії України взагалі, а Української Козацької Республіки, зокрема, став Львівський університет, а безпосередньо - історична школа І.П. Крип'якевича. Представники цього напрямку розвивали традиції вітчизняної науки, започатковані дослідниками дореволюційного періоду. Разом з тим вони досягали якісно нових результатів, дотримуючись неупередженого, аргументованого підходу при з'ясуванні подій національно-визвольної революції другої половини XVII ст. В роботах вчених празької школи помітними є антиросійські тенденції, що, очевидно, пов'язано із загальною атмосферою, яка панувала в середовищі української еміграції в Чехословаччині. Попри це, праці цих дослідників мають актуальне звучання і в наш час. Українська радянська історіографія, як ніяка інша, зазнала впливу офіційної ідеології, що перетворило її (історичну науку) на маріонетку, інтерпретатора, у вигідному для влади контексті, історичних подій. В 1939 р. ця ж участь спіткала й західноукраїнську історіографію. З кінця 20-х і до початку 50-х рр. в УРСР дослідження подій української революції другої половини XVII ст. зводилось до цитування відповідних фраз класиків марксизму-ленізму та особисто Й.Сталіна. Заслуга Б. Хмельницького полягала лише в одному - возз'єднанні України з Росією. В усьому іншому - гетьман зрадник інтересів трудящого народу. Друга половина 50-х -

початок 60-х рр. позначилися незначним відступом радянських істориків від стереотипів доби сталінізму. Святкування 300-річчя Переяславської ради дало новий поштовх у вивченні української національно-визвольної революції другої половини XVII ст. Разом з тим не варто перебільшувати роль "відлиги" та її впливу на розвиток вітчизняної історіографії зазначеної проблематики. Попри певне послаблення політичного зашморгу, питання української революції другої половини XVII ст. знаходились під пильним контролем цензури, а висновки вчених суворо регламентувались, хоча й оновленою, але ж ідеологією. "Неосталінізм" брежнєвської доби зумовив гегемонію класового підходу в інтерпретації соціально-економічних, суспільно-політичних процесів, що мали місце в Україні в другій половині XVII ст. Разом з тим не слід заперечувати наукового доробку вітчизняних вчених 20-х - поч. 80-х рр., оскільки він містив і конструктивні моменти. Так, наприклад, опублікований значний масив архівних джерел, детально і скрупульозно, не зважаючи на висновки, проаналізовані соціально-економічні аспекти політики Б. Хмельницького тощо. Врешті-решт даний період став ґрунтом для розвитку сучасної вітчизняної історіографії із зазначеної проблеми.

- держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських читань. -К.- Черкаси, 1995. - С 125-128.
8. Юшков С, Славін Л., Петровський М., Гуслистий К. Історія України. - К.: Вид-во АН УРСР, 1943. - 330 с
 9. Шиян К. Селянство - основна вирішальна сила визвольної війни українського народу 1648-1654рр. -К., 1954. -64 с
 10. Веселого В. В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого (1648-1657гг.). —Дис... канд. экон. наук. -К, 1955. -258с.
 11. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в серединіXVII ст. - К.: Вид-во АН УРСР, 1959. -500 с.
 12. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. - Х., 1964. - 460 с.
 13. Історія селянства Української РСР: В 2-х т. - К.: Наукова думка, 1967. - Т.1. -551 с.
 14. Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. -К.: Наукова думка, 1972.-192 с.
 15. Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648-1654 рр.) // Український історичний журнал. - 1979. - М 1. - С. 25-35.
 16. Степанков В.С. Социальная политика гетманской администрации в годы освободительной войны украинского народа (1648-1654 гг.) и борьба против неё крестьянства и козацкой голоты // История СССР. - 1979. -М3. - С. 71-84.

УДК: 94 (477) "19/20": 338.43

Дерлеменко В.В. (м. Київ)

Видатні постаті сільськогосподарських інформаційних консультативно-освітніх служб на території України в кінці XIX - на початку XX століття

Сільськогосподарська інформаційна консультативно-освітня служба (СІКОС) у дореволюційній Росії функціонувала вже на початку XX століття і у 1913 році нараховувала 9 тис. працівників, більшість яких працювала на території нинішньої України. Для порівняння зазначимо, що, наприклад, у Нідерландах на той же час їх було лише 35. Тому не дивно, що нідерландський вчений А.В. Бен з

цього приводу свідчив, що Європа в той час багато чого запозичила з досвіду Росії [1]. Принагідно зауважимо, що цей досвід творчо запозичила і Велика Британія, створивши, поряд з США, одну з еталонних моделей СІКОС, яка досить поширена у світі, особливо у країнах Британської співдружності націй, і нині представники Туманного Альбіону допомагають відновити діяльність подібних служб у нашій країні.

Сьогодні прийшов час згадати вітчизняних піонерів-ентузіастів, видатних вчених, які стояли у витоків цієї справи і працювали в умовах, які дуже нагадують наше сьогодення. На цей період припадає діяльність визначного представника організаційно-виробничої школи російського, а згодом радянського аграрного економіста Олександра Васильовича Чайнова (1888-1937 рр.), який у 1917 році опублікував за кордоном підручник по організації діяльності сільськогосподарської консультативної служби, котрий згодом був перекладений на російську мову [2]. Його ідеї дотепер дуже цінні, тому що в той час сільськогосподарська консультативна служба в Росії, можливо була кращою у світі [1,2]. О.В. Чайнов вбачав головну роль консультативної служби у підвищенні спроможності сільськогосподарських виробників приймати власні управлінські рішення, тому що саме вони краще за інших володіють ситуацією у своєму господарстві. Це означає, що задача співробітника консультативної служби полягає не в нав'язуванні форм ведення господарства, а в навчанні сільськогосподарських товаровиробників приймати власні рішення щодо вибору методів ведення господарства. Успішне навчання сільськогосподарських товаровиробників вимагає досконалого знання ситуації й умінь аналізувати її. Для співробітників консультативної служби не досить мати знання тільки про результати наукових досліджень. їм необхідно постійно шукати нові творчі шляхи їх застосування в кожній конкретній ситуації, інтегрувати їх із досвідом сільськогосподарських товаровиробників. Як економіст, О.В. Чайнов вимагав від консультантів гарних знань ринку і змін на ньому. На думку науковця, співробітник консультативної служби має бути підготовленим не лише з

сільськогосподарських виробничих технологій та економіки, але й вміти спілкуватись з іншими людьми.

Ідея О.В. Чайнова проте, що завдання консультантів полягає не в тому, щоб давати вказівки сільськогосподарським виробникам, що їм робити, а в тому, щоб розвивати їх вміння самим приймати рішення, винятково важлива. По-перше, це дає можливість адаптувати їх рівень до місцевої агрономічної ситуації. Наприклад, підготовка ґрунту до сівби дуже часто добре впливає на врожайність культур. Це вимагає, щоб оранка та інші методи обробітку проводилися при необхідному рівні вологості ґрунту. Отже, рішення про підготовку до сівби повинні прийматися землевласниками тільки після вивчення стану поля за допомогою консультантів. Оскільки у сільськогосподарських виробників різна наявність людських, фінансових та інших ресурсів, це також має впливати на прийняття ними рішень, але це має здійснюватись лише нарівні господарств. Вчений вважав, що сільськогосподарські виробники, по-перше, розрізняються за цілями та інтересами, їм властива готовність ризикувати; по-друге, краще виконують свою роботу, якщо рішення прийнято ними самими, а не співробітником консультативної служби; по-третє, самі мають справу з наслідками прийнятих рішень.

Головну роль консультативної служби О.В. Чайнов вбачав у підвищенні темпів сільськогосподарського розвитку. Він твердив, що консультативна служба може стимулювати цей розвиток, прискорюючи процес пізнання. Щоб забезпечити повне використання досвіду сільськогосподарськими виробниками, необхідно їх навчити правильно це робити [2]. Не можна не згадати і Олександра Алоїзовича Янату (1888-1938 рр.) - відомого агронома, професора, одного з організаторів радянської сільськогосподарської науки, репресованого у 1936 році. У 1915 році, коли всі видання українською мовою були закриті, Харківському товариству писемності власті дозволили провести з'їзд, готуючи виступ на якому, О.А. Яната пропонував прийняти сміливі на той час резолюції, серед яких особливу цінність для нас мають такі:

1. Крип 'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького // ЗНТШ. -Львів, 1920. -Т.130-131.-С 73-105.
2. Мякотин В. Почерки социальной истории Украины в 17-18 в.- Прага, 1924. -ТА.- Вып. 1. -285 с.
3. Руднів В. Фінансовий стан Гетьманщини за Петра 1 // Записки Українського Наукового Товариства. -К, 1925. - Т.20. - С 137-166.
4. Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в 17-18 стст. — К., 1931. -Т.1.-Вып. 1.-149с.
5. Яковлів А. Московські проекти договорних пунктів з гетьманом Іваном Виговським//ЗНТШ. -Львів, 1933. - Т.СУ.-С. 117-134.
6. Скубицкий Т. К истории крестьянской войны 1647-1658 гг. // Под марксистско-ленинским знаменем. -1936. -№4.- С. 46-68.
7. Дмитрієнко С.В. Українська козацька держава доби Хмельниччини у науковому доробку М.Н.Петровського //Українська козацька

* популяризація природознавства, агрономії та інших наук повинна вестися у місцевостях з українським населенням, по змозі, українською мовою у вигляді читань, лекцій, бесід тощо;

* популярна література з природознавства, агрономії та інших наук... повинна видаватися і поширюватися серед українського населення переважно українською мовою;

* популяризація усна і друкована природознавства, агрономії та інших наук повинна спиратися на факти, приклади та ілюстрації, узяті з місцевої природи, побуту й місцевого сільського господарства, а не на чужих життє і психіці місцевого українського населення прикладах;

* з метою продуктивної роботи у справі популяризації природознавства та агрономії серед населення необхідні підготовлені для цієї діяльності місцеві працівники, які знайомі з життям народу і володіють мовою народу;

* з метою успішної популяризації природознавства, агрономії та інших наук мають бути видані за спеціально розробленою програмою серії популярних книг українською мовою, для чого зараз же повинні бути оголошені конкурси;

* з метою підготовки інтелігентних працівників для розповсюдження у народі знань позашкільним шляхом з природознавства, агрономії та інших наук необхідно наблизити усі типи шкіл, від нижчих до вищих, як загальні, так і спеціальні, до потреб тяжіючих до них районів й обслуговування яких повинно бути завданням школи;

* популяризація природознавства і агрономії повинна прагнути до поширення в народі ідеї свідомого, любовного ставлення до навколишньої йому природи, краю й до популяризації охорони пам'яток природи і старовини [3, 81].

Про це йшлося і у працях інших відомих економістів і агрономів того часу, які відіграли визначну роль у розвитку розповсюдження сільськогосподарських знань, в т.ч. шляхом надання інформаційних консультаційно-освітніх послуг у сільському господарстві на сучасній території нашої держави [4, 5]. Маються на увазі західні землі, які до 1939 року

були штучно відокремлені від України. І тому, хоча саме тому перебіг подій дещо не вкладається у межі запропонованої нами періодизації, розгляд їх становить для нас виключний інтерес.

Перш за все, маємо зазначити, що у вивченні процесу надання інформаційних консультаційно-освітніх послуг на цих територіях допоможе видання «Матеріали до бібліографії господарської літератури: 1788-1944» (Вінніпег, 1968) [6], присвячений пам'яті всіх українських діячів господарників, аграрників, економістів та агрономів-суспільників, які віддали свій жертвенний труд для піднесення господарської освіти і добробуту українського хлібороба на західно-українських землях.

Обмежені обсягом даної публікації, ми не маємо можливості докладно викласти всі події і розповісти про всіх науковців і фахівців, причетних до розповсюдження сільськогосподарських знань. Проте, на нашу думку, слід відзначити діяльність Євгена Васильовича Храпливого (1898-1949 рр.) - «... талановитого ученого-агронома, теоретика і організатора модерного хліборобства, творця суспільної агрономії на західноукраїнських землях, вихователя і організатора Хліборобського Вишколу Молоді, великого громадянина, який збагатив українську науку, освіту і господарську практику європейським і світовим досвідом» [4, 105]. Отже, однією із сфер наукової і практичної діяльності Євгена Храпливого був розвиток суспільної агрономії, її впровадження в селянське господарство на західноукраїнських землях [7]. Згідно з енциклопедичним визначенням, суспільна агрономія - це сукупність заходів, що їх вживають суспільні самодіяльні організації для підвищення агрономічної культури, завданням якої є: 1) пропагувати серед хліборобського населення окремі засоби поліпшення господарства; 2) навчати раціональної агрокультури шляхом порадиництва; 3) зорганізувати допоміжні установи (склади машин, насіння, удобрення і т.п.); 4) проводити ширші організаційні заходи (комасаж, меліорація, раціональні сівозміни); 5) економічно забезпечувати різні господарські поліпшення; 6) поширювати агрономічні.

знання за допомогою сільськогосподарських шкіл, курсів, лекцій, виставок, дослідних станцій і т.п. [8,41].

Учень і послідовник К. Мацієвича - засновника української наукової школи суспільної агрономії, якого визнають «корифеєм суспільної агрономії» [6] - Є. Храпливий вважав, що цей вид діяльності є демократизацією хліборобського поступу [4, 43]. На його думку, агроном, який присвячує себе суспільній агрономії мусить бути не лише добрим техніком, не менш добрим економістом, але й добрим пропагандистом та добрим організатором. Головною фігурою в суспільній агрономії є агроном - учитель поступового господарства [7,10]. Наука, казав він, мусить бути основою нової ділянки агрономії, яка має видатні здобутки у підвищенні культури селян і особливо хліборобства різних країн [8,13]. Саме тому Є. Храпливий всіляко заохочував до роботи в цьому напрямі фахівців не лише з вищою, але й середньою та нижчою освітою, що вело до розвитку фахового шкільництва.

Не зважаючи на жахливі умови, в яких перебувало тоді сільське господарство Західної України, вчений закликав не припиняти суспільно-агрономічну роботу. Не можна відступати, котитися назад, а потрібно невпинно утверджуватись тоді, коли інші народи йдуть семимильними кроками вперед [8, 15-16].

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що вагомий внесок у справу розповсюдження сільськогосподарських науково-технічних знань та інформації шляхом надання інформаційних консультаційно-освітніх послуг зробили піонери-ентузіаста цієї справи, які були визначними вченими, членами різноманітних освітніх товариств та їх комісій і ставили собі за мету докорінно поліпшити розповсюдження науково обґрунтованих сільськогосподарських знань серед великої кількості землекористувачів і землевласників, що хазяйнували в кінці XIX - на початку XX століття на величезних територіях Російської імперії та СРСР, до складу яких входила тоді нині незалежна Україна.

1. Бен А. В. Опыт и проблемы функционирования информационно-консультационной службы России // Роль информационно-консультационной службы в развитии сельского хозяйства: Материалы Всероссийской конференции /Список доступа: http://www.gras.org.ru/Inform/Consul_1.html - Назва з дисплея.
2. Чайнов А.В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды //Редкол. сер. Л.И. Абалкин (пред.) и др. - М. :Экономика, 1989. - 492 с. - (Экон. наследие).
3. Яната О.А. Необходимые предумысли до популяризації в нас природознавства й агрономії. (Доповідь з з'їзду по організації розумних народних розваг у Харківській губ. члена з'їзду агронома О.А. Яната) // Вісник Академії наук України. -1993. - N 2. - С.74-81.
4. Злупко СМ. На чатах рідної землі: з'явив Храпливий - учений, організатор, патріот. - Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 1999. -184 с
5. Н.Д.Кондратьев, Н.П.Макаров, А.В.Чайнов, А.Н.Челинцев: Указатель литературы // ИНИОН.-М.,1988.-67с.
6. Боровський М. Матеріали до бібліографії господарської літератури, виданої в Галиччині, на Волині, Закарпатті й Буковині. 1788-1944. - Вінніпег: УВАН, 1968. - 32 с (Slavistica N 61).
7. Храпливий Євген. Шляхи праці нашої суспільної агрономії. -Львів, 1931. -36с
8. Гловінський І.С Агрономія суспільна й державна// Енциклопедія українознавства. Т. 1. -Львів, 1993.-С.24.

ХДК:930(477)"1964/1989": 338.43

Кривчик Г.Г. (м. Дніпропетровськ)

Джерелознавчі проблеми дослідження соціального розвитку українського села у 60-80-ті рр. XX ст.

Усі питання соціального розвитку українського села в досліджуваній період можна врешті-решт звести до трьох: 1) у чому полягала мета й завдання соціальної політики компартійної номенклатури на селі; 2) які зміни відбувалися у соціальній сфері села; 3) як ці зміни сприймалися їх учасниками та носіями, тобто сільськими жителями. Після цих питань виникає й четверте: в яких джерелах містяться відповіді на поставлені

запитання.

Відповідь на перше питання, безумовно, слід шукати в офіційних документах КПРС і органів державної влади. Насамперед, у Третій програмі КПРС, постановах ХХІ - ХХVІІІ з'їздів КПРС, а також пленумів ЦК КПРС, що визначали стратегію аграрної та соціальної політики на селі: лютого 1964 р., березневого 1965 р., травневого 1966 р., жовтневого 1968 р., липневого 1978 р., травневого 1982 р. і квітневого 1989 р. Тактичні завдання розвитку аграрних відносин і соціальної сфери села сформульовані у спільних постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Як видно з збірника "КПРС у резолюціях...", вродовж 1961-1990 рр. було прийнято з аграрно-селянського питання 11 постанов пленумів ЦК КПРС, 25 спільних постанов ЦК КПРС і РМ СРСР і 6 постанов ЦК КПРС.

Аналіз зазначених документів свідчить, що партійне керівництво країни вважало соціальний розвиток села складовою частиною аграрної й одночасно соціальної політики. Основними цілями соціальної політики на селі були визначені: зміцнення союзу робітничого класу й колгоспного селянства; зближення класів і соціальних груп; подолання суттєвих відмінностей між містом і селом; утворення єдиної форми власності на основі зближення т.зв. загальнонародної та колгоспно-кооперативної форм власності; перетворення сільськогосподарського виробництва в різновид індустріального; утворення на селі комуністичних суспільних відносин; зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя; формування у селянина рис <(нової людини)>, яка, подібно до робітника, житиме за принципами комуністичної моралі.

Впадають в очі принаймні три обставини. По-перше, у вказаних партійних документах найчастіше зустрічаються слова "підключення партії про добробут радянських людей (трудівників села)". При цьому, очевидно, мається на увазі, що всі соціальні блага сільські люди нібито й не створюють власною працею, а отримують від влади. По-друге, часто декларуючи необхідність подальшого зміцнення союзу робітничого класу й колгоспного

селянства, компартійна номенклатура водночас не приховувала свого прагнення перетворити суспільство в однорідну соціальну масу, якою можна керувати, масу людей, позбавлених власних інтересів. По-третє, сформульовані в партійних документах цілі майже ідентичні висновкам, що зроблені нібито в результаті наукових досліджень у працях вчених-теоретиків. У цьому нічого дивного немає, адже провідні спеціалісти деяких наукових установ та анонімні автори партійних постанов часто виступали в одній особі.

Резолюції з'їздів Компартії України, постанови ЦК КПУ й уряду республіки здебільшого лише дублювали ті, що раніше були прийняті на союзному рівні. Так, у липні 1973 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів приймає постанову "Про заходи щодо подальшого покращення умов роботи сільської загальноосвітньої школи" а у серпні цього року ЦК Компартії України разом із урядом республіки друкують документ під назвою "Про заходи щодо подальшого покращення умов роботи сільської загальноосвітньої школи в Українській РСР". У тексті постанови лише дописується назва республіки до розроблених у Москві заходів. Цим зайвий раз підтверджується відомий факт, що Компартія України, як "бойовий загін КПРС", не здійснювала в українському селі будь-якої самостійної соціальної політики.

Офіційні документи інших органів державної влади УРСР також приймалися після відповідних постанов СРСР. Вони поділяються на ті, що формально надавали юридичної чинності партійним рішенням також ті, які містили конкретні планові показники розвитку соціально-культурної та соціально-побутової сфери села. Саме такі завдання, наприклад, виконували документи, що з'явилися у зв'язку з постановою квітневого 1989 р. пленуму ЦК КПРС "Про аграрну політику КПРС у сучасних умовах": Укази Президії Верховної Ради СРСР "Про оренду та орендні відносини в СРСР" (7 квітня 1989 р.) і "Про зміни в системі органів управління агропромисловими комплексами країни" (10 квітня 1989 р.); постанови Ради Міністрів СРСР "Про економічні та організаційні основи орендних відносин" (7 квітня

1989 р.) і "Про докорінну перебудову економічних відносин і управління в агропромисловому комплексі країни" (5 квітня 1989 р.). Відповідні документи українського уряду свідчили, що національній бюрократії належало виконувати функції висококваліфікованих обліковців і писарів. Однак одночасно ці джерела містили деяку інформацію про основні напрямки розвитку соціальної інфраструктури українського села впродовж певного проміжку часу. Крім того, порівнюючи планові показники з даними їх фактичного виконання, можна робити висновки щодо міри щирості декларацій і заяв номенклатури про необхідність подолання відставання села від міста у соціальному розвитку. Адже ті завдання, які номенклатура дійсно вважала пріоритетними, вона завжди виконувала: чи то здійснюючи примусову колективізацію, чи створюючи величезне штучне водоймище на місці родючого поля. Основна інформація про соціальний розвиток села, тобто про наслідки соціальної й аграрної політики КПРС, міститься в письмових джерелах, які поділяються на три основні групи:

1. надруковані матеріали, у тому числі: стенограми з'їздів партії, сесій Верховної Ради СРСР і Верховної Ради України, всесоюзних і республіканських з'їздів колгоспників;

матеріали всесоюзних переписів населення 1959 р., 1970 р., 1989 р.;

ювілейні та щорічні видання "Народне господарство СРСР" і "Народне господарство Української РСР", тематичні й галузеві статистичні збірники, інформаційні довідники, що друкувалися у зв'язку із з'їздами партії та обласними партійними конференціями.

2. архівні джерела, у тому числі: протоколи та стенограми обласних і районних партійних конференцій, сесій місцевих Рад народних депутатів, партійно-господарських активів тощо;

довідки та інформації партійних, радянських, профспілкових, комсомольських функціонерів, державних службовців, написані у зв'язку з розглядом питання соціально-економічного розвитку села у

відповідному керівному органі;

постанови й рішення місцевих органів влади;

3. матеріали періодичної преси, у тому числі:

офіційна хроніка;

статті різних посадових осіб з висвітлення передового досвіду;

нариси, замітки, листи до редакцій, фейлетони.

Може скластися враження, що перша група об'єднує зовсім різні джерела: протокольні й статистичні матеріали; документи партійного життя й показники соціального розвитку села; загальносоюзні й місцеві видання. Однак, попри свою несхожість, усі джерела першої групи мають спільну визначальну рису - вони ретельно відібрані, складені або принаймні відредатовані. У них містяться лише ті дані, факти, відомості, що мали засвідчити успіхи соціалістичного будівництва, правильність генеральної лінії партії, привабливе обличчя влади. Зокрема, зі статистичних збірників "Народне господарство" можна дізнатися про зростання заробітної плати колгоспників і робітників радгоспів, про кількість побудованого житла, об'єктів соціально-культурного призначення, підвищення освітнього й культурного рівня трудівників села тощо. Разом з тим старанно приховувалося все, що, на думку партійної бюрократії, упорядників і цензорів, могло якось свідчити про помилки партійного керівництва, деформації соціальної політики, гострі соціальні проблеми села. Так, у жодному з друкованих збірників тих часів немає повних статистичних даних про рівень інфляції, зростання смертності серед сільських жителів, поширення негативних явищ, наприклад, пияцтва та алкоголізму тощо. Подібні дані були закритими не тільки для громадськості, але й для більшості дослідників. Щодо офіційних видань, які містили матеріали обговорення політики партії, у тому числі соціальної політики на селі, то тут потрібно враховувати той факт, що всі виступаючі відбиралися, а їх виступи або писалися, або редагувалися уповноваженими політичною бюрократією особами. Тому

ринний характер. Навіть у тому випадку, коли вони мали форму стенограми.

Стенограми різних обласних і районних зібрань партійної та господарської номенклатури обов'язково друкувалися в скороченому вигляді у формі звітів у місцевих газетах, котрі за рідкісним винятком були "органами" відповідних партійних комітетів і чисто формально Рад народних депутатів. Оригінали документів складають одну з важливих підгруп архівних документів.

У цілому, як газетні, так й архівні версії вказаних джерел мають ті ж риси, що й спеціальні друквані видання, тобто є тенденційними та вторинними. Разом з тим вони містять регіональні факти, інформацію про позитивний досвід і багато критики на адресу господарських керівників, у тому числі за невиконання планів соціального розвитку села, недостатню турботу про трудівників, слабку виховну роботу в колективах колгоспів і радгоспів. Разом з тим нам не вдалося знайти жодного прикладу того, щоб керівника господарства усунули з посади через цю провину. Підставою для будь-яких покарань в основному ставали невміння забезпечити виконання планових завдань і вказівок керівних органів, недоліки в кадровій та виховній роботі, фінансові зловживання, до яких, до речі, відносилось й прийняття самостійних господарських рішень відповідно до статуту кооперативу.

Як правило, у зв'язку з проведенням різних партійних зборів, господарських нарад, сесій місцевих Рад, розглядом питань соціально-економічного розвитку господарств у керівних партійних і радянських органах, Ці питання "вивчалися на місці". У результаті з'являлася велика кількість відповідних Довідок, доповідних записок, інформацій, актів, які згодом опинялися у фондах партійних і державних архівів. Більшість цих Документів характеризується точністю датування, достовірністю, конкретністю. Вказані риси, передусім притаманні тим інформаційним матеріалам, що готувалися бригадами з перевірки роботи партійних організацій. Добре розуміючи істину, що важливим елементом влади є володіння точною інформацією, керівні структури

вимагали від перевіряючих правдивої інформації та критичної оцінки діяльності тих організацій, що перевірялися. Навіть у тому випадку, якщо "узагальнювався" їх позитивний досвід.

Отже, архівні документи разом з друкваними джерелами дозволяють визначити основні тенденції та зміст соціального розвитку села. Разом з тим зазначені джерела відбивають лише загальну картину. У них зовсім мало місця займає так званий "людський фактор". Крім того, вони показують минуле однобічно, тобто таким, як його бачили представники номенклатурної влади, не дають можливості подивитися на соціальні процеси на селі очима самих учасників цих процесів.

Перша з названих прогалин деякою мірою може бути компенсована шляхом вивчення матеріалів періодичної преси. І ті публікації, що висвітлюють позитивний досвід (статті, замітки, нариси), і ті, що мають сатиричну й критичну спрямованість (фейлетони), показують, як правило, роль конкретних осіб у соціально-культурному житті на селі, розвитку аграрних відносин, вихованні молоді. Щоправда, до середини 80-х рр. ХХ ст. більшість матеріалів періодичної преси віддзеркалювала в основному позитивні явища, а фейлетони та критичні листи до редакції, де йшлося про негативні випадки, ніколи не зачіпали підвалин цих явищ і швидше відбивали точку зору представників влади, ніж пересічних громадян. Однак вже у другій половині 80-х рр. у засобах масової інформації з'являється все більше публікацій, де реалії сільського буття й соціальні процеси на селі розкриваються з достатньою глибиною та правдивістю. Особливо показовими у цьому плані є надруковані в низці періодичних видань нариси журналіста-аграрника М. Дивака.

Але як би професійно й щиро не писали журналісти, їхні твори не можуть мати такої цінності для дослідження аграрних відносин і соціального розвитку села в досліджуваній період як матеріали, написані сільськими трудівниками. Ці матеріали друкувалися як на шпальтах періодичних видань, так і окремими виданнями. Навіть тоді, коли зазнали серйоз-

ної редакційної обробки, вони все рівно віддзеркалювали селянське світобачення й їхнє ставлення до того, що відбувалося навкруги. Ці матеріали становлять майже єдине джерело для вивчення соціальної психології селянства 60-80-х рр. ХХ ст. Щоправда, у ті часи також з'являлися на шпальтах масових і наукових видань результати опитувань населення, однак до них слід ставитися з великою обережністю, зважаючи на очевидну політичну заангажованість тодішньої вітчизняної соціології.

Починаючи з другої половини 80-х рр. ХХ ст. спочатку в зв'язку з проголошенням гласності, а згодом і критичної оцінки радянського минулого, у засобах масової інформації надруковано вже чимало матеріалів, що дозволяють побачити різні грані соціального розвитку українського села в 60-80-ті рр. очима сучасників. Це стосується численних спогадів сільських жителів про своє далеке й недалеко минуле, цікаві спостереження літераторів, багато з яких були вихідцями з села, роздуми керівників сільсько-господарського виробництва над проблемами, що їм доводилося розв'язувати в свій час. Очевидно, що без залучення матеріалів живих свідків історичних подій зображення нашого минулого не може бути повним. Не говорячи вже про те, що без цього неможливо передати атмосферу, дух епохи, без чого, вважаємо, є неповноцінним будь-який історичний твір. У тому числі й науковий.

УДК: 930(477)"1990": 388.43

Мельниченко В.М., Поставнича М.В.
(м. Черкаси)

Проблеми аграрної історії Черкащини в краєзнавчих дослідженнях 90-х років ХХ ст. (історіографічний аспект)

Дослідженням аграрної історії Черкащини-відомого своїм сільськогосподарським потенціалом регіону України (територію його

окреслюємо адміністративними межами сучасної Черкаської області) в різні часи займалися як професійні дослідники, так і аматори - представники громадського краєзнавства. Помітного піднесення справа аматорського дослідження аграрної історії краю набула в 90-х роках ХХ століття після проголошення незалежності України і організаційного оформлення краєзнавчого руху на Черкащині в осередки Всеукраїнської спілки краєзнавців. В цей час, незважаючи на фінансово-матеріальні труднощі, зусиллями ентузіастів видано близько 200 історико-краєзнавчих видань, автори яких в тій чи іншій мірі торкалися аграрної проблематики, розкриваючи на місцевих прикладах особливості аграрної історії регіону.

Найбільш повно проблеми аграрної історії Черкащини висвітлюються у таких комплексних працях самодіяльних дослідників історії краю як "Історія Сагунівки" В.Царенка, "На краю Лісостепу" (с.Дубіївка Черкаського району.) А.Улітова, "Монастирищина" І.Волошенка, "З історії землі Тальнівської" М.Дігтяренка, "Історія села Вільшана Слобідка" Г.Тереверка, "Над Чумгак - рікою" (с.Шрамківка Драбівського району. З.Щерби, "Історія Уманщини" Г.Бевза, "Через круті схили" (с.Жаботин Кам'янського району В.Гирича, "Смілянщина" В.Княжева [1].

Ґрунтовністю висвітлення аграрної історії західної частини Черкащини виділяється історико-документальний нарис "Монастирищина. З історії рідного краю", підготовлений місцевим краєзнавцем І.І. Волошенком. Із залученням архівних документів і великого масиву статистичних матеріалів автор всебічно аналізує еволюцію аграрних відносин на території краю в різні часи його історії. Зокрема, важливе значення для дослідження аграрних проблем регіону має зроблений автором аналіз соціального складу сільського населення Липовецького повіту (до нього свого часу входила територія сучасного Монастирищенського району - авт.) напередодні реформи 1861 року, який засвідчує його роздробленість на різні за чисельністю, правовим і майновим становищем соціальні групи. За рівнем заможності, основним критерієм якої були кількість робочої

худоби і розміри земельного наділу, селяни повіту ділилися натяглих, піших і огородників. Тягли селяни склали 17,4, піші - 77,2, огородники - 5,4 відсотка [2,42].

Оперуючи статистичними викладками в розрізі Липовецького повіту, І.І.Волошенко переконливо показує поглиблення диспропорції в розподілі землі між поміщиками і селянами. За його підрахунками після інвентарної реформи 1848 року поміщики мали в середньому 1000 десятин на маєток, селяни - по 5,5 десятин на двір замість 7,59 десятин до інвентаризації. При відсутності грошей селяни змушені були за користування землею відробляти панщину. Автор зазначає, що ті, хто мав тягло, відробляли 3 дні на тижні тяглом, жінки - 1 день. Напівтягли і без тягла відробляли пішу панщину: 2 дні - чоловічі, 1 день - жіночий [2,41].

На конкретних прикладах із життя селян прослідковується еволюція аграрних відносин тут і в пореформенний період та на початку ХХ ст. Звертається увага на поширення й характер дрібних селянських промислів як засобу накопичення первісного капіталу. В дослідженні І.Волошенка також всебічно охарактеризовано село за радянських часів з його здобутками і втратами: розкрито хід колективізації, причини і наслідки голоду 1932-1933 рр., життя колгоспників у довоєнний та післявоєнний періоди, сучасні процеси.

Серед краєзнавчих видань, в яких значна увага приділяється проблемам аграрної історії, особливе місце посідають праці смілянського краєзнавця В.Княжева. В книзі "Адреса доли - Смілянщина моя" він у коротких нарисах про села краю (в межах сучасного Смілянського району) висвітлює історію кожного з них, зупиняючись на найбільш помітних подіях, пов'язаних з розподілом землі та організацією сільськогосподарського виробництва, культурою і побутом селян. На основі ретельно підібраних статистичних даних краєзнавець дає вичерпну характеристику земельного фонду краю на кінець ХІХ ст. в розрізі кожного населеного пункту і соціальних груп населення. Він підрахував, що в селах сучасного району тоді 61 % оброблюваної землі належало поміщикам, 37 % -

селянам і 1,3 % - церкві [3, 14-15]. В книзі вміщено чимало порівняльно-статистичної інформації щодо врожайності, забезпеченості технікою в 30-ті роки ХХ ст, зроблена спроба аналізу процесу реформування аграрного сектора Смілянського району в роки незалежності [3, 24-28]. Цим же проблемам присвячена значна частина й іншої книги В.Княжева-"Смілянщина" [4].

Проблеми аграрної історії широко висвітлюються і в працях про минуле окремих сільських населених пунктів. Так, краєзнавець А.Улітов в книзі "На краю Лісостепу" , розкриваючи історію села Дубіївка Черкаського району, зазначає, що в кінці ХІХ ст. в ньому проживало 2789 жителів, основним заняттям яких було хліборобство. За селом числилося 1739 десятин землі, функціонувало 14 млинів, кузня [5,16].

Описуючи хід колективізації в Дубіївці, автор наводить такі дані на 9 березня 1930 року: господарств у селі - 846, населення - 4066 осіб, землі садибної- 388 га, орної-1032 га, сіножатей - 513 га, садків - 3,8 га. Господарств: наймитських - 3, бідняцьких - 574, середняцьких - 200, заможних - 41, робітників - 28. Зазначає, що станом на 1 березня 1930 року до колгоспу входило 630 господарств, в тому числі 443 бідняцьких, 186 середняцьких, 1 -робітників [4,62]. З наведених даних можна судити про тодішнє становище в одному із сіл Черкаського повіту.

З краєзнавчих видань дізнаємося й про життя села в останнє десятиріччя. Зокрема, у праці "З історії землі Тальнівської" М. Дігтяренка йдеться про те, що в 1993 році селяни Тальнівського району виростили і зібрали по 45,2 ц зернових з кожного із 29 тис. га посівних площ-третій показник за останні 20 років. По врожайності злакових район посів 6-е місце в області, в тому числі по пшениці - 4-те, озимому ячменю - 2-ге місце. Врожай цукрових буряків в агрофірмі "Легедзине" складав 450 ц з гектара [6,97].

Про розпаювання землі в селі Сушки Канівського району пише П.Федоренко у своїй книзі "Село Сушки: жити і надіятись на краще". Він зазначає, що кожен житель села в 1999 році одержав право на володіння земельною ділянкою в розмірі 3,19 га орної землі, а також

право здавати цю землю в оренду чи господарювати на ній самостійно. Весною 2000 року більшість селян-пайовиків віддали в оренду свої земельні паї новоствореному товариству з обмеженою відповідальністю "Обрії", яке зобов'язувалося виплатити їм орендну плату у розмірі 1,5 відсотка від вартості земельного сертифікату- на суму 229 гривень [7,41].

Окрему групу краєзнавчих видань 90-х років складають праці громадських дослідників про історію підприємств переробної галузі, яка безпосередньо пов'язана з сільськогосподарським виробництвом. Серед них - "Нам - півтора століття" (історія Кам'янського цукрозаводу), "Історія становлення Матусівського цукрозаводу Шполянського району. 1844-1994 рр.", "Історія заснування, розвитку та становлення Матусівського державного племінного заводу Шполянського району. 1920-1995 рр.", "Роки і люди: Історія Лебединського насінневого заводу Шполянського району. 1846-1996 рр.", "Шляхами відродження. Нарис з історії Косарського спиртового заводу" [8].

Таким чином, навіть побіжний огляд видань краєзнавців- аматорів Черкащини у 90-х роках ХХ ст. засвідчує, що в їх тематиці значне місце посідали проблеми аграрної історії краю. На основі опрацювання архівних матеріалів, опублікованих джерел, періодичних видань, мемуарної літератури та спогадів очевидців автори розкривають еволюцію аграрної сфери на території краю з найдавніших часів до сучасного періоду. При цьому в краєзнавчих працях проглядається певна невідповідність між потенційними можливостями та якістю введеного до наукового обігу масиву джерел, що зумовлюється, на наш погляд, відсутністю у більшості краєзнавців-аматорів фахової підготовки з джерелознавства та археографії. Але в цілому краєзнавчі праці громадських дослідників минулого Черкащини є важливим джерелом знань про аграрну історію краю в контексті історії України.

1. Царенко В. С Історія Сагунівки. - Черкаси, 1992; Улітов А.Д. На краю Лісостепу. - Черкаси, 1994; Волошенко І.І. Монастирищина. - Черкаси, 1995; Дігтяренко М.С. З історії землі Тальнівської. - Черкаси, 1995; Тереверко Г.Я. та ін. Історія села Вільшана Слобідка. - Умань, 1995; Щерба З. Над Чумгак-рікою. - Драбів, 1996; Бевз Г.П. Історія Уманщини. - К, 1997; Гирич В.П. Через круті схили. - Сміла, 1997; Княжев В.С. Смілянщина. - Сміла, 1998.
2. Волошенко І.І. Монастирищина. - Черкаси, 1995.
3. Княжев В.С. Адреса доли - Смілянщина моя. - Сміла, 2000.
4. Княжев В.С. Смілянщина. - Сміла, 1998.
5. Улітов А.Д. На краю Лісостепу. - Черкаси, 1994.
6. Дігтяренко М.С. З історії землі Тальнівської. - Черкаси, 1995.
7. Федоренко П. Село Сушки: жити і надіятись на краще". - Канів, 2001.
8. Нам півтора століття. - Кам'янка, 1994; Історія становлення та розвитку Матусівського цукрового заводу Шполянського району Черкаської області. 1844-1994 рр. - Черкаси, 1994; Історія заснування, розвитку та становлення Матусівського державного племінного заводу Шполянського району Черкаської області. 1920-1995 рр. - Черкаси, 1996; Роки і люди. Історія Лебединського насінневого заводу Шполянського району Черкаської області. 1846-1996 рр. - Черкаси, 1996; Людний Ф.П. шляхами відродження. Нарис історії Косарського спиртового заводу. - Черкаси, 1997.

УДК: 930 (477) "20": 338.43

Вергунов В.А., Кірпаль З.П. (м. Київ)

Становлення та розвиток науково-дослідних установ, організацій, навчальних закладів аграрного профілю Української академії аграрних наук

Дослідження історії аграрної науки в Україні має велике значення особливо тепер, коли проходить реформування сільськогосподарського виробництва - від соціалістичної форми господарювання до приватно-ринкової.

Об'єктивне висвітлення історії створення наукових установ можливе лише на базі

вивчення різноманітних джерел, що зберігаються у державних архівах, відомчих архівах установ УААН, а також на основі анкетування, бібліотечних фондів України.

Наявна література не дає достовірного уявлення про фактичні етапи історичного розвитку науково-дослідних установ. Виникає необхідність звернутись до архівних матеріалів самих наукових установ, де зберігаються важливі документи.

Документи і матеріали з питань історії аграрної науки розпоршені у різних фондах архівів України: в Центральному Державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), в інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (НБУВ), в Центральній науковій сільськогосподарській бібліотеці (ЦНСГБ) УААН та інших установах.

ЦНСГБ УААН має значні інформаційні ресурси. Фонди бібліотеки налічують більше 1млн. примірників, щорічно надходить понад 50 українських журналів із сільськогосподарської та суміжною з нею тематикою. У фондах бібліотеки зберігаються наукові праці XIX століття Одеської, Полтавської, Сумської та інших дослідних станцій. ЦНСГБ є державним депозитарієм сільськогосподарських видань [3,32-40].

До цього часу не проведено загальнодержавного обліку сільськогосподарських установ України, немає зведеного довідника наукових установ, інститутів, організацій, дослідних станцій.

Вивчення архівних та бібліотечних фондів України дозволить мовою документів правдиво й об'єктивно відтворити історію створення наукових установ, організацій системи УААН. Характеристика та оцінка наукових установ УААН, їх діяльність дасть можливість заповнити прогалину історії аграрної науки, яка пройшла складний шлях.

Для того, щоб простежити складний шлях української аграрної науки, реорганізації установ, зміни їх підпорядкування, необхідно простежити долю кожної установи, починаючи з дня її заснування. З цією метою академіком УААН Буркатом В.П., д.і.н. Слободяником М.С., професором Вергуновим В.А. та к.е.н. Кірпаль З.П. розроблена анкета

для установ УААН та інших аграрних установ і організацій, яка складається з 8 блоків:

- адміністративного;
- історичного;
- описового (видів та форм діяльності установи);
- бібліографічної інформації;
- персоналогічної інформації;
- нагороди, відзнаки роботи науково-дослідних установ, організацій та їх працівників;
- перелік авторських свідоцтв;
- участь науково-дослідних установ, організацій у спільних програмах з іншими установами України та країн ближнього і дальнього зарубіжжя.

Анкета дозволить провести облік та створити зведений масив даних про науково-дослідні установи аграрного профілю України.

Анкета розіслана у науково-дослідні установи, організації УААН, ВУЗи аграрного профілю.

Як відомо, наукові дослідження концентруються в науково-дослідних установах, чисельність яких постійно змінюється. Ліквідовуються наукові установи, їх окремі підрозділи, які діяли неефективно, не мали практичних результатів діяльності.

Основним типом наукових установ є науково-дослідний інститут. Темпи росту науково-дослідних установ були високими в кінці XIX і на початку XX століття.

До революції в Україні було всього 63 дослідних установи, з них 18 дослідних станцій, 12 контрольно-насіненевих станцій, 33 дослідних поля і жодного науково-дослідного інституту. До 1928 р. в Україні було всього 2 сільськогосподарські науково-дослідні установи, з 1920 по 1928 рр. організовано понад 20 науково-дослідних установ з різних галузей науки: землеробства і рослинництва, садівництва, лувківництва тощо, а за період 1928 -1932 рр. - понад 30 дослідних установ, більшість з яких інститути. У 2000 р. в структурі створеної Української академії аграрних наук наукових установ, підприємств, організацій, безпосередньо підпорядкованих академії було 83, з них інститутів - 54, дослідних станцій -14, наукових об'єднань та науково-виробничих центрів - 5 [2, 142].

Нині УААН підпорядковано 74 наукові установи з широкою мережею, у яких працює понад 5 тис. науковців із них 75 академіків і 85 член-кореспондентів. Наукових працівників вищої кваліфікації 47,6%.

Підпорядкованість науково-дослідних установ постійно змінювалась, що зумовлювалось змінами в сільському господарстві України, які впливали на розвиток та управління аграрною наукою. Сільське господарство пережило багато реорганізацій, які торкнулись організаційних аспектів та соціально - економічних процесів на селі.

З розвитком наукових установ в Україні змінювалось і управління сільськогосподарською наукою, яка пройшла певні історичні етапи. До революції не було єдиного координуючого центру.

У 1919 році в Києві при Наркомземі засновано Сільськогосподарський Науковий Комітет (СГНК), як координуючий орган мережі дослідних сільськогосподарських установ. Майже у всіх областях було створено його осередки. Основним завданням СГНК було об'єднання розпоршених наукових сил і наукових сільськогосподарських установ України та планування розвитку сільськогосподарської науки в Україні. СГНК розгорнув активну роботу по створенню нових наукових установ і вищих навчальних закладів. Так, у 1919 році в Одесі А.О. Сапегіним засновано Сільськогосподарський (навчальний) інститут, у 1920 році - Харківська обласна станція бджільництва, Мліївська дослідна станція, у 1921 році - Центральна рибна станція (Конча-Заспа) і Центральна дослідно-меліоративна лучна станція (Казаровичи, Київщина), у 1922 році в м. Києві - інститут селекції [1,4-5].

В 1927 р. було ліквідовано СГНК і перетворено його в науково-консультаційну Раду. Після ліквідації СГНК в Наркомземі створено Науковий Комітет, який поступово перетворювався в адміністративний орган управління. Крім цього створено Всеукраїнське бюро з дослідної сільськогосподарської справи, як постійний орган Всеукраїнських з'їздів з дослідної роботи.

З 1927 по 1931 рік науково-дослідна робота зосереджувалася в науково-технічному

секторі при Народному комісаріаті земельних справ.

У 1931 р. (22 травня) була створена Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук(ВАСГН).

У 1935 р. при Наркомземі організовано сектор наукових установ, а керівництво науково-дослідними установами покладалось на Наркома земельних справ. У 1935 році для науково-методичного керівництва науково-дослідними установами створено наукову Раду.

В 1935 році ліквідовано Всеукраїнську академію сільськогосподарських наук. З 1940 по 1960 рік управління сільськогосподарською наукою здійснювалось Міністерством сільського господарства УРСР. За цей період відбулись певні зміни в організації та управлінні сільськогосподарською наукою в Україні.

Відповідно до Постанови РМ УРСР від 30 грудня 1956 року № 1566 створено Українську академію сільськогосподарських наук (УАСГН), яка підпорядковувалась Міністерству сільського господарства УРСР. У зв'язку з перебудовою управління сільського господарства УРСР Українська академія сільськогосподарських наук 4 травня 1962 року була ліквідована, а її функції почало виконувати Міністерство сільського господарства УРСР.

Відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від 5 січня 1970 року № 1 на виконання Постанови Ради Міністрів СРСР від 12 січня 1969 року № 943 було створено Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В.І.Леніна.

У 1990 році для усунення відомчих бар'єрів між науковими дослідними установами аграрного профілю, створення умов для технологічного завершення наукових розробок, комплексного підходу до наукового забезпечення всіх галузей АПК була заснована Українська академія аграрних наук (УААН), як науково-методичний центр. Українська академія аграрних наук пройшла значний історичний шлях, має міцний науковий потенціал, відіграє значну роль у підвищенні ефективності сільськогосподарського вироб-

В ЦНСГБ УААН розроблена програма, відповідно до якої створюється Національна інформаційна база даних з історії започаткування, становлення та розвитку науково-дослідних установ, організацій УААН, вузів аграрного профілю.

Банком даних є система інформації, яка зберігається на технічних носіях і багаторазово використовується для прийняття управлінських рішень. Основні принципи організації Баз даних були запропоновані на початку 70-х років академіком Немчиновим В.С. [4,201 - 204].

Створюється база даних на основі анкет, надісланих науковими установами, організаціями, навчальними закладами аграрного профілю. Аналіз надісланих анкет з історії започаткування, становлення та розвитку науково-дослідних установ, організацій УААН, вузів аграрного профілю виявив цілий ряд проблем, зокрема:

- науково-дослідні установи та організації недостатньо забезпечені належною технікою і програмами для обробки інформації, що не дозволяє оперативно підготувати потрібну інформацію. Із 97 анкет, одержаних ЦНСГБ УААН, тільки 63 представлені на машинних носіях;

- великі обсяги первинної інформації для створення національної бази даних гостро поставили питання про придбання комп'ютерів для виконання цього завдання, а також залучення додаткових працівників, які володіють комп'ютерною технікою. Все це потребує додаткових коштів;

- технологічне оновлення, як і весь процес інформації, відбувається в особливо важких фінансових умовах. Сучасний читач прагне працювати в комфортних умовах й отримати бібліотечну послугу швидко та якісно. Він схвально приймає застосування при цьому сучасних технологій, комп'ютеризації. Отже, із застосуванням таких засобів бібліотека залучить більшу кількість користувачів. Можна впевнено стверджувати, що престиж сучасної бібліотеки значною мірою залежить від її комп'ютеризації;

- найслабкішим місцем в анкеті виявився ІV блок бібліографічної інформації, в якому йдеться про необхідність подання

основних наукових праць співробітників установ, організацій УААН за увесь період їх існування. Не зважаючи на це, деякі науково-дослідні установи та організації надіслали матеріали анкети не з дня заснування, а з 1991-1995 рр. або за інші роки. Крім того, зазначалося, що бібліографічний опис документів необхідно проводити відповідно до ГОСТУ 7.1-84 «Библиографическое описание документа. Общие требования и правила составления» і зміни № 1 до нього. Не беручи до уваги, що в Бюлетені Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН /УААН. ЦНСГБ.- К., 2001.- Вип. 2(1).- С.51-58 була опублікована інформація щодо складання бібліографічного опису, ряд науково-дослідних установ та організацій подали матеріал, не оформлений відповідно до наведених вимог, що зумовило певні труднощі у формуванні інформаційної Національної бази даних;

- деякі науково-дослідні установи, організації УААН, вузи аграрного профілю надіслали анкету без урахування зміни їх назви. Окремим установам надано статус Національної, але це не враховано при заповненні анкети, відсутній номер Постанови, дата та інші дані;

- аналіз анкет науково-дослідних установ і організацій УААН показав, що необхідно приділяти велику увагу питанням підвищення кваліфікації бібліотечних працівників. Це зумовлено тим, що у вузівських бібліотеках мережі ЦНСГБ УААН працюють 516 працівників, із них з вищою бібліотечною освітою -190 (36,1%), з іншою бібліотечною освітою - 170 (32,9%), середньою бібліотечною освітою - 85 працівників (16,5%).

У НДІ працюють 84 бібліотечних працівників, з них 35 з вищою бібліотечною освітою (41,6%), 36-з іншою вищою освітою (42,9%), із середньою бібліотечною освітою - 7 працівників (8,3%).

В технікумах і коледжах працюють 382 працівники, з них 119 з вищою бібліотечною освітою (31,3%), 87-з іншою вищою освітою (22,8%), 100 працівників з середньою бібліотечною освітою (26,2%).

На дослідних станціях працюють 42

працівника, з них 7- з вищою бібліотечною освітою (16,7%), 13-з іншою вищою освітою (31%), 12 працівників із середньою бібліотечною освітою (29,3%).

Виникнення нових завдань, зміни в структурі і функціях бібліотеки вносять певні зміни в структуру і функції бібліотечної мережі, що знайшло своє відображення у національній програмі інформатизації на 1999 - 2001 рр., прийнятої Постановою Верховної Ради України від 13.07.1999 року, де передбачено оснащення й переоснащення бібліотек у відповідності з вимогами часу. Для виконання цієї програми потрібні висококваліфіковані фахівці з знаннями комп'ютерних технологій.

Бібліотека як соціальний інститут повинна відігравати роль повноцінного учасника інформаційного ринку. Підвищення її значення може відбуватися за рахунок різкого зростання розвитку інформаційних функцій, створення власних інформаційних ресурсів, надання доступу до національних і світових інформаційних мереж [5,12].

Зміна технологічних основ діяльності бібліотек, пов'язана з впровадженням автоматизації, викликає необхідність підготовки і перепідготовки кадрів. Діюча система підготовки кадрів не дає бажаного результату.

В ЦНСГБ УААН постійно проводяться семінари:

- огляд фахової інформації журналів, методичних видань;
- надається консультаційна допомога бібліотекарям мережі;
- діє така форма підвищення кваліфікації, як стажування.

На всі ці заходи запрошуються бібліотечні працівники нашої мережі, яка налічує 273 бібліотеки. Однак, через фінансові труднощі беруть участь у цих заходах тільки бібліотекарі м. Києва та Київської області.

На нашу думку, в ЦНСГБ УААН необхідно створити систему постійного підвищення кваліфікації бібліотекарів аграрної галузі, організувати курси підвищення кваліфікації бібліотекарів. Така система підвищення кваліфікації бібліотечних працівників діяла до 1991 р. ЦНСГБ УААН проводила цей захід разом з Київським національним університетом культури і

мистецтва. В сучасних умовах планується відновити таку систему підвищення кваліфікації, щоб через кожні 5 років бібліотечні працівники мали змогу підвищити свою кваліфікацію. При цьому приділити особливу увагу підготовці та перепідготовці спеціалістів, які б володіли новими інформаційними технологіями і грамотно та ефективно їх використовували.

Для того, щоб організувати систему підвищення кваліфікації бібліотечних працівників на належному рівні перш за все, необхідно проаналізувати потреби у підготовці та підвищенні кваліфікації бібліотекарів, розробити програми підготовки та підвищення кваліфікації, та інші методичні матеріали.

Для підвищення ефективності підготовки фахівців комп'ютерних та інформаційних технологій необхідний більш тісний зв'язок з освітніми закладами, науково-дослідними установами та організаціями з створення програмних продуктів і технічного забезпечення.

Інтенсивний розвиток інформатизації суспільства визначає нові пріоритети в діяльності бібліотек у напрямку створення власних інформаційних ресурсів [5,12].

Проведені наукові дослідження будуть певним внеском в теорію і практику аграрної науки. Вперше буде створена власна Національна інформаційна база даних з історії становлення та розвитку науково-дослідних установ, організацій, навчальних закладів аграрного профілю УААН.

У власній Національній інформаційній базі даних будуть відображені результати досліджень в наукових публікаціях. Це дасть можливість виявити здобутки вчених-аграрників, які зробили значний внесок у розвиток аграрної науки.

Створена база надасть багатопланову інформацію з питань розвитку науково-дослідних установ, організацій УААН, дозволить налагодити обмін результатами наукових досліджень та координувати діяльність науково-дослідних установ і організацій.

Інформація про наукові розробки НДУ дозволить активізувати обмін результатами наукових досліджень між ними, оперативно

розповсюджувати наукову продукцію для швидкого впровадження наукових розробок у виробництво.

База дозволить оперативно ознайомитись із науковими напрацюваннями НДУ, на які витрачені величезні кошти і науковий інтелект [6,244].

Створена Національна база даних унікальна, вона дозволить з глибоким хронологічним періодом підвищити рівень інформаційного забезпечення і розширити власний інформаційний потенціал бібліотеки, доступ до нього широкого кола читачів.

Національна інформаційна база даних буде використовуватись викладачами і студентами навчальних закладів аграрного профілю, істориками, філософами, економістами України та країн ближнього і дальнього зарубіжжя.

Передбачається, що в перспективі ЦНСГБ УААН буде джерелознавчим центром аграрної науки в Україні, в якому зберігатимуться найважливіші джерела з історії аграрної науки в Україні. База даних, яка має велику ретроспективу, унікальна і створить умови для організації ретроспективного пошуку інформації. Це дасть можливість підвищити рівень інформаційної забезпеченості спеціалістів АПК в складних сучасних умовах.

До традиційного документального ресурсу ЦНСГБ УААН додається новий вид - текстова база даних на електронних носіях, яка створюється в нашій бібліотеці. У зв'язку з цим виникають проблеми в організації в обслуговування читачів на електронних носіях та через Інтернет.

Інформаційна база даних з історії започаткування, становлення та розвитку науково-дослідних установ вирішить проблему залучення України до світової інформаційної системи. Це буде інформаційно-аналітичний продукт для вищого керівництва держави, що сприятиме подальшому соціально-економічному прогресу суспільства та входженню нашої держави у світову спільноту.

Національна база даних знайде застосування у підготовці постанов Уряду, прийнятті рішень вищестоящих організацій.

До України виявляють великий інтерес за кордоном. Тому, якщо із створеною національною базою даних будуть знайомитися за кордоном, є реальна можливість одержати пропозиції західних партнерів до спільного виконання наукових досліджень.

Українська академія аграрних наук 1991-1995 рр. //Редком.: О.О. Созінов (голов, ред.), В.О. Бусол, М.В. Зубець та ін. - К: Аграрна наука, 1996.-С.4-5.

Короткий звіт про роботу Української академії аграрних наук за 1999рік. - К: Аграрна наука, 2000. -142 с.

Слободяник М.С. Формування інформаційної мережі електронних сільськогосподарських бібліотек України /І Інформаційні ресурси та їх використання в агропромисловому виробництві: 36. наук. пр. №2. - К.: ІАЕ, 2000. - С 32-40.

Барановський Є.С Організація бази даних в автоматизованих системах обробки економічної інформації/Є.С. Барановський, В. Є. Барановська, Л. Ф. Семеніхіна // Інформаційні ресурси та їх використання в агропромисловому виробництві: 36. наук. пр. - К: ІАЕ, 1999. -№ 1. - С.201-204.

Давидова І. Ринкова стратегія бібліотек з позиції інформаційного менеджменту / І'Давидова//Бібліотечний Вісник. -2001. -№3. -С1 2.

Ситник В.П. Інформаційні технології у підвищенні результативності наукових досліджень // Інформаційні ресурси та їх використання в агропромисловому виробництві: 36. наук. пр. // УААН. Ін-т аграрної економіки УААН, Всеукр. спілка інформ. фахівців АПК; Редкол.: П.Т. Саблук (голов, ред.), М.Ф. Кропивко, В. В. Вітвіцький та ін. - К: ІАЕ, 1999. - 244 с

УДК: 930 (477) "1990/2000": 338.43

Бундак О.А. (м. Луцьк)

Проблеми сучасного українського села на сторінках "Українського історичного журналу" (1990-2000 рр.)

Український історичний журнал (далі - УІЖ) є провідним фаховим виданням, що виконує роль орієнтира в формуванні нової вітчизняної історичної науки та історіографії. В різноманітних формах видання здійснює пропаганду історичних знань, сприяє пошуків науково-дослідної роботи з питань вітчизняної історії. Тому звертання до публікацій УІЖ виправдане значенням і роллю цього видання в розвитку української історичної науки.

На шпальтах журналу активно досліджуються питання методики та методології історичних досліджень. Хотілося б відмітити ґрунтовні статті О.П. Реєнта [1], який узагальнив досягнення істориків на сучасному етапі, зробив певні прогнози щодо розвитку історичної науки на майбутнє та розвідки Л.В. Таран [2].

В умовах нинішньої трансформації та переходу до ринкових відносин закономірним є друк на сторінках видання публікацій, присвячених проблемам розвитку українського села. На сучасному етапі село відіграє значну роль в економіці України. Адже з давніх-давен провідною галуззю економіки України було сільське господарство і основним товаровиробником завжди був селянин. В загальній структурі населення сільські жителі завжди становили вагомий відсоток. Як підкреслює О.П. Реєнт, однією з специфічно українських рис, притаманною для історичного розвитку України є "...аграрна домінанта у становленні виробничої інфраструктури і похідні та супутні цьому ознаки: переважно селянський світогляд українців, ...традиції індивідуального господарювання тощо" [3,19].

ґрунтовним є бачення проблем перетво-

рення села в умовах перебудови М.І Бушиним [4] та О.Ю. Гаврилюком [5]. М.І. Бушин наголошує на необхідності перегляду старих уявлень щодо сутності планів соціально-культурного розвитку села та методів і форм забезпечення його подальшого розвитку. З'ясовуючи зміст поняття, соціально-культурного розвитку села автор зазначає, що це цілісний процес створення соціальних умов для праці, побуту і відпочинку сільських трудівників та задоволення їх культурних потреб.

Розвиваючи далі проблему, дослідник звертає увагу на питання зменшення кількості сільського населення. У 1959р. питома вага сільського населення в демографічній структурі республіки складала 54%, то в 1970р. - вона зменшилася до 45%, а у 1979 і 1989рр. відповідно до 39% і 33% [6, 5]. Кардинальні заходи в плані виправлення становища на селі, що не раз накреслювалися, були половинчастими, а більшість з запланованого виявилася невиконаною. Планування будівництва об'єктів соціально-культурного призначення теж залишилося лише на папері. Надзвичайно цікавою є теза вченого про те, що "праця навряд чи стане для людини радістю, внутрішньою насолодою. Вона буде для неї лише засобом до існування, а не джерелом трудового ентузіазму і соціальної творчості", "... хіба реальний стан справ у соціально-культурній сфері села відповідав принципу "все для людини?" [7, 8].

На нашу думку, історик піднімає невирішене досі нагальне питання щодо ставлення уряду, громадськості, різних організацій до багатодітних сімей; розглядає проблеми вільного часу та його використання, наголошуючи на їх актуальності і невирішеності. На 1986р. майже 500 клубних закладів України знаходилися в аварійному стані, а 820 населених пунктів взагалі не мали клубів [8,8].

Чільне місце серед піднятих автором проблем належить так званим "неперспективним" населеним пунктам. Згідно статистики, кожен сьомий житель Черкаської області живе в таких селах(9), що в кінцевому рахунку веде до міграції з сіл.

Звичайно, проблеми, на яких наголосив

автор публікації є нині актуальними і потребують реального вирішення.

Цікаві думки з приводу соціального розвитку села висловлює О.Ю. Гаврилук. Розглядаючи через призму продовольчої програми вирішення проблеми соціального напруження через незадовільне забезпечення населення продуктами харчування, він виступає з критикою приватної власності " ...не треба бути великим провидцем, щоб передбачити: перехід від колективної форми господарювання на землі при наявності народної власності до індивідуальної при приватній власності призвів би до... переходу до іншого соціального ладу" [10,3]. Першим мінусом, на думку автора, є гострий дефіцит робочої сили на селі; по-друге - перехід до індивідуального господарства означав би глибокий регрес, перехід від механізованої до ручної праці. Це твердження є надзвичайно дивним, адже забезпеченість колгоспів механізованою технікою була надзвичайно низькою. "Вартість еталонного трактора з причіпним знаряддям .. становить понад 50 тис. крб. Комбайн "Дон-1500" обійшовся 90 тис. крб. Та агрегат на жнивах не працював, оскільки зовсім був неуккомплектованим" [11, 20].

Ми погоджуємося з висновком автора публікації про те, що запущеність соціальної сфери на селі своїм корінням сягає ще в 30-ті роки. Примусова колективізація, наступне одержавлення колгоспів, утвердження адміністративно-командних методів керівництва ними виключали будь-яку господарську самостійність. До цього додається нееквівалентний економічний обмін між сільським господарством і промисловістю. В прямій залежності від економічної ситуації села знаходився розвиток інфраструктури: житло, газифікація, система дорожнього сполучення та транспортного обслуговування. Дослідник наголошує на необхідності вирішення даної проблеми, що стимулюватиме соціальний розвиток села.

Отже, робить висновок О.Ю. Гаврилук, реалізація аграрної політики, складовою частиною якої є програма соціального розвитку села, вимагає величезних зусиль не лише сільських жителів, але і робітників.

З прийняттям Акту про незалежність в нашій державі спостерігався процес піднесення історичної науки, сталися якісні зміни і зрушення і на сторінках УІЖ. Збільшилась кількість студій з історії селянства, розширилась їх тематика і джерельна база. В даному контексті на сторінках УІЖ з'являються публікації економістів, які починають співпрацювати з істориками в дослідженні тих чи інших проблем. Це роботи В.Б. Євтуха та О.О. Ковальчук, в яких розглядаються проблеми соціально-демографічної інтеграції [12]. Використовуючи статистичний матеріал, автори доробку аналізують проблеми соціально-демографічної інтеграції канадців українського походження, наголошуючи що першими поселенцями були саме закарпатські селяни. Поданий статистичний матеріал не свідчить розмежування між різними прошарками населення, а подає лише узагальнюючу картину міграції українського населення до США в різні хронологічні періоди, унеможливує виведення відсоткового співвідношення селянства.

Особливо хотілося б відмітити плідну роботу П.П. Панченка. Історик активно працює над проблемами аграрної історії загалом, і проблемами села зокрема [13]. Заслуговує на увагу його робота "Деформації в розвитку українського села у 80-х - на початку 90-х років", яка висвітлює надзвичайно складний еволюційний процес, що відбувається в українському селі в умовах безперечного диктату держави, центральних органів влади та її надмірно чисельного апарату. Автор наголошує, що "першорядною ознакою здорової економіки села є стан рентабельності господарства" [14]. Однак в сільському господарстві спостерігалось збільшення кількості нерентабельних колгоспів, що виробляли збиткову продукцію; зростала заборгованість господарств за довго-і короткостроковими позичками; посилюлися міграційні процеси, зростала безгосподарність. Прослідковувалась "...хибна політика уряду в справі ціноутворення, в сільськогосподарському машинобудуванні" [15, 20], що в кінцевому рахунку привело до довільного зростання цін на техніку, запасні частини, мінеральні добрива, причіпні

знаряддя, пальне, мастильні й будівельні матеріали, метал тощо.

Дослідник наголошує, що не зважаючи на прийняття державою документів, щодо врегулювання такої ситуації, більшість з них не спрацювала і не виконувалась. Землеробство, що є провідною галуззю сільськогосподарського виробництва, служить основою для розвитку інших галузей аграрного виробництва. Вчений, опираючись на статистичний матеріал, доводить, що у 1990 р. на кожного їдця республіки припадало більше тонни зернових, що в принципі мало забезпечити потреби всього населення. Проте, внаслідок нераціонального розпорядження врожаєм, Україна змушена щороку імпортувати хліб, причому за достатньо високими цінами [16,22].

Аналізуючи запровадження нових форм господарювання, П.П. Панченко наголошує на односторонності орендних форм, які практично були відсутні в сфері побутових та комунальних послуг, допоміжних промислах та виробництві будматеріалів, а кооперація на селі фактично має необмежені можливості. В статті наводяться приклади плідної діяльності агрофірм, кооперативів, яким приходиться постійно вести боротьбу з численними адміністративно-командними перепонами, насамперед, у справах налагодження зв'язків з іноземними партнерами [17,26].

Історик констатував, що зміни у структурі управління аграрним виробництвом мали символічний характер і не приносили кардинальних зрушень. Тому селяни самостійно розпочали відстоювати свої законні інтереси, створивши у вересні 1990р. Селянську спілку України.

Врешті, автор робить висновок, що для справжнього відродження села слід створити умови для розвитку його інфраструктури, простір для розвитку всіх форм власності й організації сільськогосподарського виробництва.

Деякою іншою постановкою питання щодо села в умовах демократизації суспільства вирізняється стаття М.М. Вівчарик [18]. Автор робить спробу розглянути міжнаціональні процеси в українському селі після проголошення Акту про незалежність України. На

основі статистичних даних зроблено аналіз національного складу українського села, з незаперечним висновком про його багатонаціональність. Звичайно, кількість представників інших націй в різних регіонах України є неоднаковою, але, наголошує дослідник, чисельність різних національностей, що живе в сільській місцевості постійно коливається, що обумовлено певними причинами: незадоволеністю в оплаті праці, забезпеченістю шкільними та дошкільними закладами, медичним обслуговуванням. Особливо, зазначає вчений, слід зауважити на національному факторі, який в радянські часи штучно прискорювали чиновники і ставили мету створення однорідного суспільства, не враховуючи соціально-політичних і культурно-історичних особливостей різних народів. Все це в кінцевому результаті призвело до перекручень в галузі національної політики, нагромадженню чималих проблем, пов'язаних з розвитком мови (як української, так і інших).

М.М. Вівчарик наголошує на відсутності підручників, посібників, словників та кваліфікованих кадрів, які є край необхідними для глибокого засвоєння дітьми рідної мови, історії та культури.

У висновку підкреслюється, що особливості міжнаціональних процесів, які розпочинаються в українському селі, пов'язані з соціально-економічними, демографічними і культурно-освітніми реаліями. Село, як ніяка інша структурна ланка, у повній мірі зберігає звичаї, традиції, обряди. Саме тому, потрібно докласти максимум зусиль, щоб народи й національні групи, що проживають в Україні, мали все необхідне для свого національного і культурного відродження.

Привертає увагу серія публікацій під рубрикою "На допомогу викладачу історії". Зокрема, Ю.О. Курносів подає цикл лекцій з проблем перебудови в Українській РСР [19]. В останній лекції автор частково розглядає становище в сільському господарстві України, наголошуючи на складності перетворень, що здійснювалися в умовах централізованої бюрократичної системи. Життя вимагало кардинальної перебудови економічних відносин на селі, урізноманітнення форм

власності, освоєння нових методів господарювання. Результатом таких пошуків була поява нових форм підприємств у вигляді агрокомбінатів, агрофірм та агрооб'єднань. Наводиться приклад роботи колгоспу, а пізніше агрофірми "Зоря", що під м. Рівно [20].

Підкреслюється, що в республіці зроблено ряд кроків по розвитку колективного, сімейного та інших видів підряду в рослинництві та тваринництві. Проте, наголошує історик, існує ряд причин, які гальмують новітні процеси в сільському господарстві, коли "без дозволу "згори" прибуток колективу не може бути використаний на власні потреби", а то й значна його частина може бути вилучена вольовим рішенням.

Автор робить висновок, що складна ситуація в країні обумовлена опором адміністративно-командної системи, бурхливим ростом спекуляції, корупцією та розкраданням.

Окремо слід відзначити серію публікацій, розміщених в рубриці "Критика та бібліографія", в яких звертається увага на проблеми села та селян. У відгукові на монографію І.В. Рибак "Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-поч. 90-х рр. ХХ ст.) М.Г. Кукурудзяк та В.С. Степанков відзначили наступні позитивні аспекти роботи: змалювання цілісної картини соціально-побутового розвитку українського села протягом радянського періоду; багата джерельна база, яку складають опублікована і неопублікована періодика, статистика та ряд інших матеріалів; розкриття труднощів у житті сільських мешканців, зокрема: недостатності або відсутності медичного обслуговування, недостатності культурно-освітнього обслуговування, невпорядкованості сільських осель [21].

Не могло залишитися поза увагою наукової громадськості дослідження "Економічна історія України і світу", за ред. Б.Д. Пайовика - одне з кращих, поданих на конкурс, організований Міністерством освіти України та міжнародним фондом "Відродження" у рамках програми "Трансформація гуманітарної освіти в Україні". М.В. Трафяк та Є.П. Шаталіна, аналізуючи підручник

відзначають розширеність третьої частини, присвяченої новій і новітній історії [22]. Рецензенти погоджуються з висновками авторів підручника про те, що підрозділ "Економіка незалежної України" є надто коротким, обмеженим у часі, що пояснюється хронологічними межами існування молодшої держави. "Та своєю актуальністю він є суттєвим, і характеризує ті процеси, що відбуваються в Україні - зміни в формах власності, структурну перебудову, хід приватизації" [23,154]. Серед недоліків автори вказують на відсутність узагальнюючих висновків до всієї книги, потребу виділення в окремий розділ господарства України в постіндустріальну добу, доповнення ілюстративним матеріалом, географічний показчик.

М.А. Якименко позитивно оцінює підручник "Аграрна історія України", під ред. П.П. Панченка, В.П. Славова та В.А. Шмарчука, в якому розглядається історія аграрних реформ в Україні в новий і новітній час, звертаючи увагу наукової громадськості на великий статистичний та новий архівний матеріал [24].

Таким чином, аналіз публікацій в Українському історичному журналі за 1990-200 рр. дає можливість констатувати, що у даний час помітно знизився інтерес науковців до проблем селянства в перебудовний період. Очевидно, це викликано тим, що сучасні історики в недостатній мірі звертають увагу на проблеми самого села та ті зміни, які в ньому відбуваються. Чомусь питання далекого минулого хвилюють дослідників значно більше, ніж сучасні проблеми. Адже сучасне село виступає основним товаровиробником, тому, як ніяка інша галузь, сільське господарство потребує детального вивчення і аналізу. Обов'язковою має бути співпраця істориків з економістами, культурологами, психологами, соціологами та статистами в дослідженні проблем сучасного села. Чекають на свого дослідника:

- проблеми регіонального соціально-економічного розвитку;
- проблема структури зайнятості сільського населення;
- державні програми щодо подальшої

еволюції села;

- демографічні зміни на селі за роки Незалежності;
- вивчення проблеми "безперспективних" сіл;
- міграційні процеси;
- сучасні тенденції і потреби культурно-освітнього розвитку, організація дозвілля сільського населення;
- проблема забезпеченості кваліфікованим медичним та освітнім обслуговуванням;
- релігійні проблеми;
- національні проблеми в сучасному селі;
- аналіз ментальності сучасного селянства.

Ці питання стоять на порядку денному, а їх вирішення значною мірою залежить від нинішніх науковців, які об'єднавши свої зусилля, зможуть достатньою мірою проаналізувати ту соціально-економічну та культурно-освітню ситуацію на селі, що є нині, й спрогнозувати реальні шляхи позитивних зрушень в аграрному секторі загалом.

1. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу// УІЖ.-1999.-№3; Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX ст. - початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ.- 2000.- №2;
2. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // УІЖ.- 1998.- №6.
3. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу//УІЖ.- 1999.- №3. С19.
4. Бушин М.І. Соціально-культурне перетворення села в умовах перебудови // УІЖ.- 1990.- №1.
5. Гаврилюк О.Ю. Соціальний розвиток села в умовах перебудови: проблеми, пошуки // УІЖ.- 1990.- №3;
6. Бушин М.І. Вказ. праця. - С5.
7. Бушин М.І. Вказ. праця. - С.8.
8. Гаврилюк О.Ю. Вказ. праця. - С.8.
9. Бушин М.І. Вказ. праця. - С. 11.
10. Гаврилюк О. Ю. Вказ. праця. -С.3.
11. Панченко П.П. Деформації в розвитку українського села у 80-х - на початку 90-х років. //УІЖ.-1992.-№1.-С.20.
12. Євтух В. Б., Ковальчук О. О. Українські канадці: проблеми соціально-демографічної інтеграції// УІЖ.-1991.- №8; Етнокультурна діяльність

українських канадців: здобутки і проблеми // УІЖ.-1991.-№9.

13. Панченко П.П., Чижко В.С. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60-80-е годы) // УІЖ.- 1990.- №12; Панченко П. П. Деформації в розвитку українського села у 80-х - на початку 90-х років//УІЖ.- 1992.- №1.
14. Панченко П.П. Деформації в розвитку українського села у 80-х - на початку 90-х років. //УІЖ.-1992.-№91.-С.19.
15. Панченко П.П. Вказ. праця. - С.20.
16. Панченко П.П. Вказ. праця. — С.22.
17. Панченко П.П. Вказ. праця. — С.26.
18. Вівчарик М.М. Національні процеси в українському селі в умовах демократизації суспільства //УІЖ.-1992.-№1.
19. Курносое Ю.О. Проблеми перебудови в Українській РСР// УІЖ.-1990.-№7.
20. Курносое Ю. О. Вказ. праця. - С. 82.
21. Кукурудзяк М.Г., Степанков В.С., Рибак В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20- поч. 90-х рр. ХХ ст.) //УІЖ.-1998.- №6.
22. Трафяк М.В., Шаталіна Є.П., Пайовик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу// УІЖ.- 1999.- №7.
23. Трафяк М.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця - С154.
24. Якименко М.А., Панченко П.П., Славова В.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. Навчальний посібник// УІЖ.- 2000.

УДК: 94(477)''1920'': 338.43

Капустин Г. Т. (м. Кременчук)

Дослідження соціально-економічних та суспільно-політичних процесів в українському селі 1920-х років тогочасною вітчизняною історіографією

Період 1920-х років в радянському селі характеризується надзвичайно складними соціально-економічними процесами. Проходило класове розшарування серед селян, відбувалися кардинальні зміни в їхній ідеології, побуті; піддавалась особливому тиску селянська психологія, впроваджувалась колективізація і втручалась в селянське буття "надзвичайщина".

Аграрні проблеми перебували в полі

зору партійних та радянських посадових працівників сільського господарства - тому вони стають першими літописцями історії села [1]. З огляду на те, що їм бракувало історичного професіоналізму, викладений матеріал мав описовий характер, факти лише констатувалися, фактично був відсутній аналіз соціально-економічних та суспільно-політичних процесів в українському селі.

В теоретико-методологічному відношенні на загальному фоні помітно виділялися роботи М.І. Бухаріна [2], котрий чітко і послідовно розвивав в 1920-і роки ленінські погляди про характер та цілі будівництва нового суспільства. Відображаючи певним чином загальну позицію партійного керівництва, Бухарін наочно показував наскільки більшовики готові йти назустріч селянству, враховуючи його місце та роль в революційних перетвореннях.

Він наполягав на необхідності створення умов для економічного росту селянських господарств, надання їм економічної самостійності. Відомий політичний діяч відстоював думку про необхідність політичного підпорядкування селянства в межах його союзу з робітничим класом. "Співробітництво і навіть союз, міцний і непорушний, не є ще розподіл влади, - підкреслював він у роботі "Шлях до соціалізму і робітничо-селянський союз". - В самій державній владі селянство як співучасник цієї влади відсутнє" [3]. Дана теза, відображаючи офіційну точку зору свідчила про незмінність позиції правлячої партії в питанні, розширення політичної самодіяльності селянства.

В селянській країні, якою була на той час УСРР, гегемоном залишався пролетаріат - чисельно незначна верства суспільства. В роботі М.І. Калініна розглядається місце стосовно радянського будівництва, кооперації, селянської самоорганізації на нових політичних засадах [4]. Вони містили об'єктивну реальність соціально-економічного становища села, його суспільно-політичного розвитку.

Література 1920-х років, присвячена селу і селянству надзвичайно різноманітна. Непівський період, як зазначають сучасні дослідники, став часом "розквіту досліджень села, в цей час виникає маса оригінальних

робіт, присвячених життю села і шляхам його покращення" [5].

Суттєвий доробок в розвиток аграрної історіографії, внесли праці дослідників аграрників, особливо представників організаційно-виробничої школи [6]. Але в умовах формування радянського політичного режиму історіографію проблем соціально-політичного розвитку села фундувала дещо іншого ідейного забарвлення література, яка різнилася теоретико-методологічним рівнем, була політично та ідеологічно наповнена більшовицько-партійним змістом.

Певна частина публікацій 1920-х років для сучасного дослідника цікава як історичне джерело. Ці праці наповнені багатим фактичним матеріалом, почерпнутим із чисельних обстежень села, які широко проводились в той час з питань його соціально-політичного і економічного стану [7].

Відображаючи досить повно і предметно основні процеси розвитку села і селянства протягом 1920-х років, ця література створювала реальну основу для вивчення соціально-психологічних змін в селянському середовищі, в його суспільно-політичних настроях. Слід зазначити, що саме в цей час з'являється цілий ряд спеціальних робіт, які так чи інакше зачіпали питання соціальної психології, психології класів і соціальних груп [8].

Протягом 1920-1930-х років радянська історіографія розпочинає виконувати ідеологічні функції, необхідні для утвердження радянського політичного режиму. Інтенсивно висвітлюються теми партійного і радянського будівництва на селі ролі комітетів незаможних селян в підтримці радянського режиму на селі, питання класової боротьби, "боротьби за ліквідацію внутрішньої контрреволюції". Авторами перших досліджень виступали керівники вищих партійно-радянських органів України - секретарі ЦК КП(б)У Д.Лебідь, Я. Яковлев, відомі військові діячі Р. Ейдеман, Є. Лихаревський, М. Макушенко, Е. Есбах і деякі інші [9]. В ці роки з'являються перші монографічні дослідження М. Кубаніна, В. Руднева, СІ. Чорномордика з історії боротьби радянського режиму з махновщиною [10].

Діапазон контролю радянського політичного режиму над селянським суспільством

поширювався через існуючі політичні державні інститути українського села - партосередки, сільради, комнезами і т.п. Історіографія 1920-х років засвідчила функції цих органів в суспільстві: контролюючі, спрямовуючі, керуючі в чітко виражених законом і директивами окреслених формах існування [11].

1920-і роки формують подвійну систему політичного контролю в суспільстві: як з боку компартійних структур, так і з боку органів спецслужб ВЧК-ДПУ-ОДПУ. Про роль і місце останніх в здійсненні політконтролю в суспільстві оповідали виключно співробітники органів таємної поліції [12].

Про те, що в 1920-і роки радянська історична наука розпочала здійснювати ідеологічну службу суспільству свідчить випадок із українським істориком М. Яворським, котрий осмілювався бути оригінальним в своїх наукових поглядах [13]. "Антимарксистська історична схема революції на Україні М. Яворського" піддавалась нищівній критиці комфракцією ради товариства істориків-марксистів в листі до Секретаріату ЦК ВКП(б) 30 травня 1929 р., з приводу його кандидатури в члени Комуністичної Академії: "Історична схема Яворського, викладена в журналі "Червоний шлях" (1927 р., № 2,4), - зазначалось в листі, - ... є пробою пристосувати до ленінської схеми національно-демократичну схему Винниченка.

Головною рушійною силою буржуазно-демократичної революції на Україні є заможне селянство - ось думка Яворського. Отже ми маємо перед собою автора, котрий під впливом дрібно-буржуазної націоналістичної історії України веде боротьбу з одним із основних елементів ленінської схеми буржуазно-демократичним ученням про гегемонію в цій революції пролетаріату". Закінчувався лист погрозою: "Не може бути повноправним членом закладу, спеціальним завданням якого є боротьба з антиленінськими поглядами" [14]. Злам непу, а за ним впровадження надзвичайних заходів із примусовими хлібозаготівлями, індустріалізація промисловості за рахунок сільських заощаджень, попрація людських прав селянина і оголошення сталінської "революції

зверху" - всі ці прояви надзвичайності знаходили місце в політичних творах партійно-радянських працівників [15]. Історико-партійна література 1920-х років охоплювала широке коло різноманітних питань, які формували суспільно-політичну дійсність тогочасного українського села, підкреслюючи при цьому пріоритетні напрями діяльності радянського політичного режиму.

Багато із публікацій епохи 1920-х років в певній мірі не діставали рівня теоретичних досліджень, оскільки факти в більшості випадків все-таки переважали над спробою їх осмислити. Об'єктивність в підході до проблеми вбачалась авторами перш за все в констатації, у фіксуванні факту, але не в його поясненні. На сторінках історичної літератури тих років, що досліджувала село предметно відображався основний зміст політики радянського режиму стосовно села.

В наступні роки, в зв'язку з утвердженням адміністративно-командної системи управління суспільством, помітна, протягом 1920-х років, лібералізація поглядів на динаміку історичних подій і явищ припиняється. Історична література змушена була дотримуватися строгої регламентації як рамок досліджуваного, так і його оцінок.

В наступному концептуальний підхід в історичних дослідженнях визначається положенням "Краткого курсу ВКП(б)" та політичним значенням теми. Помітним став підбір фактичного матеріалу для доведення теоретичних викладок "Краткого курсу". Однобокість супроводжувалася не тільки в конкретно-історичному плані, але, що суттєво, і в методологічному підході.

Представники європейської аграрної історіографії вбачають головну причину призупинення селянських досліджень в Східній і Центральній Європі в 1920-1930-і роки у виникненні і швидкому розповсюдженні диктатур. "Нацизм і подібні йому явища громіли академічні дослідження, в тому числі і досягнення селянських товариств. Сталінська колективізація і "чистки" занурили у велику мовчанку СРСР - і марксистський і немарксистський методи аналізу селянства виявились під забороною. Підготовка до світової війни і сама війна повсюдно

відтягнули на себе інтелектуальні і політичні сили... селянські дослідження повсюди припинилися на 30 років" [15].

1. Зиновьев Г.Е. Лицом к деревне: Статьи и речи - 8, М.- Л., 1925; його ж. Манифест кулацкой партии//Большевик. -1927.-№13; Сталин И.В. Крестьянский вопрос. - М.-Л., 1925; погож. К вопросам ленинизма. - М.-Л., 1926. Крупская Н.К. Политико-просветительская работа: Сб. статей (1920-1923). - М., 1924.
2. Бухарин Н.И. Новое откровение о советской экономике или как можно погубить рабоче-крестьянский блок: (К вопросу об экономическом обосновании троцкизма). М.-Л., 1925; його ж. Про деякі завдання нашої роботи на селі // Большевик. - 1924. - № 7-8; його ж. Значення аграрно-селянської проблеми // Большевик. 1924. - № 3-4; його ж. Комунізм і диктатура пролетаріату. М. - Л., 1925; його ж. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз. М. -Л., 1925; його ж. Доклад активу Ленинградской организации ВКП(б). 28, июль 1926. Рыков А.И., Бухарин Н.И. Партия и оппозиционный блок. М. -Л., 1928; Бухарин Н.И. 10. Политическое завещание Ленина. М, 1929; Бухарин Н.И. Избранные произведения. М., 1988. - С. 201.
3. Калинин М.И. О деревне. Л., 1925; його ж. Всесоюзный староста М.И. Калинин о крестьянских обществах взаимопомощи: Речь, статьи, доклады. М, 1925; погож.: За эти годы: Статьи, беседы, речи (1919-1927гг.).-Л., 1926-1929. Кн. 1-3.
4. Шанин Т. Крестьяноведение и Вы: к русскому изданию // Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире. — М. 1992. — С. 21
5. Кондратьев Н.Д., Огановський Н.П. Перспективи і розвиток сільського господарства СРСР. - М, 1924; Кондратьев Н.Д. К вопросу о дифференциации деревни // Пути сельского хозяйства. -1927.-№ 5; Чаянов А.В. Организация сельского хозяйства. -М.1925; його ж. Про дифференциацию крестьянского хозяйства / Пути сельского хозяйства. -№ 5; Макаров Н.П. Организация крестьянского хозяйства. -М, 1926; Челинцев А., Матюкин Б., Никищин И. Динамика крестьянского хозяйства (По материалам динамических переписей ЦСУ за 1920-1926 гг.) - М., 1926 и др.
6. Большеаков А.М. Деревня 1917-1927. - М., 1927; Гагарин А. Хозяйство, жизнь и настроение деревни. - М.-Л., 1925; його ж. Деревня после Октября. - Л., 1925; Каган А. Аграрная революция на Украине: к вопросу о социальных и политических процессах на селе. - К, 1923; Петро Лісовий. Нетрі села. Статті, нариси 1922-1924рр. Б.м.в.: Держзадава України., 1928; Одинцов О.В. Основы сельскохозяйственной политики на Украине. -Х., 1925. Залкинд А. Б. Очерки культуры революционного времени. - М., 1924; Рейспер М.А. Проблемы социальной психологии. - Ростов-Дон., 1925; Психология и марксизм. -Л., 1925. Лебедь Д.З. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. — 2-е изд., доп. — Харьков: Всеукраинский издат, 1921; Яковлев Я.А. Русский анархизм в Великой русской революции. -Харьков: Всеукраинский издат, 1921; Эйдемай Р.П. Очаги атаманищины и бандитизма. 2-е изд., доп. - Харьков: изд-во Укр. ПУРа, 1921; його ж. К вопросу о борьбе с бандитизмом // Армия и революция. - 1922 - № 2. - С. 62-67; його ж. Повстанчество и его роль в современной войне //Армия и революция. - 1922. -№ 3-4. - С. 95-105; Эсбах Э. Последние дни махновщины на Украине. //Война и революция. - 1926. -№ 12. - С. 40-51.
7. Кубанин М. Махновщина. - Л: Прибой, 1927; Руднев В.В. Махновщина. - Харьков: Книгоспілка, 1928; Черномордик С. И. (Ларионов П.) Махно и махновщина. (Анархисты за работой). - М.: Изд-во политкаторжан, 1933.
8. Ангаров А. Классовая борьба в деревне и сельсовет. —М.,1929; Борьба за крестьянство: Сборник. Изд-во Коммунистической академии; Компартия и село. - Харьков, 1925; Ксенофонтов Ф. А. РКП и деревня. М., 1925; Яковлев Я. А. Из уроков перевыборов. Сельсоветы и волисполкомы. - М.-Л., 1925; Петровський Г. І. Політичні та господарчі завдання КИС -Харків: ДВУ, 1929; його ж Про роботу партії на селі (Доповідь на Х з'їзді КПУ (б) У). - Харків: ДВУ, 1929; його ж. Ради за період громадянської війни і за мирного будівництва. -Харків: 1927; Квірінг Е. І. Політика партії на селі Партія і село. -Харків, 1925. - С. 63-67; Раковский Х. Г. Что дали неамериканцам их комитеты? - Харьков: Всеукраинский ГИЗ, 1921. Лацис (Судрабс). Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией. Б. М.: ГИЗ, 1921. Яворський М. Історія України в стислому нарисі. — Харків, 1929; йогож. Коротка історія України. -Харків, 1929.
9. Російський державний архів соціально-політичної історії (дати РДАСПІ). -Ф. 17. - Оп. 85.-Спр. 368.-Арк. 1, 7. Рыков А. И. Индустриализация и хлеб. -М. -77., 1928; Чубар В. Я. За соціалістичну перебудову сільського господарства. - Харків: Радянський селянин, 1928; його ж. Крок за кроком до соціалізму. Перероблена стенограма доповіді на XI Всеукраїнському з "їзді Рад. - Харків: ДВУ, 1929; його ж. Програма соціалістичного наступу. -Харків: Пролетарій, 1929; Шліхтер

10. О. Г. Завдання сільського господарства. Харків: Радянський селянин, 1927; його ж. До підсумків листопадних пленумів ЦКВКП (б) і ЦККП (б) У. -Харків: Пролетарій, 1929.
15. Теодор Шанин. Перспективи исследования крестьянства и проблема восприятия параллельности общественных форм. // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Ежегодник. 1996. / Теодор Шанин, В. П. Данилов, Джеймс Скотт и др.; под ред. В. Данилова, Т. Шанина. - М.: Аспект Пресс, 1996.-С. 14.

УДК:94(477)"19/20":338.43

Присяжнюк Ю.П. (м. Черкаси)

Традиції господарювання як мірило
україно-єврейських відносин на селі
(XIX-початок XX ст.)

Доцільність постановки проблеми зумовлена браком неупереджених підходів до історично сформованих відносин українців з євреями. Мета даної розвідки полягає в спробі виявити об'єктивний критерій (критерії) оцінок історичних форм взаємодії українського та єврейського населення в селах України протягом XIX - початку XX ст. Досягти її передбачено на основі залучення широкого етнографічного матеріалу, в якому відображені результати спостережень "освічених" очевидців - офіцерів Генерального штабу, сільських священників, етнографів, а також містяться спогади самих учасників цього історичного діалогу.

Обидва народи, як відомо, впродовж багатьох століть продукували самобутні способи життєдіяльності, зберігали оригінальні етнонаціональні культурні цінності. З метою оптимізації мірила оцінок етнічних україно-єврейських відносин XIX - початку XX ст., насамперед потрібно ідентифікувати їх суб'єктів. У полі зору нашої уваги українське селянство, котре в офіційних урядових колах Російської імперії називали не інакше як "малоросійський народ", "малоросійське плем'я". Вважалося, що мешкає це "плем'я" у губерніях Полтавській, Чернігівській, Київській, Волинській та Подільській, а значною мірою - у "суміжних губерніях": Катеринославській, Херсонській, Таврійській, Курській, Воронежській, а також на Кубані, в Сибіру [1, 4]. Лише в 9-ти губерніях, що входили до складу Росії, чисельність українців на зламі століть перевищила 17 млн. осіб, з них майже 16 млн. осіб "жило від землі" [2]. Не визнаючи етнонаціональної самобутності українства, тогочасний громадсько-політичний загал імперії спроможний був усвідомлювати наступне: сприятливі для

землеробства родючі чорноземи, м'який та теплий клімат України зумовили її заселення хліборобською людністю з прадавніх часів. Знайомлячи московську публіку з "особливостями духовного життя, обрядами та релігійними традиціями малоросів", російський мистецтвознавець Федір Красильников у 1903 р. зазначав: "Природа Малоросії (до початку XX ст. - Ю.П.) дещо змінилася, але загалом зберегла свій м'який характер [...] і є прямим контрастом природи центральної Росії". Далі говорилося: "Білі хати, що купаються в зелені вишневих садків і, разом з тим, простота та одноманітність ландшафту створюють виключну чарівність" [3,1-4]. У цій "чарівності протікає розмірене життя малороса. Вдачі він доброї, спокійної, зовні неквапний і навіть лінивий. Від природи дуже розумний, виявляє хитрість, але розум його і вся хитрість не тяжіють до тієї користі й кмітливості, яка спрямована на максимально можливий грошовий зиск. Спостерігається в його характері і схильність до помсти". Взагалі в українського простолюдина "ідея користі, правди й моралі виразно не розмежовуються" [4, ПОЗв.].

Віддаючи належне Красильникову, який спромігся помітити не тільки особливості української природи, а й специфіку господарювання, деякі риси соціально-психологічного портрету українського селянина пореформеного періоду, додамо: на відміну від пересічного великороса, який працював і спілкувався з якоюсь навіть показною жвавистію та енергійністю, малорос схильний був "мудрувати" - у розмовах вів себе стримано, ніби навмисне уповільнюючи хід спілкування. Під час бесіди думки формулював здебільшого невиразно, інколи не на жарт дратуючи цим свого співрозмовника. Вкладаючи, скажімо, речі на воза, на запитання чи не збирається бува на ярмарку, найчастіше відповідав: "Не знаю, може й поїду" [3,19-20].

Щодо єврейського населення України, то варто згадати, що в XIX - на початку XX ст. фактично вся Наддніпрянщина входила до так званої "Смуги єврейської осілости" - території, де з певними політичними, соціально-економічними та релігійними обмеженнями

дозволялося проживати представникам цієї категорії "іногородців". Наприкінці XIX ст. загальна чисельність євреїв 9-ти губерній України перевищила 2,6 млн. осіб, що становило майже 9% всього тутешнього населення [5, 15-37 зв.].

Переслідуючи великодержавні інтереси, російська влада певною мірою штучно створювала прецедент історичного україно-єврейського протистояння. Адже, стримуючи переселення євреїв у центральні регіони імперії, можновладці Санкт-Петербурга дуже добре усвідомлювали доцільність таких заходів. На офіційному державному рівні вони поділяли представників цього етносу на "корисних" (купців, ремісників, землеробів) і "людей постійного заняття" (що підлягали різним обмеженням) [6,22]. Останні, на думку російських політиків, були наділені від природи "негативними племінними якостями, що унеможливлювало [...] будь-яку можливість конкурувати з ними християн" [7, 5]. Причому саме вони - "люди постійного заняття" - становили більшість єврейського народу. Тож характер ставлення євреїв до титульного (в даному випадку українського) етносу, котрий чітко простежується в словах Михайла Драгоманова можна було передбачити заздалегідь: "[...] Всі євреї на Україні вважають себе станом, вищим над мужиками-українцями. "Мужик - дурень, хлоп - гадюка, свиня", - нам доводилося чути від найбідніших євреїв" [8,122]. За таких умов відповідь українського селянства не важко було передбачити. Конкретизуємо тільки, що окреслена "етнічна неприязнь християн та іудеїв" в Україні посилювалася не лише імперською політикою російського самодержавства, а й бездарністю деяких місцевих чиновників на місцях. Траплялися випадки, коли місцеві урядовці, не розуміючи дійсного призначення секретних (антисемітських) інструкцій щодо єврейства, знайомили з їхнім текстом селян і тим самим провокували їх "бити жидів" [9,133; 10,16].

Ще одна політична нетактовність російської влади стосовно українських селян і євреїв України була проявлена в 1881 р., коли Міністерство внутрішніх справ розпочало компанію виселення євреїв у кордонах "Смуги

осілости" з сільських місцевостей. Відтоді останнім заборонялося торгувати та орендувати землю, водночас вони позбавлялися права на винокуріння. Звільнення українських повітів від євреїв покладалося на самих хліборобів. Приймати відповідні рішення селяни мали на сходах простою більшістю голосів. Провокуючи етнічні протистояння та сутички, уряд намагався руками далекого від розуміння політичних тонкощів українського простолюду вирішити проблему, до якої сам у свій час спричинився. Проте невдовзі, керуючись зовсім не симпатіями до "малоросійського племені", а все тими ж великодержавними інтересами, царизм відмовився від цього задуму. Політична ситуація, що виникла на Наддніпрянщині на початку 80-х років XIX ст., коментувалася Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором наступним чином: "Причиною єврейських погромів є дедалі більш зростаючий економічний гніт єврейства, яке в шістдесятих роках [...] все ґрунтовніше осідало в селах і під виглядом орендарів, великих та дрібних шинкарів, лихварів, висмоктує соки землі і здобутки народної праці" [11, 12]. Тож хоча становище українських селян і визнавалося тяжким, однак згадувані обмеження щодо єврейства, внаслідок непослідовних урядових заходів та неспроможності бюрократії на місцях забезпечити належне виконання навіть своєчасно прийнятих рішень, практично не забезпечували захисту їхніх корінних інтересів. Відтак відносини між традиційними (за світоглядом та способом життєдіяльності) українськими селянами і традиційно-прагматичними євреями пересічно мали визначатися природнім шляхом; модерністська політика російського царизму майже не впливала на україно-єврейські стосунки, успадковані від попередньої історичної епохи. Щоб адекватно реаліям ХГХ - початку XX ст. відтворити взаємини українських селян і сільських євреїв, потрібно більш прискіпливо поглянути на традиційні способи життєдіяльності обох "племен", їхнє історико-ментальне підґрунтя. З цією метою розширимо та конкретизуємо окреслений вище соціально-психологічний портрет українського хліборобського загалу. Скористаємося послугами Олександра

Афанасєв-Чужбинського, результати спостережень якого були надруковані незадовго до скасування кріпосного права. "Характер малороса, - писав український етнограф, - добрий, спокійний, ледь насмішкуватий. Лінощі простежуються в усіх його діях і рухах, але це не ті лінощі, якими наділяють його спостерігачі "з поштових екіпажів", не ті, які так красномовно описують деякі белетристи, а лінощі - надбання південного клімату. Малорос обробляє свої поля, перевозить вантажі, виконує ремесло візника все на волах, на неймовірній жарі й лінощі ці, за які він піддається насмішкам і осуду, не такі вже й жахливі та великі" [12, 131]. Водночас звернемо увагу на його візаві. Традиційними видами діяльності пересічного єврея в українському селі залишалися - торгівля, що нерідко зводилася до звичайного перепродажу за завищеними цінами, кредиторська діяльність, яка часто-густо ставила місцевого селянина на межу цілковитого банкрутства, оренда землі, коли посередництво (суборенда) поверталось сусіду-хліборобу щонайменше подвійною платнею. На початку 90-х років XIX ст. Т. Осадчий писав: "Євреї займаються торгівлею і утримують оренду казенних оброчних статей, підпорядковуючи своїй залежності все довколишнє населення. Даючи в борг гроші, вони закабальють селян, захоплюють їхнє майно, витискають з них величезні бариші та відсотки" [13, 35]. Особливо обтяжливою для селян була торгівля хлібом, коли їм приходилося мати справу з "комісіонерами, агентами, фактурами". У таких випадках продаж зерна зазвичай відбувався "з возів, мішками" і з усіх учасників торгів українські селяни отримували від своєї праці найменший прибуток [14, 542].

Назагал селяни не сприймали діяльність євреїв як власне працю і осуджували тих поодиноких односільчан, котрі прагнули розбагатіти в такий спосіб. Для абсолютної більшості українських хліборобів єврейські способи заробляння коштів ("хитрощі") вважалися аморальними й неприйнятними. Про це добре свідчить характер їхньої участі в фінансово-кредитних операціях. "Зайняті своїм (традиційним - Ю.П.) господарюванням, селяни не мали часу, не відчували

потреби, а відтак і не володіли навичками їх проведення. Ймовірно тому, не сподіваючись хоч на якийсь зиск, гроші в борг давали "без бажання" [15, 90]. Цікаво, що вряди-годи отримуючи нагоду займатися комерційною чи підприємницькою діяльністю, селяни все ж не витримували конкуренції з тутешніми євреями [14,345].

Тут варто наголосити, що ментально-світоглядний традиціоналізм українців-землеробів не зникав, не руйнувався навіть тоді, коли порушувався усталений століттями їхній спосіб життєдіяльності. Поспостерігаємо за поведінкою селян, що в умовах малоземелля та безгрошів'я вимушено переселялися з Правобережжя та Лівобережжя в південно-українські губернії. Пересічний малорос, що мріяв про "ставок, млинок і вишневий садок", нерідко знаходив у Південній Україні дикий степ, у якому щоб збудувати сяке-такє житло "він мав кидатися з краю в край, куди за лісом, куди за глиною, за водою". Однак при переселенні виникала й альтернатива такій поведінці. У робочу пору можна було заробити достатньо грошей "на стороні" й на певний час "забути свої поля". Деякі селяни, "бажаючи отримати все, нічого не роблячи", чинили саме так [14, 621]. Проте, єврейське населення і тут виявляло свій генетично вроджений прагматизм. Найбільш вдалі заробітки переселенців не могли конкурувати з прибутками та рівнем заможності тутешнього єврейства. Відтак відхід від усталеного способу життєдіяльності, певною мірою модернізація та урбанізація традиційного укладу ще не означали належного рівня адаптації тогочасного українського загалу до ринкових умов. Тож не дивно, що залишаючись соціальним дном суспільства, селяни розцінювали статки єврейських родин як "добро нажите легкою працею" [15,31].

Історичні джерела засвідчують наявність доволі інтенсивних господарських контактів українських селян і сільських євреїв. Здебільшого співпраця була обтяжливою для пересічних українських сімей. Так, на початку XX ст. єврейське населення контролювало майже всю оптову торгівлю, "починаючи з хлібної [...], на якій тримався добробут селянства" [7,4]. Варто пригадати, що вже в

60-х роках XIX ст. у гужовій діяльності брало участь багато селян. Однак декілька десятиліть інтенсивного проникнення в аграрні відносини України ринкових відносин мало що змінили. Всі, хто візникували (у свій час і чумаки), по суті нічим не відрізнялися від пересічних хліборобів і традиційно продовжували тяжіти до землеробського способу господарювання. Навіть тоді, коли вдавалося розбагатіти. А "з початком польових робіт роз'їзди (селян - Ю.П.) закінчувалися" [16, 225]. Натомість "спеціальним візникуванням" - бізнесом - займалися виключно євреї. Такий своєрідний поділ праці у торгівлі між українцями і євреями не був випадковим, оскільки він зумовлювався окресленим вище "ціннісним" ставленням до роботи. Щодо бізнес діяльності, то єврей, за свідченням очевидців, "робив усе акуратно, своєчасно, добросовісно, але за великі гроші [...], а селянин часто все навпаки" [16,227].

Оскільки обидва етноси розглядали взаємовідносини через систему власних етнонаціональних вартостей, їхні повсякденні стосунки можна розглядати як зовнішній вияв взаємодії двох ментально-світоглядних систем, котрі в узагальненому вигляді поставали як український традиціоналізм і єврейський прагматизм. Результати такої практики здебільшого супроводжувалися матеріальними збитками для селян, хоча певним чином і задовольняли їхні життєві потреби, людські бажання. У свою чергу, єврейство, отримуючи від такого роду співпраці з українським простолюдом економічну користь, розплачувалося за неї зневажливим до себе ставленням. Наведемо типовий для пореформеного села побутовий епізод, що в 1927 р. пригадався діду Українцю - мешканцю села Глібовців на Київщині: "Була в селі гуральня, а батько, заробивши гречки, проса, жита, раз узяв, що заробив, та й в шинок, та й пропив [...] жид тут тоді панську корчму тримав" [17,2].

Назагал українська та єврейська народні культури не виявляли ідеологічної, проникнутої усвідомленням національної ідентичності ворожості. Враховуючи сказане вище, можна погодитися з думкою, що "антисемітизм українського селянства мав

переважно соціальний характер" [18, 59]. (Зайвим свідчення цього було трактування селянами Полтавської губернії снів. Якщо півень звично символізував пожежу, стара жінка - хворобу, вовк - небезпеку, то єврей - обман) [19,13]. Адже в річищі традиційного способу життєдіяльності пересічних українців їхнє ставлення до євреїв майже нічим не відрізнялося від відносин у середовищі самих хліборобів. Особливо коли в сільських євреїв траплялися крадіжки "працею набутого" майна. Незважаючи на "непереборний психологічний мур", у таких випадках скривдженим євреям-сусідам виявляли співчуття, а при нагоді допомагали відшукати злодіїв з-поміж своїх односільчан [20, 107-108].

Отже, чи не основною причиною упередженості у відносинах українських селян і євреїв була неготовність та небажання обох етносів реалізовувати себе в альтернативних способах життєдіяльності. Так, за офіційними статистичними даними, лише близько 2% євреїв України більш-менш систематично займалися хліборобством. Прагнучи стабілізувати політичне становище в "Смузі осілості", уряд провадив політику створення спеціальних поселень - єврейських землеробських колоній. Проте результати подібних експериментів виявилися, м'яко кажучи, невдалими [21]. Євреї цуралися хліборобської праці і здебільшого лише формально числилися землеробським населенням.

Священик одного із сіл Рівненського повіту Волинської губернії Василь Абрамович, описуючи в 1854 р. "племінний склад" населення Полісся, зазначав, що тутешні селяни орють сохою і парою волів. У той же час у сільських євреїв "землеробство в нікудишньому стані" [22, 6-7]. Аналогічна ситуація спостерігалася по всій Україні. Зокрема, в Херсонській губернії, де на початку 60-х років XIX ст. нараховувалося до 2,5 тисяч сімей євреїв-землеробів, останні, "не маючи ні кола, ні двора, [...] снували округою" [14, 386].

Майже комічною виглядала ситуація, що спостерігалася в 6-ти єврейських колоніях Олександрійського повіту Катеринославської губернії в 1913 р. під час приїзду місцевого

губернатора В. Якуніна. Прагнути продемонструвати своє господарство саме як сільсько-господарське і догодити в такий спосіб високопоставленому гостеві, тутешні євреї напередодні орендували в селян навколишніх українських сіл худобу (5 коп. за голову). Польових угідь при цьому не демонстрували, мовляв спеціалізуємося на тваринництві. Дізнавшись згодом про обман, губернатор через деякий час направив у колонії повторну комісію. Цього разу горе-хліборобам прийшлося демонструвати польові угіддя. Ними стали земельні ділянки, які євреї регулярно здавали в оренду селянам довколишніх сіл. Коли членам комісії кинулося у вічі, що "всі тяжкі сільськогосподарські роботи виконуються найманими робітниками з середовища тих же селян", тоді, щоб дещо пом'якшити до себе ставлення високопоставлених гостей, один єврей почав інтенсивно розмахувати ціпом, демонструючи "неабиякий хліборобських хист" [23, 9-11 зв.]. Зрозуміло, що за таких обставин позитивне сприйняття євреїв через систему цінностей етнічного традиціоналізму українських селян було мало ймовірним.

Завершуючи короткий аналіз україно-єврейських відносин у XIX - на початку XX ст., зазначимо наступне. В умовах низького рівня національної самосвідомості, відсутності національних держав, етнічна окремішність (ідентичність) українських селян і євреїв забезпечувалася насамперед завдяки збереженню традиційних форм життєбуття. Психологічний бар'єр зумовлювався різницею соціального становища та історично сформованих типів господарювання обох народів, що сукупно посилювало відмінності їхньої етнонаціональної вдачі. Крайні форми ненависті, котрі виявилися під час єврейських погромів 1881 р. та початку XX ст., значною мірою були спровоковані великодержавною політикою росіян, спрямованою на забезпечення імперських інтересів в Україні.

1. Попов Р. С. О Малороссии и малороссах. Чтение для народа. - Москва, 1877. - 30 с. Підраховано за 2. даними: Грицак Я. Нарис історії

- України: формування модерної української нації XIX-XX століття. - К., 1996. - С. 62; Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. - Черкассы, 1993. - С. 242.
3. Красильников Ф. С. Малороссия и малороссы (географическо-этнографический очерк с 19 рисунками). - Москва, 1904. - 56 с.
 4. РФ ІМФЕ ім. М. Рильського в Києві, ф. 15-2, од. зб. 137в.
 5. РДІА ем. Санкт-Петербурзі, ф. 1290, оп. 4, спр. 592.
 6. Щербак Н. Політика царизму щодо євреїв України в XIX столітті // Проблеми міграції. - 1999. - Т. 4. - № 1. - С. 19-27.
 7. РДІА в м. Санкт-Петербурзі, ф. 1284, оп. 194, спр. 62. Інформація стосується насамперед південних губерній України, де були зафіксовані дані явища.
 8. Лисяк-Рудницький І. Українські відповіді на єврейське питання // Історичні есе. — Т. 1.
 9. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // По новым материалам для Юго-Западного края // Вестник Европы. - 1875. - Кн. 7. - С. 133-179.
 10. ЦДІА України в м. Києві, ф. 301, оп. 1, т. 1, спр. 349.
 11. Там же, ф. 442, оп. 846, спр. 463. Єврейські погроми 1881 р. почалися 15 квітня в Єлизаветграді й невдовзі охопили близько 150 населених пунктів у 6-ти губерніях. Нерідко в них брали участь мешканці цілих сіл на чолі з старостами та соцькими. Докладніше про інспірованість російським царизмом єврейських погромів в Україні у 1881 р., а також: на початку XX ст. див.: Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины. Краткий очерк истории. - Ч. I. - К., 1993. - 175 с.
 12. Афанасьев-Чужбинский А. Быт малорусского крестьянина (преимущественно в Полтавской губернии) // Этнографический сборник. - 1858. - Вып. III. — С. 129-156. Толерантне та вдумливе ставлення до етнонаціональної вдачі українського селянства було притаманне лише незначній частині "освічених" очевидців. Більшість представників проросійськи налаштованої громадськості дивилася на "ліноцімалоросійського племені" упереджено й спрощено. Зокрема, офіцер Генерального штабу В. Павлович писав про українських селян Катеринославської губернії так: "Хохли - ліноці, безпечність, впертість у характері, дивні і навіть безглузді звичаї". Щоправда тут же говорилося про "покірність, безкорисність, позитивний і проникливий роїм, хоча і не такий швидкий і спритний як у жидів". Не спромігшись як слід розгледіти тогочасні етнонаціональні риси українства, В. Павлович в цілому правильно оцінив землеробський хист єврейського населення: "У єврея-колоніста [...] мало схильності до тяжкої праці землеробства

- і лише крайня потреба змушує його братися за хліборобство". Див.: Павлович В. Екатеринославская губерния. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. - Санкт-Петербург, 1862.
13. Осадчий Т. И. Крестьянское надельное землевладение в Харьковской губернии в связи с платежами крестьян. — Харьков, 1894. — 198 с.
 14. Шмидт А. Херсонская губерния. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. - Санкт-Петербург, 1863. - Ч. II.
 15. Осадчий Т. И. Щербановская волость Елизаветградского уезда Херсонской губернии. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание. - Херсон, 1891. - 112 с. Як відомо, в умовах відсутності відповідних державних установ, часто-густо єдиними кредиторами в селах тогочасної України були тутешні євреї.
 16. Золотницкий И. О. О сухопутных перевозочных средствах Юго-Западного края // Военный сборник. - 1869. - № 4. - С. 192-234.
 17. РФ ІМФЕ ім. М. Рильського в Києві, ф. 1-4 (дод.), од. зб. 286.
 18. Поліщук Т. В. Євреї в соціально-економічних відносинах на Правобережній Україні в другій половині XIX - на початку XX ст. // Український селянин. - 2000. - № 1. - С. 58-60.
 19. Архів Російського географічного товариства в м. Санкт-Петербурзі (далі - Архів РГТ в м. Санкт-Петербурзі), р. 31, оп. 1, спр. 21.
 20. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. - Санкт-Петербург, 1872. - Т. VI. - 408 с.
 21. У другій половині XIX — на початку XX ст. у Катеринославській губернії нараховувалося 21 єврейське поселення. Стосовно штучності виникнення та існування таких населених пунктів показовим можна вважати той факт, що в середньому на одну єврейську колонію припадало 44 двори, в той час як по губернії цей показник становив 77. Підраховано автором за: Статистика землевладения. 1905 г. — Вып. XIV. Екатеринославская губерния. - Санкт-Петербург, 1906. - С. 10-11, 30.
 22. Архів РГТ в м. Санкт-Петербурзі, р. 8, оп. 1, спр. 5.
 23. РДІА ем. Санкт-Петербурзі, ф. 408, оп. 1, спр. 425.

(м. Черкаси)

Поширення ідей кооперації в українському селі (кінець XIX - початок XX ст.)

Початок XX століття в розвитку кооперативного руху в Україні характеризується стрімкими темпами поширення кооперативних організацій різних галузей діяльності. Якщо у 1897 році працювало лише близько 40 споживчих товариств [Підраховано за: 1, 200-201], то в 1906 році - 485 [2, 4], у 1908 році - більше 1200 [Підраховано за: 3, 35, 37-38], у 1912-му - більше 2 тис. [4, 96], а до початку 1917 року налічувалось вже близько 5 тис. кооперативів цієї галузі [5, 1].

Подібні тенденції спостерігалися і в кредитній кооперації. У 1904 році в Україні діяло 85 кредитних та 138 ощадно-позичкових кооперативних товариств [6, 328], а вже до початку 1908 року їх кількість досягла відповідно 491 і 249 [Підраховано за: 7, 244-245, 248]. Напередодні Першої світової війни в Україні діяло близько 2 тис. кредитних та більше 700 ощадно-позичкових товариств [8, 11]. В цей же період нараховувалось близько 800 сільськогосподарських спеціалізованих кооперативів [9, 3].

При зазначених темпах зростання кооперативних організацій лави кооперативного руху охоплювали значну частину населення. На 1 січня 1912 року споживчі товариства об'єднували близько 200 тис. пайовиків, а до початку 1917 року їх кількість зросла до 550 тисяч. Разом із сім'ями вони склали у 1912 році 1 млн., на початку 1917-го - 2 млн. 750 тис. [4, 60]. Кредитна кооперація на 1908 рік мала близько 350 тис. членів [Підраховано за: 7, 248].

Основну масу кооперованого населення складали селяни. Не менше 80 % кооперативних організацій за своїм соціальним складом були селянськими [Див.: 4, 99].

Величезний потік селянства до лав кооперації супроводжувався надзвичайно

складним процесом засвоєння кооперативних ідей, адаптацією до умов вирішення економічних проблем на кооперативних засадах. Ідеологія кооперативного руху, що поширювалась у селянському середовищі головним чином зусиллями представників інтелігенції, викликала далеко не одностайне схвалення. Мировий посередник на Поділлі П.І. Окулов, який у 90-х роках XIX століття організував більше двадцяти споживчих товариств, згадував: "... коли я вперше пропонував сільським сходам завести крамницю, вони не зразу на це погоджувались" [Цит. за: 10, 58]. Однак, навіть таку реакцію на кооперативну пропаганду можна вважати успішною. Часто провідники кооперативних ідей потрапляли у набагато складніші ситуації. Так, в селі Андріївці Таврійської губернії, за словами кооперативного діяча, вчителя місцевої школи Ю.А.Іванченка: "Всі запевнення про те, що кооперативне товариство в скрутний час може стати у великій пригоді позичкою, розбивалися об сміх та глузування ..." [Цит. за: 11,27]. У Волчанському повіті Харківської губернії перші заклики земських агрономів до створення кредитних товариств були зустрінуті цілковитою байдужістю селян, а інколи й викликали агресивність сільських мешканців [12,12].

Часом активісти кооперативної справи, щоб залучити селян до кооперативної діяльності, вдавалися до хитрощів та значних матеріальних витрат з власної кишені. Зокрема, вчитель О.Д. Черненко, щоб залучити жителів села Дзендзелівки Уманського повіту на Київщині до створення кредитного кооперативу, зробив наступне: розміняв чималу суму власних грошей дрібними монетами, склав їх у мішок і возив той мішок на возі брязкаючи грішми, сподіваючись, що це викличе позитивну оцінку його фінансово-кооперативних ініціатив. Таке дійство справді викликало певний інтерес селян до кооперації, які погодились взяти участь у заснуванні ощадно-позикового товариства [13, 5]. Однак, паї стали вносити тільки після того як О.Д. Черненко віддав свої власні 1000 крб. для створення первісного капіталу кооперативу

[14,837].

Взагалі, селяни часто спокушались можливістю за допомогою імітації прихильності до кооперативної справи отримати певні кошти. В цьому випадку, звичайно, згода селян взяти участь у започаткуванні кооперативу не була пов'язана з прихильністю до кооперації та розумінням кооперативних ідей. Довідавшись, що земство, держава чи певні особи готові фінансово підтримати майбутнє кооперативне товариство, селяни записувалися до нього в надії згодом поділити порівну одержану зі сторони суму грошей. Такі випадки траплялися впродовж всієї історії дореволюційної кооперації. Зокрема, в Херсонській губернії у 70-х роках XIX ст. у двадцяти сільських ощадно-позикових товариствах отримані від земства гроші одразу ж селяни поділили між собою [15,186]. Подібні випадки траплялися і на початку XX ст. [Див.: 16,6]. Таку реакцію на кооперативні ідеї можна вважати навіть цілком природною не лише з огляду на меркантильний інтерес людей, а й притаманний селянству консерватизм мислення. Кооперація сама по собі була чимось незрозумілим, а от гроші в оцінці селянина - значно знайоміші і вповні потрібні речі.

Селянство надзвичайно стримано і підозріло сприймало все нове, що пропонувалось для господарського облаштування і було йому не відоме на практиці раніше. В селі Суничному на Харківщині з приводу пропозиції агронома створити кредитний кооператив мужики роздумували так: "Не інакше як пани, або земство задумали викинуть над мужиками "штуку"... Скільки жили ми, скільки діди і прадіди жили, цього не знали нічого, а тут на тобі - товариство ... Тут так щось не так! ..." [17,28].

Селянин Д. Семенченко із Деркачів Харківської губернії так оцінював настроїв селі щодо налагодження кооперативного життя: "... земства почали турбуватися за нас хліборобів, почали гуртувати спілки, товариства, одкривать обчества сільського господарства ... І... які хлібороби більш дотепні і слухаються агрономів, - то ті йдуть на зустріч земству, а які ще не виплутались із старого павутиння, то кажуть своє: "... Раніш родило

і без агрономів, жилось краще і без всяких земських замож" [18,29].

Значною мірою знайти довіру до кооперації, огорнути її в традиційні шати споконвічного укладу життя допомогли священники, які брали активну участь в організації кооперативних товариств і таким чином давали Боже благословення розвитку кооперативної справи. Як свідчать матеріали сільськогосподарської та кооперативної преси початку XX ст., невід'ємним атрибутом відкриття кооперативу було освячення його приміщення і молебн. Такі заходи, як правило, збирали все село і високо підносили довіру до кооперації сільських мешканців. В тривалих проповідях священників часто лунали навіть роз'яснення кооперативних ідей, вказувалося на їх відповідність заповідям божим. Зокрема, у вересні 1911 року в селі Білуховці Костянтиноградського повіту на Полтавщині з приводу переходу кредитного товариства та сільськогосподарської громади в нове приміщення відбувся урочистий молебен за участю трьох священників з навколишніх сіл, який зібрав близько 90 чоловік-членів кооперативів та багато сторонніх осіб. Після молебну отець Костянтин (священик Білуховки) виступив з промовою, в якій висловив надію, що кооперація виправдає покладені на неї завдання по піднесенню добробуту [19,1143]. У Полого-Вергунівському споживчому товаристві (також на Полтавщині) священником Євгеном Сохацьким було урочисто освячено приміщення кооперативу та його крамниця. По завершенню богослужіння отець Євген звернувся до присутніх зі словами схвалення розпочатого селянами кооперативного життя. Він, зокрема, зазначив, що почуття, які спонукали відкрити кооператив, високі і святі, спрямовані на любов до ближнього, основа щастя особистого і громадського [20,27-28].

Були випадки, коли священник виступав безпосереднім ініціатором створення кооперативного товариства. Тоді у селян очевидно не виникало сумнівів відносно доцільності запровадження кооперативної діяльності. Так було в селі Селичівці Переяславського повіту на Полтавщині, де споживче товариство

заснував, а потім очолив місцевий священик. Згодом, після того як селяни опанували кооперативну справу, він відійшов від керівництва товариством. Кооператив очолили вже самі селяни [21, 13].

Яскравою ілюстрацією великої ролі релігійних почуттів селян в процесі їх залучення до кооперативної співпраці можуть служити події в Андріївському ощадно-позиковому товаристві Таврійської губернії у 80-х роках XIX ст. Тут один із селян-вкладників не придав значення документам, які засвідчували зобов'язання кооперативу повернути у визначений термін його грошовий внесок з відсотками. Він змусив членів правління на колінах перед іконами при свічках і з поклонами присягатися в тому, що вони повернуть гроші вчасно. У майбутньому цей селянин ще не раз віддавав свої кошти на зберігання до кооперативів і пересвідчившись в їх надійності заявляв, що довіряє тільки Богу і кооперативному товариству [22, 22-23].

Важливу роль у формуванні довіри селянства до кооперації відігравав приклад діяльності існуючих селянських кооперативних товариств. Навіть сам факт обговорення і підготовки певними особами створення кооперативу міг викликати велике зацікавлення сільських мешканців. Так, в селі Липцях Харківської губернії біля приміщення, в якому відбувалися чергові збори ініціаторів заснування кооперативного товариства, постійно збирався натовп селян, щоб дізнатися останні новини про незвичайну справу [23, 47]. Природна потреба селян у спілкуванні у даному випадку сприяла і поширенню авторитету кооперативних ідей. Однак так було далеко не завжди. Перше враження від громадсько-господарських починань часом викликало в селянському середовищі підозру у чомусь недоброму. Так, організація виставки ягід сільськогосподарською громадою села Боромлі Охтирського повіту Харківської губернії викликала серед сільських мешканців розмови про те, що вона проводиться з метою обкладення жителів села новими податками. Щоправда, передчуття не виправдались і організатори виставки навпаки набули високого авторитету і поваги серед селян [24, 31-34].

Саме позитивний приклад виступав, очевидно, найкращим підтвердженням можливості і доцільності кооперативних форм співпраці та створював нові уявлення, а згодом і стереотипи селян щодо характеру свого соціально-господарського облаштування. Чим більше поширювалися кооперативи, тим більший дискомфорт відчували непричетні до них. Тоді і виникало перед селянином питання: "... диву даєшся, чому у нас нема того ж самого?" [Див.: 25,40], слідом за яким ставилося завдання створити те, що є вже в інших і жити як усі. При цьому селян вже не лякала навіть відсутність знань необхідних для започаткування кооперативного життя. Їх вже готові були здобувати. "Як одкрити потребителське об'єднання і лавку; согласних у нас вже є 50 чоловік. Де про це прочитати?" - запитували селяни у редакції журналу "Хлібороб" [26,45]. А коли справа удавалась, то вже могли з полегшенням констатувати, що живуть як і всі інші: "Починають і у нас одкриватись кредитні товариства і хліборобські об'єднання, - зазначав селянин Т-ко з Харківщини, ато справді скрізь вони мало що не дня одкриваються, а у нас одних тільки нічого цього не було" [25,40].

Слід зазначити, що і власний соціальний досвід підказував селянам шлях до кооперативного єднання. Втягування селянських господарств в товарно-грошові відносини змушувало хліборобів замислюватися над способами захисту своїх економічних інтересів в нових ринкових умовах. Останні були тісно пов'язані з проблемою налагодження постачання необхідними товарами та збутом власної продукції, оптимальним використанням земельних площ тощо. Є підстави стверджувати, що селянство в своїх міркуваннях часом цілком самостійно наближалося до ідей громадсько-економічного співробітництва. Селянин Ф. Федорко з Охтирського повіту Харківської губернії роздумував з приводу необхідності налагодження організованого продажу селянами коней без посередництва приватних торговців: "Добре було б аби це діло так поставлено, щоб земство аби як об'єднання почало збирати нашу худобу і потім вагонами везло з нашим уповноваженим на продаж і по якій продало, по тій і нам

заплатило, одкидаючи расходи. Ми б привчили би, а там дивись і сами почали гуртуватися в спілки і возити вже худобу од спілок і дешевше було б і далеко корисніше" [27, 31]. Селянин Бутенко, аналізуючи проблему селянського землекористування, зазначав: "На мою думку краще було б, коли б наші селяни гуртувалися в спілки. Розділились, а потім згуртувались б рівного достатку люди і почали б хазяйнувати гуртом і дешевше, і вигідніше, бо у нас через дрібноту господарств багато роботи. При такому ж господарстві, яке я маю на думці, і дітей не доводилось би нам так рано запрягати в хомут хліборобської роботи. Певно, що таке господарство повинно вестись на ґрунті рахунків і роцотів, щоб не було ніякого непорозуміння" [28,34-35].

Звичайно, можна припустити, що згадані селяни могли знаходитися, у тій чи іншій мірі, під впливом кооперативної пропаганди. До того ж їх не можна вважати типовими представниками селянської маси, адже далеко не кожний селянин на початку ХХ ст. був дописувачем до сільськогосподарського журналу, в якому і були зафіксовані їх погляди. Однак, у наведених цитатах відсутні безпосередні ознаки впливу кооперативної пропаганди, прями свідчення зацікавленості авторів кооперативними ідеями, як і сам термін "кооперація" (якщо не враховувати термін "спілка", яке інколи на початку ХХ ст. використовувалося як синонім до слова "кооперація"). І в той же час, у згаданих висловлюваннях відчувається жива простонародна, приземлена до повсякденних реалій селянського життя думка, яка наближається до розуміння характеру кооперативної діяльності. Отже, у словах згаданих селян, очевидно, маємо приклад самостійного вибору селянами кооперативної форми організації господарської діяльності, через відкриття ними механізмів захисту своїх соціально-економічних інтересів в умовах розвинутих товарно-грошових відносин.

Наполеглива пропагандистська робота ентузіастів кооперативної справи морально підтримана представниками духовенства, поступова адаптація до умов товарної економіки та конкретний приклад діяльності

кооперативних товариств зробили кооперацію невід'ємною частиною життя українського села. З'явився прошарок селян, який вже сміливо йшов на новачі в організації ведення господарської діяльності. Вони вже з розумінням і повагою ставилися до провідників кооперативних ідей: земських діячів, сільської інтелігенції. Селянин М.Зінченко говорив: "У нас селян є звичай односитись недбало до всього нового в господарстві, чи в об'єднанні житті, - і раніш так і було, що ніхто на нас не звертає і уваги. Тепер діло пошло по другому. Агрономи не вважають на нашу бідноту, на нашу недбалість, не односять до нас як мужиків, а вважають за людей, з терпінням навчають, як повести краще наше господарство __ Агрономи - це наші учителі. Як діти не вивчаються без учителів, так і ми без них нічого докладно не вткнемо" [29, 29]. У 1908 році журнал Харківського товариства сільського господарства "Хлібороб" з приводу ставлення селян до ідей агрономів та інших освічених людей, які намагаються допомогти їм в організації ведення господарської діяльності, констатував: "Це вже не та суцільна стіна, яка стояла перед нами ще так недавно" [30,5].

Показником засвоєння селянами ідей кооперації можуть бути факти ініціювання створення кооперативів самими селянами без сторонніх порад з боку інтелігенції. Відомо, що Комітет допомоги селянській кооперації при Харківському товаристві сільського господарства у 1909-1911 роках одержав 308 листів з проханням роз'яснити порядок заснування кооперативних товариств. 102 із них надійшли безпосередньо від селян і ще 52 від селянських кооперативів [Див.: 4,50-51]. Отже, селянська маса розпочала вже самостійний свідомий шлях до лав кооперації, селянська кооперативна самодіяльність на початку ХХ ст. поступово ставала реальністю соціально-економічного життя.

Не легко йшов процес проникнення ідей кооперації в селянське середовище та оволодіння ними селянською масою. Формування прихильного ставлення селян до кооперації, опанування ними нормами і принципами кооперативного життя були однією із складових поступу їх пристосування до умов

товарного господарства. Процес адаптації до ринкової економіки вимагав кардинальних зрушень у соціальній свідомості селянства, які йшли повільно, долаючи віками законсервовані стереотипи селянського мислення. З цілком об'єктивних причин засвоєння нових ідей відбувалося шляхом їх вмонтування у старі, звичні принципи і норми життя, через пошук аналогічних (часто тільки за несуттєвими, зовнішніми ознаками) ідейних настанов серед вже давно знайомих, зрозумілих, споконвічних правил буття, що в кінцевому рахунку легалізувало, морально виправдовувало в очах селянина прихильність до новоявлених віянь. За таких обставин кооперація, як форма господарської діяльності з притаманною їй системою ідеологічних цінностей, знаходила визнання завдяки шанобливому ставленню селян до певної особи, що пропонувала заснувати кооперативне товариство, санкції священника або ж думкам про очікуваний матеріальний зиск, часто зовсім не пов'язаний з розумінням норм кооперативного життя. Однак, найбільш переконливим аргументом на користь кооперації для селянина очевидно міг стати тільки позитивний приклад діяльності існуючих селянських кооперативів. Ніщо не могло бути кращим підтвердженням доцільності запровадження кооперативного життя як опанування ним іншими - односельцями чи навіть мешканцями сусіднього села. Живий приклад кооперативної співпраці, підкріплений розумінням механізмів захисту своїх економічних інтересів в умовах товарної економіки, поступово робив кооперацію звичним для селян явищем. Кооперативні принципи діяльності згодом стали неодмінною складовою селянського світогляду.

1. *Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве 16-21 апреля 1908 года.* - М., 1908.
2. *Вікнянський П. Бадьоро дивимось вперед ! // Полтавський кооператор.* - 1920. -№/-8.
3. *Хейсип М. Статистика потребительных обществ в России //Вестник кооперации -1909.* -Кн.3, отдел 1.
4. *Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні*

- (спроба історико-статистичного начерку), — Полтава, 1919.
5. Центральный державный архив вищих органів влади та управління України, ф.206, оп.1, спр.213.
 6. Ежегодник России, 1905 г - СПб, 1908.
 7. Ежегодник России, 1910 г - СПб., 1911.
 8. М.Г. Українська кооперація в 1913 році //Наша кооперація. — 1914. - №2.
 9. Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве (Сельскохозяйственная кооперация). -К, 1914.
 10. Височайський П. З минулого української кооперації // Правобережний кооператор. - 1923. -№1-2.
 11. Двадцять п'ять років будівництва сільськогосподарської кредитової кооперації. До 25-річного ювілею життя й діяльності Бердянського с.-г. кредитового союзу, 1902-1927. Збірник. -Харків, 1927.
 12. Шевченко Ф. О деятельности кооперативных учреждений Волчанского уезда в 1913 г. - Волчанск, 1914.
 13. Мандрика Н. Дзенгелівське оцядно-позичкове товариство // Наша кооперація. — 1914. -№1.
 14. Барановський Х.А. До тридцятип'ятилітнього ювілею Олександра Давидовича Черненка // Комашия. -1918. -№45-47.
 15. Соколовский П.А. Ссудо-сберегательные товарищества в России по отзывам литературы. - СПб., 1889.
 16. Мацевич К. А. Надо работать и искать людей //Хлебороб. -1908. -№5-6.
 17. Головка А.Г. Из дневника участкового агронома //Хлебороб. -1908. -№9.
 18. Семенченко Д. Голос хлібороба // Хлібороб. - 1908. -№20.
 19. Макеенко Н. Корреспонденции // Хуторянин. - 1911. -№43.
 20. Обыватель. Хроника кооперативного дела. Полого-Вергуновское общество потребителей //Хуторянин. -1911. -№1.
 21. Корреспонденции // Наше дело. -1912. -№16.
 22. Тотомианц В. Кредитная кооперация в России //Вестник кооперации. -1910. -Кн.3.
 23. Мисевра М.П. Ожидание открытия деревенского общества//Хлебороб. -1908. -№8.
 24. Головка А. Из дневника участкового агронома. На выставке //Хлебороб. -1908. -№12.
 25. Т-ко И. Почин//Хлебороб. -1908. -№12.
 26. Вопросы и ответы //Хлебороб. -1912. - №12.
 27. Федорко Ф. Наша селянська недотепність // Хлебороб. -1908. -№19.
 28. Бутенко. Селянське життя//Хлебороб. -1908. -№20.
 29. Зінченко М. Земські агрономи і хліборобське діло //Хлебороб. -1908. - №11.
 30. Мацевич К.А. Застарелая болезнь //Хлебороб. -1908. -№11.
 31. ды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. - Санкт-Петербург, 1872. -Т. VI.-408с.
 32. У другій половині XIX - на початку XX ст. у Катеринославській губернії нараховувалося 21 єврейське поселення. Стосовно штучності виникнення та існування таких населених пунктів показовим можна вважати той факт, що в середньому на одну єврейську колонію припадало 44 двори, в той час як по губернії цей показник становив 77. Підраховано автором за: Статистика землевладення. 1905 г. - Вып. XIV. Екатеринославская губерния. - Санкт-Петербург, 1906. - С. 10-11, 30.
 33. Архів РГТвм. Санкт-Петербурзі, р. 8, оп. 1, спр. 5.
 34. РДДА в.м. Санкт-Петербурзі, ф. 408, оп. 1, спр. 425.

УДК: 94 (477) "1905/1907": 338.43

Топка Р.В. (Крим)

Суспільно-політичний світогляд українського селянства під час першої російської революції (на матеріалах наказів та ухвал до І Державної Думи)

Перша російська революція 1905-1907 рр. на селі відзначилася не тільки зростанням кількості антипоміщицьких виступів. З кінця 1905 р. селянство України, як і всю Російську імперію, охопив петиційний рух. Доведені до відчаю селяни, які вогнем та ножем намагались здобути собі краще життя, змушені були вдатися до зовсім протилежного роду діяльності - складення наказів та ухвал, які йшли на адресу І Державної Думи.

Вся імперія з великою увагою та інтересом спостерігала за ходом роботи Думи, адже тим єдиним словом, яким можна було охарактеризувати стан суспільства у той період, було слово «надія». Перш за все люди поклали свої надії на знищення суворого контролю, який регламентував життя як однієї людини, так і всієї держави, на демократизацію всіх державних елементів. Цей піднесений настрій, звісно, потрапив і на село, мешканці якого почали, не гаючи часу,

писати у формі наказів депутатам своє бачення цих надій. Селяни вважали, що Дума може розглянути всі їх пропозиції та здатна вирішити як їх власні проблеми, так і проблеми, що турбують все суспільство. Таким чином, селянські накази та ухвали до І Державної Думи можна вважати важливим комплексом джерел до розуміння суспільно-політичного світогляду українського селянства під час революції 1905-1907 рр.

На даний момент знайдено 264 селянських накази, у тому числі й телеграми, які надходили з дев'яти українських губерній до Санкт-Петербурга протягом грудня 1905 - липня 1906 рр. Дані накази та ухвали були складені приблизно в один час, об'єднуються загальною метою та мають значну кількість для їх аналізу, і тому являються джерелами масового походження, що потребує вивчення цих документів як неподільного комплексу. Лише за такої умови можна наблизитись до розуміння суспільно-політичного світогляду селянства, окресленого у наказах до І Державної Думи. Інструментом при дослідженні змісту даних документів виступатиме контент-аналіз.

Контент-аналіз (з англ. "content-analysis" - аналіз змісту) успішно зарекомендував себе як вдалий метод при дослідженні наказів та ухвал при дослідженні громадської свідомості селян Самарської та Воронежської губерній [2; 3] та при дослідженні політичної свідомості уральського селянства [1, 137-158]. Варто нагадати, що він складається з кількох етапів:

- виокремлення з тексту змістовних ознак (тобто ознак, які несуть змістовне навантаження);
- узагальнення ознак шляхом утворення категорій та їх укрупнення;
- перевірка кожного документу на наявність та відсутність категорій та створення відповідної матриці;
- статистична обробка матриці (виявлення зв'язків між категоріями та визначення їх сили);
- інтерпретація результатів.

З текстів наказів було виокремлено 2138 змістовних ознак, які були укрупнені у 42 категорії (Додаток 1). Деякі категорії мають дещо розширені назви, які повинні відоб-

ражати якомога більше змістовних ознак, з яких складається категорія. Важливим моментом контент-аналізу є обчислення дихотомійного коефіцієнту співзалежності, який вказує на силу зв'язків між категоріями. Отримані коефіцієнти можуть приймати значення від —1 до 1, знаходячись в діапазоні від 0,2 до 0,7, що свідчить про потужність зв'язків між категоріями. Найбільш важливими для усвідомлення структури суспільно-політичного світогляду українського селянства є найсильніші зв'язки між категоріями, серед яких найпотужніший зв'язок (0,672) мають категорії № 13, які стосуються вимог скликання Установчих Зборів, та № 28 "Вираження необхідності демократичних виборів". В тексті це виглядає таким чином: "немедленно созвать всенародное Учредительное Собрание путем всеобщего, равного избрания, без различия национальности, пола и состояния" [4]. Таке настільки стійке поєднання цих категорій могло би являти собою одну, якби не окремі випадки зустрічальності в наказах або вимог демократичних виборів (наприклад, селянських комітетів), або Установчих Зборів. Саме такий усталений зв'язок між цими вимогами є відображенням в наказах тактики більшовиків по відношенню до Думи.

С цими категоріями має зв'язок максимальної сили категорія № 34 "Вираження необхідності передачі всіх земель трудящим без викупу", утворюючи таким чином трикутник. Висока ймовірність зустрічальності цих категорій разом знову-таки, на наш погляд, вказує на сильний вплив агітації більшовиків. Якщо вимоги Установчих Зборів на підставі прямого, рівного, загального та тайного виборчого права були характерні також і для Всеросійської Селянської Спілки, то вимоги передачі всієї без виключення землі народу без викупу були характерні тільки для РСДРП. Решта документів, які мали вплив на селянську свідомість, були менш радикальними: Установчий з'їзд Селянської Спілки виступив лише за частковий викуп приватновласницьких земель, а відповідь Думи на тронну промову царя хоч і вказувала на "принудительное отчуждение" земель, але, навпаки, тільки приватновласницьких. Отже,

можна вважати, що цей трикутник являє собою каркас групи категорій, яка відповідає зовнішньому впливу на суспільно-політичний світогляд українського селянства.

Не маючи змоги навести докладну інтерпретацію зв'язків між категоріями, слід зазначити, що структура суспільно-політичного світогляду українських селян являє собою дві групи, які свідчать про чітке розмежування безпосередніх селянських потреб із політичними вимогами в структурі селянського світогляду. В першому випадку виділені категорії мають переважно аграрний характер, в другому - вони складаються як і з наслідків зовнішнього (політичного) впливу, так і з власне селянських прагнень неаграного характеру, утворюючи таким чином "комбіновану" групу. Той факт, що ряд категорій політичного характеру тісно пов'язан із селянськими, може свідчити про серйозні зміни в громадській свідомості селянства, проте лише в тих межах, де мова не йде про аграрні питання.

Крім того, контент-аналіз вказує, що на упорядкування наказів мав місце сильний політичний вплив, як опосередкований - публікація в періодичній пресі відповіді Думи на тронну промову (сприйнята, головним чином, значимість положення про амністію; можливо, мало місце обговорення відповіді), так і прямиї - агітаційна література, зокрема, соціал-демократів, із якої прийняті основні політичні вимоги зі збереження місця розташування категорій у тексті і їхній насиченості, що вказує на сильну залежність між джерелом такого впливу і селянського наказу. З іншого боку, виявлена кількість стійких однотипних словосполучень не може свідчити про механічне їхнє перенесення з видань періодичної преси й агітаційної літератури в селянські накази; у даному випадку скоріше можна говорити про внесення змін селянами в обговорюваний текст, або про сгладжування стійких формулювань у результаті усної агітації. Що ж стосується найбільше значимих політичних категорій, то ними для селян є вимоги амністії і скасування смертної кари. В цілому можна вважати, що політичні вимоги не можуть вважатися селянськими; роль селянства

полягала лише в обробці (обговоренні) привнесених ззовні (до того ж, можливо, незадовго до моменту упорядкування наказу) політичних категорій.

Бородкин Л.И., Кирьянов И.К. Структура политического сознания крестьянства в годы первой русской революции (опыт применения контент-анализа и ЭВМ на материалах уральских губерний) // Математические методы изучения массовых источников. Сб. науч. тр. / Отв. ред. Ю.П. Бокарев. М., 1989. С. 137-158.

Буховец О.Г. Математика в исследовании общественного сознания: крестьянские приговоры и указы 1905-1907 гг. // Число и мысль. - 1986.

Он же. Социальные конфликты и крестьянская ментальность начала XX века: новые материалы, методы, результаты. М., 1996. Громадська Думка. - Київ. - 1906 р. - №146.

Додаток 1

Категорії, виділені з наказів українського селянства до I Державної Думи

1. Констатація різноманітних форм економічного занепаду та тяжкого життя сільської громади.
2. Констатація свавілля та несправедливості землевласника і судження про те, що причиною тяжких умов життя є поміщики.
3. Констатація заможності поміщиків.
4. Вираження несправедливості та нерівноправ'я селян.
5. Констатація небажання та протидії органів місцевої влади спробам селян покращити своє становище та вираження негативного ставлення до них.
6. Констатація неписьменності та «темності» селян, негативне ставлення до неписьменності та судження про значущість освіти.
7. Вираження обізнаності про настрої всього селянства та ототожнення себе з іншими селянами та усім трудовим народом.
8. Констатація страждань всього трудового народу та продовження насильства з

боку уряду над ним.

9. Усвідомлення протидії уряду народіві і Думі та негативне ставлення до нього.

10. Констатація безрезультатності роботи Думи та вираження негативного ставлення до неї та до кадетів.

11. Вираження значущості роботи Думи та вираження всебічної її підтримки та її вимог.

12. Судження про цінність землі для селян та про залежність життя та господарства від землі.

13. Вимоги повновладних Установчих Зборів (або нової Думи), які тільки й зможуть вирішити потреби народу.

14. Вимоги та прохання негайно віддати під суд всіх насильників над народом та припинити свавілля і насильства влади.

15. Прохання допомоги, захистити та порадити.

16. Вираження миролюбності селян та намагання вирішити народні вимоги мирним шляхом.

17. Вираження готовності боротися за свої права, землю і волю.

18. Вираження залежності життя від заробітків.

19. Вираження негативного ставлення до Селянського Банку та бажання його скасувати.

20. Вираження нагальної необхідності «землі та волі» та залежності від них життя.

21. Вираження необхідності амністії та відміни смертної кари.

22. Вираження необхідності відміни воєнного стану, підсиленої та надзвичайної охорон.

23. Вираження необхідності зміни уряду на новий, із членів Думи, та відповідальності старого перед нею та народом.

24. Вимоги повновладдя Думи та та скасування Державної Ради.

25. Вираження необхідності скасування інституту поліцейсько-фіскальних посад.

26. Вираження необхідності громадянських та політичних свобод за Маніфестом 17 жовтня.

27. Вимоги та прохання свободи.

28. Вираження необхідності демократичних виборів.

29. Вираження необхідності загальної обов'язкової безкоштовної освіти для народу

та просто освіти («света»).

30. Вимоги та прохання землі та вираження необхідності термінового вирішення земельного питання.

31. Вираження необхідності передачі всіх земель тим, хто обробляє її власною працею.

32. Вираження необхідності додаткової прирізки землі без зазначення умов або за рахунок поміщицьких, державних та церковних земель.

33. Вираження необхідності передачі землі селянам за викуп.

34. Вираження необхідності передачі всіх земель трудящим без викупу.

35. Вираження необхідності реформи системи оподаткування та судження про несправедливість існуючого оподаткування.

36. Вираження необхідності рівноправ'я та скасування станів.

37. Вираження необхідності встановлення справедливого суду та нових демократичних законів.

38. Вираження необхідності реформувати земські посади та місцеве самоврядування.

39. Вимоги та прохання національного характеру.

40. Вираження шанобливого ставлення до царя, покладення на нього сподівань та підтримки самодержавної влади.

41. Вираження підтримки Трудової Групи, її вимог та довіри до неї.

42. Заклики до кінця відстоювати народні та думські вимоги.

УДК: 94 (477)"1917/1920": 338.43

Міхалюк О.В. (м. Дніпропетровськ)

Щодо ролі національного чинника в формуванні політичної поведінки українського селянства часів революції та громадянської війни (1917-1920 рр.)

В умовах здобуття Україною державної незалежності поняття "народ", "нація" набувають значення містичних сакральних

символів, національна ідея постає формою свого роду "квазірелігії". Але повсякчасне доречно й недоречно використання слова "нація", аж до спроб ввести курс "наукового націоналізму" замість "наукового комунізму", нагадує заклинання і говорить швидше про те, що українська нація навіть на сьогодні не сформувалась. Влада активно використовує національну ідеологію, але ця ідеологія потрібна їй не сама по собі, в її сакральному (чи навіть квазісакральному) значенні, а лише як засіб власної легітимізації і обґрунтування відриву від російської цивілізації та "входження в Європу". В той час, коли в ситуації постмодерну та глобалізації національна державність, національність, нація взагалі дедалі більше втрачають свій сенс. Ми знову повторюємо "зади" європейської культури і хапаємося за те, що вже є "вчорашнім днем" для Європи.

Історія революції вже давно стала свого роду міфологією, що (зі знаком плюс чи мінус - від цього природа міфу не змінюється) становить одну з ключових віх у самосвідомості народу і використовується владою для обґрунтування та виправдовування своєї політики. В сучасній українській історіографії проявом такої міфологізації постає концепція "української революції", яка покликана, насамперед, знайти прецедент і тим самим виправдати виникнення сучасної української держави.

Проблема співвідношення національного, соціального та, перш за все, соціокультурного факторів в формуванні політичної поведінки селянства, ідеології та практики селянських рухів часів революції та громадянської війни, заслуговує, на наш погляд, окремого спеціального дослідження. Вбачаються щонайменше проблематичними твердження типу "за дев'ять революційних місяців 1917р. українське селянство пройшло шлях "зі селян у націю", на який за спокійніших умов пішло б декілька років" [2,117-118].

Якщо розуміти поняття "нація" та "етнос" як тотожні, то є певний сенс у словах І. Нагаєвського: "Ніде правди діти, революція 1917 року застала Придніпрянську Україну скаліченою духовно, національно, культурно і соціально. Учасники війни кажуть, що тільки

селянська маса залишилася українською, а всі інші прошарки суспільства були зденаціоналізовані" [8,406]. Адже українська інтелігенція, навіть "національно свідомі", представляла собою маргіналізований прошарок, що виник внаслідок модерізації і в цьому плані була "зденаціоналізована" (тобто, випала з традиції, втратила етнічні корені), хоча саме вона й виробила під впливом західних тенденцій національну ідеологію. "Українство, як рух державно-національний, є дитиною культури європейської, не азіатської", - наголошував В. Липинський [6, XXV]. Селянство ж, будучи носієм етнічних особливостей, не могло їх відрефлектувати, як і взагалі самостійно виробити якусь ідеологію. Воно було мало сприйнятливим до національно-політичних ідей, сприймаючи, їх, в кращому випадку, крізь призму соціально-економічних проблем. "Українство, - відзначає В. Липинський, - по природі своїй є рухом верхів" [6, XXIV]. Український рух складала і представляла, головним чином, "національно свідомі" інтелігенція і так звана "напівінтелігенція", як це визнають сучасні дослідники [4, 108-109].

Українське суспільство було традиційним суспільством. Світ села був замкнутий і самодостатній. Селянські інтереси не простіралися далі життя свого села, та ще, можливо, кількох прилеглих. Дореволюційна література говорить про відсутність у селян почуття причетності до долі країни або нації, їхньої відгородженості від зовнішніх впливів. У відповідному стані перебував й рівень національної свідомості. М. Шаповал свідчить: "Український народ жив до революції традиційно, цебто нова генерація жила переказаним, у спадщину одержаним примітивним світоглядом відповідно до соціальної групи: чи селянство, чи робітництво, чи ремісництво, чи сільська і міська інтелігенція та напівінтелігенція. Більша частина українців не мала навіть найменшої національної свідомості, навіть не мала окремого національного імені - більшість міських українців називали себе росіянами і в кращому разі малоросами, селяни ж не називали себе ніяк. Це стан примітивний" [13, 241].

Для традиційного суспільства взагалі характерним є ворожо-негативне ставлення до чужої культури. Людина традиційного суспільства не сприймає, боїться, не здатна зрозуміти людей іншої культури. Вже житель іншого села часто сприймається як "чужий". Але націоналізм інтелігенції і "націоналізм" народу (якщо можна використовувати цей термін стосовно селянства, краще використати термін "етнічна контрастність", запропонований Л. Гумільовим, але розуміючи його, на відміну від Л. Гумільова, не як щось природне [3], а як цілком культурно-історичне явище), не просто не співпадав, а навіть мав різну природу і протилежну спрямованість. Він співпадав з російським фундаменталізмом, проявом якого був чорносотенний рух, за яким навіть В.І. Ленін визнавав "темний мужицький демократизм, найгрубіший, але й найглибший" [5, 18]. Як показали вже події 1905-1907 рр., православно-монархічні ідеї знаходили широку підтримку серед українського селянства, яке завжди пов'язувало свої надії на отримання землі з самодержцем, від імені якого й виступали чорносотенці. Українське селянство, особливо на Правобережжі, виявляло антипольську і антисемітську контрарність [9]. Характерні риси традиційного суспільства відобразились у ставленні українського селянства до єврейського населення. Євреї, котрі віками проживали поряд з українськими селянами, але зберігали свою культурну самобутність та самоізоляцію, були для селян "чужими", з усіма витікаючими з цього наслідками. Коли були зруйновані стримуючі межі, природні контрарність та *ressantiment* до представників іншої культури переросли у відкриту конфронтацію, що й вилилося в єврейські погроми періоду революції та громадянської війни. Як відзначає І. Чериковер, "Село виявилось надзвичайно сприйнятливим до погромних ідей і завжди охоче йшло вслід за буйствующим гайдамаком з пустим мішком забирати єврейське добро. Та проте воно часто залишалось досить байдужим до позитивних моментів українського національного руху" [10, 252]. Часто в літературі можна зустріти свого роду "підміну понять", коли антисемітизм пояснюється тим, що

серед більшовиків було багато євреїв і більшовизм ототожнювався з єврейством, виходячи з цього антисемітизм пояснюється антибільшовизмом. Та враховуючи те, що серед більшовиків дійсно був високий процент євреїв, швидше навпаки, антибільшовистські настрої можна пояснити антисемітизмом.

Під етносом розуміють поняття більш широке, ніж нація. Його відносять до всіх типів соціуму. В умовах викликаних революцією процесів соціокультурного розпаду та регресу соціальних відносин етнічні зв'язки, як більш архаїчні та глибинні, виявилися стійкішими, їх значення зросло. В період соціальної кризи багато людей переживають втрату ідентичності, і саме через етнічність знаходять утрачені почуття особистої і колективної самоцінності. І в цьому випадку націоналізм інтелігенції та "націоналізм" народу накладаються одне на одного. Однак етнічна ідентичність не тотожна національній свідомості. Інтелігенція намагалася внести в селянство національну свідомість. Виходячи зі своїх схематичних партійних програм та відірваних від життя уявлень про селянство, намагаючись маніпулювати ним в своїх вузькопартійних інтересах, революційна інтелігенція лише сприяла наростанню соціального розколу та загальної революційної кризи. Та все рівно вона залишалась для селян чужою.

В.П. Булдаков пише, що український націоналізм підігрився аграрним питанням, яке надавало селянському рухові шовіністичних форм, хоча ця тенденція виявила себе не відразу [1, 35]. Та все ж є підстави твердити, що першорядну роль відіграли особливості традиційного суспільства з його ставленням до "чужих" взагалі і навряд чи можна говорити про "шовіністичні форми" селянського руху. Так, в роки революції 1905-1907 рр. були випадки (ці приклади, зокрема, наводить Т. Шанін [12,215-216]), коли селяни просили прислати їм агітатора - "єврея чи студента". Показова в цьому плані роль євреїв у махновському русі. РВР армії махновців очолював В. Волін (Ейхенбаум), контррозвідку Л.Задов (Зеньковський) і тощо. Проте чутки про наближення махновських військ приводили в жах єврейське населення, якому було

добре відомо, що серед махновців вистачає наброду, готового розправитися з євреями під виглядом "буржуїв" [1,41]. Дискусійними, на наш погляд є твердження: "махновська ідеологія підійшла до вироблення власного варіанту української ідеї" махновський рух як окрема форма національного руху, що сповідував інший принцип організації суспільства [11,10]. Н. Махно, котрий був значно ближчий до народу і революційної стихії, ніж діячі так званої "української революції", і тому краще зрозумів (можливо, на підсвідомому рівні) її сутність, назвавши свої спогади "Русская революция на Украине" [7].

Селянський рух багато в чому був стихійним, неусвідомленим, мав негативну, деструктивну спрямованість. Однак, як відзначив Т. Шанін, він відзначив собою новий етап суспільного розвитку, становлення "суспільства, що розвивається", став складовою не лише загальноросійського, а й світового революційного процесу, що розгорнувся в країнах "другого ешелону" капіталізму з початку ХХ ст. [12]. Редуціювати його до національно-визвольних змагань ніяк не можна.

В Україні, як і в Росії, переплелися дві революції: революція "згори", якої прагнула, готувала та якось намагалась керувати інтелігенція, та революція "знизу", яку здійснювали маси і яка була спрямована багато в чому саме проти європеїзованої культури "верхів", що й репрезентувала інтелігенція. На відміну від націоналізму інтелігенції, "націоналізм" народу, перш за все, селянства, мав антимодернізаційну, антибуржуазну, проімперську, традиціоналістську спрямованість.

У той же час, дослідники відзначають, що національна свідомість, властива раніше обмеженому колу інтелігенції, у результаті революційних подій стала поширюватися на інші верстви українського суспільства. З 1923 р. на підставі резолюції ХІІ з'їзду РКП(б) уряд Радянської України розпочав політику "українізації". Вона стала продовженням загального курсу НЕПу на союз з селянством. Наслідком цього стало різке розширення соціальної бази української культури. Завдяки політиці "українізації" 20-х рр. власне українська культура стала надбанням не тільки

інтелігенції, а й широких мас. В цьому плані "українізація" мала чи не більше значення, ніж весь попередній національний рух.

1. Булдаков В.П. Кризис империи и революционный национализм начала XX в. в России // *Вопр. истории*. 2000. № 1.
2. Грицак Я. И. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. К., 1996.
3. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. Л., 1990.
4. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. К., 1998.
5. Ленін В.І. Поен. збір. творів.
6. Литинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // *Повн. збір. творів, архів, студії*. К; Філадельфія, 1995.
7. Махно Н. Русская революция на Украине (От марта 1917 г. по апрель 1918 год). Париж, 1929. Кн./.
8. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К, 1994.
9. Омелянчук І. В. Чорносотенний рух на Україні в 1904-1914 рр. Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 1997.
10. Чериковер І. Антисемитизм и погромы на Украине в период Центральной Рады и гетмана // *Революция на Украине по мемуарам белых*. М; Л., 1930.
11. Чоп В.П. Махновський рух в Україні 1917-1920 рр.: Проблеми ідеології, суспільного та військового устрою. Автореф. дис... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002.
12. Шанін Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 гг. - 1917-1920 гг. М, 1997.
13. Шаповал М. Велика українська революція. Прага, 1927.

УДК: 930(477)Ч917/1921": 338.43

Ковальова Н.А. (м. Дніпропетровськ)

До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917-1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект

В історичній літературі проблема участі селянства в революційних подіях 1917-1921

рр. традиційно зводиться до вирішення земельного питання. Дослідники української революції погоджуються, що вона мала, безперечно, селянський характер і активно висвітлюють різноманітні аспекти участі селянства в революції і громадянській війні. Все ж, поза увагою науковців залишається комплекс причин соціально-економічного й психологічного характеру, як то: неодноразові переділи землі, сільськогосподарського інвентарю, майна, сплата податків, хлібні реквізиції, виконання різних повинностей, які зумовлювали активну участь селянських мас в революційних подіях. Деякі аспекти цієї проблеми розглянемо більш детально.

Українські селяни, згідно характеристики Я. Грицака, відзначалися дуже мінливими настроями. Їх поведінка мала циклічний характер: "Вони спочатку вітали нову владу, яка обіцяла розв'язати земельне питання відповідно до їхніх інтересів, пізніше розчарувалися нею в результаті не виконаних обіцянок, а вкінці, внаслідок наростання невдоволення, повставали проти неї, як тільки на це дозволяла військово-політична ситуація (або принаймні байдуже спостерігали її падіння)" [1,131].

У 1917 р. селяни, ідейно керовані партіями есерів (загальноросійською та українською) і створеними ними селянськими організаціями, активно включилися у революцію. Навесні - влітку 1917 р., селяни проявляли свою активність на волосних, повітових, губернських селянських з'їздах. Основними соціально-економічними вимогами цих з'їздів були гасла ліквідації великої поміщицької земельної власності та безкоштовного, зрівняльного наділення землею основної частини селянства.

Як свідчать матеріали селянських з'їздів та періодичної преси, селяни не розуміли всіх тонкощів урядової політики (націоналізація чи соціалізація). Свої вимоги вони аргументували природним правом на землю: "у народній уяві "земля Божа", а труд дає право на неї, головне, щоб дістали конкретний трудовий, чи принаймні мінімальний наділ у користування" [2,21]. За переділ поміщицької землі виступала більша половина населення України (заданими радянських істориків 57,6

% селянських дворів були бідняцькими) [3, 55].

Надії на вирішення земельного питання вони поклали на владні органи і, зокрема, Центральну Раду. В аграрному питанні Рада довго вагалася з вибором соціальної опори в суспільстві, на інтереси якої спрямовувалася її земельна політика, ніяк не наважуючись "вийти за межі окресленої парадигми" [4,95]. Внаслідок такої бездіяльності сільське господарство та аграрна політика українського уряду, як влучно відзначив голова Радомисльської повітової земельної управи на Київщині М. Мандрика, знаходилися в безнадійному стані, плывучи за ходом подій [5,90-91].

При бездіяльності уряду селяни восени 1917 р. стали самовільно захоплювати поміщицьку власність. Спочатку погромницький рух активізувався на Правобережній Україні, де проблема малоземелля була найбільш гострою, а близькість фронту радикалізувала селянські настрої. Ш Універсал Центральної Ради фактично легалізував і санкціонував переділ поміщицької землі [6, 206]. Селяни захоплювали поміщицькі землі та реманент, грабували маєтки та економії, вирубували сади. Учасниками погромів були не лише бідняки, а й заможні господарі, які маючи більше коней і підвод, вивозили більше нагробованого [6, 206]. Гострі конфлікти виникали між цілими селами, які "сперечалися за те, до якого села належав пан, а тому і його земля" [5, 89]. Загалом, за часів Центральної Ради практика самовільних захоплення землі всіма сторонами - і селянами, і власниками-сталазвичайною. Центральна Рада таким чином створила нові умови набування землі, які розходилися з дореволюційним законодавством та існуючою в світі практикою.

В той же час селянська революція негативно вплинула на розвиток сільського господарства України. Були ліквідовані поміщицькі господарства - основні виробники товарної продукції (більш практичні землевласники розпродали свої маєтки ще навесні - влітку 1917 р.) [7, 129]. Міцний прошарок середнього селянства, про який мріяв П. Століпін, в Російській імперії так і

не був створений, тому на селі стали переважати так звані "первісні" форми землеробства [8,79]. Втрата ринкових зв'язків обумовила зростання натуралізації селянського господарства і тому збільшення розмірів селянського землеволодіння само по собі не могло дати приросту виробництва. Скорочення посівних площ, продуктивної худоби загострило продовольчу кризу у містах, посилило соціальне напруження. Таким чином неминуче наростав конфлікт між містом та селом [9,221].

Інший важливий конфлікт зародився в середині селянства. Зокрема, зрівняльна стихія кінця 1917 - початку 1918 р., яка спершу спрямовувалася на ліквідацію поміщицької власності, охопила і приватні землі самих селян. На ці господарства, більш заможні в порівнянні з основною масою, спрямували свій гнів ті бідняцькі верстви, які отримали землю, але не мали чим її обробляти [8, 69-70].

Психологічне ставлення селян до вирішення земельного питання характеризує кам'янець-подільський дослідник В.С. Лозовий. Першим аспектом селянського бачення соціальної справедливості він відзначає примусовий переділ поміщицької землі, обґрунтований їхнім природним правом на землю, про яке ми вже писали вище. Другою складовою селянських поглядів виступало бажання мати землю не в користуванні, а володіти нею. У ході революції й громадянської війни, зазначає В.С. Лозовий, "ці два моменти боролись у хліборобській душі" [Ю, 73].

Якщо бажання отримання дармової землі селяни намагалися реалізувати у період Центральної Ради, то приватновласницькі настрої селян і діяльність консервативних сил українського суспільства активізувалися навесні 1918 р. і дістали втілення на державному рівні за часів Гетьманату. Спочатку інтереси заможних прошарків сільського населення відстоювали відряджені до Києва чисельні хліборобські делегації, але їх вимоги залишилися проігноровані Центральною Радою [11]. Тому заможні й середні селяни та поміщики з вимогою відновлення колишніх форм землеволодіння

звернулися до присутніх в Україні німецько-австрійських військ. Прихід останніх, за характеристикою Д. Дорошенка, спровокував "аграрну реакцію в широкому розумінні цього слова", активізував усі покривджені у період Центральної Ради селянські елементи [6,329]. Землевласники почали створювати каральні загони і силою повертати розібране селянами майно та реманент.

Декларативність аграрної програми Української Держави П. Скоропадського з її орієнтацією на інтереси середнього селянства (до речі, такого в українському селі було, за підрахунками радянських істориків, 30,1 % селянських господарств) [3,55], а фактично - реставрація дореволюційного земельного законодавства - зумовила поглиблення земельних, майнових і психологічних протиріч та наростання селянського повстанського руху.

Контрибуції і фізичні розправи каральних загонів над селянами, як свідчать чисельні скарги місцевої адміністрації голові Всеукраїнської спілки земств С.В. Петлюрі, спровокували розгортання антигетьманського повстанського руху в селах Київщини [12]. Загострення відносин між урядом та селянами і, зокрема протиріч всередині селянства, переросло у червні 1918 р. у хвилю повстань, яка тривала до серпня 1918 р.

У період Гетьманату було репресовано багатьох діячів місцевої адміністрації. Частина притягнутих до карної відповідальності земських діячів дійсно виступала проти гетьманського режиму: підбурювані ними селяни Подільської і Чернігівської губерній у травні 1918 р. провели низку з'їздів, на яких намагалися відстоювати ідеї зрівняльного переділу поміщицької землі, декларовані Центральною Радою [13]. Досить часто гетьманська влада репресовувала земських діячів, зводячи особисті рахунки за діяльність останніх в органах влади період Центральної Ради. Арешти пояснювалися "агітацією" проти німецьких військ - так було звинувачено, наприклад, голову Звенигородської повітової управи Н.П. Смоктія і члена управи Я.В. Снитка [14]. Ці репресії мали негативне значення, по-перше, для самої Української Держави через втрату категорії

людей, які користувалися повагою серед населення і були здатні відстоювати здоровий погляд на земельну реформу [15]. По-друге, втрата організуючого і керуючого ядра зумовила переважання в психології селянських мас негативних тенденцій.

Особливо стихійні настрої серед селянства запанували за часів Директорії. В повстанні, очолюваному Директорією, за влучним висловом М. Шлемкевича, "злилися найчистіші і наймутніші води української революції" [16, 88]. Проявом останніх був феномен отаманщини - це дуже складана й багатопланова проблема (погоджується з О.Л. Копиленком і М.Л.Копиленко) [17,162-163], яка вимагає всебічного вивчення. Адже отаманщина, з одного боку, була виразником погромницьких настроїв, з іншого - вона посилювала зв'язки на рівні громади, зміцнила прив'язаність до свого села (разом з тим боротьбу повстанців лише на території свого села можна вважати і слабкістю селянського руху, неспроможного до організованих дій).

Селянський повстанський рух, який спочатку перебував під ідейним впливом партій есерівського спрямування, поступово був підпорядкований інтересам різних політичних партій. Зокрема, О.І. Ганжа простежує у селянському русі з 1919 р., згідно з ідеологічним забарвленням три напрямки: пробільшовицький, так звані «махновщину» та «петлюрівщину» [18,132].

Отже, в українському селі спостерігаються суперечливі явища, які важко пояснити з конкретноісторичних позицій: селянські маси поляризуються за політичними поглядами, проте в цей же час спостерігається і консолідація селянства. Спочатку згуртування селян в межах села посилює зрівняльний поділ поміщицької землі, на залишки якої могли претендувати мешканці інших сіл. За повідомленням службовця міністерства закордонних справ Німеччини, відомого публіциста К. Росса, у березні 1918 р. в Україні можна було зустріти села, оточені окопами, які воюють одне з одним за поміщицькі землі [19, 369].

Об'єднуючими для селян чинниками, крім розподілу поміщицької землі, виступали, як стверджують А.Граціозі та Я.Грицак,

вимоги: припинення реквізицій і державної монополії зерна та інших продовольчих продуктів (в Україні селяни виступали за місцевий ринок), самоуправління ("Ради без росіян і євреїв", "За незалежну Україну"), поваги до релігії, місцевих і національних звичаїв та традицій [1,132].

Більшовики з метою закріплення своєї влади на селі розробили цілу низку заходів, спрямованих на розкол селянства. Проте в боротьбі з "бандитами", як називала повстанців у 1921 р. радянська влада, село було на стороні останніх. Так, матеріали повітових воєнних нарад Катеринославщини свідчать, що селяни переховували повстанців, постачали їх продуктами, відмовлялися давати радянським органам будь-які відомості про повстанців і їм співчуваючих [21].

Селянство не визнало встановлення в Україні радянської влади, боротьба з нею набула в регіоні найбільших масштабів, ніж на інших територіях у колишньої Російської імперії. Так, у 1921 р. в Україні та Криму діяли 464 партизанські загони, які налічували від 20 до 500 чол. в кожному. Одними з найбільших центрів селянського антибільшовицького руху стали Київщина і Катеринославщина [20,156-157]. Значного поширення набув і так званий "петлюрівський" рух прихильників ідеї незалежної української держави.

Підводячи підсумки, зауважимо, що на наш погляд, питання про політичну програму українських селян в революційних подіях ставити не зовсім коректно. Більш плідним напрямком досліджень має бути вивчення мотивації участі українських селян в подіях 1917-1921 рр. Ця проблема включає значний комплекс причин соціально-економічного, психологічного характеру, а також, безперечно, несе відбиток воєнного часу, який не контролюється ніякими законами, проте підлягає поясненню за допомогою нових дослідницьких методів, нових теорій. Зокрема, значний інтерес для дослідження революційних подій в Україні становлять теорії, розроблені російськими ("общинної революції") і західними дослідниками (концепція "моральної економіки") тощо.

1. Грицак Я. Українська революція, 1914 - 1923 рр.: нові інтерпретації // Матеріали засідань Історичної та Археологічної комісії НТШ в Україні. Вип.2 (1995-1997рр.). - Львів, 1999. - С.117-137.
2. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917-20) // Український історик. -1967. -№3-4. -С 5-60.
3. Хмель І.В. Аграрные преобразования на Украине. 1917-1920гг. -К.: Наук, думка, 1990. - 240с.
4. Верстюк В.Ф. Центральна Рада в модерній історії України (до 80-річчя проголошення ІУ Універсалу УЦР) // Сучасність. - 1998. -№1. - С.91-98.
5. Мандрика М.І. Десять за роки 1917 та 1918 // Український історик. — 1977. —№ 1-2. - С.85-95.
6. Дорошенко Д.І. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). В 4-х ч. - Мюнхен: Укр. вид-во,1969. - 543с.
7. Миронець Н.І. З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917р.) // Український історичний журнал. - 1997. -№ 5. -СІ 19-135.
8. Ахизер А.С. Россия: Критика исторического опыта. - Том II. -М.: Изд-во ФО СССР, 1991. - 377с.
9. Михайлюк О.В. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. - Черкаси,2001. - Вип.3. - С.221-224.
10. Лозовий В. С. Аграрна політика Директорії УНР // Український історичний журнал. - 1997. -№ 2.-С.68-76.
11. Нова Рада. - 1918. - 11, 12, 15 квітня.
12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВОВУ). Ф.3809. Оп.2. Спр.3. Арк.10, 13, 15.
13. Ковальова Н.А. Українська держава П. Скоропадського та селянство: протистояння на ґрунті аграрного питання // Бористен. — 1999-№5. -СІ 9-20.
14. ЦДАВОВУ. Ф3809. Оп.2. Спр.3. Арк.2,5.
15. ЦДІАК. Ф.317. Оп.2. Спр.3 І. Арк. 1, 2, 3. 6.
16. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна //Генега. -1997.-Хя 1 (5). - С.74-101.
17. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917-1920. - К: Либідь,1997. - 208 с.
18. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917—1927). - К.,2000. - 208с.
19. Росс К. Доклад начальнику операционного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 г. // Архив русской революции. -Т.І.-М.: Терра,1991. - С.368-376.
20. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX - XX ст. - К.: Генега, 1996. - 360с.
21. Державний архів Дніпропетровської області. Ф.р-3374. Оп.1. Спр.4, 7; Ф.3649. Оп.1. Спр.3; Ф.р-224. Оп.і.Спр.7.

УДК: 930 (477) "1920/1940": 338.43

Дровозюк СІ. (м. Вінниця)

Політична культура українського селянства у 20-30 рр. ХХ ст. (до історіографії питання)

В останні роки помітно активізувалися дослідження політичної культури українського народу. Значні досягнення в опрацюванні її теоретико-методологічних засад мають політологи та філософи. Сучасна історична наука також прагне визначити своє місце у дослідженні зазначеної проблеми. Тому є потреба з'ясувати особливості конкретно-історичного бачення політичної культури, виявити основні напрями руху історичної думки.

В сучасній літературі простежується кілька підходів щодо визначення поняття «політична культура». Як структурні елементи політичної культури виділяються, зокрема, політичні знання, ціннісні орієнтації, уміння та навички політичної діяльності і поведінки. Важливо з'ясувати співвідношення понять «політична культура» і «політична свідомість». В. Матусевич вважає, що лише будучи пов'язаними з готовністю до політичної дії, тобто в якості компонента соціальної установки, політичні знання і уявлення набувають ознак політичної культури. В іншому разі ці знання та емоції можуть бути віднесені до політичної свідомості [1,9].

Певна лібералізація суспільного життя в період НЕПу на короткий час створила умови для виявлення реального змісту та структури політичної культури українського селянства, її

національного забарвлення. Прикметною є думка Г. Лапчинського, який писав, що як тільки селянство почало брати участь у державному будівництві, здобувати освіту «та настановляти урядовців з своїх людей», воно почало протиставляти свою культуру російській. Селянська ворожнеча до міста, викликана війною та революцією, ще більше заглиблювала національне почуття в селянина, штовхала його на боротьбу за своє національне самовизначення [2,245].

Науковий напрям, пов'язаний з дослідженням суспільної свідомості селянства, в тому числі її політичних аспектів, викристалізувався на сторінках журналу «Етнографічний вісник». Так, М. Левченко, аналізуючи оповідання селян часів громадянської війни, дійшов висновку, що вони дають можливість встановити криву зміни симпатій селянства [3,68]. В. Білий оцінив значення селянських автобіографій як історичного джерела, що відображає політичний досвід селянства, його погляди на владу та розвиток політичної свідомості [4]. Цікаві спостереження, що не вписувалися в більшовицьку концепцію суспільних відносин, зробив Н. Дмитрук [5]. Однак паростки наукової думки 20-х рр., що базувалися на об'єктивних даних, були знищені більшовицьким режимом. Одночасно з масованим наступом на українське селянство сталися різкі зміни в історіографії кінця 20-х - початку 30-х рр. В цей час жорстко критикувалися ті праці, у яких селянство мало хоча б якісь ознаки активного суб'єкта політичного життя. Почалося тотальне звинувачення представників «української дрібнобуржуазної історіографії» у тому, що вони на перший план висували селянство, «збільшують його революційне значіння, зменшують значіння пролетаріату» [6, X]. В. Сухино-Хоменко був звинувачений у тому, що він подав у своїх працях «кастровану партію», а селянство виглядало революційнішим, ніж пролетаріат [7,330,332]. У 30-80-х рр. в історіографії панували більшовицькі стереотипи щодо оцінки політичної культури селянства. Найбіднішому селянству, яке було опорою режиму, приписувалася висока політична свідомість, що постійно зростала. Натомість селяни, які

зберігали "дрібнобуржуазну психологію", підлягали «перевихованню» або "ліквідації". Слід сказати, що окремі елементи політичних орієнтацій селянства проглядаються у публікаціях, присвячених селянським безпартійним конференціям. Зокрема, деякі історики визнавали критичну спрямованість виступів селян на цих конференціях. Йшлося, зокрема, про «незадоволення селян окремими порядками» та критику комуністів, що «переносилася навіть на всю партію» [8,30]. В період горбачовської «гласності» дещо активізувалися дослідження політичної свідомості доколгоспного селянства. Незважаючи на те, що в цілому історіографія того часу стояла на класових позиціях, вивчення динаміки політичної свідомості селянства розглядалося як самостійна наукова проблема. Деякі історики орієнтувалися на розширення джерельної бази [9].

Якісно новий етап у дослідженні політичної культури українського народу почався у 90-х рр. Помітним історіографічним фактом стало опублікування статті Б. Цимбалістого «Політична культура українців». Він виділив три особливості історії України, що мали важливий вплив на розвиток політичної культури українців: бездержавність; розчленування української території та включення її частин у різні держави; денационалізація провідної верстви України. Характеризуючи особливості відродження України, Б. Цимбалістий вказав на особливу роль селянства у цьому процесі [10].

Ряд факторів, що деформували і нищили політичну культуру українців, визначив О. Рудакевич. Він констатував, що в умовах бездержавності в Україні цілеспрямовано насаджувалися такі згубні для народу вчинки і дії як безпринципність, політичні наклепи, підлабузництво, кар'єризм, політичний конформізм, роздвоєння моралі [11].

Деякі політичні цінності, настанови і стандарти заторкуються у працях О. Ганжі, В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Васильєва, Л. Віоли, Я. Мандрика, В. Марочка, Л. Новохатка, С. Корновенка, В. Реветука, Н. Романець [12] та інших вчених. Окремі елементи політичної культури селянства висвітлюються у працях, присвячених

становленню та функціонуванню тоталітарного режиму (С. Білокінь, Я. Малик, В. Очеретянко, Ю. Сергієнко, Д. Табачник) [13].

Важливий аспект - взаємовплив тоталітарного режиму і селянства у контексті політичної культури. Здебільшого констатується руйнівний вплив більшовицького режиму на політичну культуру селянства. А яким був зворотній вплив селянства на політичну систему? Цікаві міркування у зв'язку з цим висловив Ю. Шаповал, який писав, що культ особи відбивав феномен певного рівня політичної і загальної культури народу [14,24-25].

Джерелознавчий аналіз документів, в яких відображена політична культура селянства, здійснили Р. Подкур, Г. Капустин та В. Дніпровець [15].

Ментальні засади вважаються головним чинником формування політичної культури української нації. До цього питання зверталися М. Юрій, В. Дорошкевич, В. Нечитайло М. Шлемкевич [16] та ін. В сучасних соціально-філософських дослідженнях виділяються такі риси політичної ментальності українців як індиферентність до влади, миролюбність, справедливість, схильність нації до народо-владдя, до республіканської форми державного управління, незалежність у стосунках церкви та держави, орієнтація на досягнення політичної культури Європи (Е.Макаренко) [17].

Заслужують підтримки спроби розглянути українське суспільство 20-х рр. у контексті політичної культури і національної самосвідомості (Л.П. Непіпенко) [18].

Політичні знання, ціннісні орієнтації, навички політичної діяльності і поведінки селянства найповніше виявлялися у процесі безпосередньої суспільно-політичної діяльності. У зв'язку з цим набуває актуальності переосмислення безпартійних селянських конференцій. О. Ганжа розглянула їх як фактор суспільного життя і зробила висновок, що з середини 20-х рр. в ході роботи та в рішеннях селянських конференцій все більше місця починають займати політичні вимоги. Вона показала ставлення селян до правлячої партії, радянського апарату, виборчої системи [19]. За насиченістю фактами, що характеризують

політичну культуру селянства, матеріали безпартійних конференцій є унікальним історичним джерелом, тому вони заслуговують спеціального дослідження.

Значні можливості для реконструкції цієї культури українського селянства відкриває дослідження виборів до рад. Як відомо, ця тема належала до числа провідних в радянській історіографії. Вибори до рад розглядалися як наймасовіша форма участі трудящих в управлінні державою. Насправді це був один із видів більшовицьких політичних технологій, спрямованих та утвердження тоталітарного режиму. Виборчий процес будовався на протиставленні бідняцько-середняцьких мас «куркульсько-націоналістичним елементам». Новітні дослідження участі заможного селянства України у виборчому процесі (В. Лазуренко) [20] дають підстави сподіватися, що всебічне вивчення цієї теми відкриє нові грані політичної культури українського селянства.

Політичні цінності українського селянства виявилися в діяльності земельних громад, що набували ознак альтернативи місцевим органам влади. Не випадково сучасна наука характеризує їх як демократичні організації всього селянства, що повністю відповідали його інтересам. Саме тому, що земельні громади не могли стати інструментом примусової колективізації, вони були знищені [21,100]. Цій проблемі присвячені дослідження В. Анісімова, В. Калініченка, І. Кривка [22]. На нашу думку, у документах, що відображають діяльність земельних громад, міститься значний інформаційний ресурс для реконструкції окремих елементів політичної культури селянства.

Отже, можна зробити висновок, що у філософській та політологічній літературі політична культура українського народу розглядається, так би мовити, у широкому форматі. Конкретизація, локалізація її як у часі, та і у просторі дозволить виявити конкретні механізми функціонування політико-культурної сфери в умовах тоталітарного режиму. Реалізуючи це завдання, історики нагромаджують матеріал для нових узагальнень.

На нашу думку, потребує уточнення

питання щодо критеріїв оцінки політичної культури селянства. Радянська історіографія послуговувалася простою формулою: опір владі чи критичне ставлення до неї - ознака низької політичної свідомості, а вихвалання комуністичної партії та радянської держави - свідчення високої політичної свідомості. Час відкинув ці міфи, однак ще остаточно не з'ясовано, якими були структура і зміст політичної культури селянства у 20-х-30-х рр. Ймовірно, варто говорити про різні типи політичної культури селянства. Носієм політичної культури української нації була насамперед та частина селян, яку влада називала "націоналістично-куркульськими елементами". Більшовицько-комнезамівський актив був носієм орієнтацій та настанов, що можуть бути названі антикультурою.

Політичною культурою високого рівня слід вважати ту, що має «український зміст і дух» (Рудакевич) [23, 15]. Однак, стрижнем політичної культури має бути, очевидно, не лише національно-державницька позиція, а й орієнтація на демократичні інститути та верховенство права як провідний принцип державного устрою.

1. Матусевич В. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.-1998.-№4-5.-С.-5-20.
2. Латинський Г. Національна політика за десять років соціальної революції // Життя й революція.-1927.-№5.-Т.2.-С.243-249.
3. Левченко М. Оповідання селян за часи громадянської війни на Україні//Етнографічний вісник.-1926.-Кн.2.-С. 68-75.
4. Білий В. «Автобіографія чи спомин революції» //Етнографічний вісник.-1926.-Кн.2.-С. 63-67.
5. Дмитрук Н. З нового побуту // Етнографічний вісник.-1926.-Кн.2.-С.31-37.
6. Рубач М. Всесоюзна конференція істориків-марксистів та деякі наші чергові завдання // Літопис революції.-1929.-№2(35).-С.1-ХІК
7. Гарін М. Як не треба писати історії //Літопис революції.-] 928.-№6.(33)-С.321-332.
8. Воскресенський О. О., Демет'єв М. С. З досвіду проведення районних безпартійних робітничих і селянських конференцій на Україні у 1924-1925 роках // Вісник Харківського університету.-1966.-№16. Серія: Історія КППС.-Вип 3.-С.25-32.

9. Миронова Т.П. Политическое сознание советского доколхозного крестьянства в общественно-литературе 70-80-х гг. (К историографии вопроса) // Проблемы историографии и истории культуры народов СССР.-М.: Изд-во МГУ.-1988.-С.115-127.
10. Цимбалістий Б.Я. Політична культура українців //Сучасність.- 1994.-№3.-С.94-105; №4.-С. 77-90:
11. Рудакевич О. Політична культура України: руйнація та шляхи відродження // Розбудова держави.-1995.-№1.-С. 15-20.
12. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927).-К,2000; Даниленко В.М., Касьянов В.Г., Нальчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки.-К.,1991; Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 - березень 1930 рр.).-Вінниця, 1997; Мандрик Я.І. Культура українського села в період сталінізму 1929-1938 рр.-Івано-Франківськ, 1998; Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.).-К., 1995; Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті-середина 30-х рр.ХХ ст.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук.-К., 1999; Корновенко С.В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921-1925 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук.-Донецьк, 2000; Ревезук В.Я. У боротьбі за волю України (Визвольні змагання на Полтавщині 1920-1925 рр.).-Полтава,2000; Романець Н.Р. Селянство і радянська влада у 1928-1933 роках: проблема взаємовідносин (На матеріалах Дніпропетровської області): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.-Дніпропетровськ,1995.
13. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР.-К.,1999; Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917 - 1920 рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук.-К., 1997; Очеретянко В.І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20-30-ті рр. ХХст.): Автореф. дис.... канд. іст. наук.-Х.,1999; Сергієнко Ю.Г. Етика лівого радикалізму в суспільно-політичному житті України з початку ХХ століття до 60-х років: Автореф. дис. ... докт. іст. наук.-К.,1996; Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х - 50-ті роки): Історичний та етнополітичний аспекти.- Автореф. дис. ... докт. іст. наук.-К.,1995.
14. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні.-К.,1990.
15. Подкур Р. За повідомленнями радянських спецслужб.-К.,2000; Капустин Г. Часопис

«Радянський селянин» як історичне джерело для дослідження суспільно-політичного життя українського села 1920-х рр. // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. -Черкаси, 2001. -Вип. 3.-С. 67-71; Дніпровець В. «Катеринослав. Губ. ЧК». Суспільно-політичне та економічне життя краю в документах органів державної безпеки / З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.-1994.-№1.-С.43-49.

16. Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу.-К.,1997; Дорошкевич В. Ментальність України і проблеми її державності// Розбудова держави.-1992.-№7; Нечитайло В. В. Українське селянство: важкий шлях до волі. -Кам'янець-Подільський, 1995; Шлемкевич М. Загублена українська людина.-К.,1992.
17. Макаренко Е.Д. Ментальність і формування політичної культури нації (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. ... канд філос. наук.-К,2000.
18. Непіненко Л.П. Українське суспільство у 20-ті рокиХХст.: політична культура і національна самосвідомість // Вісник Харківського Національного університету ім.В.Н.Каразіна: Історія України. -№504. -Вип. 4. -С. 168-178.
19. Ганжа О.І. Безпартійні селянські конференції як фактор суспільного життя УСРР в 20-хрр. ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей.-Вип.4.-К.,2001.-С.207-218;
20. Лазуренко В.М. Особливості участі заможного селянства України у виборчому процесі в 1921-1923 рр. // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства.-Черкаси,2001.-Вип.3.-С.236-239.
21. Калініченко В. Кооперативна діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі 20-х років // Третій міжнародний конгрес українців. 26-29 серпня 1996р.: Історія. Ч.1.-Х,1996.-С.97-101.
22. Анісімов В.В. Земельні громади України (1921-1929 роки): Дис. ... канд. іст. наук.-К., 1997; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження.-Х.,1997; Кривко І.М. Земельні громади Південної України (1922-1930рр.): Дис. ... канд. іст. наук.-Запоріжжя,1999.
23. Рудакевич О. Політична культура України: руйнація та шляхи відродження // Розбудова держави.-199 5.-№1.-С. 15-20.

УДК: 94 (477) "1991/2002": 338.43

Моргун Б.А. (м. Донецьк)

Релігійні аспекти розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні

Розбудова громадянського суспільства включає релігійний аспект. Суспільно-політична ситуація, структурування суспільства залежать від державно-церковних відносин.

Здобувши незалежність, Українська держава стала на шлях цивілізованих відносин з церквою. Одним з перших її законодавчих актів став Закон "Про свободу совісті та релігійні організації", прийнятий 23 квітня 1991 року. В ньому вказано, що його завданням є "гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання" [1].

Законом кожному громадянину гарантовано право на свободу совісті, «відкрито виражати або вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання». При цьому спеціально вказано, що: а) громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії; б) в офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується [2].

У п'ятій статті Закону записано, що в Україні церква (релігійні організації) відокремлена від держави, а у шостій - що державна система освіти відокремлена від церкви, релігійних організацій і має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії.

У другому розділі Закону України визначені статус і структура релігійних організацій в Україні. "Релігійні організації України, - вказано у Законі. - створюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і

діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури; обирають, призначають і замінюють персонал згідно зі своїми статутами (положеннями)". Визначено, що релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезначених релігійних організацій [3].

Релігійні організації мають право засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (після початку паломництва). Важливим є положення про те, що громадяни та релігійні організації мають право: а) на придбання, володіння і використання предметів і матеріалів релігійного призначення; б) виготовляти і розповсюджувати предмети релігійного призначення, релігійну літературу та ін.; в) користуються виключним правом заснування виробничих підприємств для випуску богослужбової літератури і виробництва предметів культового призначення.

При релігійних організаціях можуть утворюватися товариства, братства, асоціації, інші об'єднання громадян для здійснення добродійництва, вивчення та розповсюдження релігійної літератури та іншої культурно-освітньої діяльності. Вони можуть мати свої статuti, що реєструються в порядку, встановленому для громадських об'єднань [4]. Місце і роль релігії в українському суспільстві визначені Конституцією України. У 35 статті Конституції України відзначено, що кожен громадянин має право на свободу світогляду і віросповідання. Воно включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення права на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. У 35-й статті також вказано, що ніхто не може бути увільнений від обов'язків перед державою або

відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою [5]. При аналізі місця і ролі релігії у розбудові громадянського суспільства в сучасній Україні слід враховувати, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа - від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова [6].

Держава не стоїть осторонь від проблем, які пов'язані із релігійною ситуацією в Україні. По-перше, вона сприяла і сприяє поверненню релігійним конфесіям їх храмів. У 1992 - 2000 роках віруючим повернуто до 4 тисяч храмів та понад 8 тисяч предметів культового та церковного вжитку, а кількість культових будівель, якими користуються церкви, зросла з 9054 до 13157. За цей період збудовано більше ніж 3000 церков, костельів та молитовних будинків. По-друге, держава бере участь у вирішенні конфліктів, які під різними приводами виникають на загальноукраїнському та регіональних рівнях. Так, 21 липня 1997 року в присутності Президента України Л.Кучми був підписаний "Меморандум про недопущення насильства в міжконфесійних відносинах", метою якого було посилення співпраці християнських конфесій в межах Всеукраїнської Ради церков.

Про створення нормальних умов життєдіяльності релігійних організацій, формування правового поля державно-церковних відносин йшла мова 10 лютого 1999 року на зустрічі Президента України з керівниками релігійних організацій - усіх традиційних конфесій, які існують в Україні. У виступах Л.Д.Кучми неодноразово висловлювалась думка про необхідність спільних дій держави і церкви, спрямованих на злагоду в суспільстві, на розбудову громадянського суспільства, протистояння злочинності, падінню моралі. Висловлювалися рекомендації щодо введення до шкільних програм дисциплін, пов'язаних з законом Божим, основами християнської моралі.

Про сприятливі умови використання конституційних прав вільного віросповідання

свідчить те, що у 1991 - 2000 роках в Україні різко зросла чисельність віруючих. Якщо на початку 90-х років до віруючих зараховували себе 15-20 відсотків населення, то у 2000 році - близько 70 відсотків. При цьому якщо серед молоді рівень релігійності у 1992 році становив 40 відсотків, то у 2000 році, за даними опитувань, від 59,9 до 73 відсотків. У 1991 році жінки серед віруючих становили 54 відсотки, у 2000 році - 68 відсотків.

Україні були представлені лише 2 етноконфесійні напрями - іслам та іудаїзм. На початку 2000 року вже діяли 33 громади 11 віросповідних напрямів. Кількість мусульманських релігійних громад зросла до 255 (у 18 разів), іудейських - до 92 (майже в 4 рази).

У 2000 році релігійні громади в Україні обслуговували 17798 священнослужителів. У порівнянні з січнем 1993 року, загальна кількість пастирів зросла на 8030, або на 82,2 відсотка. Значне збільшення пояснюється тим, що за цей період число духовних навчальних закладів у державі більше ніж подвоїлось (з 34 до 86), а слухачів у них стало у 3,5 рази більше (на початок 1993 року - 3587, у 2000 році - 12805) [8].

Релігійні організації України здійснюють численні заходи на ниві доброчинності, допомагаючи нужденним, дітям, хворим та інвалідам у лікарнях, сирітських домах, місцях позбавлення волі.

Оскільки діяльність релігійних організацій відбувається в певному політичному просторі, а суспільно-політичні погляди віруючих виявляються в релігійній формі, то партії, а також окремі політики постійно виявляють зацікавленість релігією, релігійно-церковним життям. Для досягнення своїх цілей вони намагаються спертися на можливості релігійних організацій впливати на віруючих. У зв'язку з цим ті чи інші конфесії стають об'єктами, на які поширюється діяльність партій і політиків різної орієнтації. Одним з найбільш переконливих свідчень політизації релігії в Україні є створення партій конфесійного спрямування, зокрема таких, як Християнсько-демократична партія України, Республіканська християнська партія, Українсько-демократична партія, Християнсько-народний союз, Партія мусульман України. Вони, як про це свідчать їх програмні документи, домагаються повного духовного та національного відродження українського народу. При цьому акцентується, що досягнення цього можливе на основі повної й абсолютної реабілітації релігії, надання церквам та релігійним

організаціям прав вільної пропаганди релігії, видання релігійної літератури, участі у суспільно-політичному житті.

Наявність в Україні понад 100 політичних партій та близько 70 релігійних течій призвела до переплетіння поліконфесійності з багатопартійністю. Це особливо виявилось у процесі підготовки та проведення виборів до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у березні 1998 року та президентських виборів 1999 року.

З метою збільшення свого електорату партії та блоки, політичні лідери, окремі кандидати у депутати вдавалися до найрізноманітніших прийомів: входили у контакти з тими чи іншими релігійними організаціями і громадами, відвідували богослужіння, декларували та імітували власну релігійність, вносили у свої передвиборчі програми питання, пов'язані з розв'язанням релігійно-церковних проблем, намагалися залучати віруючих до членства у лавах своїх партій, включали служителів культу у виборчі списки партій і блоків, надавали фінансову підтримку у будівництві культових споруд, робили пожертви на користь релігійних організацій, популяризували свої ідеї у релігійних громадах.

Глави Української православної церкви Київського патріархату і Української автокефальної православної церкви заявили, що їх конфесії підтримують тих, хто стоїть на державницьких позиціях, тобто центристські та праві партії.

Українська православна церква Московського патріархату проголосила, що залишається на позиції нейтральності церкви. Однак під час виборчої кампанії на неї зробили ставку одразу кілька партій ("Громада", Соціально-ліберальне об'єднання "СЛОН", Партія регіонального відродження України). Крім того, чимало її представників, включаючи деяких ієрархів, претендували на депутатські мандати до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування.

Прихильники Української греко-католицької церкви активно підтримували в основному Народний Рух України.

Всі єпископи і священнослужителі, які висувалися кандидатами у парламент по

мажоритарних округах, зазнали поразки. Партія регіонального відродження України не набрала і 1 відсотку голосів виборців. Усі партії, котрі визначали себе як "християнські", разом не набрали достатніх голосів для подолання 4-х відсоткового бар'єру [9].

Мізерну кількість (всього близько 0,2 відсотка) на виборах отримала також Партія мусульман України, яка була створена "під вибори" і не встигла розбудувати свої регіональні структури.

Характерно й те, що до місцевих представницьких органів влади обрано чимало служителів культу. В цілому, по Україні до органів місцевого самоврядування, де вибори відбувалися не за змішаною, а за мажоритарною системою, обрано 61 духовну особу (до обласних рад - 6, міських - 7, районних - 30, сільських - 18).

Найбільшу кількість депутатських місць в органах місцевого самоврядування здобули представники Української православної церкви - Московський патріархат. Загалом їм досталося 36 мандатів. Послідовники Української православної церкви - Київський патріархат отримали 12 місць. Української греко-католицької церкви - 6, Української автокефальної православної церкви - 4. Серед депутатів місцевих рад 2 духовні особи від християн евангельської церкви та від християн-п'ятидесятників, один служитель харизматичної церкви [10].

При розгляді аспектів соціально-психологічного виховання громадян важливо враховувати, що існують певні релігійні об'єднання, які культивують насильство і дискримінацію, страх. Вказані методи засуджуються в певних правових актах. Стаття 2 міжнародної "Декларації з усунення всіх форм нетерпимості й дискримінації через релігійні та інші переконання" визначає "нетерпимість і дискримінацію як будь-які виключення, обмеження або переваги з приводу релігійних переконань, які анулюють або завдають шкоди правам людини"[11].

На прояв соціально-психологічного настрою певної частини населення впливають релігійні культу або секти тоталітарного типу. Їх діяльність характеризується значною чи крайньою мірою відданості певній особі,

Табл. 1

Релігійна мережа в Україні (1991-2000 роки)

71.

Рік	Чисельність					
	Релігійних організацій (тисяч)	Релігійних громад (тисяч)	Духовних центрів і управлінь	Духовних вищих і середніх навчальних закладів	Монастирів	Місій
1991	13,2	-	-	17	65	20
2000	20,9	21,3	192	86	204	128

Порівняно з 1991 роком кількість релігійних організацій в Україні збільшилась більше як ніж на 55 відсотків, духовних вищих і середніх навчальних закладів більш як у 5 разів, монастирів більше, ніж втричі, місій - у 6 разів.

Майже половина всіх релігійних громад (47,2 відсотка) зосереджено в західних областях України. На 10 тисяч населення в цьому регіоні припадає 9,6 громади, що значно більше, ніж у південно-східних областях, де цей показник становив 1,6 і більше, ніж у регіоні "північ-центр", де на 10 тисяч населення припадає 2,9 громади.

Половину всіх релігійних громад України створено православними - 10350. Найбільш потужною є Українська православна церква (УПЦ), число громад якої у 2000 році становило 7386 парафій, або 71,4 відсотка загальної кількості православних громад України.

За кількістю релігійних громад (3151) та монастирів (61) друге місце посідає греко-католицька церква (УГКЦ).

Зросла мережа та конфесійна різноманітність релігійних громад національних меншин, які живуть в Україні. У 1991 році в

яка неетично використовує маніпулятивні технології підкорення та контролю. Під технологіями розуміють: ізоляцію від колишніх друзів та родини, деградацію, спеціальні методи [12]. В Україні сектою тоталітарного типу виступало "Біле братство".

В ряді країн світу існують громадські організації для боротьби з культурами. Вони об'єднують батьків, колишніх членів культів, лікарів, психологів, священників. В Україні у такому плані діють Всеукраїнська рада церковних і релігійних організацій, товариство "Порятунок".

Подальшій консолідації релігійних конфесій, посиленню боротьби проти сект, які культивують насильство, сприяли рішення Міжнародної науково-практичної конференції "Релігійна свобода в постсоціалістичних країнах, правове і державне забезпечення". В них вказано на необхідність удосконалення законодавчої бази, подолання конфліктності у релігійному середовищі, створення релігійним організаціям сприятливих умов діяльності і продовження співпраці з ними у соціальній сфері. Визнано за необхідне посилити роботу по підготовці до відзначення 2000-річчя Різдва Христового.

Етапною віхою, що активізувала і прискорила процес релігійного відродження, стала Заява Президента України Л.Д. Кучми про моральну-політичну реабілітацію Церкви (червень 1999 року). Вона дала поштовх не лише масштабним практичним заходам, наприклад, поверненню релігійним організаціям культових споруд та церковного майна, а й остаточного зламу психологічних стереотипів, які продовж багатьох десятиліть насаджувались у людській свідомості [13].

Ставлення сучасної української держави до релігії, її місце і роль в суспільстві знайшли відображення і у виступі-привітанні Президента України Л.Д.Кучми на урочистій академії, присвяченій 2000-річчю Різдва Христового (21 січня 2000 року). «На моє глибоке переконання, - відзначено у виступі, - принцип відокремлення церкви від держави жодною мірою не суперечить і не заважає зміцненню та поглибленню їхнього партнерства, і, насамперед, тому, що здійснювати нам доводиться — звичайно, різними, власти-

вими державі і церкві формами та засобами - практично одне стратегічне завдання. На даному етапі це консолідація суспільства, утримання в ньому атмосфери стабільності, порозуміння та злагоди, реальне утвердження християнських і загальнолюдських ідеалів та цінностей. У цьому невідмінна передумова подолання нинішніх соціально-економічних труднощів і виходу на траєкторію зростання. У цьому запорука зміцнення духовного і морального здоров'я нації" [14].

Президент акцентував увагу на тому, що вказані цілі надзвичайно важливі, благородні і тісно пов'язані між собою, їх досягнення можливе за умов: а) рішучого і безкомпромісного виконання зі свідомості і буття громадян, особливо молоді, бур'яну аморальності, безкультур'я, бездуховності, зміцнення в людях почуття патріотизму; б) піднесення у всіх верствах населення громадської активності, яка повинна втілюватися у конкретних вчинках і справах на благо України, народу, своїх ближніх; в) усвідомлення, що духовне відродження, висока культура і моральність є необхідними передумовами й органічними складовими повноцінного державного відродження, тому важливо й необхідно плекати, підносити на найвищий рівень вказані категорії, оскільки в аморальному суспільстві не можуть бути моральними економіка, політика, духовність.

Загальна демократизація суспільства, поряд з багатьма позитивними наслідками, викликала й небезпечну «хворобу розколів» у церковному середовищі. Існуюче в українському православ'ї катастрофічне становище триває й надалі підігріватиметься політичними силами. Небезпечна тенденція до розколів проявилася і в середовищі протестантських церков. На цьому фоні Україна відчуває наполегливий тиск з боку нетрадиційних конфесій і неорелігій.

Ряд визначних українських діячів сформулювали свої позиції щодо подальшого розвитку православної церкви в Україні.

Син покійного патріарха Димитрія, відомий львівський митець С.Ярема вважає, що Україна повинна мати свою помісну церкву, але не будь-яку, створену заради сумнівної мети, і не обов'язково вже завтра.

їй потрібна церква не формальна, а здатна служити духовним притулком, виховувати усвідомлення, творчу віру, і через таку віру та переконливий власний приклад впливати на загальний стан суспільства. При цьому він вважає, що формальне об'єднання гілок українського православ'я несе з собою втрату надій на його оновлення та позбавляє можливості вибору [15].

Член Центрального правління "Просвіти" К. Мотрич розробила концепцію державно-церковної політики на 1998 - 2004 роки розраховану на три етапи її реалізації. В рамках першого етапу (1998-1999 роки) передбачалось провести зміни до Конституції України з тим, щоб розширити права громадян на своє віросповідання і підвищити роль церкви у суспільстві [16]. На початку другого етапу - 2000 року - намічалось провести спільний собор УПЦ КП та УПЦ МП для визначення шляхів злиття цих двох потужних гілок українського православ'я. Об'єднана Православна церква зуміє з'єднати усі регіони і дасть народові високий приклад єднання, виховуватиме його на глибоких традиціях християнських цінностей, моралі, братерської любові [17]. "В цьому, - відзначено у "Концепції", - буде її неоціненна допомога державі, адже запорукою становлення, утвердження та стабільності держави є духовна зрілість людей, їхнє духовне здоров'я, патріотизм." В рамках третього етапу (2003-2004 роки) планувалось проведення помісного собору разом із УГКЦ, запрошення на нього представників від Вселенського Патріарха та Папи Римського з тим, щоб вирішити питання про відпуск у лоно Єдиної Помісної Православної Церкви греко-католицької церкви та усіх православних церков українських громад за кордоном [18]. Візит Папи Римського до України відбувся раніше - у червні 2001 року. Офіційно було оголошено, що це візит глави держави Ватикан і він є проявом визнання України не тільки як держави самостійної, але й виконуючої важливу функцію у суспільно-політичному розвитку Європи. Це зумовлено тим, що складовою діяльності Папи Римського є розвиток ним ідей екуменізму церков на основі досягнень сучасної філософської

методології. А саме: 1) більш чітке виявлення наявності у всіх людей деякої, хоча б мінімальної, системи ґрунтовних цінностей та інтересів; 2) визнання необхідності конкретизації цієї системи в різних формах у кожному вченні, тобто плюралізму даних форм; 3) заміна принципу визнання тільки свого вчення як єдино істинного на шанобливу, комунікативно-діалогову взаємодію різних вчень.

Отже, розроблюване ним екуменістичне вчення спрямоване не на поглинання інших церков католицизмом, а на їх подальший прогресивний розвиток. Опанування народом України, всіма віруючими цього вчення, втілення у життя його основ може забезпечити подолання того антагонізму, який властивий відносинам представникам різних церков і суспільством загалом.

Під час візиту Папи Римського до України з'ясувалось й ставлення віруючих до певних релігійних конфесій. Численні соціологічні опитування свідчать, що всього 5 відсотків українців були налаштовані проти візиту Папи. І це при тому, що православні складають приблизно 51 відсоток віруючих країни. Проти вказаного візиту виступила російська православна церква [19].

За даними всеукраїнського представницького опитування, проведеного фірмою СОЦІС спільно з Фондом "Демократичні ініціативи" у лютому 2001 року (опитано 1200 респондентів), 44 відсотка респондентів ставилися до візиту Папи Римського позитивно, 4 відсотка - негативно, 23 - відповіли, що їм однаково, і 16 відсотків не змогли відповісти на запитання, оскільки нічого не знали про візит Папи в Україну. Більшість учасників опитування (60 відсотків) також з різних причин вважали, що цей візит істотно підвищить престиж України на міжнародній арені [20]. В цілому, візит Папи Римського не призвів до подолання міжконфесійних конфліктів, але став важливим кроком на шляху до цієї мети.

Подоланню кризи у міжконфесійних відносинах могли б сприяти численні християнсько-демократичні партії, але їх діяльність носить, в основному, декларативний характер. До того ж, до цих партій не

йдуть православні (як твердить Ю. Кальниш), бо вони підтримують наявну світську владу. Українських протестантів взагалі не цікавить політика, оскільки їх свідомість спрямована на особисті мотиви і сакральні переживання [21]. Таким чином, релігійний аспект є одним із важливих аспектів розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні. І значення його постійно зростає в міру збільшення питомої ваги віруючих серед населення. Жодна політична партія чи рух не досягли таких відносин та абсолютних показників зростання як релігійні організації. Якщо до здобуття незалежності з кожних 10 громадян України віруючими були 1 - 2, то всього через десятиліття - 7. Це свідчить про те, що релігійний аспект став домінуючим у соціально-політичному житті країни. З ним молодій державі треба рахуватися як взагалі, так і зокрема, при вирішенні будь-якого питання.

1. *Нові Закони України. - К, 1991. - С.90.*
2. *Там же.*
3. *Там же. - С 94.*
4. *Там же. — С.96.*
5. *Конституція України. - К, 1991. -С.10.*
6. *Там же.*
7. *Поточний архів Державного комітету в справах релігії. Інформативні матеріали про релігійні організації України. -2000. -Листопад.*
8. *Там же.*
9. *Див.: Релігійні інституції і вибори-98 //Людина і світ. -1998. -№№3,4.*
10. *Шуба О. Релігія і політика в українському суспільстві // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін. - С.60-62.*
11. *Цит. по: Миселюк А. Тоталітарні культури і держава: безсовісна "свобода совісті" по-українськи // День. - 1999. - 20 листопада.*
12. *Там же.*
13. *Заява Президента України Л.Д. Кучми про моральну-політичну реабілітацію церкви // Урядовий кур'єр. — 1999. - 2 червня.*
14. *Нетлінні і вічні християнські цінності. Виступ Президента України Л.Д.Кучми на урочистій академії, присвяченій 2000-літтю Різдва Христового // Урядовий кур'єр. - 2000. - 25 січня.*
15. *Ярема С Українське православ'я. Картина без прикрас //День. - 2000. - 5 травня.*
16. *Соборній державі - соборну церкву. Концепція державно-церковної політики в Україні на 1998-2004 роки // Просвіта: історія та сучасність. -*

- К, 1998. - С 438.*
17. *Там же.*
18. *Там же. -С.442-443.*
19. *Див.:Гудзик К. "Не гайте часу! Не бійтеся!" // День. - 2001. - 26 червня.*
20. *Ваші враження від візиту Папи Римського // День. - 2001. - 26 червня.*
21. *Див.: Кальниш Ю. Соціальна і гуманітарна роль Церкви в українському суспільстві // Вісник Української Академії державного управління. - 2001. -№1. -С. 173.*

УДК: 930 (477) "20": 338.43

Яку ба К.І. (м. Київ)

Патріотизм як складова менталітету українського селянина

Об'єктивно необхідний процес історичного розвитку людства, що супроводжується зміною суспільно-політичних формацій і соціально-економічних відносин, за своєю інтенсивністю в різних країнах відбувається в неоднакових часових параметрах. Однак в своїй основі він має еволюційний характер, оскільки зароджується в надрах старої формації, яка поступово оновлюючись, переростає в якісно нову. Тобто, в одній окремо взятій суспільно-, соціально-економічній формації завжди співіснують елементи старого і нового, прогресу і регресу, протиборство яких виступає основною рушійною силою народження і розвитку якісно нового, більш досконалого суспільного устрою. Народження його відбувається в різних структурних і якісних комбінаціях, що проявляються залежно від рівня розвитку суспільства, демократизації вибору і мотивації людей до прискорення прогресу.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що в стратегію соціально-економічного розвитку України повинна бути закладено не механічне перетворення минулого соціалістичного устрою на капіталістичний в його ідеалізованому вигляді, а пошук і вибір принципово нової моделі, яка акумулює в собі

найкращі якості всіх раніше існуючих соціумів на терені нашої країни та інших країн світу. Оскільки чистих «ізмів» в житті не існує, вона (модель) має ґрунтуватися на власному базисі соціально-економічного розвитку нашої країни з врахуванням всього кращого, що нагромаджено людством, національних особливостей, своїх історичних, науково-технічних і культурних надбань й реалізуватися прогресивно-створювальним шляхом в напрямі забезпечення достатнього рівня життя свого народу.

Таким чином, нова соціально орієнтована модель конкурентноспроможного розвитку економіки України створюється не на порожньому місці, а на ресурсному потенціалі, що включає в себе матеріально-технічний і людський капітал, на надбаннях науки, культури, мистецтва, тобто на інтелектуальному потенціалі нації, носієм якого виступає людина. Притаманна тільки людині, як живій свідомій істоті, сукупність людських якостей, що нині прийнято називати ментальністю, виступає важливим створювальним «двигуном» нарощування всього нового, прогресивного на якісно новому щаблі розвитку суспільства.

Поняття «ментальність» в літературі з'явилося відносно недавно. Тому визначення його сутності, як соціально-економічної категорії, немає ні в енциклопедичних виданнях (Українській Радянській енциклопедії, Большой Советской энциклопедии, Экономической энциклопедии та ін.), ні в словниках філософського і економічного тлумачення, ні в інших авторитетних джерелах високого рівня, що видавалися в минулому. В новому тлумачному словнику української мови поняття «ментальність» трактується так: «Психічне обличчя, психологічний склад народу, нації; психіка, інтелект, характер» [1,605]. Але розглядати ці складові ментальності на макрорівні, тобто лише відносно народу, нації, на наш погляд не цілком доречно, оскільки ці риси ментальності притаманні не тільки великій сукупності суб'єктів (народу, нації), а й меншим спільнотам, наприклад, селянам, городянам, окремим соціальним групам людей (робітникам, службовцям) та

конкретній людині. Між ментальністю народу, нації, з одного боку, і ментальністю окремих груп (спільнот) людей та окремо взятої людини, з іншого, існує прямий взаємозумовлений зв'язок - ментальність народу, нації впливає на ментальність кожної людини або групи людей, формуючи необхідний суспільству на конкретному етапі його розвитку тип індивідів, а сукупність ментальностей останніх визначає узагальнену ментальність народу, нації, оскільки виступає її складовими. Отже, психічне обличчя, психічний склад народу, нації формується інтелектом, характером кожної людини, групи людей в свою чергу риси окремо взятої людини формуються в аурі загальнонародного, національного менталітету.

Водночас з появою поняття «ментальність» з'явилося і поняття «менталітет».

Словником іншомовних слів воно трактується як «світосприйняття, психологія, наприклад, національний менталітет» [2, 631]. Такий «куций переклад» цієї досить складної соціально-економічної категорії явно не розкриває її сутності та змісту. Виходячи з такого тлумачення, менталітет можна розглядати як психологічно розумне світосприйняття навколишнього середовища, що спонукає на відповідну поведінку індивіда. Більш ґрунтовне трактування поняття «менталітет» викладено в Економічній енциклопедії. В ній менталітет розглядається, як «рівень і структура індивідуальної, колективної та національної свідомості відповідних економічних суб'єктів (окремого індивіда, трудового колективу та працездатного населення, а загалом - усього народу), їх культури, духовності, способу мислення, які істотно впливають на поведінку цих суб'єктів, на формування й розвиток системи суспільних відносин, в тому числі економічних... Визначальні чинники формування менталітету - тип економічної системи ...» [3, 322, 324]. Не вдаючись до розгляду й аналізу повноти викладу сутності цього поняття, як соціально-економічної категорії та порівняння її з поняттям «ментальність», хотілося б відмітити, що вони (ментальність і менталітет) введені в літературний і науковий обіг не як дань сучасній моді запозичувати іноземні

слова типу «менеджмент», «маркетинг», «аудит» тощо з метою бути оригінальними, а насправді засмічувати нашу українську мову, а як «новонароджені діти» нової суверенної держави, соціально-економічний розвиток якої диктує об'єктивну необхідність появи цих якісно нових категорій для характеристики соціально-психологічного стану суспільства. Це досить складне поняття, оскільки асоціює в собі елементи не тільки філософського, етно-психологічного, а й історичного аспекту. Тому тлумачення його в сучасній філософській і соціально-економічній літературі, з погляду автора, має бути, з одного боку, більш широким, з іншого - конкретнішим з визначенням його основних складових. При цьому виникає запитання: чи доцільно тлумачити й використовувати ці два поняття, чи може достатньо одного - скажімо, «менталітет»? Якщо доцільне існування обох, то необхідне тлумачення кожного з них з визначенням відмінностей між ними.

Порівнюючи наведене вище тлумачення «ментальності» і «менталітету» з тлумаченням сутності та змісту «моралі» можна помітити, що таке визначення її (моралі), як «один из основных способов нормативной регуляции действий человека в обществе; особая норма общественного сознания и вид общественных отношений» [4,378-379], певною мірою може належати тлумаченню поняття «менталітет» з відповідною конкретизацією цих характеристик, з врахуванням історизму й національних особливостей його формування.

Щодо визначення поняття «менталітет», то, на думку автора, одним з його основних складових має бути «патріотизм». За визначенням Української Радянської Енциклопедії, «патріотизм (від грец. - співвітчизник, вітчизна) - одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народу, гордість за надбання національної культури... Патріотизм - соціально-історичне явище» [5, 215]. Історизм цього явища полягає в тому, що елементи його виникли ще за часів первіснообщинного ладу як форми усвідомлення родових зв'язків, обрядів, звичаїв, і еволюціонували з розвитком суспільства.

Процес формування цього унікального явища досить яскраво підкреслив В.І.Ленін. Він наголошував, що патріотизм «одне з найбільш глибоких почуттів, закріплених віками і тисячоліттями відособлених вітчизн» [6,164]. Майже налогічно, як і в УРЕ, тлумачиться поняття «патріотизм» у Великій Радянській Енциклопедії [7, 282]. Коротко і водночас влучно трактується «патріотизм» в тлумачному словнику В. Даля: «Патриотизм -любовь к отчизне» [8, 24]. Влучно, і водночас, більш конкретно, з визначенням його основних складових, на думку автора, трактується це явище в новому тлумачному словнику української мови: "Патріотизм" Любов до своєї батьківщини, відданість своєму народові, готовність для них на жертви й подвиги [9]. Тобто, однією з основних складових патріотизму є готовність людей чи окремої особи заради своєї батьківщини, свого народу на жертви й героїчні подвиги. Підтвердженням такого розуміння патріотизму можуть бути незаперечні слова українського пророка Т.Г. Шевченка:

*Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю!* [10, 349].

Свою любов до України він проніс через усе своє життя, свідомо йдучи на жертви, гублячи свою душу. Шевченко Т.Г., як патріот України, вічно живий, оскільки ще за життя високо піднісся над прийдешніми цивілізаціями. Тому хотілося б додати, що патріотизм можна розглядати як найвищу форму цивілізації суспільства, групи людей, окремо взятої особи.

У зв'язку з тим, що патріотизм - це суспільно-історичне явище і важлива складова національного менталітету, збереження й розвиток його для розбудови незалежної України має надзвичайно важливе значення не тільки для виховання підростаючого покоління, а й для створення позитивного іміджу українського громадянина і країни в цілому.

Особливої уваги заслуговує дослідження

патріотизму такої соціальної спільноти як українське селянство. Об'єктом дослідження стали Герої Радянського Союзу, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. [11, 302]. Методологічна основа вивчення бібліографічних даних кожного з них, основні методи - статистичні й відносні величини, групування, порівняння, логічний аналіз.

Вивчення біографічних даних 405 Героїв Радянського Союзу показало, що серед них значну частину становили особи 18-20 років, а середній вік загиблих героїв, незалежно від їх національності дорівнював лише 26-28 років (табл. 1). Цей показник свідчить про те, що це молоді люди, які заради визволення свого народу від фашистської навали добровільно пішли на жертви й подвиги віддавши найдорожче у світі - своє життя. Для молоді, всього народу, сучасних і багатьох прийдешніх поколінь вони стали яскравим

в з і р ц е м сміливості й патріотизму. Молодий вік героїв усіх національностей - надзвичайно важливий узагальнюючий, синтетичний показник високого рівня морального й патріотичного виховання молоді всіх народів колишнього Радянського Союзу, що відіграло важливу роль для одержання перемоги у цій війні.

Табл. 1
Розподіл героїв Радянського Союзу за національністю та місцем проживання

Інші національності	39	28	9,7	17	22	43,6	56,4	100
Разом	405	26	100	104	301	25,7	74,3	100

За абсолютною кількістю героїв перше місце - 72,8% належить росіянам, друге (17,5%) - українцям, третє (9,7%) - особам інших національностей. Однак характерною ознакою для всіх народів є те, що більшість

(74,3%) всіх героїв - вихідці з села. Село дало героїв в 3 рази більше ніж місто. Причому, перевага вихідців із села спостерігається серед усіх національностей. Але найбільша їх частка (83,1%) була серед українців. Це свідчить про те, що масові риси героїзму, як прояву і виразника патріотизму, значною мірою сформувалися серед сільських трударів, особливо серед українців.

Оскільки абсолютна кількість героїв значною мірою залежить від кількості населення тієї чи іншої сукупності то більш точніший рівень патріотизму характеризується таким показником, як кількість героїв у розрахунку на 1 млн. населення (табл. 2).

Табл. 2
Розподіл героїв Радянського Союзу за інтенсивністю їх кількості в розрахунку на 1 млн. населення станом на 1 січня 1940 р.

Національність	Кількість героїв, всього, чол.	У тому числі вихідці з		Чисельність населення, всього, тис. чол.1)	У тому числі		Кількість героїв в розрахунку на 1 млн. населення, всього, чол.	У тому числі	
		міста	села		міста	села		міста	села
Росіяни	295	75	220	110098	72172	37926	2,7	1	5,8
Українці	71	12	59	41340	27317	14023	1,7	0,4	4,2
Інші національності	39	17	22	42639	31476	11163	0,9	0,5	1,9
Разом	405	104	301	194077	130965	63112	2,1	0,8	4,6

Цей показник розрізняє міжнародний рівень героїзму. Найвищий він у росіян - 2,7 чол. в розрахунку на 1 млн. населення, 1,7 чол. - серед українців і найнижчий серед народів інших національностей - 0,9 чол., або в 3 рази нижчий, ніж у росіян і майже в 2 рази - порівняно з українцями. Однак, серед народів усіх національностей серед вихідців із села він значно вищий, порівняно з городя-

нами: у росіян майже в 6 разів, серед українців - в 10 і серед людей інших національностей - більше, ніж в 3 рази. Зрозуміло, що масові риси героїзму вихідців із села формувалися значною мірою серед селян. Тому можна ще

раз наголосити, що така складова менталітету як патріотизм більше притаманна селянам.

У зв'язку з цим доречно, на думку автора, навести слова провідного члена Кабінету Президента США Джорджа Вашингтона Томаса Джефферсона щодо оцінки аграріїв США, яких він називав «обраним народом Божим», а його опонент Александер Гамільтон - «громадянськими чеснотами». З такими оцінками-характеристиками аграріїв США, як й інших країн, незалежно від їх суспільно-політичного устрою, важко не погодитися. Не меншої оцінки заслуговують і українські селяни, як годувальники суспільства і патріоти своєї країни. Адже, як свідчать дані таблиці 2, найбільше відхилення між таким показником патріотизму як кількість героїв - вихідців із села і кількість героїв - вихідців із міста в розрахунку на 1 млн. чол. населення спостерігається саме серед українців.

Узагальнюючим і водночас важливим хоча і болючим показником патріотизму українських селян, на думку автора, можуть бути людські втрати під час війни. Вони більшою мірою, ніж на городян, вплинули на зменшення чисельності сільського населення. Так, за роки війни та п'ять післявоєнних років загальна кількість населення України зменшилася на 4,1 млн. чоловік, в т. ч. городян - на 0,6 млн., а селян - на 3,5 млн., що становить відповідно 4 і 13 відсотків наявної чисельності людей довоєнного 1940 року. Таким чином, інтенсивність втрат людності під час війни у сільській місцевості була втричі вищою, ніж в містах.

Високий рівень патріотизму вихідців із українського села порівняно з містом, очевидно, пов'язаний з тим, що на формування світогляду і поведінки перших впливали не тільки ідеологічні постулати їх виховання, а й навколишнє природне середовище, де вони народилися: «земне тяжіння», «батьківський поріг», «смерекова хата» та інші близькі серцю сільської дитини речі. Тому почуття патріотизму необхідно плекати змалку й охороняти всіма поколіннями суспільства, тобто історично, як провідну ідею, червону нитку українського менталітету, незалежно від суспільно-політичних устроїв чи побудови різних «-

ізмів». При цьому особливо обережно необхідно ставитися до формування й збереження цього почуття в селян, у яких його історизм тісно пов'язаний з спадковістю і власністю на землю. Нажаль, не завжди таке розуміння патріотизму сприймається суспільством. Зокрема, в сучасних умовах приватизації землі та майна, імена селян, прізвища яких навечно викарбувані на гранітних обелісках майже в кожному селі, забуті. А це люди молодого і середнього віку, що віддали своє життя за визволення цієї землі від загарбників й збереження її для прийдешніх поколінь і, очевидно, для своїх дітей і онуків. Вони працювали на цій землі й своєю працею створювали суспільне майно. Але «зарано відлетіли», а після війни цю місію продовжували їхні дружини-вдови та діти-сироти. Не дочекалися паювання та отримання у власність землі і створеного ними майна і їх дружини-вдови.

Згідно з Указом Президента України "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" від 8 серпня 1995 р., право на земельну частку (пай) мають члени колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства, в тому числі пенсіонери, які раніше працювали в ньому і залишаються членами зазначеного підприємства, кооперативу, товариства, відповідно до списку, що додається до державного акта на право колективної власності на землю. При цьому передбачається, що при паюванні вартість і розміри в умовних кадастрових гектарах земельних часток (паїв) всіх членів підприємства, кооперативу, товариства є рівними.

Згідно з чинним законодавством, аналогічно розпайовується і майно колективних сільськогосподарських підприємств. На перший погляд, такий підхід щодо паювання землі та майна видається соціально справедливим, оскільки земля повинна належати тим, хто на ній працює, а в минулому створене колективне майно - тим, хто його створив. Згідно із статтею 90 Земельного Кодексу України, власники земельних паїв мають

право передавати їх у спадщину. Отже, у спадщину землю отримають нащадки тих, що залишилися живими. їм «повезло». Виростаючи з батьками, вони й раніш користувалися їх пільгами щодо житлового й матеріального забезпечення. А в пошуках реального власника землі і майна поза увагою залишилися загиблі солдати. В паперові носії інформації - в списки власників земельних паїв - вони не потрапили й навіки мовчазними залишилися лише на гранітних носіях інформації про них. А їх вже посивілі діти, яким завжди «ничего не положено», онуки і правнуки мають право лише на болючу пам'ять, яку вони щорічно 9-го травня вшановують разом із своїми односельцями. Щемке й пекуче, як незагоювана рана, це вшанування для нащадків тих, кому не довелось вижити у воєнне лихоліття.

Чи не порушиться ланцюжок спадковості святого почуття патріотизму в нащадків його носіїв? А таких в Україні близько 10 млн. Як це вплине на менталітет українського селянина у майбутньому? Чи варто про це пам'ятати? Ці та інші питання виникають на кожному етапі реформування економіки й суспільних відносин з орієнтацією на моделі й стандарти європейських на інших розвинених країн світу без врахування нашої готовності бути європейцями хоча б своєю свідомістю і менталітетом. Можливо варто було б оглянутися навкруги і побачити як інші нації оцінюють себе і шанують свою історію, своїх героїв. Хоча б повчитися у африканців! Наприклад, в Алжирі, згідно аграрної реформи, експропрійовані землі разом з інвентарем і знаряддями виробництва безкоштовно передані сільськогосподарським робітникам, бідним і найбіднішим селянам з наданням «преимущественных прав тем, кто сражался в рядах Армии национального освобождения и в смежных организациях, а также вдовам и семьям крестьян, погибших в освободительной войне» [17, 18]. Невже африканці порядніші за нас в оцінці патріотизму? Чи може надмірна захопленість західноєвропейським індивідуалізмом, як важливим елементом інституційних цінностей капіталізму, який символізує «комбайну економіку», настільки затьмарив

нам очі, що ми забули «хто ми і якого роду»? Й не знали, що видатні українські історики М. Грушевський, І. Крип'якевич та інші зазначали, що українській нації притаманні такі психологічні риси, як здоровий глузд, здатність до самоаналізу та самокритики, оптимізм, моральний та культурний потенціал? До основних прикмет українців вони зараховували інтелігентність, волелюбність та інші позитивні складові менталітету українського народу [3, 322, 324]. «Схаменіться, брати мої...» - сказав би Т.Г. Шевченко.

1. *Новий тлумачний словник української мови.* - К.: «Аконіт», 1999. - Т.2. - С. 605.
2. *Словник іноземних слів.* - К.: Довіра, 2000. - С.631.
3. *Економічна енциклопедія.* — К.: Видавничий центр «Академія», 2001. - Т.2. - С 322, 324.
4. *Философский энциклопедический словарь.* - 2-е изд. — М.: Советская энциклопедия, 1989. - С. 378-379.
5. *Українська Радянська Енциклопедія.* - К.: Українська Радянська енциклопедія. — 1982. — Т. 8. - С. 215.
6. *Ленін В.І. Твори.* - К.: Вид. політ, літератури - Т.28. - С. 164.
7. *Большая Советская Энциклопедия.* - М.: Советская Энциклопедия, 1975. — Т. 19. — С. 282.
8. *Вл. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка.* - М.: Русский язык, 1982. - Т.3. - С. 24.
9. *Новий тлумачний словник української мови.* - К.: Аконіт, 1969. - С. 223.
10. *Шевченко Тарас. Кобзар.* — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1961. — С. 349.
11. *Зайцев А.Д., Роцині І.І., Солов'єв В.Н. - Зачислен навечно.* — М.: Из-во политической литературы, 1990. - 302 с.
12. *Народне господарство Української РСР у 1975 році.* - К.: Техніка, 1976. - С. 7.
13. *Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году.* - К.: Техніка, 1981. - С. 5.
14. *Народне господарство України у 1993 році.* - К.: Техніка, 1994. - С. 252.
15. *Короткий статистичний довідник «Україна в цифрах».* - К.: Техніка, 1995. - С 4.
16. *Демографічний щорічник «населення України 1994».* - К: Мінстат України, 1995. - С.11.
17. *Проблемы мира и социализма.* №1. - М, 1961. - С 71-72.
18. *Афанасьев Л. Аграрное перенаселение.* - М.: СОЦЭКГИЗ, 1963. - С. 146-147.

УДК: 930(477)"19/20": 338.43

Солодка Л.М. (м. Черкаси)

Світоглядні уявлення селянина про землю та їх вплив на формування української ментальності.

Село - це витoki нашого родоводу, "оселя" українського народу, джерело його генофонду, культури і духовності. Селянство України, виступаючи домінантою нації завжди задавало тон, який у всі часи визначав "звучання" нашої історії. Саме тому воно, як психологічний тип, з його традиційною прихильністю до землі, викликає глибокий інтерес дослідників проблеми етнопсихогенезу, етнокультури і, в цілому, ментальності українського народу. Ментальність неможливо виміряти й описати в чітко визначених параметрах, вона не підлягає вичерпному соціологічному аналізу. Недаремно її ототожнюють з народною душею, чимось невимірним, невловимим, але водночас цілком реально існуючим на рівні духовної даності.

Оскільки національна спільнота не є раз і назавжди усталеною структурою, а являє собою результат як біо-еволюційного (етносу), так і історичного розвитку (нація), національний (народний) характер доцільно розглядати як певну цілісність і результат впливу цілої низки чинників. Серед них слід виділити ряд основних: географічний, соціально-історичний, соціопсихічний, культуропсихологічний. О. Кульчицький вирізняє окремо доглибинно-психічний чинник як здатність і вміння слухати "несвідоме", що завершується інтуїтивним "прозрінням" [1, 5]. Більшість сучасних дослідників виділяють не географічний, а геопсихічний фактор, розуміючи під ним відтворення впливу природи в психологічних настановах, що передаються від покоління до покоління.

На формування традиційного селянського менталітету українця значний вплив мало, - на думку Д. Чижевського, - "постійне

тло української історії - природа України... Степ був тією основою, що якнайбільше придалася до усталених психічних рис... сполучення широти і розмаху краєвиду і буйним розквітом життя, що притаманне Степові як форма буття природи, так само як море, ліс і гори, породжує почуття безмежно-могутнього або величного, а водночас і своєрідний неспокій". Ландшафтні особливості України стали джерелом "величності", що породжує "естетичне і релігійне" почуття і філософську настанову. Саме ці географічні особливості існування українців як автохтонного етносу протягом віків мали значний вплив на формування психофізичного типу, а відтак і ментальності українців [2,7].

Центральне місце у праці селян займає обробіток землі. Його результати є синтетичним показником вмін і навичок господаря і що прямо вказує на достаток та благополуччя сім'ї ("аби лиха не знати, треба своїм плугом на своїй ниві орати", "хто на плуг налягає, той горя не знає") [3, 92-95]. Для селянина землеробство є не просто заняттям або засобом отримання доходу, це стиль життя, ознака, що характеризує селянина як людський тип. Селянське ж відношення до землі і землеробської праці визначає сутність образу життя і особливу ознаку особистості як господарюючого суб'єкта. Селянське світосприйняття у всіх своїх етнокультурних проявах виражає цю єдність способу виробництва з самою сутністю життя, органічну злитість виробництва засобів існування з самим існуванням, з відродженням людського життя.

З прадавніх часів земля для землероба була як матір (недарма її називають ненькою-землею), тому що вона родить усе, що потрібне для життя, а звідси і шанобливе ставлення, обоження її. Здавна він наділяв землю такими епітетами як: "Божа", "праведна", "Свята" [4, 34]. Добра, щедра, родюча земля породила в українській душі стан, коли вся натура, природа - "надверхне і внутрішньо людське" виступає як "первісна доброта" та "добрапервісність" [5,43-44].

У народному світосприйнятті образ землі виступав частиною протистояння верх-низ. На відміну від високого неба, земля була

місцем проживання людини, від неї залежало її життя і добробут. Земля ще в дохліборобські часи забезпечувала давній людині поживання, збирання плодів, давала місце для житла. Недаремно в первісній міфології люди вважали її поряд із повітрям, вогнем та водою однією із стихій світотворення.

Селянин добре розумів, що він залежить від землі, але не завжди могла пояснити причини цієї залежності. Тісно пов'язаний з нею працею, він став обожнювати землю як і всю природу. Давня міфологія змальовує землю богинею - дружиною бога неба. Дош, який посилає небо на землю, оплодотворяє її, внаслідок чого на ній виникає життя [6,89]. Наші предки глибоко і щиро шанували землю. Цілуванням землі, скріплювали клятви, пояснюючи це тим, що земля є найвірнішим свідком. В Україні при найвищій клятві, на доказ правдивості намірів, їли землю: земля Свята, і не подарує тому, хто не дотримує слова ("Хоч ти землю їж, не повірю!"). Вважалося великим гріхом без потреби бити києм по землі, "бо їй болить, і це гріх". Особливо це стосувалося Духова дня, коли земля була іменинницею, і вважалося, що робити на ній нічого в цей день не можна.

Існувало правило давати спокій землі, і було чітко встановлено, що від Введення до Благовіщення - свято землі: в цей Бог її благословляє, і вона пробуджується із зимового сну, і пробуджується все, що в землі. Лише після Благовіщення було не гріхом поратись біля землі ("держімося землі, бо земля держить нас") [7,34].

Життя українського селянина протікало в постійному, встановленому віками ритмі, а взаємоприв'язаність релігійних свят і сільськогосподарських обрядів складала основу хліборобського календаря. Закономірно, що слово "літо" в українській мові має і значення року: тяглість і круговерть часу сприймалась через призму головного сільськогосподарського сезону, який вмщував в себе період вегетації злаків ("одне літо летить як сто зим", "літо родить, а не поле", "не проси літа довгого, а проси теплого", "я дав би дві зими за одне літо") [8, 81-82]. Навіть зимове призупинення сільськогосподарських робіт сприймався селянином як продовження

процесу: "працювала" природа, земля виношувала посіви. Навіть зима, що на перший погляд не мала відношення до зрощення урожаю, не вважалась "пустим сезоном" ("зима багата снігами, а літо снопами", "холодна зима працює на врожай") [9, 83]. Задовго до введення раціональної техніки снігозатримання селянин намагався "допомогти" природі спеціальними обрядами у вигляді символічної оранки по снігу. Традиційну землеробську картину світу як єдиного землеробського сезону розкриває велика кількість зимових прикмет щодо майбутнього врожаю: "зимовий сніг-осінній хліб", "як завальна зима - урожайні жнива", "сніжна зима-багатий рік" [10,83].

В єдиному ритмі зливалось виробництво засобів для життя і саме відтворення життя на селі: в хліборобському календарі міжсезоння вважалося часом весіль, на цей же час часто припадало і народження наступного покоління. Аграрно-календарна обрядовість освячувала живильну природну силу, яку знаходили і в благодаті землі, і в природі худоби, і в людській плодovitості. Проте така "заземленість" селянина ніяк не звужувала його самоусвідомлення, а навпаки ставала відправним пунктом в усвідомленні приналежності до соціального макрокосмосу (суспільству і світу), і перш за все - етнонаціональної ідентифікації.

Прив'язаність селян до землі породило і особливого гатунку патріотизм. Батьківщина сприймалась селянами насамперед як рідна земля у споконвічному усвідомленні свого походження від матінки-землі, потім як розуміння зв'язку з поколіннями пращурів, що населяли і обробляли цю землю, і врешті-решт, виключного права на неї в силу належності до певної спільності людей -уродженців цієї землі.

Сприймаючи обробіток землі як частину космічного процесу, в якому крім нього приймають участь різні позаособові сили (сонце, дош, місяць), селянин допускав, що і плоди цього процесу належать не лише йому. Органічно входила в свідомість ідеологема позаособової власності як еманції всемогутності вищих сил. Сповідуючи існування в світі і над світом вищого порядку, селянин

підпорядковувався тим, кого признавав його заступниками: духовним особам, духам урожаю, заступниці Богородиці і тощо. Знаком визнання такого представництва ставало принесення їм селянином плодів свого господарювання на землі.

Повнота буття потребувала від українського селянина повної самовіддачі, затрат всіх фізичних і духовних сил. Час ставав вічністю, а конкретна справа - самоціллю. «Бог дав день, Бог дав сили. І день и сили присвячні роботі. А для чого ця робота? Які будуть плоди? Все це роздуми суєтні і дрібні» [11, 306]. Тож незважаючи на начебто замкнене коло господарських турбот, селянин дотримувався того ж ритму, що і ненька-земля ("земля трудівниця, аж парує та людям хліб готує"), працював наполегливо і заповзято, щоденно і щорічно, відчуваючи благословення від землі, а інколи і покарання від природи. Але з покоління в покоління, разом з молоком матері селянин отримувал настанову, що "талант - це наполеглива праця", а також те, що "без догляду земля - кругла сирота" [12, 46]. Сам процес землеробства сприймався селянами як космічний процес, що поєднує час і простір, духовну і матеріальну сферу, людський світ і природу. Навіть у ХХ сторіччі, коли українське селянство стало об'єктом вульгарних соціально-економічних та ідеологічних експериментів, що порушували віками встановлену етику сільського буття, обробіток землі залишився своєрідним священнодійством. Господарювання на землі зберегло риси всепроникливої і органічної ритуалізації виробничого процесу. Система православних свят, аграрна обрядовість утримала свою першопочаткову суть освячення циклу сільськогосподарських робіт [13, 9].

Єднання селянина з природою сприяло створенню цілого комплексу не однозначних психологічних стереотипів, особливої, характерної логіки мислення і поведінки в повсякденних релігійних і святкових обрядах, відобразилося у формуванні парадигми національної свідомості. Сільськогосподарські роботи, що вимагали цілодобової важкої інтенсивної праці сформували такі риси українського селянства як працелюбство і проворність, хазяйновитість і шанобливість,

самозаглибленість і філософічність. Довіра до доброї неньки-землі за довгі віки історії українського етносу перетворилася на архетип колективного українського несвідомого.

Реалії сьогодення на жаль, такі, що сільське населення зазнає різких негативних впливів, які призводять до формування нових, переважно песимістичних психо-поведінкових настанов. Здебільшого вони впливають на формування негативного уявлення, призводять до втрати відчуття гармонійності буття, виникнення психологічного дискомфорту. Негативне значення для українців мала руйнація природного довкілля за триста років російської колонізації, а надто в радянській період, апогеєм якого стала Чорнобильська катастрофа. Відчуття незахищеності виникає і внаслідок неупорядкованості ринкових відносин, різкого диспаритету цін, що в свою чергу породжує дозволеність так званого «малого зла» заради особистого виживання. Втрата гармонії особистості, формування песимістичних психологічних установок у значної частини населення відбулося і внаслідок втрати жорстокої однак системної радянської ідеології, яка, в свою чергу, в часи свого становлення підірвала основи традиційного селянського світосприйняття через насильницьку атеїзацію і викривлення традиційних морально-культурних норм.

Шлях до подолання такого становища полягає у вивченні перехідних, карколомних періодів історії України, а також дослідження складного механізму трансформації ментальності.

1. Грабовська І. Українська ментальність крізь призму ХХ сторіччя // Пам'ять століть. - 2000. - №1-2. - С. 5.
2. Грабовська І. Українська ментальність крізь призму ХХ сторіччя // Пам'ять століть. - 2000. - №1-2. - С. 7.
3. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини. - К., - 1989. - С. 92-95.
4. Лларіон. Дохристиянські вірування українського народу. - К., 1992. - С. 34.
5. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Народна творчість і етнографія. - 1999. - №5-6. - С. 43-44.

6. Пазяк М. Трансформація паремій у текстах художніх творів // Народна творчість і етнографія. - 1999. - № 5-6. - С. 89.
7. Лларіон. Дохристиянські вірування українського народу. - К., 1992. - С. 34.
8. Прислів'я та приказки... — С. 81-82.
9. Там само. - С. 83.
10. Там само. - С. 83.
11. Толстой Л. Н. Сочинения. : В 12-ти т. - М., 1987. - Т. 7. - С. 306.
12. Прислів'я та приказки - С. 46.
13. Гаврилюк Н. К. Нові і традиційні обряди: досвід та перспективи етнографічного вивчення // Народна творчість і етнографія. — 1990. - № 1. - С. 9.

УДК: 94 (477) "1917/1925": 338.43

Шнира В.В (м. Черкаси)

Православна церква в українському селі (1917-1925 рр.)

Як в роки революції, так і в перші радянські роки одним із найважливіших факторів громадського життя на селі продовжувала залишатись православна церква. Вона репрезентувала достатньо відмінне ставлення селян до життя, аніж те, що пропонувала радянська влада. Сільське населення України було, в переважній більшості, віруючим. Селяни традиційно дотримувалися релігійної обрядовості й не могли не обурюватися, коли радянський уряд робив спроби закривати православні церкви, які вони вважали центром свого громадського життя. В міру того як проти священників посилювалися переслідування, переважна частина селянства, повсюди, почала об'єднуватися на їхній захист, намагаючись оборонити не лише віру, а й весь свій спосіб життя.

Слід зазначити, що радянська влада вже з перших днів свого існування розглядала православну церкву як свого непримиримого ворога, з яким необхідно вести постійну і непримириму боротьбу. Атеїзм виступав

офіційною політикою вже з перших років радянської влади. Він вважався однією з основних засад комуністичної ідеології. Представники радянської влади скрізь і всюди постійно підкреслювали свою антирелігійну позицію. Більшовицький вождь-В.І. Ленін у своїй праці "Соціалізм і релігія" підкреслював, що релігія є опіум для народу, вона являється своєрідним видом духовної сивухи, та одним із видів духовного гніту [1].

Виходячи із цієї тези радянська влада використовувала різні методи боротьби з небажаними для більшовиків релігійними переконаннями і віруваннями. Одним із тактичних прийомів, що широко використовували впродовж всього існування радянської влади, було твердження, що релігія відіме разом із зникненням класового характеру суспільства, яке породило її, й що переконання у теоретичному плані є найкращим засобом, який необхідно поєднувати на практиці з державними заходами радянської влади.

18 (31) грудня 1917 року був опублікований "Декрет ВЦВК і РНК РРФСР про громадянське одруження, про дітей і про введення книг актів громадського стану", які визнали віднині юридично недійсними церковне одруження [2]. Вищенаведеним декретом скасовувався усталений спосіб фіксації сімейно-шлюбних відносин і цілого комплексу пов'язаних з цим суспільних, правових, економічних аспектів, які до цього регулювалися виключно церквою. Релігійність була важливою складовою часткою селянської ментальності. Практично всі сторони селянського життя так чи інакше були пов'язані з церквою. Людина народжувалася, її хрестили і реєстрували в церковних книгах. Селяни ревно відзначали церковні свята. Важливе місце в житті села посідали різноманітні проводи, поминки тощо.

Церковні проповіді позитивно впливали на мирян. Вони були важливою складовою високої моральності селян. Цьому, зокрема, допомагала повсякденна пропаганда християнських етичних норм втілених у 10 заповідях. Сповідь давала віруючому можливість духовно очиститися від морального вантажу гріховності, спокутувати її.

Отже, ми можемо констатувати, що

православна церква традиційно була для віруючих духовним центром, вона підтримувала в суспільстві високу мораль, яка формувалася впродовж багатьох поколінь. В суспільстві традиційним було православне виховання. Воно розпочиналося змалечку, з церковно-приходських шкіл й продовжувалось протягом всього життя віруючого.

Слід відмітити, що впровадження радянською владою атеїзму розглядалося нею не лише як засіб більшовицького виховання, але й вилучення церкви із сфери суспільного життя. 20 січня (2 лютого) 1918 року був прийнятий, а 22 січня (5 лютого) опублікований Декрет РНК РРФСР "Про свободу совісті, церковні та релігійні громади" [3]. У бібліографічному покажчику ленінських декретів він має іншу назву "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" [4]. Цей Декрет проголосив відділення церкви від держави, націоналізував церковне майно і поставив православну церкву в жорсткі рамки всіляких заборон і обмежень. Після завоювання України більшовиками, робітничо-селянський уряд затвердив 22 січня 1919 року Декрет "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" [5]. Вищезгаданий Декрет радянського уряду України наслідував Декрет РНК РРФСР 1918 року. Через рік, 3 серпня 1920 року РНК УСРР доповнила цей Декрет постановою про позбавлення церкви прав юридичної особи і передала регулювання церковних питань Народному комісару юстиції [6]. Віднині церква втрачала юридичне обличчя, право на церковну власність і право продавати її. Всі протести православного духовенства залишилися без уваги. Радянська влада продовжувала боротьбу з православною церквою.

Декрет Декрет "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви", підтвердив також положення Декрету Другого Всеросійського з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів "Про землю", що стосувалися ліквідації земельної власності православної церкви та монастирів [7]. Субсидування церкви за роки рахунок держави відмінялося, будь-які національно-релігійні привілеї та обмеження ліквідувалися, школи відокремлювалися від церкви,

посади викладачів Закону Божого скасовувалися, юридично визнавався лише цивільний шлюб [8].

Цим Декретом радянська влада підтримувала традиційні устої віруючих, які регулярно виконували всі релігійні обряди, для мирян церква відігравала велику роль у їхньому житті: при народженні, одруженні, народженні дитини, навчання в церковно-приходській школі.

Характерно, що радянський уряд на Україні був цілком залежний від уряду РНК РРФСР, відповідно проводив аналогічну політику стосовно православної церкви.

1919 рік став часом планомірного наступу на релігію і церкву з боку радянських партійних органів, на відміну від "кавалерійських атак" на них 1917-1918 рр. Організованим початком цього наступу стало рішення VIII з'їзду РКП(б) [9]. Вищезгаданий з'їзд був проведений з 18 по 23 березня 1919 року. Релігійному питанню з'їзд приділив значну увагу. В Програмі, прийнятій на ньому, містилося положення про необхідність боротьби трудящих мас проти релігійних поглядів, при цьому наголошувалось, що партія повинна організувати широку науково-просвітницьку і антирелігійну роботу [10].

Важливе значення для партійного апарату більшовицької партії мали вказівки ЦК РКП(б) про те, що в антирелігійних диспутах і в пресі слід всіляко уникати вузької агітації, спрямованої, іноді, проти представників, одного, будь-якого культу. В цьому контексті сконцентрувалася увага партійного апарату РКП(б), що слід систематично підкреслювати в практичній роботі, що партія бореться не з якимись окремими релігійними групами, а з релігійним світоглядом взагалі [11].

На початку 20-х років ХХ століття радянська держава продовжувала переслідувати віруючих і не рахувалась з їхніми елементарними правилами й почуттями. Незважаючи на протести віруючих, не припинявся процес закриття церков та монастирів. До 1922 року в радянській Росії було закрито понад 600 монастирів, багато з яких мали значну історичну і культурну цінність. Цей процес відбувався і на Україні. Швидкими темпами також проходив процес

вилучення церковних цінностей. Так, за постановою Київського губревкому майно Києво-Печерської Лаври передавалося державі [12]. В 1921-1922 роках в Старопетровській волості Київського повіту конфіскувалися церковні цінності Ново-Петровської церкви [13].

Після конфіскації церковних цінностей, розпочинається процес націоналізації церковних земель, який набуває масового характеру в 1922 році. Землі передаються трудовим школам, лікарням, будинкам пролетарського студентства. Так, наприкінці 1921 року монастирі на Черкащині майже не мали землі та недоторканих капіталів, були позбавлені прав юридичної особи. На місці православних монастирів організовувалися монастирські трудові артілі (комуни), що залежали виключно від місцевої влади, а на початку 1923 року в Черкаському окрузі була запланована подальша ліквідація монастирів [14].

Радянська влада проводила антицерковну політику з метою підризу економічного, політичного і морального впливу православної церкви на мирян. Священослужителі втратили політичні права. Цей факт констатував циркуляр уряду УСРР від 27 липня 1921 року [15]. Майно, котре було передбачене для релігійних цілей церкви, передавалося церковним общинам або групам віруючих незалежно від їх релігійної належності. Значного поширення цей процес отримав в Київському повіті [16]. На території колишніх монастирів, згідно з постановою влади, організовувалися культрадгоспи. Так, було націоналізоване господарство Миколаївського монастиря, Києво-Святошинської волості [17]. Монахів із Межигірського монастиря було переселено в Києво-Покровський монастир [18]. Влада не рахувалась з інтересами церкви, проводила постійні репресії проти неї. В Києві був переданий Михайлівський монастир Будинку пролетарського студентства [19]. В цей же час радянська влада почала використовувати закриті церкви для різних цілей. Так, в Київському повіті 16 грудня 1921 року храм Іоана Богослова був переданий для школи [20]. Києво-Печерська Лавра була закрита і передана під заповідник [21].

Уряд Радянської України проголосивши Декрет "Про відокремлення церкви від держави", зобов'язався не втручатися у внутрішньоцерковне життя, при цьому виконуючи рішення травневого 1921 року Пленуму ЦК РКП(б), оголосивши тотальний наступ на релігійні організації. Пленум обговорив питання про посилення антирелігійної пропаганди та прийняв постанову, в якій, зокрема, наголошувалось, що РКП(б) бореться не з якими-небудь окремими релігійними групами, а з усім релігійним світоглядом взагалі [22].

На практиці це виявилось у насильницькій атеїзації населення країни, у безкомпромісній боротьбі з релігійними громадами, знищенні історичних релігійних пам'яток і культових споруд.

За Постановою ЦК РКП(б), яка була прийнята на травневому Пленумі 1921 року ЦК РКП(б), створювалися Антирелігійні комісії. Аналогічні комісії функціонували і при ЦК КП(б)У, губкомах партії, до її складу обов'язково входили представники ДПУ УСРР.

Наприкінці 1921 року ЦК КП(б)У надіслав на місця інструктивний лист про методи антирелігійної агітації та пропаганди, де підкреслювалось: "На першому місці стоїть державна пропаганда дією. Всі комуністи в порядку партійної дисципліни і всі працівники радянської дисципліни зобов'язані чинити рішучу і безумовну протидію спробам... використати народне майно для церковної мети... Прийняття на масових зборах антирелігійних резолюцій і негайне проведення їх у життя має величезне значення, необхідно рішуче підтримувати її для дезорганізації та економічного знесилення наших церковних противників" [23].

Радянська держава продовжувала боротьбу з православною церквою на XII з'їзді РКП(б), що відбувався з 17 по 25 квітня 1923 року, було прийнято спеціальну резолюцію "Про постановку антирелігійної агітації та пропаганди". В ній, зокрема, визначалося, що Жовтнева революція розхитала релігійні погляди широких трудящих мас, проте розхитані релігійні погляди ще довго зберігатимуть під собою ґрунт. Вирішальне

значення у відмиранні релігійних поглядів, відмічалась у документах з'їзду, має планомірну і свідому участь найширших мас у суспільно-господарській діяльності. Лише за цих умов, говорилося далі в рішенні з'їзду можна розраховувати на успіх антирелігійної пропаганди [24].

До 1922-1923 років відноситься початок масової антирелігійної пропаганди. В країні проводились антицерковні семінари, гуртки, лекторії. В ті ж роки почала створюватися антирелігійна періодична преса.

В 1925 році була створена атеїстична добровільна організація - "Союз безбожників", її очолив видатний більшовик О. Ярославський. На перших порах ця організація не мала широкого поширення по країні, проте рішуче розгорнула свою роботу для збільшення впливу серед громадян країни. Проводились антирелігійні читання, бесіди з мирянами на антицерковні теми, бібліотеки отримували від держави антирелігійну літературу. Радянська держава намагалася з допомогою "Союз безбожників" підірвати моральний і політичний вплив православної церкви на українське селянство.

Таким чином відзначимо, що в УСРР впродовж 1917-1925 років Радянською державою цілеспрямовано проводилася політика підризу економічного, політичного, морального впливу православної церкви. Все це приводить до духовного та культурного занепаду в УСРР, в країні втрачаються традиційні православні цінності, надбання, руйнується народне виховання молоді. Ми можемо констатувати, що вплив церкви на мирян зменшувався через постійні репресивні міри Радянської держави проти православної церкви. В результаті це привело до того, що православна церква вступили в другу половину 20-х років ослабленою, як ідеологічно, так і структурно, що створювало, пізніше, за сталінського тоталітарного режиму, сприятливі умови для боротьби не тільки з православною церквою, але й з політичними противниками та й із інакомислячими всередині країни. Фактично все це приводило до занепаду культури релігії в УСРР, що відповідно негативно впливало на світогляд людей, зменшувалась їх духовність,

руйнувались багатовікові традиційні духовні цінності, які були у віруючих.

1. *Ленін В.І. Соціалізм і релігія. Об отношении рабочей партии к религии. - М. - 1988. - С.3.*
2. *Декреты советской власти. —М.- 1957. -Т.1.- С.2 47-249.*
3. *Там же.-С.371-374.*
4. *Ленинские декреты. 1917-1922. Библиография. -М- 1974. -С. 68.*
5. *Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України (далі ЦДАВО України).-Ф. 166, оп.1, спр.298, арк.3.*
6. *Культурне будівництво в Українській РСР. - К. -1959. -С.57-68.*
7. *Декреты советской власти. - М. - 1957. — Т.1.- С.18.*
8. *Культурне будівництво в Українській РСР. - К. -1959. -Т.1-С.28-30.*
9. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций ЦК. —М. — Т.2.- С.49.*
10. *Там же.- С93.*
11. *Голодний М.О. Радянське законодавство про релігійні культ. - К. - 1974. - С. //.*
12. *Державний архів Київської області (далі ДАКО).-Ф.Н2, оп.1, спр.6136, арк.9.*
13. *ДАКО. - Ф. 1037, оп. 1, спр.53, арк.9.*
14. *Мариновський Ю.Ю. Документальні свідчення про останні роки монастирів на Черкащині 20-і роки ХХ століття. Український археологічний щорічник. -К-1993. - С 70.*
15. *ДАКО. - Ф.862, оп. 1, спр.211, арк.8.*
16. *ДАКО. - Ф. 862, оп. 1, спр. 214, арк. 2.*
17. *ДАКО. -Ф.350, оп. 2, спр. 1, арк. 5.*
18. *Там же.*
19. *ДАКО. - Ф. III, оп. 1, спр.378, срк. 118.*
20. *ДАКО. - Ф.862, оп. 1, спр.214, арк.2*
21. *ДАКО. - Ф.353, оп. 1, спр. 1772, арк. 78.*
22. *До питання про порушення пункту антирелігійної пропаганди. Постанова Пленуму ЦК РКП(б) // Про релігію і атеїстичне виховання. -К- 1978. - С102.*
23. *Директиви ЦК РКП (б) радянським і партійним органам в питанні про ставлення до сект і політики щодо релігійних груп взагалі // Про релігію і атеїстичне виховання. - К. - 1978. - С108.*
24. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций ЦК. -М.- 1983. - Т.3. - С. 114.*

Для нотаток